

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

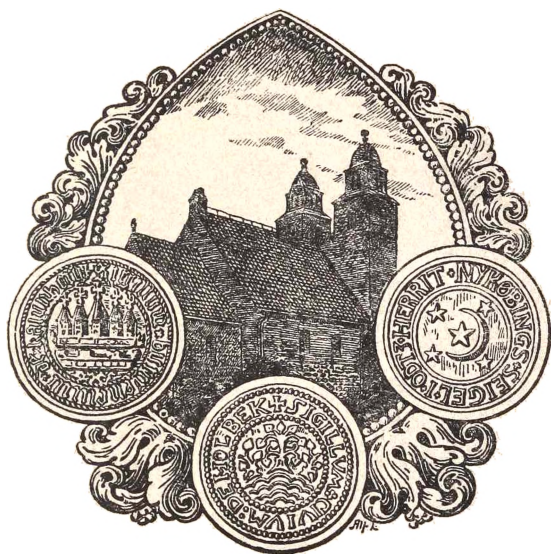
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H. V. CLAUSEN

FRA HOLBÆK AMT

TOPOGRAFISK-HISTORISKE SKILDRINGER

KØBENHAVN

LEHMANN & STAGES FORLAG

◀ P. HAASE ▶

1918

FRA HOLBÆK AMT

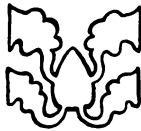
I unge Folk, som har raske Ben,
gaa trestig til Sjællands Moser!
fra Hegnet sig krummer den svaje Gren
helt fuld af de fineste Roser.
Og tag I kun tykke Støvler paa!
thi vil I paa Mosejorden gaa,
I kommer ej langt med lakerte.
Se Folket, der haardt under Slidets Tugt
kun dagligdags Dont studerte,
trods Nakkens Duvning og Ryggens Bugt.
trods Kaar saa tyngende drøje.
har dog en Skælm i sit Øje.

S. SCHANDORPH.

H. V. CLAUSEN

FRA HOLBÆK AMT

TOPOGRAFISK-HISTORISKE SKILDRINGER

KØBENHAVN

LEHMANN & STAGES FORLAG

✧ P. HAASE ✧

H. H. THIELES BOGTRYKKERI

1918

FORORD

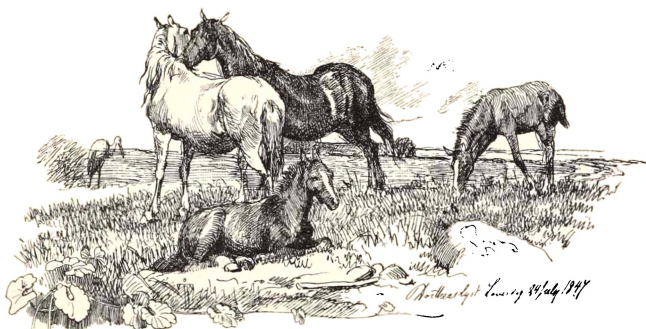
I det jeg overgiver disse skildringer til offentligheden, er det min pligt at bringe min bedste tak til bestyrelsen for »Historisk Samfund for Holbæk Amt«, hvem opgaven skyldes og som på forskellig måde har stået mig bi. Indenfor denne bestyrelse må jeg især henvende min tak til borgmester HANSEN, redaktør H. J. HANSEN og kreslæge MØLLER; dem skylder jeg trofast hjælp med råd og dåd; den første og den sidste desuden de to stykker om »det nye Holbæk« og »det nye Kalundborg«.

Men endvidere bringer jeg Nationalmusæets to afdelinger tak for stor velvilje, særlig ved udlån af billedstof. Af musæets embedsmænd må jeg igen fremhæve magister HUGO MATTHIASEN, den kyndigste vejleder omkring i vore provinsbyers gamle gader, der har meddelt afsnittene om »det gamle Holbæk« og »det gamle Kalundborg«, samt arkitekt C. M. SMIDT, hvis bistand især til fremskaffelsen af billederne jeg ikke kunde have undværet. Endelig takker jeg cand. mag. THERKEL MATHIASSEN for det arkæologiske stykke i indledningen (S. 12—22).

Bogen er tænkt også at kunne benyttes som vejledning for turister; den indeholder for dem anvisning på vej og sti, på gæstgivergårde og kroer, men giver intet om dampskibs-, motorbåds- og automobilruter og om taxterne for disse; alt sådant falder i disse år ind under det usikre. På dette sted skal gives en anvisning for vandrerne: brug generalstabens kort i 1 : 40,000; målebordsbladene giver lidet mere, kræver mere plads og falder dyrere; det i bogform udkomne kort: Danmark i 1 : 160,000. II, Øerne er ikke fyldestgørende, navnlig ikke ved vandringer i skovene og til aflæsning af højt og lavt.

Læserne vil blive opmærksomme på, at Samsø og Sejrø ikke er medtagne; de fortjæner enkeltskildringer i Holbæk Amts tidsskrift.

FORFATTEREN.

I

NÆRVÆRENDE lille arbejde er kun forsåvidt et førstehånds, som landskaberne er blevet gennemstuderede og mindesmærkerne synede. Løvrigt beroer det på en samling og bearbejdelse af kilder, der er tilgængelige for alle; det personlige ligger alene i valget og ordningen af stoffet, som ikke altid har været let, fordi bogen skulde tjæne to slags læsere og fyldestgøre to formål; på en gang at give amtets beboere interesse for og kundskab til de minder og den skønhed af forskellig art, som findes i deres egn, og samtidig tjæne som en vejledning for udenamts rejsende, som kunde have lyst til at vandre i de dejlige landskaber og dvæle ved de fortidserindringer, de gemmer.

For at kunne skildre landskaberne burde forfatteren have set hvert enkelt til alle årstider og i alle slags stemninger, både vejrets og hans egne; adskilligt vil derfor, skønt han gennem mange år har færdedes i Nordvestsæland, blive præget af det tilfældige. Når han over-

Jens Vige: Bonde fra Blæsinge. Ålborg Museum.

skuer det hele land, gælder det for ham om at kunne vælge og vrage paa rette måde, at gribe det væsenlige, at kunne fremdrage på een gang det typiske og det særegne. Af mange mosaiker skal indtrykket samles. De, som kun kender en enkelt egn, må ikke tage ham det fortrydeligt op, hvis den synes dem forfordelt. Det samme forbehold gælder fremdragelsen af de historiske kendsgærninger og de mindeværdige personer, der er knyttede til de enkelte egne, saavel som skildringen af de historisk eller kunstnerisk værdifulde bygninger.

Så er der det spørgsmål med hensyn til landskaberne: Skal alting gives ind med skeer, skal bogen være

Jens Vige: Bondekone fra Blæsinge. Tilh. Godsejer Nørgaard.

en pegepind, eller skal folk få lov til så meget som muligt at gå på egen hånd; i sidste tilfælde får man oftere overraskelsens glæde. De som af sig selv kan se, tilgive forfatteren, når han taler for meget med; han veed af erfaring, at der er adskillige mennesker, som først ser, når andre oplader deres øjne.

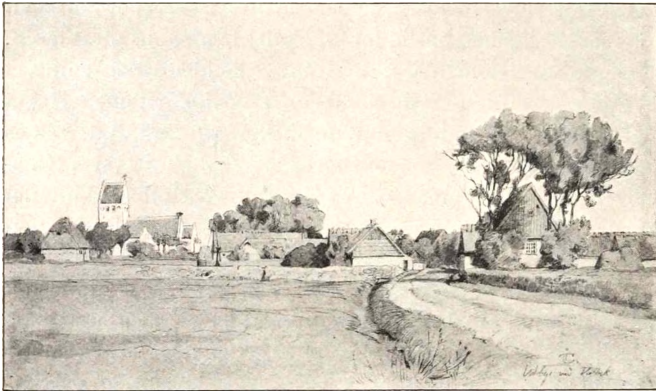
Hvorledes præsenterer nu Holbæk amt sig, set udefra? Ja, indtrykket er meget forskelligt, om man nærmer sig det tilsøs eller om man kommer fra andre egne af Sælland. For Københavneren, der kommer vandrende østfra, fremviser det strax sin allerblideste idyl, idet man fra Dejligheden ved Rygård ser ud over den bøgeskovkran-

sede indelukkede Bramsnæs Vig med bløde enge og blide bakker. Ikke skulde man tro, at dette land på sin anden yderkant mod havet giver udsigter af den mest forskellige karakter; den barske, stejle klintekyst ved Refsnæs og den magre, tidligere uopdyrkede egn med vejrbidte nåletræsplantager på Odsøherreds vestside og nordstrand. Og udenfor bægge steder det frie, store hav, snart som en strålende flade, snart stærkt bevæget. Men det er netop en af ejendommelighederne ved Nordvestsælends natur, at modsætningerne er så store, og at de undertiden brat støder op til hinanden. Modsætningerne mellem det nøgne, sandede og det rige, frodige. Modsætningerne mellem højt og lavt, mellem de udstrakte, vandrette flader og de stejle, stærktformede bakker, tildels med bevægede omrids. Nykøbing by ligger mellem den golde stormgennemsusede Rørvig sandflugt til den ene side og Sælends bedste bøgeskove i læ bag højderne til den anden side. Fra et landskab, der i en særlig grad kan kaldes et parklandskab, med bølgende jordsmon, lunde og delvis hegn, det som findes mod nordøst udenfor Skarridsøskovene, træder man ud i egnen om Svinninge og Gislunge, flad og bovnende af sæd, men så opdyrket, at der kun bliver plads til lidt ukrudt ved vejkanterne og slet ikke til den luksus, der hedder skov og hegn. Fra Høve mægtige højderyg skuer man ud over to lige flade naturfremtoninger, Sejrbugten og Ellinge Lyng; fra Lammefjordens Holland-lignende udtørrede område går man brattere opad end andensteds i Sælland til øens prægtigste bakke, Vejrhøj. Grøntved knudrede bakker ligger som en ø til alle sider omgivet af ganske jævnt land. Men jævnsides med, at overgangene kan være så bratte, står dog også det, at herude naturfænomenerne ligesom kommanderes på plads hver for sig; skovene samler sig i visse egne, de nøgne bakker i andre; fra midten af fladerne har man langt ud til hvor landet stiger; syd for Åmosen tænker

ingen på havet, andre steder er det dette, der har den allerstærkeste betydning for at skabe landskabskarakteren. To landskabelementer ses i amtet sjældent i forening, i modsætning til i Sydsælland og i Sydøstjylland: Havet og skoven. Det åbne hav formæler sig kun på Asnæs med skoven, men Isefjorden har sin skovkyst i Ods-herred og ved Bramsnæs Vig. Iøvrigt er Holbæk amt det af alle Øernes amter, hvor det virkelige hav spiller den største rolle. Det har de lange kyster ved Kattegattet, ved Sejrbugten og Store Bælt. Men det er et underligt skibløst hav, ganske i modsætning til Hornbækbugten og indsejlingen til Sundet. Og amtet er så lidet et sømandshjemsted.

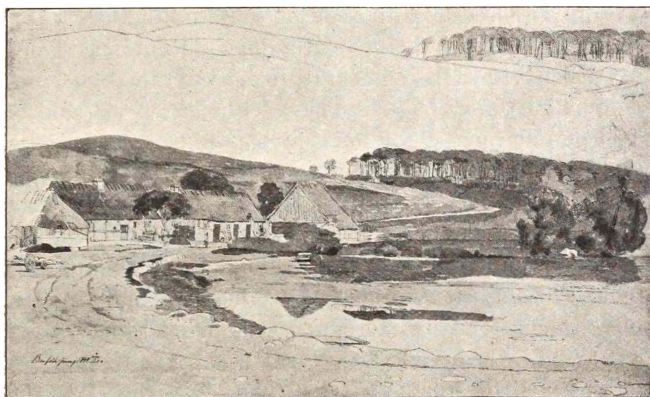
Netop fordelingen af landskabelementerne gør at ud-sigterne bliver så vide; bakker og lavland spænder ikke ben for hinanden; den ene landskabsform tillader, at man fra den også nyder den anden. Turene kan endelig her-ved blive så afvejlende; man kan komponere dem sam-men og lade vejen på een dag gå gennem lidt af hvert, men man kan også forme en tur som en bakketur, en som en tur langs havet, en som en udflugt kun til skove, en fjærde som en vandring gennem landskab med park-karakter.

Også gennem menneskets indvirken er forskellen i land-skaberne blevet til; de brede bondebygder som i Odsher-reds gode egne eller i Kalundborgs opland, det fattige små-kårsland i Odsherreds vestlige flade, Asnæs med storgårde og skove afvejlende udad halvøen, det samlede store herregårdsområde fra Ruds-Vedby og op til Skarridsø med vældige agre, indrammede af dybe skove, og det tilsvarende område omkring Kongsdal-Knabstrup-Torbenfeld lig-ner ikke hverandre. For en iagttager, som udenfor denne del af Sælland bedst kender Fyn, Sønderjylland og den sydøstlige del af Nørrejylland, er en ting slående: i hvilken grad gårdene her er udflyttet, hvad der vel hængér sam-

J. Th. Lundbye: Udby på Tusenees. Hirschsprungske Samling.

men med, at på udskiftningens tid lod folket her i Sælland sig lettere befale ud på markerne af amtmand, herremand og landinspektør end i Jylland og Fyn med disse landsdeles mere fri og selvstændige bondestand. Det giver Sælland udseende af en større bebyggelse end der i virkeligheden er, og det gør ofte ved de mange hvidtskinnende punkter landskabet mere uroligt end i de nævnte provinser, hvor husene tilmed ikke er udelukkende hvide og hvor de samlede i landsbyer mere dækkes af hegn og haver. Det gør også ofte, at sælandske landsbyer ser mindre velhavende ud end jyske eller fynske: gårdmændene er flyttet ud og kun småfolk er tilbage i byerne. Til det ejendommeligt danske ude på landet hører endvidere de gamle kirker og især deres vidt synlige, røde eller hvide, kamgavlede, saddeltagede tårne. I denne henseende tilkommer prisen Sælland fremfor de andre nævnte landsdele; kirkerne betyder mere i landskaberne, fordi tårnene gennemgående er højere og slankere (tilmed nærved bædre i form og finere smykkede), men vel også, fordi de mindre skjules af store træer paa kirkegårdene

J. Th. Lundbye: Brofelde. Kunstmuseet.

og i kirkebyerne. Enkelte sådanne kirker, der ses langt borte, ligesom binder landet sammen: Kundby kirke, Kalundborg, Ubby, Egebjerg. Også andre naturfænomener eller af mennesker skabte ting gør det samme: Vejrhøj, Knøsen, Høve og Lumbsås bakker og møller, Vrøjs vindmotorer, skoven Friheden ved Bjærgby, kæmpehøjene på Dutterhøje. Andre mennesker, mange mile borte, har det samme for øje som vi.

Bakkerne er det dog, som giver Holbæk amt sin egen karakter indenfor Sælland, samtidig med at de minder om, at amtet dog er det sælandske, som ligger nærmest Jylland. Disse bakker, der ofte kan være så sindige og sommetider næsten dvaske, men som så på engang med en vis jævn stiltfærdig men uimodståelig kraft kan løfte sig. Der er et lyrisk sving over disse bakker; forskellig slags natur er der i dem. Det giver mennesket ro i sindet at ligesom se sine følelser afspejlede i naturens linjer og former; det er en virkning som musikkens eller digtningens. Hvor forskelligt kan de ikke være formede, og hvor uligeartet kan ikke deres omrids være? Hvor er bakkerne

i Grøntved Oredrev knudrede og karakterfulde; hvorledes virker ikke hatbakkerne i Kundbys omegn, når de ses over den store flade i skråt perspektiv forskudte ud i rummet; hvor er bakkerne bevæget-bølgende, ligesom lidt snaksomme, når de løfter sig bag hinanden, over hinanden, som i visse udsigter i Jyderupegnen; snart er de truende, snart er de blide; en lille forskydning under vandringen frembringer nye virkninger? Hvorledes ligger de ikke som svagt hvælvede skjolde hver for sig i egne syd for Åmosen, ved Munkebjergby, Saltofte, Tersløse? Men størst og uforligneligst er det mægtige drag i det sydlige Odsherreds bakkeryg; den begynder med Dutterhøje med de tronende kæmpehøje, fortsættes i en lang lidt stigende linje over Maglehøj, synker i Høve stræde, løfter sig atter stærkere for til sidst i Vejrhøj at sætte alle kræfter ind, hæve sig over alt andet, indtil den ovenpå denne anspændelse synker brat og hurtigt ned mod hav og lavning. Det er en symfoni af den enkleste virkning, med det mægtigste sat ind lige til sidst. Det hele er kun en linjevirkning, størst ved aftentide, når solen står bag bakkerne, de selv er sorte; hver lille streg i linjen ses tydeligt mod den endnu lyse vesthimmel.

Men foruden bakkelinjerne er der også kystomridset; se fra Høve bakker ud over den store i det skønneste sving krummede linje, der skiller Sejrøbugten fra Odsherredsfladen. Det er enklere endnu, og der er kun de to elementer, hav og land; de er førte til det simpleste forhold. Få steder føler man som her, at vort fædreland er »det åbne Danmark i det åbne hav«.

II.

Hvorledes er nu dette skønne og stolte land blevet til? I stor korthed skal dette spørgsmål besvares.

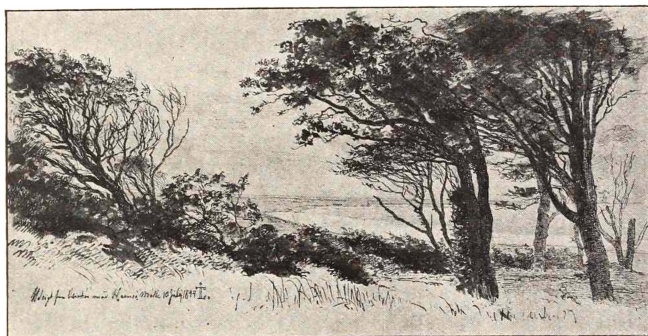
Jordlagene i Nordvestsæland er ikke særlig gamle; men der er al sandsynlighed for, at undergrunden ligesom i det

øvrige Sælland udgøres af kridtdannelser; kun ved boringer er man imidlertid nået ned til disse. Ved boringer er man i egnene ud mod Store Bælt også stødt på lag af plastisk ler fra den tertiære tid, der går forud for istiden, og på Refsnæs går de frem i dagen og danner de mærkelige klinter på denne halvøes sydkyst, der ligesom andre i dette stykke kun lige nævnte fremtoninger først omtales senere. Muligvis er æmnerne til klinterne på Refsnæs ikke oprindeligt aflejrede, men førte herhen i den følgende tid, istiden, den som sammen med yngre tider allevegne ellers har skabt overfladen, dannet af materiale, hidført fra Skandinavien og blandet med dele af landets egen undergrund, der hævledes op og førtes med under isens bevægelse fremad. Således lejredes moræneleret hen over landet, både i de let bølgende lersletter og i det stærkt bakkede jordsmon. Men stor udbredelse har også sandaflejringer fra denne tid, der i modsætning til moræneleret er lagdelte, afsatte i vand, således de store sandpartier om Bromme og Munke-Bjærgby og langs Åmosens søndre begrænsning; de må være dannede af bræ-elve, der udgik fra isranden. Ganske ejendommelige og af stor betydning for landskabets karakter er de hatformede bakker, der findes mellem Lammefjorden til den ene side og bakklandet ved Skamstrup-Hjembæk til den anden; deres indre er ligeledes lagdelt, men det er endnu ikke udredet, hvorledes de er opstaaede. Aflejringer med grus og sten overvejende findes mange steder, men mest udpræget i egnen ved Svebølle og Agnsø, hvor ofte kun stenblokkene er blevet tilbage og de finere bestanddele helt udvaskede. Meget karakteristiske er også de bakkedrag, som i det geologiske sprog kaldes »åse«, og som er fortids flodsenge, hvis bundmateriale blev tilbage og trådte frem i jordsmonnet, da flodens sider, som udgjordes af isen, var smæltede bort. En sådan ås går igennem Stenlille by både til nord og syd, en anden ret uanselig kan følges fra

Holbæk—Ringsted landevej syd for Tveje-Merløse vestpå til Trønninge. En tredje går sydpå fra Ruds-Vedby; ovenpå den ligger Slagelsevejen. Men de anseligste er de to, der øst for Kalundborg går i retning mod nordøst fra Ubby til Melby og fra Vørslev til Lerchenfeld. Uagtet store partier er borte, kan ingen undgå at lægge mærke til dem og at tænke sig dem sammenhængende. De mest udprægede bakkedrag i Nordvestsælland er dog de, der i Odsherred findes vest for Nykøbing bugten, som endvidere omslutter Sidingefjord på de tre sider, som ligeledes sammenhængende slutter sig til Lammefjordens nord- og vestside og som endelig fra en jævn begyndelse ikke langt fra Nexeløbugten hæver sig mægtigere og mægtigere indtil Bjærgsted bakker vest for Skarridsø. De er dannede af isen af materiale, som blev ophøvet og opstabet fra de nævnte fjordes og søers bund, og hvorved disse netop blev skabte, men mens åsene løber vinkelret på den fordums isrand, går disse parallelt med denne. Som i sin tid istungerne selv er de mer eller mindre buede. På deres yder- rand mod vest har de gennemgående et ejendommeligt mere småbakked terræn af langstrakte bakker, der går i samme retning som selve storbakkedragene og som er randmoræner, allejrede, da isen, efterhånden som den blev mindre mægtig, mistede sin erosionsævne. Foran de mægtige bakker allejredes de sandede partier vestpå i Odsherred (forsåvidt de ikke er yngre stranddannelser) og omkring Bregninge å ud til Saltbæk Vig, aldeles svarende til de vestjydske hedesletter.

Yngre end istiden er strand- og mosedannelserne. En del af kystegnene lå til en given tid, »Litorinatiden«, under havet, og da de jævnt hævedes, fremkom de sandede sletter, der findes ikke få steder, omkring Nykøbing, vest for Klintsø, som forbindelse mellem Odden og Lumbsås, paa vestsiden af Odsherred, omkring Saltbæk Vig, inderst i Kalundborg fjord, der tidligere har gået ind mod

J. Th. Lundbye: Fra Kolas skov på Vejrhøj. Kunstmuseet.

Kærby, og ved munden af Halleby å. Ja selv ind i Bramsnæs Vig spores tydelig landets hævnning ved gamle strandlinjer og ved fund af saltvandsskaller; vigen er gået $2\frac{1}{2}$ km. op langs Elverdamså. Ved Kattegatskysten går strandmærkerne op til 7 m. over havets nuværende overflade. Mærkelige er de smukt udviklede knipper af gamle strandvolde, som vifteformet med håndtag mod vest udbreder sig i Østerlyng og Vesterlyng ved Nykøbing og endvidere ved Sonnerup skov, i Overby og Yderby Lyng, på Giseløre ved Kalundborg; endelig ved Halleby å og på landtangen over til Rersø. Somme steder ledsages strandvoldene af køkkenmøddinger, der tyder på, at endnu eller netop i den ældre stenalder stod havet højest. Jo længere ud man kommer fra den tidligere kyst, des rigere bliver faunaen af bløddyrskaller, blandt hvilke kan nævnes skaller af østers og af »litorina«, strandsnegl. — En stranddannelse, som kan foregå den dag i dag, er flyvesandet, som — nu dæmpet — har bredt sig ud over Rørvig sogn, over Tengslemark og Vig Lyng på Odsherreds vestside og i Vesterlyng ved Havnsø; enkelte steder som i Højesande ved Rørvig og ved Havnsø er det hævet op i klitter. Også mosedannelser er med at give land-

skaberne deres præg. Åmosen er Sælunds største; i det mærkelige flere gange nævnte fladland i Odsherred er der ikke blot strandvolde, hævet havbund, flyvesand og afsmæltningssflader fra istiden, men også store tørvedannelser i Trundholm mose. Også Tysinge ved Tølløse og Vognserup-Løvenborg enge er kærmosedannelser, fremkomne i tilgroede søer. Endelig nævner vi som en nutidsdannelse kildekalken, udskilt på bakkeskråninger af kildevæld; ikke fordi den landskabeligt spiller nogen rolle, men fordi den i middelalderen er bleven brugt som byggeæmne i en del kirker østpå i området, hentet fra Vintremøller lige hinsides amtets grænse ved Elverdamså.

En skønhed som i Møens klint, en ejendommelighed som i Stævn's klint, kan der efter hvad der er skildret, ikke forekomme i Holbæk amt, men skildringen siger dog, at Holbæk amt har et indenfor istids- og nutidsdannelser rigt udformet land, mere afvejlende end de andre sælandske amter.

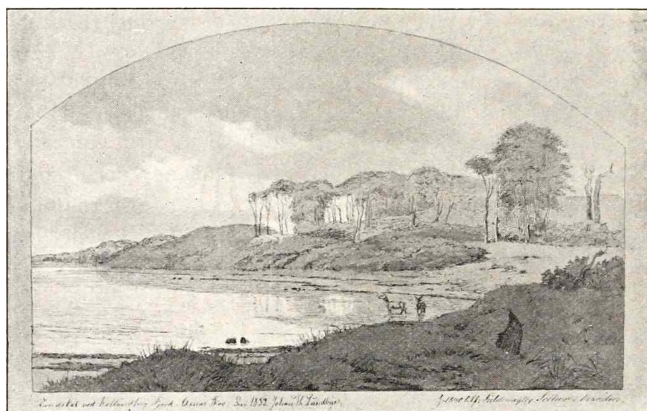
III.

Da den skandinaviske indlandsis for mindst 12000 år siden for sidste gang forlod Sælland for at trække sig tilbage til fjældene, hvorfra den var kommet, blev den første betingelse skabt for, at mennesket kunde leve i Danmark. Det varer dog endnu en række årtusinder, før vi her i Holbæk amt kan begynde at spore **menneskets færden**. Inden da var der allerede sket indgribende forandringer i naturforholdene. Den arktiske flora og fauna, som tog landet i besiddelse efter isen, var allerede da fortrængt mod nord og landet klædt med store fyrreskove, hvori egen dog begyndte at vise sig. Elg, uroxe, krondyr og vildsvin og andet storvildt levede i skovene, og landet lå betydelig højere end nu, idet der var landfast forbindelse mellem Skåne og Tyskland over de danske øer; Østersøen var en ferskvandssø, »ancylussøen«.

Fra denne »ancylustid« har vi i Holbæk amt de første menneskelige efterladenskaber, tilmed i langt større antal end i nogen anden del af landet. Det var bopladsen i Mullerup mose i Løveherred (Maglemose), der gav stødet til, at man fik øjet op for dette ældste afsnit af menneskets tilværelse her i landet, og perioden betegnes derfor også efter dette fund som Mullerupkulturen. På et par lave holme ude i, hvad der da var sø, men nu er mose, levede dengang en ret fåtallig menneskeflokk. Deres erhverv var jagt og fiskeri; navnlig skovens storvildt og søens gedder har leveret varer til deres bord; deres redskaber var af træ, ben og flint; af flint få og tarvelige flækker, skrabere, bor, ganske få øxer og skivespaltere, enæggede pilespidser; af ben prene, entandede harpunspidser, hjortetaksoxer, fiskekroge. Lerkar har de ikke forstået at tildanne. Flere af benredskaberne er derimod ornamenterede og vidner om ikke ringe kunstsans. Hunden var eneste husdyr.

Spredt omkring i amtet er fundet en del redskaber, som må henføres til samme gamle kultur, navnlig harpunspidserne, der ikke kendes fra noget andet afsnit af vor oldtid. Disse »Mullerupredskaber« kendes navnlig fra Hallebyåens vandløbssystem (Ravnsmose, Helsing mose, Tissø, Åmosen, mose ved Stokkebjerg), og fra Odsherred (Dragsholm, Kelstrup, Overby, Prejlerup). Fra samme tid er rimeligvis den uroxe, der er dræbt med flintpile, og som blev fundet i en mose ved Vig.

Efter ancylustiden følger den ovennævnte litorinatid, en varm, fugtig periode, da landet lå lavere end nu. Egen har delvis fortrængt fyrren, og elg og uroxe er allerede begyndt at blive sjældne. Havet dækkede betydelige dele, navnlig af Odsherred, og østersen levede i Isefjorden. Vi er nu nået til køkkenmøddingtiden, Ertebøllekulturen, som den kaldes efter en af de største bopladser. Langs den daværende strand ligger bopladserne fra denne periode, oftest i form af skaldynger, iblandet alt muligt affald fra

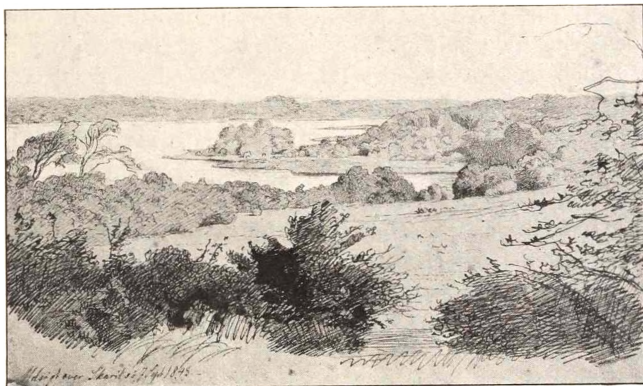

J. Th. Lundbye: Ved Havnemærk på Asnæs. Kunstforeningen.

måltiderne, flint- og benredskaber, lerkarskår, de berømte »køkkenmøddinger«. Beboerne står ikke meget højere i kulturel henseende end Mullerupkulturens bærere; østers og andre skaldyr udgør nu et hovednæringsmiddel; men iøvrigt lever de som i hine perioder, og deres redskaber ligner dennes i meget; harpunerne bruges dog ikke mere, til gengæld har de lært pottemagerkunsten.

Langs Isefjorden kendes her i amtet henimod 40 dynger fra denne periode; de betydeligste findes ved Dragerup skov, på Høsehals, ved Vejle kro og ved Ringholm. Andre skaldynger findes ved Klintsø, Tengslemark, Yderby Lyng og på Sejro, indlandsbopladsen på Magleø og Lilleø i Åmosen, Særlig skaldyngerne ved Klintsø og Vejle kro har givet værdifulde fund.

Enkeltvis er denne periodes redskaber, navnlig skive-spaltene, fundet strøet over hele amtet. Blandt enkeltfundene skal nævnes, at de to største skivespaltene, der overhovedet kendes, er fundne ved Ruds-Vedby, og at det største tilhuggede flintstykke, der kendes fra Nordens sten-

P. Chr. Skovgaard: Skarridsø.

alder, er fundet ved Hallebyåens udløb af Tissø; det er et $\frac{1}{2}$ m. langt øxelignende stykke med bred ægg og stærkt forlænget nakke. Samme steds er fundet oldsager fra forskellige dele af oldtiden og middelalderen; her er vistnok et gammelt overgangssted over åen.

Ingen steder i vort lands forhistoriske kulturudvikling står vi overfor en så gennemgribende forandring som ved overgangen fra ældre til yngre stenalder. Hele kulturens grundlag, næringslivet, bliver en anden: Fra en omstrejfende, jagende og fiskende befolkning får vi nu en fastboende, agerdyrkende, med husdyrhold (får, svin, hornkvæg), kendskab til slibning af flint og en særlig gravskik, noget der synes at fattes den foregående periodes folk.

Fundene fra den yngre stenalder er dels gravfund, dels bopladsfund (hvoraf der dog kun kendes meget få, f. ex. på Munkholm ved Eriksholm), dels endelig votivfund, en samling af oftest ensartede sager, henlagte under en stor sten eller på en moseflade som offer til guderne.

Den yngre stenalder inddeles i fire perioder: overgangstiden (eller den spidsnakkede øxes tid), dyssetiden, jættestuetiden og gravkisternes tid. Fra overgangstiden haves kun spredte efterladenskaber: til dem hører et betydeligt ravfund, bestående af 200 stk., hvoraf mange gennemborede som perler, fundet ved Vesterbygård ved grøftegravning, 1 m. dybt. Fra den næste periode stammer alle vore prægtige stendysser, gravkamre. Stendysserne findes spredte over amtet i et antal af flere hundrede. En af vore smukkeste runddysser findes ved Frenderup i Odsherred. Af langdysserne hører to, ved Tystrup og Rerslev, til landets største, bægge o. 100 m. lange; af de talrige andre smukke langdysser skal nævnes en på toppen af det kendte udsigtspunkt Lindebjerg ved Favrbø og to i Vinskoven, Skamstrup sogn. Ingen særlig betydelige oldsagsfund er gjort i dysserne; derimod kan amtet fremvise en pragtfuld samling fund fra jættestuer, disse vor stenalderes stolteste mindesmærker. Af dem har amtet (eller har haft, da mange i tidens løb er ødelagt) 50—60; flere hører til de betydeligste, der kendes. Hyldehøj ved Rørby, en dobbelt jættestue, indeholdt skeletrester af o. 100 personer, en mængde tyknakkede øxer og mejsler, benmejsler, prene, flækker, ravstykker og skår af o. 90 lerkar; to jættestuer i en høj ved Kulby i Løveherred indeholdt, foruden en mængde sager, der var udgravet og solgt, før Nationalmusæets folk kom til, rester af 30 lig, 43 tyknakkede øxer, indtil 31 cm. lange, 22 mejsler, 3 skafthuløxer, 150 flækker, 80 ravperler, 11 spydspidser m. m.; lignende store værdifulde fund er gjort i Ormshøj ved Årby, Korshøj ved Ubby, jættestue ved Rugtved, Nyrup, Melby, Gundestrup og Katrup, samt i den anselige Troldhøj ved Stenstrup. Et enestående stykke er en øxe af rav, 12 cm. lang, fundet i en jættestue ved Ubby. Den største og smukkeste jættestue findes på Dysselodden her. Stenalderens sidse gravform, den uanseligere stenkiste, oftest med en flintdolk som gravgods,

kendes endnu kun i ringe antal fra Øerne. Fra vort amt er fire, ved Holbæk Ladegård, Grevinge, Frihedslund og Drøsselbjærg, alle med en dolk som gravgods og oftest med lidt mere: et lerkar, en flække, benpren eller skiffersmykke.

Tilbage står endnu at omtale de fund, der ikke er gjort i grave, navnlig de foran nævnte votivfund. Sådanne fund kendes fra en del moser eller fra dyrket jord. På en mark ved Kirke-Helsingø er opløjet 4 store, slebne tyndnakkede øxer; i en mose ved Skippinge er fundet 10 store skrabere og 7 save; i en mose ved Høng 20 store flækker, hvorimellem den største, som overhovedet kendes her fra landet, 26 cm. lang; 11 spydspidser fra Holbæk Ladegård, 4 tyknakkede øxer fra Uggerløse, 3 tyndnakkede fra Ellede på Refsnæs. I en mose ved Holbæk er fundet rester af en fiskeruse, måske fra stenalderen. Oldtidsmindesmærkernes fordeling over landet giver tillige oplysning om datidens bebyggelse; vi har nu en nogenlunde fastboende befolkning. Stenaldersgrave træffes over hele amtet; kun visse lavtliggende, dengang meget fugtige strækninger har befolkningen skyet, således strøget sydøst for Salthæk Vig og de større strækninger af mose og hævet havbund. Særlig rigt bebygget har været sognene Ubby (50 mindesmærker), Raklev (45), Rerslev (35) og Højby; også i Tuse, Skamstrup, Ruds-Vedby, Årby, Grevinge og Refsnæs sogne findes mange stenaldersgrave.

Har Holbæk amt været tæt befolket i den yngre stenalder, må dette i endnu højere grad siges at have været tilfældet i bronzealderen. De fleste af de runde kæmpehøje, der i et antal af flere tusinde (i Odsherred alene 600) ligger (eller har ligget) spredt omkring i amtet, stammer fra bronzealderen. Til de sogne, hvori der ligger flest høje, hører Højby (150), Raklev og Årby (o. 125) og Asnæs (100). Oldsagsfundene fra bronzealderen, fortrinsvis fra gravhøjene, er ret talrige; ingen grave med egetræskister som i Jylland

kendes fra amtet; de fleste af bronzealdersgravene er urnegrave.

Fra den ældre bronzealder kendes mands- og kvindegrave samt depotfund, sager, nedgravede for at gemmes til bædre tider. Som eksempel på mandsgravene kan tages Rævehøj ved Bognæs på Tusenæs; på bunden af højen fandtes et stensat gravkammer, hvori et sværd med grebtunge, en celt (øxe med udhulning til at indsættes i et vinkelbøjet skaft og øsken til fastbinding). En stor høj ved Kongstrup bestod af en indre stenkærne, hvorom der var lagt en kappe af ler; i højen fandtes mindst 30 urner med gravgods: rageknive, save, ringe, syle. To kvindegrave er udgravet i Maglehøj ved Kalundborg, med det sædvanlige kvindegrav-udstyr af bronze: halskrave, bælteplade, dolk, armring, bøjlenål og broncefrynser til bælte. Af depotfundene må nævnes et enestående rigt fund af kvinde-sager: halskraver, bælteplader, spiralringe, smykkeplader, save, segle, ialt 40 stk., hvortil kommer 70 broncerør til frynser, alt fundet ved Rye i Løveherred. Et votivfund af 9 smukke bronzeøxer med skafthul, en ikke almindelig form, 4 smukt ornamenterede, er fundet ved Rumperup. Endelig er der fra dette første afsnit af bronzealderen gjort to enkeltfund af større interesse, nemlig et hagestykke til en hjælm, belagt med guld og ornamenteret med de for denne periode karakteristiske spiralmønstre, fundet i en mose ved Hagedrup, samt frem for alt andet solbilledet fra Trundholm i Odsherred. Dette enestående stykke, et af de værdifuldeste fra Nordens oldtid, er tidligere omtalt udførligt i »Fra Holbæk amt« 1910. Det består af en hest, resterne af en vogn samt en rund skive, der skal forestille solen; skiven er belagt med tynde guldblade med spiralmønstre. Den hellige genstand er blevet henlagt på den åbne moseoverflade som et offer til højere magter, omtr. 1000 år f. Kr. To af de for Danmarks vedkommende så

2*

J. Th. Lundbye: Klinter på Refsnæs. Tilh. Kommandør Saabye..

sjældne stene med helleristninger, bestående af skibs- og menneskefigurer, fra Engelstrup og Herrestrup i Grevinge må endelig henføres til den ældre bronzealder.

Smukke gravfund fra den yngre bronzealder kendes fra Løve (mandsgrav med sværd, kniv med guldomviklet grebspids, endende i dyrehoved, pincet m. m.) og Holbæk Ladegård; det sidste fund er fra periodens yngre afsnit og indeholder flere smukke sager: 2 meget høje bælteplader, hængekar, sværd, armring, 3 smukke vredne halsringe, 3 celter m. m. Fra samme afsnit er et depotfund fra Birkingegård, bestående bl. a. af et stort broncekar, en smuk bælteplade, 6 hvælvede bronceplader. Fra Kelleklintegård haves et andet betydeligt mosefund med ialt 38 genstande. Også et værdifuldt guldfund fra den yngre bronzealder kendes, nemlig to svære guldarmringe med sammenstødende endedopper, fundne ved Buskysminde ved Ruds-Vedby (guldværdi 1100 kr.).

Bronzealderen slutter i Norden ved år 400 f. Kr. Efter den følger den førromerske jernalder; fra denne periode haves bl. a. to med prikker og cirkler smukt ornamenterede broncepænder fra en mose ved Pindals kro og et beslagstykke, bestående af et lavt kegleformet fodstykke, hvorpå er anbragt forparten af et hornet dyr, fra Tissø ud for Store Fuglede. Betydelig flere fund haves fra den efterfølgende romerske periode. Det vigtigste findested er Borgbjærg på Sejro; Borgbjærg er en o. 20 m. høj bakke, hvoraf toppen er afgravet, derved er dannet en o. 20 m. bred flade, en 5—6 m. bred afsats kan være resten af en opadførende vej. Måske har bakken tjent som kultus- eller offerplads for mange mennesker. Kulturrester fra den romerske periode findes både på fladen og som en bræmme langs bakkens fod, her øjensynlig nedkastede fra fladen. Her er fundet en mængde kastespydspidser af jærn og ben, lerkar-skår, søm, 20000 knogler, navnlig af husdyr. Af gravfund fra den romerske periode skal nævnes et fra en skeletgrav

ved Sandlynggård (hvor der findes en hel gravplads), indeholdende skår af et glasbæger med påsmeltede sølvlinier, en bronzebøjlenål, benkam og lerkar samt et broncekar med romersk fabriksmærke fra en grav ved Rumperup: samme mærke (Lucius Ansius Epaphroditus) kendes fra sager i de af Vesuv 79 e. Kr. ødelagte byer Pompeji og Herculanium; dels er dette fund af betydning for tidsbestemmelsen, dels er det et ufejlbart bevis for oldtidens udstrakte handelsforbindelser. — På en bakkeskråning ved Sønder Jernløse er fundet en romersk broncepand med menneskehoveder på hankbeslaget, sammen med et øsekar og en si.

Fra den efterfølgende folkevandringsperiode kendes nogle værdifulde gravfund: Kvarmløse (skelet med lerkar, to forgyldte sølvfibulaer, et halvmåneformet hængesmykke af guld, en træspand med bronzehank, 91 perler af rav og 50 af glas), Nyrup i Odsherred (glasbæger, glasperler, bøjlenåle, guldmønt fra kejser Flavius Julius Constans, 337—356 e. Kr.), Lumbsås (skelet med 100 perler af glas og rav, ring, bøjlenåle, et lille ejendommeligt hængesmykke, bestående af en rund harpixskive, indfattet i en bronce-ring, og heri indtrykket en del hirsekorn) og Bennebo ved Mørkøv (skelet med brudstykker af broncepand, hagekorsformet sølvfibula, guldring m. m.). Fra den efterromerske tid kendes ingen større fund, medens den forhistoriske tids sidste afsnit, vikingetiden, kan opvise et par interessante: et betydeligt sølvfund fra Sejro, bestående af flere ringe, runde spænder, angelsaxiske og tyske mønter, de yngste fra år 955, to kæder med Thorshamre m. m.; et mindre sølvfund (spænder, bøjlenål, tråde) kendes fra en grav ved Lerchenborg; i Hallebyå nær Bakkendrup er fundet en del smedeværktøj af jærn (tænger, ambolt, stort bor; spydspids). Endelig er der i Havnsø strand opfisket en svær guldhalsring (metalværdi 1800 kr.).

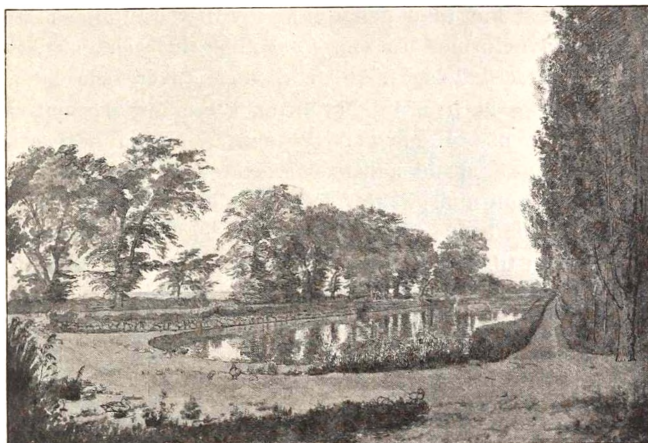
Større mindesmærker fra jernalderen er ret fåtallige:

J. Th. Lundbye: Kalundborg Møllebakke. Hirschsprungs Samling.

der kendes en del gravhøje fra denne periode (f. ex. en ved Markeslev på Tusenæs, hvori er fundet et skelet med jernsværd og ridetøj), og paa Bøgebjerg ved Rerslev står fem bautastene. De forholdsvis få fund fra jernalderen betyder næppe, at befolkningen da har været mindre talrig end i bronze- og stenalderen, det modsatte har sikkert været tilfældet, og de færre efterladenskaber skyldes blot ændrede gravskikke og sagernes forgængelighed. Hvor få er ikke også de sager, der er bevaret fra den tidlige middelalder, hvor befolkningen dog vitterlig var langt talrigere?

Med vikingetiden træder vi ud af den forhistoriske tid; arkæologien må vige pladsen for historien; nu bliver landsbykirkerne til, der ved siden af oldtidsgravene er de mest manende minder om fortiden og de mest fremtrædende af mennesker dannede fremtoninger i landskaberne. Ikke synlige men hørlige minder om fortiden er stednavnene, og også af dem kan man lære adskilligt.

P. Chr. Skovgaard: Dammen ved Vognserup. Kunstmuseet

IV.

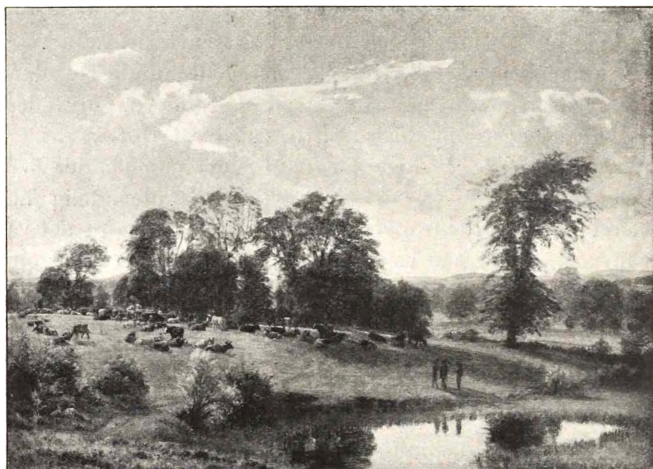
Når man skal få noget ud af **stednavnene** med hensyn til landets fortidsbebyggelse, må man for det første gøre sig klart, at man ikke kan behandle alle navne, store og små, navne på bebyggelse og på naturting, under eet. Man har ikke lov til at sammenstille engen Tysinge ved Tølløse med bebyggelses-navneformer som Svinninge og Gislinge, ikke et muligt hånende ord til et lille hus, Vandløse, med de ældgamle højlidelige Vanløse og Merløse. Fremfor alt må man tage sig iagt for de navne på enkeltliggende gårde og huse, der kom frem på udskiftningens tid, og som ofte ikke har noget fra fortiden overleveret navn til forbillede ved navnedannelsen. En god regel er at holde sig til de navne, der forekommer i de gamle matrikler fra Frederik 3.s og Christian 5.s tid, da den ældgamle samlede landsbybebyggelse endnu ikke var sprængt, og der foruden landsbyer og herregårde kun fandtes få enestegårde fjærnt fra by.

Dernæst har man heller ikke lov til ved studiet at anvende navneformer fra vidt forskellige tider i flæng. En nøjere sysselsættelse med stednavnene over hele landet viser netop, at hver tid har brugt sin måde at navngive bebyggelse på. Uden her at komme ind på beviserne, tør det siges, at de ældste overleverede stednavne er de på -inge, som måske kan følges tilbage til århundreder før Kristi fødsel, at de på -lev og -løse hører folkevandringstiden til, at dernæst kommer endelsen -sted, der omtrent kan siges at udfylde tiden mellem folkevandringen og vikingalderen, at med denne sidste kommer navnene på -by, -tofte og -torp frem, og at disse -torp er i fortsat brug ret langt ned i den kristne tid, men efterhånden i de før og i Valdemarstiden opståede nybo afløses af navne på -gård, -hus, -bo, -køb, -kot (hytte), -bølle eller af navne som hidtil kun var naturbetegnelser, således -holt, -rød, -tved, -felde, -bråde, -skov; -næs, -nakke, -klint, -ås, -øre, -mose, -bæk, -holm, -ø, -sø, -vig. Yngst omtrent er de, der fra at være marknavne under en anden lokalitet har udviklet sig til selvstændighed: -snævre, -vold, -mark, -ager, -løkke, -vang, -have, -tange. Så kan der endelig være enkelte navne, der endnu ikke er til at gennemtrænge for forskerne og derfor forekommer ældgamle, i Holbæk amt egentlig kun Tuse og Hørve. Den ældgamle endelse -høj, hvoraf der er mange i Østsøland, findes i Nordvestsøland kun i Rynkøv (nu Rynkevang), Mårsø, Mørkøv og det afsides Bromme. Endelsen -sted, der i andre dele af Danmark er meget hyppig, men i Søland mest findes som navn på anelige lokaliteter i Ringstedes omegn, har i Holbæk amt kun det enlige Hagested at fremvise; endelsen -bjærg synes i alt fald ret ofte at være gammel, fordi den tilhører anelige bebyggelser, således har givet fem kirkebyer navn (deraf de fire i Løve herred). Det samme gælder om -kilde (Vallekilde, Vindekilde), særlig indlysende, når man drager Roskilde med ind i betragtningen. Om

endelsen -by skal det endnu siges, at den er noget underfundig, at den undertiden narrer ved senere at være knyttet som endelse til et stednavn, der godt kunde stå alene og derfor være meget ældre end den tid, da -by ellers var det gængse opkaldelsesnavn, således i Hørby.

Af navnene på -inge får man, når man kender dem hele Danmark over, det indtryk, at de oprindeligt har været ligelig fordelte over det hele land, forsåvidt det var bebygget, at de har været navne på de enkelte småstammers område og skriver sig fra tider, da bebyggelsen endnu ikke var fast, men man flyttede med boligerne, hver gang man tog ny mark op til den extensive drift, man dengang alene magtede, mens man lod de gamle agre ligge udyrkede hen, indtil tiden igen kom til dem. Der var selvfølgelig nok desuden navne på naturfremtoninger, men ingen særskilte på bebyggelser. Sådanne regelmæssige forhold har vi endnu i Odsherred, hvor sex gamle, store -inge synes at have delt halvøen mellem sig; de tre, Ellinge, Svinninge, Hønsinge, uden om det store drag af moser og fælder, der sikkert i oldtids dage har været et udmærket græsningsområde og givet let dyrkelig jord, mens man ikke turde vove sig i kast med de stive lerbanker øst på i herredet, der derfor fik lov til i denne tid endnu at være skovklædte. Lignende enkle forhold kan spores sydøst for Saltbæk Vig, hvor Birkinge, Viskinge, Bregninge, Forsinge og Snertinge ligger med passende mellemrum, uden at genere hinanden og uden at generes af andre gamle endelser ind imellem; endelig ved beliggenheden af Svinninge, Gislinge, Trønninge og Ellinge (nu Løvenborg) udenom et lignende stort engdrag som det i Odsherred. I den vestlige og sydlige del af Løve herred findes tre -inge, også skinsyge på hinanden. Midt inde i en egn, som før må have været tæt skov, ligger det ensomme Sørninge, men i hele den store sydøstlige del af am'et, indenfor linjen Løvenborg—Sørninge—Høng, findes såre mærkeligt ikke

P. Chr. Skovgaard: Malkeplads ved Knabstrup. Tilh. frøkerne Frøhne.

et eneste -inge, før nede på grænsen mod Sorø amt, hvor Kyringe og uden for amtet Døjringe er beliggende. For dette store område er det karakteristisk, at det af de virkelig gamle endelser udelukkende beherskes af -løse.

Mens -inge hører tider til med ikke blot fællesbrug, men også fælleseje af jorden, viser endelsen -lev, at den stammer fra tider, da den enkeltes, høvdingens, selvfølelse og griskhed viste sig i, at han krævede jord for sig, som han så gav sit eget navn og betegnede som efterladenskab, -lev, til sine arvinger. Forledet indeholder altid et personnavn. Denne endelse er vist oprindelig opstået her i Sælland og har herfra — måske gennem erobring — bredt sig til Jylland og Fyn, til Skåne og de svenske Gøtlande. Men indenfor vort område er den ikke meget fremtrædende. Den findes kun udbredt fra Store Bælt noget ind i landet og op til øst for Saltbæk Vig (Sørslev og Følleslev), mens den østligere kun har en eneste repræsentant i Markeslev på Tusenæs. Derimod bliver endelsen øst og sydøst på

P. Chr. Skovgaard: Malkeplads ved Dorotheaslyst. Kunsthandler Magnussen.

udenfor amtet strax igen meget almindelig: i Hornsherred, ved Roskilde og i Ringsted-Alsted herreder.

Om endelsen *-løse* ejendommelige stilling får man kun begreb, når man udvider sine iagttagelser til det øvrige Sælland, til Skåne og Gøtlandene. Da bliver det tydeligt, at *-løse* betegner byer, beboede af en flerhed og rimeligvis udenfor Sælland krigerkolonier på erobret grund, derimod i Sælland ganske vist også krigerbo, men disse grundlagte under eet ved opdyrkning af ny jord i storskovene. Såre interessant ligger en række af 13 *-løse* i een lang samlet linje fra Sølands nordstrand til ud i Heden (indtil Senge-*løse*—*Vridsløse*), oprindeligt ind mod den store nordøst-sølandske skov, hvoraf Gribsskov er en levning. Og en anden samling af *-løse* kommer særligt os ved: den, der i Merløse herred har ikke mindre end 17 repræsentanter, fra Merløse og Grandløse til Niløse og Tersløse. Ind mellem dem findes kun *-torp* og skovnavne. Var disse *-løse* ikke blevet anlagte, havde de store skove om Skarridsø, Torbenfeld og Knabstrup dannet en enhed med den stor-skov, som fra Rygård og Ledreborg er gået helt ned mod

Skjoldnæsholm og Svenstrup. De ser derfor ud til at være planmæssige anlæg, og anlæg til bosættelse af en hird, hvad der kan sluttes dels af efterledene i navnene, hvorat de, der kan tydes, viser hen til våben, til feltmærker og til ældgamle navne på krigere, dels af en ejendommelig forbindelse med et særligt stednavn: Ulvig i Undløse sogn. Efterledet -løse har hidtil ikke fået nogen helt overtydende forklaring.

Guden Ull har i meget gammel tid, før Odin og Thor, været en hovedgud i Norge og Sverige, og at han også er bleven dyrket i Danmark, viser to sælandske stednavne. Det ene, Ullejre, der også ved sit efterled antyder sin ælde og sin høje rang, ligger nøjagtigt midt i rækken af de nordøstsælandske -løse; den er ædelstenen midt i diademmet. Som en helligdom for Ull her er knyttet til -løse, er det tilfældet allevegne i Gøtlandene. Det andet er vort Ulvig, idet -vig er nutidens fejlagtige skrivemåde; den ægte er som i såmange svenske Ullevi -vi, dvs. helligdom. Til -løse i Skåne og Gøtlandene slutter sig adskillige steder et Bromme og således også her; dets tyding tør vi ikke indlade os på; efterleddet er høj. — Udenfor denne samlede gruppe af -løse har vi kun Jorløse og Uggerløse ind ad Kalundborg til.

Andre navne på gudsdyrkelsessteder er Thorslunde, der dog vist hører en noget senere tid til; før guderne fik virkelige gudehuse, dyrkedes de i lunde; endvidere Hørby; -by kan slettes, og det tilbageblivende Hør kommer af det gammelnordiske, ja fællesgermanske hørǵ, der betyder offersted, nærmest i form af en stenhob, et alter under åben himmel. Endelig måske også Vig i Odsherred. Her er der dog en vanskelighed; mens Ulvig, højtliggende, dybt inde i landet, intet kan have at gøre med en havbugt, kan Vig forklares simpelthen ud fra beliggenheden inderst ved Sidingefjord, men også i tidens løb være bleven forvansket fra Vi, der forekommer herhjemme hyppigt som

Viby. Vig ligger påfaldende centralt for Odsherred og særlig for dets sex -inge.

Ligesom -by er -tofte, der også på anden måde har nært slægtskab til -by, et led der let kan hæftes på og tages fra et forled. Indenfor vort område har vi to Saltofte, hvori det første led gemmer en gammel og højtidelig benævnelse på en høvdingehal, som bruges i folkevandringstiden i hele den germanske verden. Det findes uden efterled i Jylland, det findes i løs tilknytning til -by på Hinsholmen i Fyn, hvor der også er et Saltofte, det findes på den sælandske Hede i forbindelse med -høj som Salløv, det sælandske stednavn, der kendes længst tilbage i tiden, fra en runesten ved år 800.

Læg mærke til, hvorledes -by har til forled ord, der indeholder naturforhold. I Løve-Arts herreder er Sæby (= Søby), Vedby (= Skovby), Dalby, Halleby (Halde), Kærby, Rørby (af rør, stensamling, stendysse), Bjærge (-by) smukke eksempler herpå. Andre steder har vi Højby, Ris (-by), Vejleby, Sandby, Stigs-Bjærgby, Munke-Bjærgby. Hvad Kundby betyder, veed jeg ikke. Læg også mærke til den uregelmæssige fordeling af -by: Hyppige i Løve-Arts herreder og i egnen fra Svinninge Vejle sydpå, er de i det øvrige område få i tal og ganske spredte. Nyby ved Tølløse, omtrent enestående i Merløse herred, kan være ret ungt; som ungt omtales et Nyby ved København i Roskildebispens jordebog fra o. 1370.

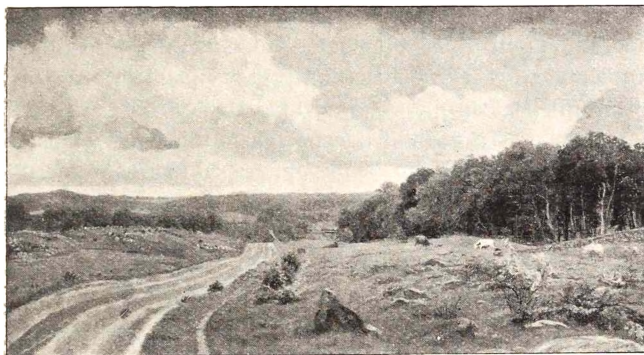
Gennem endelsen -by føres vi til endelsen -torp, som den tildels er samtidig med. På -by og -torp ender de allerfleste stednavne af dansk oprindelse i det engelske Danelagen. Det vrimler i Nordvestsæland med -torp, dog særlig i visse egne; de antyder store opdyrkninger af skov eller oredrev. Til den tidligere nævnte slåen hul på den tykke skov mellem Holbæk fjord og Åmosen gennem byerne på -løse, kommer i den samme egn en ny i -torp-tiden, som har berøvet det meste af egnen dets skovland.

P. Chr Skovgaard: Halleby å ved Øresø mølle. Hirschsprungs samling.

Langs Bramsnæs Vig er lagt sex -torp og kun Dragerup skov og Eriksholms skov er blevet tilbage. Mellem Merløse—Grandløse og Holløse—Kvandløse er der gjort lyst gennem -torp. Fra de to Jernløse og Igeløse (Igeløse) går -torp i mængde mod sydvest, indtil de, nærmere de nuværende skove, afløses af skovnavne (Nøkkentved, Vented, Tveden, Torbenfeld, Simenfeld, Søndersted, før Synderstved). Herfra strækker sent opbrudt skovjord sig øst på til Tølløse med enkelte -torp, men desuden Brofelde, Brændholt, Skinnede, Lunderød, Vallenderød, alt navne på rydd i skove. Men mellem Tølløse—Kvarmløse igen og Uggerløse—Vanløse—Merløse har vi en ublandet -torpegn, som fortsættes ind på Københavns amt til skovene mellem Skjoldnæsholm og Ledreborg.

En anden udpræget -torpegn danner de to sogne på Refsnæs, hvis tidligere skovrigdom sagnet dvæler ved. Bakkedraget i Bregninge-Bjærgsted sogne har mange -torp, der minder om den tid, da skovene her gik i et med sko-

P. Chr. Skovgaard: Ved Kongens Møller. Kunstmusæet.

vene om Skarridsø, som også til andre kanter har strakt sig langt videre end nu, til Gundetved (Selchausdal) og Sønderød i Rerslev sogn, til Kongsted og Skellingsted (bægge -tved), og forenedes med skoven om Torbenfeld og derved oprindelig med den skov helt ad Tølløse til, som lige er omtalt. Rundtom i skovene har der været -torp-enklaver, således Holmstrup, Dønnerup, Astrup, Rejstrup, Jyderup.

Den sydlige del af Tusenæs har gamle navne, den nordlige har -torp, men resten af Tuseherred, hvor de ældgamle -inge og navnene på -by hersker, er mærkværdig blottet for -torp (Vognserup, Gudmanstrup). Det samme gælder Hørve-Vallekilde sogne, men med Stubberup nord for Draget begynder de igen, og Odsherred har foruden de gamle -inge så godt som kun -torp (tidligere flere endnu) og skovnavne. Gennemgå således bynavnene i Grevinge sogn, i Egebjærg, i Højby. Odden og Rørvig sogne er blottede både for -torp og skovbyer, men bebyggelsen synes af forskellige grunde her endnu yngre. -By, der findes i Odby, Yderby, Nakke (-by), er en endelse, der aldrig er gået ud af sproget og snarstagt til enhver tid har kunnet præge stednavne.

Forledene til -torp er meget tit personnavne, ganske i modsætning til, hvad tilfældet er med det dog i tid tildels samfældige -by. Vi nævner som let gennemskuelige Ågerup, Ejlestrup (Egilstorp), Asmindrup, Helgestrup, Sasserup (Saser), eller fra en anden egn Hagedrup, Olstrup, eller fra en tredje Eskilstrup, Ebberup, fra en fjerde Sonnerup (Sune), Gudmandrup. Kristelige forled til -torp er der meget få af i amtet; der kan nævnes Jonstrup (af Johannes) og Mogenstrup (af Magnus). Men denne regel med personnavne i -torp er langtfra almengyldig; Drågerup (af Draget), Nyrup, Ordrup (Ore-torp), Stubberup, Holmstrup (af skovindelukket Læsjøholm) siger bl. a. dette.

Hvornår de store oprydninger har fundet sted, kan ikke endnu siges med bestemthed. Et navn med forled som Simenfeld viser kun, at det er fra kristen tid. Ved omtalen af Kongsdal nævnes en af Estrup givet meget sandsynlig hypotese.

Om visse enkelte stednavne se i den særlige beskrivelse.

V.

Et middel til at erkende tidligere tiders **bøboelsetilstande** har vi i kirkernes beliggenhed indenfor de enkelte sogne, i hvis omfang der forud for den tid, vi veed nøjagtig besked om, sikkert ikke er sket mange ændringer. Vi lærer her forholdene at kende, som de var, dengang de nuværende kirker byggedes, altså i 12.—13. årh., måske også eller snarere på den tid, da overhovedet de første kirker rejstes, idet de pladser, der da blev kirkernes, engang helligede, blev bibeholdt som religiøse midtpunkter, da kirkerne selv nybyggedes. Sogne med kun een landsby har deres kirkepladser selvgivne, men der er af dem kun meget få (Stigs-Bjærgby, Gislinge, Bakkendrup); i sogne med to landsbyer vilde det religiøse samlingssted blive i den største og ældste lokalitet, således i Tuse, Hørve, Jorløse, Hallenslev, mens dog underligt nok Lille Fuglede

er bleven foretrukket for det ældgamle Jerslev, ja kirken her lagt yderst nede omtrent ved søbredden. I en del sogne med flere, ja mange landsbyer ligger kirkerne nok så pænt bekvemt for alle byerne, således i de store sogne Tølløse, Undløse, Kundby, Vig, Højby (når vi medregner Nykøbing bygrund, der rimeligvis oprindeligt har hørt her-til), Tostrup, hvor man kun undrer sig over, at man ikke til kirkeby valgte den ældste lokalitet: Merløse, lige opad selve Tostrup. I Rørvig har kirken nu en ejendommelig beliggenhed, fordi tidligere bebyggede dele af sognet er komne ind under flyvesandet. Men leder vi efter sogne, hvor kirken ligger mere til en side, ja undertiden yderst på sognegrænsen, finder vi disse for en stor del indimod, opad de tidligere storskove, men indenfor sognet ligger kirkebyen mest fravendt skovene. Det gælder f. ex. Sønder og Nørre Jernløse sogne, lange, smalle arme, med kirken allerøstligst og vest for dem torp bag torp ind mod Knabstrupskovene. Vi ser tydeligt, hvorledes jorden efterhånden er bleven optaget længere og længere ind mod skoven. Det gælder også de Skarridsølandet omgivende sogne Hjembæk, der har sin kirke nordligt, Særslev — kirken nordligst —, Rerslev — kirken sydvestligst —, Sæby — kirken i det milelange sogn ganske meningsløst liggende, længst nede i sønden; oprindeligt har kirken selvfølgelig ligget fornuftigere og nørresognet da været uopdyrket. I Kvandløse sogn, nord for Grøntved Oredrev, ligger kirken i det overdrevent lange og smalle sogn allernordligst; Ågerup og Soderup sogne går hver i ensidig retning fra kirkebyen, det ene mod nord, det andet mod syd; de to kirkebyer må dog trods deres unge navneform have hørt til de ældste eller mest udviklede af de mange torp i disse sogne. På Tusenæs ligger Hørby og Udby kirker mod syd, thi byerne med de unge endelser er nordpå. Vallekilde kirke ligger sydøstligst; altså er Bjerresø (Bjærghus) og Starreklinte yngre end kirkens anlæg eller

C. A. Kølle: Fra Birkenæs over Halleby adal. Tilh. bispinde Madsen.

var ialtfald, da dette stod på, ubetydelige. Et meget mærkeligt eksempel er endvidere Grevinge og et knapt så godt Egebjerg, også i en udkant af sognene, der iøvrigt har torpkarakter; Årby ligger allerøstligst, hvad der tyder på relativ ungdom og ubetydelighed for Melby og Østrup (Lerchenborg) og på, at Asnæs længere ude har været helt ubeboet. Det meste af Bregninge og Følleslev sogne må have dannet en stor fælled ned mod Saltbæk Vig og Nexeløbugten; ligesom bakkerne, der skiller de to sogne fra hinanden og hvor der nu ligger adskillige byer, engang må have båret skove som udløbere fra Skarridsøskovene. Sydligst i Løve herred er kirkerne blevet meget mærkeligt anbragte; på en strækning af ikke tre fjærdingvej findes hele fire: Ørslev, Solbjærg, Gerslev og Finderup. Fra kirkerne strækker de tre sogne sig vidt ud til siden, Ørslev mod nord, hvor der før har været et ret stort skovland, Krageskov, på hvis grund Kragerup, Rugskov og Kragevig er fremståede, Gerslev langt i vest, Finderup mod nord. Ved valget af en kirkeplads for dette sogn har man

Vilh. Kyhn: Isefjordens indløb mod Halsnæs. Hirschsprung's Samling.

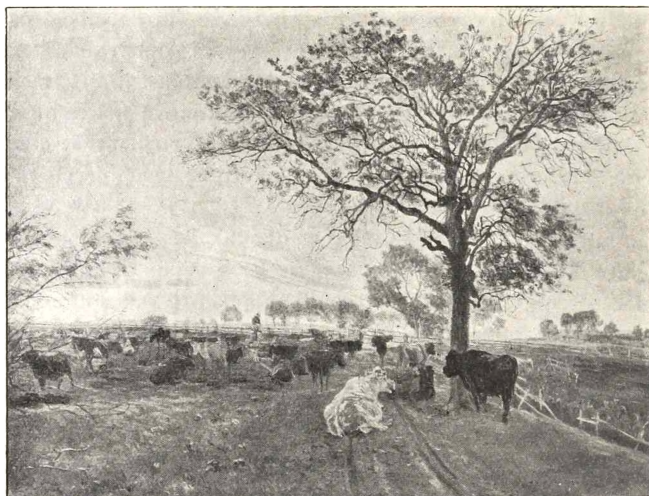
valgt byen med det ubetydeligste navn og forbigået ikke blot Kulby og Tjørnelunde, men også byerne med de ærværdigste endelser, Herslev og Høng. Årsagen til dette forhold er ikke let at udspekulere. Man skulde tro, at Herslev før har hørt til Sæby sogn, men at, da dette gennem rydning af skovlandet helt op til Åmoseåen fik så betydelig udstrækning, så er Herslev bleven lagt til Finderup; for de tre andre byer i sognet kunde Finderup nemlig så nogenlunde tjæne som samlingspunkt. Men man skal vogte sig for altfor dristige slutninger; personlige motiver, som ingen nu kender, for eksempel en enkelt persons krav eller hans offervillighed, kan have fremkaldt de uregelmæssige forhold. På samme måde som i Ørslev har tyngdepunktet i Ruds-Vedby sogn været i en ende af sognet, her mod vest, og skoven i den østlige og sydøstlige del er gået i eet med den i Ørslevs nordlige, og denne skov har været fortsat østpå gennem Skellebjerg sogn og

indtaget hele den vestlige del af Niløse, hvad landsbynavnet Kongsted (Kongstved) vidner om; dens fortsættelse hinsides Åmosen har Vinskoven dannet.

Denne skov skilte Løve herred fra Merløse, således dog, at Skellebjerg sogn dannede en opdyrket holm inde i den. Vi kommer herved ind på herredernes dannelse og deres grænser. En fuldstændig fortegnelse over alle herreder og sogne gives i bispens jordebog ved år 1370. Alle nuværende kirker findes undtagen den sent og privat af en herremand byggede Frydendal (Torbenfeld), Agnsø, hvor kirken ligeledes er bygget ved en herregård, og Rakelev, hvis indbyggere lige til reformationstiden sognede til Kalundborg og dannede »Borg sogn«. I den grad har sogneinddelingen været konstant tilbage til fjærne tider. Også herrederne er de samme som nu, men deres område ikke helt. Til Merløse herred hørte også Bromme, Munke-Bjærgby og Stenmagle, der nu ligger i Alsted; hvorfor Merløse herred har været så stort og strakt sig så vidt ind i landet, tales der om et andet sted. Tuse herred havde samme omfang som nutildags; hovedforandringen er foregået med Skippinge; til det hørte af dets nuværende sogne kun Følleslev og Særslev; det har senere måttet afgive Vallekilde og Hørve til Odsherred, men har til gengæld fra Arts herred modtaget Bregninge, Viskinge, Værsløv, Jorløse, Bjærgsted og Læsøjholm (Holmstrup). Fra Valdemar Sejrs jordebog kan man skønne, at allerede i første halvdel af 13. årh. hørte i det mindste Agnsøgård, Viskinge og Bjærgsted sogne til Arts herred. Hvorfor har Skipplings herred før været så lille? Vistnok fordi det vel var et lille område, men dog til alle sider havde en naturlig begrænsning: Nexeløbugten, Draget, Lammefjord, Svinninge Vejle og endelig det af skov og oredrev (stednavnene unge) opfyldte bakkeland nord for Skarridsøskovene ud til Vesterlyng og Allesbage. Kun

mellem Hjembæk og Særsløv—Snertinge var der åben forbindelse mod øst. Først da oredrevene opdyrkedes, og skovene faldt for bål og bile, læmpede man på herredets lidenhed. Indtil da lå også byen Skippinge bekvemt til midtpunkt i herredet og til at give det navn; da herredets grænser forandrede, kom Skippinge til at ligge alleryderst, nordøstligst.

Forud for herredsinddelingen må der være gået en ældre i bygder; adskillige herreder i Sælland kan først være fremkomne, efter at skillende skove var faldne og ødemarker opdyrkede. Farver man på et kort skovene og de stednavne-områder, der tyder på tidlige skove, med een farve og torpnavne-områderne med en anden, manes i de dele af kortet, som derefter står ufarvede, de gamle bygder frem igen som i oldtids dage. Vi ser da, at Arts-herred i det lige skildrede udvidede område har dannet en stor bygd med næsten udelukkende gamle stednavne (idet vi tager -by med), lige ind til Viskinge, Saltofte og Jorløse, med en begrænsning mod syd af en del unge torp fra Tissø ned til Bjærgø enge og oredrevet Osen (Flinterup, Tygestrup, Ulstrup, Bakkendrup, Ågerup). Løve herred har med lidt af Slagelse herred dannet en anden storbygd med begrænsning af skovlandet i Sæby sogn, øst om Rerslev, af den store skov, der nylig nævnedes mellem Åmosen og Ørslev, og endelig af en ny række torp ud til Bæltet (Krænkerup, Knudstrup, Bøstrup, Mullerup), der skilte det fra hoveddelen af Slagelse herred; Drøsselbjærg sogn var således udskilt, men i forbindelse med Slagelse-bygden. Odsherred havde tre bygder, storbygden om Svinninge, Ellinge, Hønsinge, Sidinge; to mindre om Veddinge og Grevinge, skilte fra hinanden ved oredrev, torpland og skove, og ved Stubberup, Linderup, Ordrup, Kårup fra den lille Skippinge-bygd. Tuse herred dannede en meget naturlig bygd, ind til de store skove mod syd

Th. Philipsen : Malkeplads ved Dyrehavegard. Tilh. frk. Philipsen Prahm.

og til den række torp, 17 i tallet, der gjorde skel mod den ejendommelige, med -løse opfyldte Merløse-bygd, der andensteds skildres.

Nordvestsælunds største skovland har, som allerede tidligere antydet, væsenlig ligget nord for Åmosen, fra Tissø og egnen øst for Viskinge til Knabstrup og Kongsdal, kun med det ældgamle Sørninge og med adskillige hver for sig liggende torp som opdyrkede områder. Vejen fra Slagelse til Odsherred, der vistnok er ældgammel, har gået 18 km. gennem skov fra Rerslev til Snertinge. Syd for Åmosen gik en anden stor skov sydpå mellem Niløse—Tersløse—Bromme mod øst og Rerslev—Ruds-Vedby—Ørslev mod vest. Merløse herred har været meget skovrigt; selv da de mange -løse havde fået ryddet jord til deres torper rundtom, fandtes foruden grænseskovene endnu en stor skov og ødemark midt i herredet mellem Undløse i vest, Igelsø i nord, Tølløse i øst og Uggerløse i syd, fra Brænd-

Th. Philipsen: Allee ved Vognserup. Tilh. fru Philipsen Prahm.

holt og Skov-Vallenderød til Skinnede og Lunderød; inderst i den er endnu Brofelde skov, Fledskov, skovene Tryggerød og Rummet bevaret.

VI.

Holbæk amts **landsbykirker** afviger i ingen henseende fra dem i det øvrige Sælland. De tilhører samme tid, o. 1100—1250, og samme stil, den romanske, med det enkle anlæg, et enskibet langhus og et lavere og mindre bredt kor, dette undertiden med en halvrund udbygning mod øst: apsis. Tårne har de i reglen ikke haft; dog står et sådant i Nørre Jernløse, og Merløse har endog to: af andre kirker, hvori oprindelige tårne kan spores, er der Asmindrup ved Holbæk, Stenlille, Særslev, Vørslev, Tømmerup, Rørby, Havrebjærg, Finderup, Gørlev. De har det samme materiale: kampen, som den er ført herved i istiden fra Skandinaviens fjælde; i de østligere egne tillige frådstenen, den kildekalk, som vældene bringer

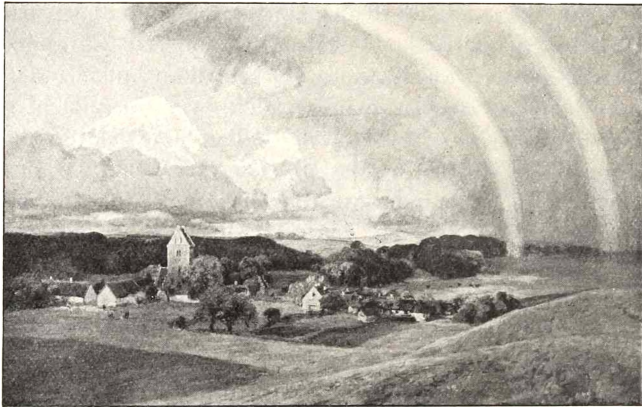
frem fra jorden. Endelig i de yngre bygninger væsenlig mursten. Af tegl er også de i de senere århundreder af middelalderen tilføjede udbygninger: vesttårn, våbenhus og sakristi, der tilsammen giver kirkerne et mere malerisk ydre og for tårnenes vedkommende gør, at de syner mere i landskaberne. Disse udbygninger er i den yngre stil, den gotiske, med spidsbuede eller fladbuede åbninger, med blindinger og med kamgavle. Indvendig har kirkerne fra først af haft bjælkeloft, men næsten alle har fået gotiske murstenshvælv.

Mens de jyske landsbykirker — med undtagelser især i fattigere egne — gennemgående har kampen tilhugget i regelmæssige kvadre og ofte har smukt udhugget billedarbejde, ligesom portalerne er indrammede af søjler, og mens i Fyn dog halvdelen af de gamle kirker har samme karakter, har den sælandske magelighed allerede i Valdemarernes tid givet sig tilkende i, at højst hjørnerne på bygningerne og vinduesindfatningerne har kvadre, idet murene iøvrigt kun er af kløvede eller banede sten. Når frådstenen er anvendt i de østlige egne, helt i Tølløse, Soderup og Hagedsted, blandet med Kamp i Eskilstrup, Merløse, N. og S. Jernløse, Uggerløse (nedbrudt), Udby (?), Hørby og Vallekilde, er det, fordi lejerne med raaemnet fandtes her, noget hinsides Elverdams å ved Vintre møller. At Vallekilde også har kunnet benytte det nemme materiale, som var så let at bearbejde, skyldes vel den omstændighed, at stenene bekvemt kunde bringes hertil tilsøs. Vanskeligere er det at forklare, at også den fjærntliggende kirke Sæby ved Tissø er bygget delvis af frådsten. Når det nutildags ser ud, som om også apsiderne væsenlig findes i de østlige kirker (Butterup, Ågerup, Grandløse, Merløse, N. og S. Jernløse, Uggerløse, Udby, Hagedsted) og mod syd (Munke-Bjærgby, Bromme, Hallenslev, Solbjærg, Finderup, Bakkendrup, Skellebjærg, Sæby), er det vist blot, fordi kirkerne i disse egne i den senere mid-

delalder ikke trængte til den udvidelse, man andensteds skabte ved at nedrive koret og forlænge skibet i dets retning. Disse sogne lå mest i åbne egne, som ikke kunde optage mere bebyggelse, eller sogneområderne var fra først af så små, at udvidelse ikke behøvedes. I de øvrige dele af amtet findes apsis kun i Bjærgby, Ubby, og i en yngre, tresidet form i kirken på Refsnæs. Dog kan man slutte, at kirkerne i Odsherred ikke har haft apsis; thi Højby, Asmindrup, Asnæs, Rørvig og Odby har bevaret deres oprindelige lige korafslutning; Egebjærg, Grevinge, Vig, Hørve og Fårevejle har det oprindelige kor nedrevet, som før nævnt. Dette er sket i såmange af Odsherreds sogne, fordi der fra først af kun var få kirker og store sogne; i den senere middelalder foretrækker man at udvide de bestående kirker fremfor at øge deres tal. Ellers synes koret især nybygget i sogne, som lå op ad skove og oredrev og ved nybo i disse havde fået deres befolkning øget: Soderup, Eskilstrup, Kvandløse, Undløse, Søndersted, Mørkøv, Niløse, Skamstrup, Følleslev, Sørslev, Bregninge, Viskinge, Agnsø, Årby, Ruds-Vedby, Ørslev. Mærkeligt er de store forandringer, der er foretaget til forskellige tider med Helsing og Drøsselbjærg kirker. Svinninge, Kundby, Rørby, Svallerup, Havrebjærg er dog også bleven udvidede, skønt de ligger i åbent land fra arilds tid. Af rene nybygninger fra gotisk tid har vi Holmstrup og Agnsø, i Raklev endelig har vi en kirke, der først er bygget efter reformationen, men endnu er middelalderlig.

Ved selve bygningens betydning er der kun få landsbykirker, der hæver sig over det almindelige, så hyggelige og stemningsfulde de iøvrigt i deres jævnhed kan være, som de har ligget fra tidlig tid og under vextende kår for kirke og folk har samlet menighederne om sig, slægt efter slægt. Nævner vi de følgende, har vi fået alle mere interessante med: Merløse udmærket ved sin størrelse og sine to tårne med forhal, der har gjort den landskendt sammen

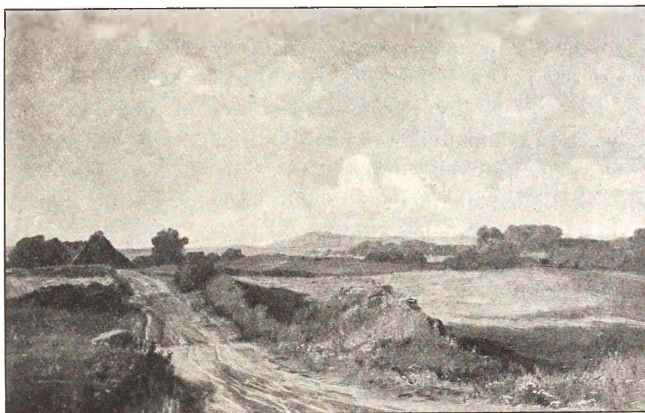

Viggo Pedersen: Fra Langasen over Holmstrup mod Knøsen. Tilh. kunstneren.

med Fjeneslev, N. Jernløse med sin pragtfulde korrunding og sit romanske tårn, Højby ved sin størrelse, Vallekilde og Uggerløse (tidligere) ved ejendommelig udsmykning oppe ved koret, Ubby ved sin størrelse, sine to skibe, skilte ved søjler, der støtter hvælvinger, som, omend ikke oprindelige, dog er meget gamle, Helsingø og Drøsselbjærg ved deres mærkelige ombygninger; endelig må fremhæves det store helstøbte anlæg i Holmstrup, der af en særlig grund, som valfartskirke, blev så anseligt. Har man det valg kun at skulle se to landsbykirker, bør man for modsætningens skyld, og fordi de i og for sig er de interessanteste, vælge Merløse og Holmstrup. Men andre kirker kan være besøg værd på grund af deres kalkmaleri eller værdifulde genstande mellem deres indrede.

Af købstæderne har kun Nykøbing bevaret en hel interessant murstenskirke, senromansk, i Sælland nærmest i slægt med Tikøbs, men ellers med de lålandske landsbykirker og med adskillige kirker i de købstæder, der opstod samtidig med Nykøbing i Valdemarernes udviklingsrige dage. Den ældgamle sognekirke i Holbæk er forlængst

Viggo Pedersen: Fra Skamstrup mod Vejrhøj. Tilh. kunstneren.

nedrevet; i Kalundborg minder St. Olafs kirkeplads om stedet for Nedrebyens kirke. Den kirke, der brugtes i Holbæk som sognekirke fra reformationen til 1869, var Sortebrødrenes klosterkirke. Men af herreklostre har Nordvestsæland ingen haft og derfor heller ingen store og skønne klosterkirker, medens de har ligget på rad ikke langt fra amtets grænse: Roskilde Vor Frue, Ringsted, Sorø, Antvorskov. Dog eet ejendommeligt anlæg findes indenfor vort område, Esbern Snares kirke i Kalundborg Øvreby, jævnbyrdig med de store klosterkirker, ja overgående disse i originalt anlæg, i så henseende næsten enestående i Europa, ialtfald nord for Alperne.

Virkningen af denne kirke forøges i højeste grad ved den imponerende beliggenhed, der sikkert er valgt med beråd hu; fra søen og fra bakkerne, set nærvæd og fjærnt-fra hersker den over alt andet. Også ellers kan man se, at kirkepladserne er liggende således, at de kunde synes vidt over sognet og udenfor dette. Muligvis har hensyn hertil gjort, at man ikke altid har lagt gudshuset lige midt i sognet. Kundby kirke kan ses i en stor del af

amtet, Egebjerg kirke ses over det meste af Isefjorden og tjæner som sømærke; Tersløse, Munke-Bjærgby troner på deres jævne bakker. Andre kirker derimod ligesom dukker sig, Højby ligger således i læ af høje, ikke på høje. Man kan alligevel have fået en smuk beliggenhed til kirken, Fårevejle umiddelbart ved fjorden, Agnsø ved sin sø, Bjærgsted mellem bakker og skove, Sæby lige ved søen, Ågerup ved den skovkransede vig. Men ingen overgår Holmstrup i henseende til henrivende, naturskønne omgivelser.

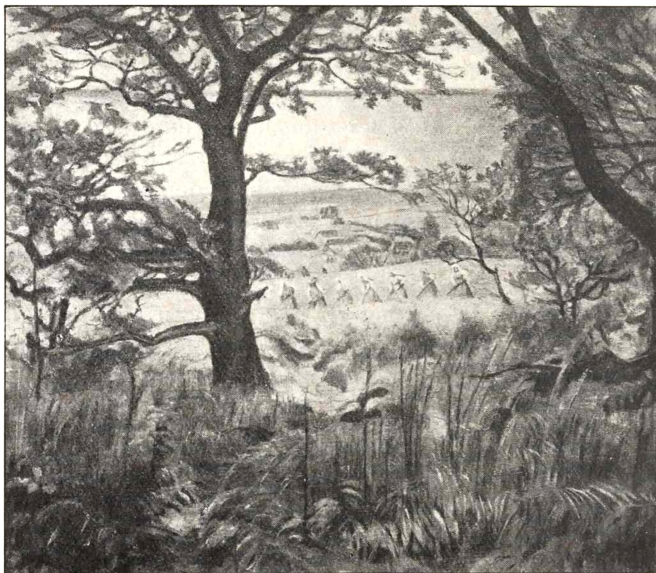
Som Vor Frue kirke i Kalundborg har været anlagt nær borgen, har nok adskillige kirker allerede fra begyndelsen tjænt til herregårdskapeller; det smukkeste eksempel her i Sælland er i Ledøv; man får også indtrykket deraf, når kirkerne ligger lige opad en herregård, der kan føres langt tilbage i tiden; det gælder Hørby, Hagested, Sæby; i Ubby har man udgravet levninger, som vel har hørt til en borg nær kirken; i Agnsø har kirken i det lille skovsogn vel fra først af haft størst betydning som gårdkirke; det var kongen som ejede Agnsø; og i Frydendal kirke har vi et eksempel på en sådan gårdkirke, bygget af en adelsmand for hans bekvemmeligheds skyld helt nede i 15 årh.

Kirkernes ældste inventar er døbefontene; de går i regelen tilbage til opførelsestiden; de er næsten udelukkende af kamp, i reglen uprydede eller kun smykkede med led, der efterligner rebsnoning, mens de jyske fonte ligesom kirkerne der ofte er rigere smykkede. En inddeling i felter findes på fonterne i Munke-Bjærgby, Tuse, Værsløv, Rerslev; i Svallerup er fonten prydet med to rå hoveder, i Skamstrup med slangefigurer. Yngre, i reglen tidliggotiske, er fontene af kalksten og sandsten, der er komne hertil fra Gotland; sådanne findes i Bregninge, Raklev, Ubby, Helsingø og Drøsselbjærg, Asnæs og et par steder til. Af

træ og da hørende til tiden efter reformationen er fontene i Tostrup, Stenmagle, Kundby.

Middelalderlige er også kalkmalerierne, og flere kirker herude har meget interessante romanske levninger af sådanne, samtidige med eller kun lidet yngre end selve bygningerne. I første række blev apsis smykket, hvor Kristus fremstilles som verdensdommer, omgivet af engle, helgener eller evangelisttegn, endvidere undersiden og forsiden af triumfbuen, der skiller skib fra kor. Vi nævner Sæby og Hagedsted. I Merløse er også forhallsens indside mod skibet prydet og her er fremstillingen mere afvexlende med scener af tidens kampliv. Meget smuk kan også den ornamentale udsmykning med borter og efterligninger af tæpper være. De senere gotiske kalkmalerier vælger mest de nyindbyggede hvælvinger til at brede sig på; de kan være såre rå i udførelsen som de igen overkalkede i Fårevejle, de kan svælge i helgenernes pinsels-scener, men de kan også, idet de foregiver at fremstille hellige personer og begivenheder, blive til livsbilleder og genrebilleder fra selve den tid, hvori de er blevne til. Til de interessanteste hører billederne i Tuse, Hjembæk, Skamstrup, Asmindrup (i Odsherred) og Højby.

Også alterbordenes forsider smykkedes med billeder, af hvilke dog kun eksempler fra senere middelalder og reformationstiden er tilbage, således i flere kirker i Løve herred og i Kvandløse. Og over alteret rejser sig alterskabe med maalede eller udskårne scener af bibelen eller legenderne; også de hører den senere middelalder til; skal vi opstille to tidsforskellige, repræsenterer f. ex. det i Rørby en ældre type, endnu med højgotisk stavværk til afslutning foroven, medens det i Holmstrup tilhører gotikens sidste tid med æselrygsbuer over de enkelte tavler i alterskabet. Også i fremstillingerne her af Kristi lidelse og død klædes personerne i tidens dragter og bliver der plads for scener fra det daglige liv. Holmstrup kirke

Paul Christiansen: Fra Vejrhøj mod Nexelø. Kunsthandler Arnbak.

har også andet af sit inventar fra o. 1500 bevaret; der var i det hele i katolicismens sidste tid stor trang til at udsmykke kirkerne, svarende til den, der i 12—13 årh. havde rejst selve gudshusene. Det var en fromhed, der mest gav sig udslag i gode gærninger, men dog en fromhed, der forberedte reformationen. Under triumfbuen eller på kirkens væg anbringes krusifixer med Marie og Johannes ved korsets fod; ingen fremstilling af Kristus på korset fra disse senere tider har dog den ædle opfattelse som de romanske krusifixer i Asnæs og Rørby, der må regnes til den kunst i disse egne af Sælland, man mest glæder sig ved; senere betones lidelsen mere end højheden. Præst og degn får deres stol i koret; i Holmstrup danner korstolene en smuk enhed med alteret; en

Paul Christiansen: Fra Vejrhøj Strand mod syd. Tilh. gross. Georg S. Bendix.

overmåde nydelig degnestol findes i Tostrup. Endelig har vi adskillige jærnbeselede døre tilbage; kendt gennem et sagn er den i Fårevejle. Om de vanskelige tilgængelige kirkeklokker vil vi ikke her tale.

Et middel, hvorved man til en vis grad kan skønne over de forskellige sognes størrelse ved år 1400, har vi i Roskildebispens fortegnelse over tiendens størrelse sogn for sogn. Vi må huske, at tienden ydedes i neget og altså vexlede meget fra år til år; derfor er den også kun opført omtrentlig, vurderet til 2 mark, 1 mark, 10 øre og 6 øre. De højest ansatte sogne er da Nørre Jernløse, Sønder Jernløse, Kvandløse, Soderup, Tølløse, Tostrup, Skamstrup, Kundby, Hagested, Hørby, Udby, Asnæs, Grevinge, Vig, Egebjærg, Højby, Sejro, Vallekilde, Bregninge, Viskinge, Svallerup, Rørby, Årby, Tømmerup, Kalundborg (Raklev), Ubby, Havrebjærg, Helsing, Gørlev, Hallenslev, Sæby, Rerslev, Gerslev, Finderup. De ringest værdsatte er

Stenmagle, Stenlille, Søndersted, Merløse, Eskilstrup, Ugerløse, Niløse, Tuse, Isøre (Rørvig), Bjærgsted, Lille Fuglede, Læsøjholm (Holmstrup), Bakkendrup, Ruds-Vedby, Skellebjærg, Ørslev, Solbjærg. Mørkøv er mærkeligt nok kun ansat til 2 øre. De andre sogne står til en mark eller 10 øre ($\frac{5}{6}$ mark). Skal man anstille en sammenligning med sognene i nutiden, bør man ikke tage deres hele areal, men størrelsen af deres ager og eng.

VII.

Op i middelalderen ser vi **herregårdene** og deres ejere dukke frem, efterhånden som vi gennem endnu bevarede breve, testamenter, skøder får mere kundskab til tiden. Svarende til en vis grad til de høvdinger, som engang tilbage i jernalderen satte deres mærker så fast i jorden, at deres navne nævnes, hvergang — og det er hver eneste dag gennem tusinde munde — bynavnene paa -lev lyder, kommer adelsmænd og adelsslægter tilskue. Oprindelig var deres herregårde kun små, liggende blot som den største gård i landsbyen, jorden i fællig med bøndernes. Når en herremand var rig på jord, var det gennem eje af mange bøndergårde, der så fæstedes bort. Efterhånden som adelsmanden kan magte mere jord til brug paa første hånd, forsvinder ofte de andre bymænd, og hele landsbyens jord bliver herregårdens. Dette dog først i væsentlig grad i 16 årh., da det betalte sig godt at være landmand. Som enkelt eksempel kan nævnes, at Ellinge by optoges helt i hovedgården (nu Løvenborg). Undertiden ophæves fællesdriften, og herregården flyttes ud. I tider, hvor man af og til må værgе sig mod oprør af bønderne eller afbøde fjendtlige indfald, lægges storgårdene ud i eng og mose eller i sø, hvor de lettere kunde forsvares, og til de fra oldtiden stammende bulhuse kommer for herremandens vedkommende et stenhus, der bædre kunde værnes. Løvenborg er et fortræffeligt eksempel på tryk belig-

genhed, ude i englandet med mægtige borggrave; Skarridsholm kan vi også nævne. I adskillige voldsteder udgraves grunden til disse stenhuse. I Vedbygård menes adskilligt i bygningen at gå tilbage til 14 årh. Ofte får den udflyttede herregård et nyt navn eller føjer en endelse til, der som netop -holm i Birkholm (Løvenborg) eller i Skarridsholm antyder det isolerede. Dragsholm hed oprindelig Drag, men -holm knyttes naturligt dertil, saaledes som gården ligger herskende på en ø i det lave, med det nære hav til bægge sider. Man får dog også indtrykket af, at man flyttede ud i engene for at tilegne sig dem til skade for bønderne. Hvor ligger herregårdene smukt samlede om det største og rigeste england: Løvenborg, Vognserup, Bjærgbygård, Knabstrup? Om andre herregårde gælder det, at de er dannede ved indhugg, ved særbrudd i skovene; den samme tid, da adelen blev mægtig, 12—13—14 årh., var også den, da de yngste nyrydd foretoges. Torbenfeld fortæller selv i sit navn, at Torbjørn lagde den, hvor han havde fældet skoven, og dens beliggenhed er også på anden måde karakteristisk; på to, ja næsten dels tre øer, omgivne af søen.

Adskillige af de gamle sælandske adelsætter nævnes først heroppe i nordvest; to af dem siger ligefrem gennem det navn, de antog, at de hører hjemme her: slægterne Dresselberg og Gyrstinge. Den gennem historie, sagn og digtning allermest berømte danske slægt fik tidlig fodfæste i denne egn: det er mandsættingerne af Skjalm Hvide; og hans blod findes her også gennem kvindeled overført til andre slægter. Esbern Snare, hans sønnesøn, er knyttet til Kalundborg og Sæbygård; Absalon har ejet Holbæk, Merløse, Undløse og adskilligt mere. Til Niels Absalonsen, den første kendte ejer af Knabstrup, var Skjalm Hvide tipoldefader. Marsk Stig har siddet på Tygestrup (Kongsdal) og efter ham hans søn og sønnesøn. Hr. Niels Rani, Rane Jonsens broder, har haft gods i Øster

Jernløse, og hans sønnesøn, hr. Jacob Karlsen, boede i Odsherred. — Billeætten, der i 16 årh. omtrent var den indflydelsesrigeste danske adelsslægt, fører i ubrudt linje sit stamtræ op til Bent Bille, der har haft at gøre med Østrup (Lerchenborg), og hans broder Niels Jonsen, der også færdes i Arts herred, men familien er ellers i flere led knyttet til Solbjerg i Løve herred, hvor den findes gennem 150 år, til sidst i 15 årh.; før Billerne sad Dre-felderne der, tilbage til 1269. Dyreslægten træffes tidligst i Hørby. 1360 kalder Jon Grubbe af Tersløse Jens Nielsen (Neb) af Kragerup sin »broder«; Grubbernes fornemste ejendom var iøvrigt Ordrup ved Bramsnæs Vig. En anden sælandsk slægt, af hvilken to brødre optog navnet Grubbe, vistnok som en mødrearv, var allerede 1313 bosat i Merløse herred, men fra 1329 nævnes søn efter fader til Særslev, indtil Jep Andersen 1483 solgte til Jørgen Rud. I Ruderne har vi igen en slægt fra disse egne. Dens ældste kendte mand Niels Jacobsen fik Pilegård i Solbjerg med sin hustru, men slægtens gård er ellers Ruds-Vedby, der først gik ud af dens eje med familiens sidste kvinde, som døde 1671. Ravensbergerne nævnes fra o. 1300 til Uglerup på Tusenæs. De »gamle Lunge'r«, der o. 1350—1450 stod højt i rigdom og anseelse, fik gennem sine sidste kvinder sit blod overført til flere af de mest ansete danske slægter, Biller, Braher, Krabber, og derigennem til omtrent hele det 16 og 17 årh.'s adel, men det ældste eje, vi veed de har haft, lå 1316 i Kelleklinte og Saltofte.

Ret mærkeligt er det at se, i hvilken grad den gamle danske adel fra alle landsdele gennem ægteskaber, forleninger, godskøb blandes sammen og bliver lidet trofast mod sit oprindelige hjemland. Adskillige berømte navne i Danmarks historie har til bærere mænd af slægter fra Skåne, Fyn, Låland, Nørre- og Sønderjylland, der erhvervede sig gods og blev hjemmehørende i Nordvestsæland. Vi nævner Fynboen Johan Friis til Hagested og Jyden Chr. Friis

til Kragerup, de norske brødre Henrik Bielke til Tersløse og Jørgen Bielke til Birkingegård, Jyden Malte Juul til Birkholm, Svenskeren Jacob Trolle på Knabstrup, Låliken Mogens Gøye til Torbenfeld, medlemmer af de oprindelige sønderjydske slægter Abildgård, Lindenov og Urne. Men mærkeligere endnu er det at se, hvor hurtigt og inderligt de tyske og tysk-vendiske adelige, som i Danmarks ulykkestid i 14 årh., under Valdemar Atterdag og dronning Margrete og videre op i 15 årh. kom ind i riget, gik op i deres nye fædreland og smeltede sammen med deres indfødte standsfæller; kun de tyske fornævne og efternavne bringer en i erindringen, at de ikke var af dansk herkomst. Det gælder Bydelsbacherne og Moltkerne på Torbenfeld, Zabel Kerkendorp i Hørby, Parsbergerne, der var hovedsmænd på Holbæk, Podebuskerne, der blev indgiftede på Torbenfeld og Skarridsholm. Også i 16 årh. kom en ny indvandring, men om den gælder det samme. For at blive naturaliserede som danske adelsmænd, måtte de indvandrede ægte danske adelsjomfruer, og måske væsenlig gennem kvinderne kom samfølelsen med det nye fædreland. Vi har i vort område tre fortræffelige eksempler herpå i Peder Reedtz på Tygestrup, Christoffer Pax til Bonderup og Hans Barnekov til Birkholm.

VIII.

Tidlig har adelen måttet kæmpe om besiddelsen af jorden med to stormagter, **kongedømmet** og **kirken**. Kongedømmets eje, der sikkert går tilbage til hedenold, hed kongeløv. Det bestod Danmark over især i de gamle midtpunkter for ting, for blot og for samkvem, således i Sælland Ringsted, Slagelse, Roskilde og Slangstrup, og i de store udyrkede skove og oredrev. Egentlige samlingssteder for Sælandsfarerne har der ikke i historisk tid været i Holbæk amt, men under kongeløv hørte dog

Hakæstathe, Stighsburgh og Løghæ (Løve). Disse ejendomme har ligget udenfor storskovenes område, om end Hagested kan have haft sin skov, hvor nu -torp ligger på Tusenæs, og Stigs-Bjærgbys område kan have strakt sig op mod syd i skovlandet. Dele af dette har nemlig hørt med til kongelev, thi Røthæstænsore, som hørte dertil, må have ligget i egnen ved Torbenfeld og Kongsdal, og Anxyothorp er Agnsø, der i senere tid tjænte kongerne til jagtslot og som ligger, hvor den tidligere storskov har sluppet i vestlig retning. Ogsaa andre udegne var kronens: det halve Lumsas, det vil vel sige Odden, Røhsnæs og det halve (eller totredjedele) af Rethæsø. Udstikkende halvøer egnede sig bedst til den jagt, kongerne elskede; de kunde lettest indhegnes. På Refsnæs dræbtes den udvalgte kong Valdemar under jagten. Af hensyn til den lette afspærring ser vi ogsaa senere, at det sydøstligste af Egebjerg sogn i Odsherred er i kongens hånd; skoven Kongsøre og kongsgården i Gelstrup vidner derom, og ligeledes siger landsbynavnet Bråde, her og adskillige andre steder i Danmark netop med lignende beliggenhed ved roden ud til en halvø, som kan afspærres ved bråder, at hvad der ligger udenfor, var »hegnet«. Resten af Rethæsø var kongens private eje. Dette veed vi fra den mærkelige »kong Valdemars jordebog« fra o. 1230, som vi har i afskrift, og som giver mange oplysninger om skatter og afgifter, om leding, om landbrug ved den tid. Af hensyn til at jagten kunde gå over stok og sten, milevidt, var det, at kongerne søgte at skaffe sig store samlede besiddelser, men at de særlig lagde vægten på at eje gods i Kalundborgs omegn, skyldes vistnok, at denne borg, ved vejen til Fyn og Jylland, var en af de vigtigste i riget og ofte opholdssted for kongen. Et skøde fra Christoffer I's tid viser allerede kongens planer i så henseende. Håkon Palnesen overdrager derved kongen i Kalundæburgh 18 ʒ guld i jord, i Karlsworæ (Lerchenfeld) næsten 9 ʒ,

i Wætlæthorp (Vollerup) og Calæthorp (Kallerup) 6 ƿ, i Jordstynghiargh (Istebjærg) 3 ƿ, i Rørby 14^{1/2} ƿ, i Byargh (Bjæрге) 5^{1/2} ƿ, i Jurløs 12 ƿ, i Ørwith mølle (Øresø) 2 ƿ, i Aluærshaghæ 3 ƿ. I forvejen havde kongen gods i Wis-kyngy, Dagthorp (Daverup), Løchæthwet, Rughtwetoræ. Om avl og afgifter af disse besiddelser gives der meddelelser.

Da Valdemar Atterdag med sit hurtige hoved og klare overblik skulde til at samle riget, indså han strax betydningen af Kalundborg. Så tidlig han kunde viser han sig på Sælland; et forsøg i 1341 på at tage Kalundborg mislykkes, men i 1343 kommer det i hans hånd. Han og hans datter dronning Margrete optager tanken om at gøre Arts herred til kronens umiddelbare ejendom, og i vore dage er der ingen herregårde her undtagen Lerchenborg med afbyggergårde, hvis tilblivelse er sen og skyldes krongodsets afhændelse. Også i Odsherred ser vi Margrete gøre godsopkøb, og ligeledes erhverver hun sig Skarridsholm midt i skovlandet, hvor der i lange tider havde siddet medlemmer af en uægte linje af kongehuset. Hvor Margrete erhvervede jord, nedbrødes borgene, men endnu ser vi voldene og ruinerne adskillige steder.

Som konkurrent til konge og adel opræder imidlertid også den katolske kirke. Sorø, Antvorskov, Ringsted klostre og klostrene i Roskilde har haft mange besiddelser herinde, hvoraf adskillige siden nævnes; men mest ejede bispem i Roskilde. Også hans jordebog over hele Sælland fra o. 1370 er bevaret, og vi forbavses over at se den store mængde gårde, der har tilhørt ham. Rundt om havde han borge, der styredes af lensmænd, herregårde og avls-gårde; under dem lød mange bønder og på dem samledes bispetienden. I Nordvestsælland lå hans fasteste borg, Dragsholm; fra hovedgårdene Rollerup og Brorup gik hans fæstegods ind i Løve herred; i Tuse herred var der Mose-len (Mosemark), Tuse var en hovedgård, Ellinge,

Tølløse ligeledes sæde for hans lensmænd; strandlenet var nordøstligst i Merløse herred, ud til Bramsnæs Vig; endelig havde bispen kongens besiddelser i Odsherred i pant.

IX.

Konge, bisp, adel, alle har de opført deres borg og deres herresæder. Kalundborg slot kendes desværre kun af ældre billeder og beskrivelser, Holbæk er heller ikke mere, men Dragsholm vilde endnu, når man bankede den hvide kalkpuds af, vise sine røde mure og være et af de smukkeste og bedst bevarede borganlæg, vi har fra middelalderen. Vedbygård er kan hænde delvis også middelalderlig. Men her som alle vegne i Danmark er det dog adelens bygninger fra den lykkelige tid mellem grevens fejde og Christian 4's nedgangsår, der sammen med kirkerne pryder landskaberne. Så mange tætliggende smukke gamle gårde som i enkelte andre egne, som i Sydøstfyn eller Djursland, findes der ikke her, næppe nogen gård af første rang; Peder Oxes Tølløse med en fremmedartet grundplan er uheldelig mishandlet: men i Torbenfeld har vi dog et interessant anlæg, et lille Frederiksborg, forbundet med herlig natur, og i Løvenborg ligeledes et ejendommeligt anlæg og en gård, som i opbygning og samspil mellem delene er noget for sig mellem de danske adelsgårde.

Vender vi os andre steder hen for at finde den kunst, der er samtidig med herregårdene, ser vi igen denne mest i kirkerne. Reformationen medførte en større brug af prædikener, og prædikestole bliver det indrede, hvormed nu kirkerne forsynes. Men de lange prædikener krævede også, at folk måtte sidde ned, og i skibet anbringes nu rækkerne af stolestader, hvis endestykker bliver genstand for prydværk, særlig de øverste, herskabsstolens. Mange altertavler, hvis fremstilling af helgener foragede den nye

tid, afløses nu også af nye, hvis æmnevalg alene hører det ny testamente til. Skikken at lade sig jordfæste i selve kirkerne bliver mere og mere almindelig; andet anstod ikke folk, der havde respekt for sig selv; der lægges gravstene og der anbringes epitafier på væggene. Oprindeligt er på disse også det religiøse hovedsagen, og stifterne eller de afdøde har kun en beskeden plads; efterhånden skubbes det religiøse element til siden, og epitafierne og gravstenene har snart alene afbildninger af de døde. I alle disse genstande spejles de forskellige tiders kunst. Først er der en overgangstid, hvor også gotiske elementer spiller med, særlig foldeornamentet smykker fladen; i Ågerup kirkes degnestol fra 1557 kommer et renæssancemotiv, akantusbladene til, men de anbringes mellem gotiske spir som gennembrudt arbejde. Mesteren for denne stol har været en dygtig snedker; andre er mere bondske; prædikestole fra denne tid er der i Tuse, Asnæs, Asminstrup og Rørvig. Et arbejde, der viser hen til en meget fornem oprindelse, er himmelen over prædikestolen i Merløse fra o. 1600; man sætter den i forbindelse med Michel van Grønningen, der har lavet det berømte skab på Skaføgård i Jylland; trods sit hollandske navn kan han være født i Danmark. En meget flink Roskildemester har haft elever, der har forsynet bl. a. Holbæk-egnen med arbejder, som allerede er noget barokke; af ham selv er prædikestolen i Udby fra 1613. Men barokkens hovedmester bliver Lorenz Jørgensen i Holbæk, hvis betydning først i senere tid er bleven fremdraget. Vistnok Sønderjyde af fødsel og elev af Gudewerths berømte snedkerværksted i Eckernførde, er han kommet i arbejde hos lensmanden Christoffer Urne på Tranekær, og med denne er han fulgt til Sælland, hvor Christoffer Urne blev lensmand på Dragsholm. Han har givet ham en række af opgaver, og han har virket her fra før 1647 til sin død, som må være indtruffet i årene efter 1679. Da

denne fortræffelige mester tidligere er skildret i Holbæks amts årbøger, tør vi ikke her gå nærmere ind på ham; vi træffer ham adskillige steder længere fremme i denne bog. Også til det øvrige Sælland har han leveret store arbejder; hans konkurrent her på øen var Abel Schrøder i Næstved. Dennes velynder i vor egn var Frederik Reedtz til Tygestrup; prædikestolene i Søndersted fra 1642 og i Undløse fra 1643 er hans værk. I den arkitektoniske holdning overgås han langt af mester Lorenz, men han er originalere og mere fantasifuld; vore to prædikestole er ungdomsarbejder og giver ikke den rette forestilling om det overdådige ved ham. — Ved siden af træskærerarbejdet er der i kirkerne gravstenene, der ligeledes viser udviklingen fra gotiken til renæssancen; af to af de pragtfuldeste stene er der afbildninger her i bogen. Efterhånden rejser stenværket sig op fra gulvet og bliver sat op mod murene i arkitektonisk inddeling; en tid, yngre end Lorenz Jørgensens og Abel Schrøders, har vi fortræffelig repræsenteret i Quellinus mindemærke i Tølløse. Vi er nu nede ved år 1700. Quellinus var en meget dygtig flamsk billedhugger, som fra o. 1689 var bosat i Danmark, hvor han bl. a. har udført Markus Gøyes mindesmærke i Herlufsholms kirke, Marselis'ernes i Århus domkirke, Ahlefeldts i St. Knud i Odense og Thomas Kingos mindesmærke i Fravde kirke i Fyn. Han døde 1710.

Vi vender tilbage til herregårdene for at fremhæve modsætningen mellem de gamle gårde fra 16—17 årh. og de herresæder, der fremkom i en ny tid, der stillede andre fordringer til livet på landet. De ældre bygherrer levede endnu på minderne fra middelalderen, tog pladsen som den kunde falde sig, når blot den egnede sig til forsvar, spærrede sig inde på en holm, lod husene gå tilvejs, lod haven være skudt helt til en side, borte fra hovedbygningen. I Lerchenborg er derimod hele anlægget gennem-

tænkt symmetrisk; over de brede marker fører alleer op til haven; deres axe forlænges tværs gennem denne, gennem hovedbygningen, gennem udhusenes mængde, der ordnes regelmæssigt på bægge sider af den, og fortsættes tilsidst igen i allee gennem de brede marker. Haven selv slutter sig nøje til bygningerne, bliver selv til arkitektur, der danner overgangen til husets, hovedbygningens stueetage ligger lavt, ad lave trapper og vide døre kommer man ind i den; ingen tårne og tinder; alt går i det brede og mod det åbne, alt er helliget freden, hvilen, bekvemheden. Det er den franske kunst og kultur, som kom herind fra midten af 17 årh., men nu først i rococo-tiden får lov til rigtig at gennemtrænge samfundet. Fransk er trangen til helhed, klarhed, overskuelighed. Andre smukke eksempler på denne noble stil har vi i det små i Barnernernes kapel ved Ruds-Vedby kirke og forskellige steder i Kalundborg.

X.

Disse nye bygningskrav stillede også af en ny slægt, hvis personligheder ikke vilde kæmpe og herske, men fredeligt arbejde, studere, tænke og ovenpå dette hvile og nyde. Tilværelsen er bleven forfinet.

Da Nordvestsælland ejede to af landets fasteste borge, Kalundborg og Dragsholm, blev det ofte benyttet som statsfængsel. Vi mindes her blot Christian 2 og Bothwell. Men Nordvestsælland er også den skønne natur, og i 17—18 årh. blev det ofte en egn, hvor man trak sig tilbage fra de anstrængende forretninger og studier inde i hovedstaden. En helt ny samfundsklasse kommer ud på landet. Med enevældens indførelse ophævedes den gamle adels eneret til at besidde sædegårde, og økonomisk tilbagegang og andre uheld førte snart til, at den i det væsentlige forsvandt. Også kronens store gods om Dragsholm og Kalundborg går over på andre hænder, skønt det på

den anden side er mærkeligt, at den Frederik 3, som solgte kronens gods, købte nye gårde herude og fattede en særlig kærlighed til dem; i den korte tid, han før sin død ejede Torbenfeld, besøgte han det gang på gang. Det blev en borgerlig, halvtysk finansmand som Henrik Müller og jøder af familien Texeira, der kom til at sidde, hvor konger og bisper før holdt til. Henrik Müller modtog som vederlag for 560,000 rdl., staten skyldte ham, 11,200 tdr. hartk. Dette slægtled af nyere ejere går fra godserne igen; de havde villet favne videre, end de havde magtet. 1688 gjorde Müller opbud. Men en ny højadel får i det næste årh. i ly af de privilegier, der blev givne for len og stamhuse, fast rod hernede, Lercher, Løvenskjolder, slægterne Schulin-Zeuthen og Adeler. Også på de andre gårde sidder folk, som har tjænt sig op i statens tjeneste eller som pengemænd, men ved siden af dem lægger vi mærke til nok en art herremænd. Det er de fordums ridefogder, som arbejder sig op fra ringe stand, og det kan være de stedlige præster. Datteren af Ove Juul til Kragerup giftede sig med ridefogden, den slesvigske bondesøn Povl Pedersen Lerskov og bragte ham gården. Jørgen Bielke af rigets fornemste adel fik til efterfølger på Birkingegård svigersønnen Hans Hansen Hvalsø, der var præst i Værsløv. Lunn'erne på Knabstrup er af fynsk bondeæt. Men der er også mænd af den højeste åndsadel, som køber sig gods for i naturens ro at styrke sjæl og legeme ovenpå anstrængt tankearbejde; først blandt disse er at nævne Thomas Bartholin på Hagedsted og Holberg på Tersløse; fra Frederik 6's tid er der Estrup på Kongsdal. Herude tiltrækkes de af det rolige landarbejde og bondens enkle levesæt. Fra den passive iagttagelse af hans færd kommer i det næste slægtled af godsejere arbejdet for at »skaffe linde og glædelige kår for disse dyrebare mennesker, som drive den nødvendigste, nøjsommeligste og mindst belønnede håndtering i selska-

bet«. Det er en sælandsk herremand, der skriver disse ord, men i Holbæk amt havde bondesagen en af sine allerbetydeligste forkæmpere, Vilhelm Hansen til Torbenfeld, at nævne allerførst efter Chr. D. Reventlow og Colbjørnsen. Både som medlem af den store landbokommision og som godsejer tilkommer der ham den største ære.

Fra andre egne af Sælland foreligger der udførlige godshistorier på grundlag af godsarkiverne; for Holbæk amts vedkommende har kun Estrup på Kongsdal og Lunn på Knabstrup tildels ydet en sådan, men der må være righoldigt stof til dem. Her er ikke plads til ganske i almindelighed at skildre godsernes og bøndernes tilstand før de store reformer og selve disse og deres virkninger; det er ofte gjort og frembyder ikke her særlige forhold.

På den afspærrede skovholm Krageholm ved Torbenfeld skal der være et sønderbrudt mindesmærke for Vilhelm Hansen, som nok fortjente at blive gjort istand. Et andet mindesmærke (på Ågerup kirkegård) over en bondevenlig godsejer, Brinck-Seidelin til Eriksholm, har, hvad der er betegnende for tiden, afbildet i marmor forskellige landbrugsredskaber. Det hænger sammen med det vågnende sværmeri for naturen og livet i denne, for det enkle i det hele. Dette enkle viser sig også i de herregårde, som bygges midt i og sidst i 18 årh., og på hvilke Eriksholm, netop grundet af Brinck-Seidelin, er et eksempel. Pragten fra Lerchenborg er ganske borte. Det er stilen »Louis 16«. Nu begravnes også de »bædre« folk ikke længere i kirken, men under grønsværet på kirkegården og ved siden af deres bønder. Den følelse, der ligger bagved, hører tiden til, men den stil, hvori disse gravmæler blev opførte, blev antik, græsk. Billedhuggeren Freund har rundt om i Danmark rejst sådanne gravmæler, der er i højeste grad paa-virkede af oldtidens. Et af hans smukkeste står paa Kundby kirkegård.

XI.

Til de fremstillinger fra vort område, som engang må komme om herremandsfærd og bondesæd i gammel tid, vil også slutte sig fortællingen om det liv, som fra reformationstiden har været levet i **præstegårdene** indtil vore dage, med dets store kulturfremmende betydning. Lidt om drikfældighed og anden last, lidt om selvretfærdighed og stiv ortodoxi vil disse afhandlinger give, men meget mere om ærbart liv til eksempel for menighederne; om sjælekampe, om sjælesorg, og om åndeligt arbejde til bedste for samfundet i mindre eller større krese. Thomas Kingo har i Helsingøe fundet sig selv som digter og ordets forkynder; Laurids Kock, en præstesøn fra Asmindrup, anede vist ikke, at den Danevirkeviser, han digtede i sin ensomhed på Refsnæs, i 19 årh. skulde blive en af vore stemningsfuldeste nationalsange. Grundtvig er ikke selv født i Odsherred, men hans fader stammede herfra og har vel fra sine præstefædre herude arvet det stille sind og den tarvelige ydre livsførelse: »rige kun på troens skatte, fattige på sølv og guld, I til Gud og bogen satte eders hele sønnekuld«. En anden præstefamilie, der gennem slægtled hørte til de stille i landet, indtil den slog ud i skud, som hele Danmark kender, er Rørdammerne, som især er knyttede til Undløse. Skal vi nævne en rationalist af den dygtige art, kan det blive provst Beck, først i Ørslev, så i Ubby; men hans søn Vilhelm Beck blev den indre missions første mand. Blandt de ældste præster, som nemmed den grundtvigske forkyndelse, var Gunni Busck i Bjærgby, til hvem Grundtvig tyede ud, da han i fyrrerne var åndelig forkommen, og af et senere slægtled må især fremhæves Hoff i Vallekilde og Ubberup. Til dem, der tilbragte deres ledige stunder i deres studerekammer, hørte den gamle topograf dr. Larsen i Holbæk, en fortræffelig og omhyggelig iagttager, og Richard Petersen i Grevinge, der ikke som dr. Larsen holdt sig til det nær-

meste, men på grundlag af sine studier fortalte den danske læseverden om hjemlige og fremmede litterære skikkelser. — Ved siden af præsterne må vi ikke glemme skolelærerne, af hvilke adskillige af den gamle skole sikkert har haft stor betydning, belærende, vækkende og moralsk styrkende. Således Ole Jensen i Sæby, der blev sjælen i de opbyggelige lægmandsmøder, Gleerup på Tusenæs og i en ganske anden stil »gamle Nielsen« i Rørby; med hans søn Anton Nielsen i Munke-Bjærgby er vi inde i den nye tid, da bonden løftede øjet fra mulden og fik trang og vilje til at være en borger i samfundet og en søn af fædrelandet.

Den vækkelse, der gik over Nordvestsæland, var til en begyndelse i mindre grad end i Fyn og Jylland af åndelig karakter, derimod social-politisk, fordi bonden her mere end i andre landsdele følte sig tilsidesat af de højere samfundsklasser. I det sælandske røre i fyrreerne indtager Holbæks amts bønder den første plads, ved mod, klogskab og vilje til at ofre deres kræfter. Kundby bønder ikke blot brugte de stærke ord mod herremændene, men lagde ogsaa ryggen til i den virkningsfulde agitation fra mand til mand og skabte den organisation, som altid viser, at en samfundslag har nået en vis udvikling, fremfor alt, at almuetrækket, mistænksomhed endog mod sine lige, er overvundet. At den ogsaa blev overvundet i forhold til de højere stillede, dertil bidrog frem for alt den mand fra overklassen, hvis storartede uegennyttighed, jævnhed og ævne til at forstå fik slået bro over alle fordomme franeden: Tscherning.

Det åndelige røre (udenfor de snævre krese) kom noget senere; fra dengang ved 1860 lægfolk på grænsen af Holbæk og Sorø amter sluttede sig sammen om indremissionsvirksomhed, før denne blev taget under armene af præster. Enkelte ungersvende droges samtidig til højskolerne; en højskole indenfor amtet kom, da Ernst Trier, netop mens landet blødte af dybe sår, men selv fuld af håb

og fortrøstning til de grundtvigske tankers værdi for folkets fremtidsliv, grundlagde skolen i Vallekilde 1865. Han var af en ganske anden ånd end Tscherning, men ved siden af denne har han sat de dybeste spor hernede, fordi han havde de samme egenskaber, det jævne, det forstående og det uegennyttige og ligesom Tscherning var i besiddelse af en enestående veltalenhed, båret af dyb følelse. Til Vallekilde kom senere Høng, Undløse og Ubberup højskoler, og vækkelsen gav sig ogsaa udslag i danselsen af valgmenigheder og frimenigheder. Også indre mission anlagde sin højskole, Fårevejle.

Ved siden af bondens politiske kamp og hans åndelige vækkelse kom hans dygtiggørelse i kaldet som landmand. Det vilde være interessant at sammenligne tilstanden, dengang den senere landstingsmand Hasle på Løvegård skrev sin økonomiske amtsbeskrivelse 1844, med tilstandene nu, og at skildre alle mellemtrinene i udviklingen. Først kommer herremændene og herregårdsforpagterne med — vi nævner Zytphen-Adeler på Dragsholm og Lawaetz på Kalundborg Ladegård -- og endnu er der blandt dem meget dygtige landmænd; så kom bønderne, og nu rykker husmændene frem. Tilbage står frigørelsen af den jordløse arbejderstand. Af træk, som er ejendommelige for udviklingen i Danmark i det hele, behøver ingen her at medtages; andelsbevægelsen i alle dens former: mejeridriften, roeavl, fremgangen i besætningerne (sammenlign f. ex. dyrene i Lundbyes Vognserup Malkeplads med de nuværende røde køer på denne gård). Vi nævner kun de store udtørringer af fjorde og søer, de store tilplantninger vest på i Odsherred, forsøgene på gennem Jyder og Belgiere at skabe en sværere hesterace end ellers i Sælland, sukkerfabrikken i Gørlev og endelig højspændingsværket i Svinninge, der i overmåde høj grad har omdannet livsvilkårene i gård og hytte. Disse fem ting er indenfor Sælland karakteristiske for Holbæk amt.

XII.

Den aften, da Gleerup på Københavns Skydebane 1845 begyndte sin tale, der elektriserede forsamlingen, med de ord: »nu kommer bonden«, gik det op for den dannede almenhed, at Sælands bonde var en kendsgærning, man i fremtiden måtte regne med. I de samme år opdagedes et andet Sælland gennem ganske andre mænd og som brugte en anden udtryksmåde end ordet, Det var **Sælands natur**, som to unge malere blev hjærtevarme for, så det deres livs tid blev den de dyrkede. Den ene, hvis liv blev kort, idet han faldt i 1848, var Johan Thomas Lundbye, der fordybede sig i naturen med den sjælfuldeste inderlighed og således, at bag hans poetisk-maleriske opfattelse stod kærligheden til fædrelandets historie. Med de enkleste midler opnåede han det største; hans penne-tegninger virker ved den fineste streg, den nænsomste og samtidig kraftigste linjeføring. Refsnæs klintekyst, Vejr-høj og Vallekilde bakkeland, Vognserup brede enge fyldte med kvæg var de steder, der kom til at stå hans hjærte nærmest. Selv var han født i Kalundborg. Den anden, Peter Chr. Skovgaard, levede det meste af en menneskealder længere, men blev dog ikke nogen gammel mand († 1875). Er Lundbye også i sin kunst ynglingen med det bløde sind, er Skovgaard manden. Han forstår i en sjælden grad at komponere et billede, så dets virkning bliver fuld af holdning og storhed, men indenfor helheden har han igen den fineste følelse for planternes og træernes form og karakter. Også han var fra amtet, fra Hammershus i Tostrup sogn. Da han blev såmeget ældre end Lundbye, kom han langt videre omkring for at lægge beslag på Sælands natur; dog efter i sin ungdom at have gæstet Vognserup og Skarriidsø-egnen sammen med sin ven Lundbye, vendte han atter i sine sidste år tilbage til de egne om Knabstrup, hvor bakkerne sænker sig ned mod de store flader.

Alle Danmarks egne er dyrkede af en tredje stormester i vor ældre landskabskunst, Vilhelm Kyhn; til tider er han også kommet herved. Han, der var fortrolig med Jyllands natur, blev den første, der i Rørvigegnen fandt motiver, som i storladenhed minder om dette land; han elskede de store flader, der skyder sig videre og videre ud mod himmelbrynet. Den tidlig afdøde Kølle har malet friske billeder fra Skarridsø og Vedbygård. Og senere er mange andre fulgt efter. Th. Philipsen har valfartet til Vognserupegnen og set på natur og dyr med ligeså megen kærlighed som Lundbye, men udtrykt denne på en ny måde. Viggo Pedersen ynder det stærktformede bakkeland ved Skamstrup med dets bevægede motiver. Fynboen Paul Christiansen har i egnen om Vejrhøj fundet et område, der på engang tiltalte hans sans for den kraftige form og de kraftig-skønne farver. De brogede sten på stranden, den dybgrønne sensommerskov mod den gyldne sæd og det mørkeblå hav, det herlige store sving i kystens linjer og bakkens omrids har draget ham til sig.

Mærkeligt er det venskabsbånd, der den dag i dag forbinder danske kunstnere med de grundtvigske højskoler. Om Høng, Vallekilde og Ubberup ligger der store og velplejede haver, eleverne har fra disse taget minder med hjem om hygge og skønhed, der har båret frugt i pæne anlæg om gårde og huse, hvis tidligere nøgenhed var gammel-sælandsk. Lignende befrugtende indtryk har højskolebygningerne og deres rum kunnet give. De ældste bygninger på højskolerne, opførte i en tid, da man måtte slå af på sine fordringer blot for hurtigt og billigt at få tag over hovedet, er endnu ret tarvelige, men i tilbygning efter tilbygning er der hæget mere og mere for det kunstneriske. Martin Nyrop skabte i Vallekilde øvelseshus sin første landskendte bygning, og hans hovedfløj på denne højskole hører til hans bedste værker; det ypperste monu-

ment i Holbæk amt er Joachim Skovgaards mindesmærke over Ernst Trier sammesteds. Bindesbøll har bygget øvelseshuset i Ubberup, Jensen-Klint har ordnet pastor Hoffs gravanlæg der; altertavler i valgmenighedskirkerne er malet af Joachim Skovgaard; Niels Skovgaard har modelleret Grundtvig til Vallekilde; Dalsgaard og Viggo Pedersen står skolen nær. To kunstnere har Vallekilde selv fostret, maleren Troels Trier og Iver Bentsen, der hører til de unge foregangsmænd i vor bygningskunst, som stræber efter sandruhed i opfattelsen, idet man vil samstemme bygningens karakter med dens formål og med naturen og stryger al den dekoration, som ikke tjæner dette, endelig føre kunsten til menigmand ved også at gøre hans huse og stuer kønne, idet man holder sig til den hjemlige tradition. Rundt om i amtet træffer vi hans spor.

Det poetiske Sælands opdager er, veed vi alle, Chr. Winther, men dette Sælland er ikke blevet fundet her; om Chr. Winther nogensinde har været herinde, veed forfatteren ikke, og i det digt »Sjælland«, hvori han vil male hvert et lille træk af dets skønhed, er der ingen egen strofe, ikke en linje, der besynger Nordvestsælland, intet for dette særlig karakteristisk drag i naturen eller minde om dets fortid, han veed besked om. Og dog har han skrevet »Hjortens flugt« med udsigten for øje fra »Dejligheden« ud over Bramsnæs vig til vore egne. Skal nogen kaldes Nordvestsølands digter, med udgangspunktet i idyllen i Undløse præstegård, er det Valdemar Rørdam. Grundtvig er mester for de malmsfuldeste ord, der taler om historien ved de danske strande, indskriften på Odens kirkegård, Drachmann har færdedes ved Skarridsø og kommer i poesi og prosa adskillige gange tilbage hertil, Goldschmidt har en fortælling »Guds engel fra Rørvig« og »Min onkels tømmerplads« er i Kalundborg, Henrik Pontoppidans skildringer i »Det forjættede land« skal være herude fra (?). Louis Levy har her sceneriet for »Breve

fra ensomheden« og »Den gamle verden«, Stuckenberg har naturdigte fra et ophold i Abildøre i Odsherred. Og af de rigtige københavnske digtere har adskillige hentet den friske luft ved havet herude.

Den friske luft herude i dette land, hvor skovene er trukket bort fra kysten og der er lidet læ mange steder, hører dog også med til herlighederne, som bør prises. Den gør menneskene sunde, børnene i kysthospitalet på Refsnæs eller i kolonien på Høve strand, de nervesyge i Nykøbing store anstalt, de arbejdsstrætte i sommerhotellerne eller på vandring over bakker og langs med hav. Sådanne vandrere er foruden amtets egne beboere disse skildringer viede.

Joh. Schlichtkrull: Rersø bygade.

Kvandløse Kirke: Fra alterbordforstykket. Fot. Nationalm. II.

A. TØLLØSE-EGNEN.

TØLLØSE-EGNEN danner en højflade, som ved stationen er 47 m. over havet, men denne flade sænker sig i øst brat mod Elverdams ådal, og vest for Tølløse hæver sig det mægtige bakketerren, hvoraf den nordlige del er Grøntved Oredrev og den sydlige Brofelde byjord og skov. Elverdams ådal med dens fortsættelse Bramsnæs Vig danner en række yndige landskaber, bakkelandet til den anden side er en af de mest storslåede egne på de danske øer; udflugterne til hver side kan gøres paa en dag, og bægge landskabsformer bør ses; netop fordi de er så vidt forskellige, fremhæver de hinanden, den ene smilende, den anden alvorfuld. Nærmest stationen er landet til ingen af siderne smukt, men den ligger alligevel, som den bør ligge, for at man lettest kan forene udflugterne til bægge sider.

Tølløse har jærnbanelforbindelse med Roskilde—København, med Hølbæk—Kalundborg og med Høng. Postkontor. Meget ordentligt hotel; afholdshotel. Stationsbyen havde 1911 738 indbg.

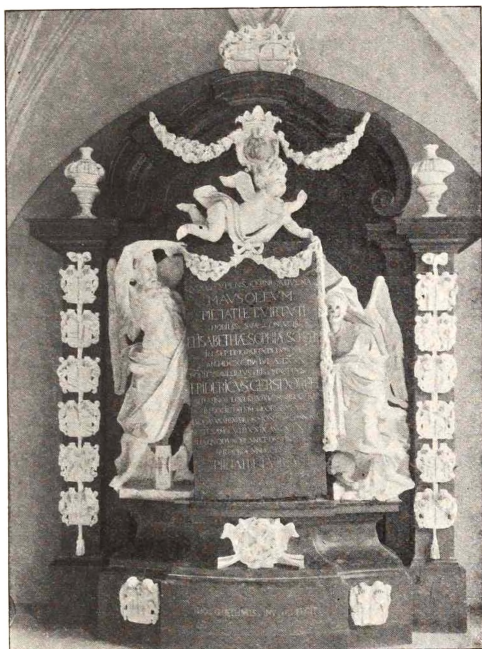
I. TØLLØSE—GRØNTVED OREDREV.

(—BONDERUP—TOSTRUP).

På udflugten mod vest har man Tølløse by med hyggelig byplads, kirke og herregård.

Kirken er af frådsten som i det hele kirkerne omkring de gamle brudd ved Vintremøllerne, med lige korafslutning. Det indre er dækket med moderne dekorationer i oljefarve, »som paa forbløffende måde kontrasterer til stilen og karakteren i det gamle karakterfulde kirkerum« (C. M. Smidt). Altertavlen er en kopi efter Kùchler: Lazarus' opvækkelse. Prædikestolen er god højrenæssance; evangelist-figurene »store, brede, maniereret svungne, med flotte foldekast og lange markerede ansigter«. — I det af fru Lene Barnekov opførte kapel er der et pragtfuldt barokmonument i sort og hvidt marmor af Thomas Quellinus med figurer af Tiden og Døden, rejst af Fr. Gersdorff over hans hustru Elisabeth Sophie Skeel († 1690). Karakteristisk for tiden er både den bombastiske »Tid« og den sentimentale »Død«. — Under kapellets gulv hviler Chr. Barnekov († 1612); over den nyere marmortavle hans sværd, der før lå på kisten. — Ligsten over provsten Christen Hansen († 1559), hvem den berømte rigsråd Eske Bille i sit testamente skænkede en guldring med »Vorherres lignelse« på.

Af tidligere præster i sognet skal endvidere nævnes: Nordmanden Peder Christoffer Stenersen, 1749—64 i Udby på Tusenæs, 1764 til sin død 1776 her. Han hørte til tidens poeter, først efterligner af Klopstocks pathos, senere af den engelske naturlyrik. Hans sidst udgivne digt: »Ode til Junkerskilde ved Eriksholm« (1769) handler som Bødtchers »Marthes kilde« om oprensningen af et kildevæld. — Hans Teilmann, † 1822, gift med en søster til Ole Johan Samsø († 1796), der her i præstegården skal have skrevet »Dyveke«. — Thomas Schat Rørdam, 1826—31, se Undløse. — Chr. Flor (1792—1875), var præst her 1822—26, men da han blev forlovet

Tølløse Kirke: Monument af Quellinus. Fot. Hude.

med etatsråd Zeuthens datter på Tølløse, ønskede hans svigerfader ikke at se hende som fremtidig præstekone opad sig, og Flor blev lektor i dansk sprog ved universitetet i Kiel. Øhlenschläger, Grundtvig og Rasmus Rask havde begejstret ham for dansk-nordisk ånd og sprog. Fra Kiel og senere fra Rødding højskole blev han leder af det danske folkelivs genfødselse i Sønderjylland i tiden 1830—48, »på en gang æstetiker, præst og klog verdensmand, istand til med samme lethed at færdes ved hove som i de laveste hytter, fornem og ligetil, jævnbyrdig med de store, ven med de mindste«.

Tølløse gård har haft en række interessante ejere og beboere. I middelalderen tilhørte den Roskilde bispestol. Efter reformationen forleenedes den af kronen til den fortræffelige forhenværende biskop i Århus Ove Bille († 1555), som iøvrigt mest opholdt sig på Skovkloster (Herlufsholm). 1558

mageskiftedes gården til Peder Oxe. Der hørte da 65 gårde og 2 gårdsæder til Tølløse; en tidligere by Hellerup dreves halvt til hovedgården, halvt af bymændene i Tølløse. Men allerede 1559 inddroges den, da Peder Oxe var falden i unåde og havde forladt Danmark, og Herluf Trolle, som havde været hans personlige fjende og på kongens vegne rejst anklagen imod ham, fik Tølløse til len. Efter hans død i krigen 1565 beholdt hans enke Birgitte Gøye den, datteren af Mogens Gøye, som var Peder Oxes morfader, men med hvem denne i sin ungdom også havde levet i tvist og proces. 1566 blev imidlertid Peder Oxe udsonet med kongen, som under vanskelige politiske og økonomiske forhold ikke kunde undvære den snarrådige diplomat og geniale finansmand. »Ingen dansk statsmand har overgået Peder Oxe i dygtighed og held« (Troels Lund). Tølløse blev givet ham tilbage som ejendom, men hans hovedopholdssted var dog Gisselfeld. Foruden disse gårde ejede han Løgismose og Tange i Fyn, Holmegård og Hjelmsøgård i Sælland, Tågerup i Skåne. Gennem sin hustru Mette Rosenkrantz blev han medstyre af Vallø og af Skarholt i Skåne. I forlening havde han en stor del af Sydsælland og Falster med hovedslottene Vordingborg og Nykøbing. »Peder Oxe var en lykkelig mand. Ikke blot udadtil var der trivsel i hans færd. Men det samme gentog sig i hans private forhold: Han syntes at have tid til alt . . . medens bøndergårde i stadig større mængde sluttede sig til hans jordegods . . . så skiftede alt lidt efter lidt præg. Der slog fede karper i søerne, fiskedamme anlagdes i rad . . . haverne prangede med nye træfrugter og blomster; fra parker og damme kvækkede Peder Oxes frøer med deres ejendommelige lyd, hanner og hunner på forskellig vis og hver med et ophold mellem tonerne; i vandløbene krebsedes der; vel krysset kvæg gumlede i staldene, og krager forfulgte de uvante plove ved sommer-tid, når de opvæltede tykke larver i fælledens furer«.

Tølløse overtoges ved hans død 1575 af søsteren Sidsel Oxe; efter hende kom ligeledes ved arv Chr. Barnekov til Birkholm (se Løvenborg), så dennes svigersøn Tønne Friis til Hesselager († 1665). 1665 mageskiftedes den til Christen Skeel »den rige«, den eneste af Griffenfelds elve dommere, som ikke vilde underskrive dødsdommen: »give Gud, vi havde mange Skeeler; du er en ærlig mand«, skal Christian 5 ved denne lejlighed have sagt til ham. Hans svigersøn Frederik Gersdorff, som blev næste ejer, var dansk sendemand i England under revolutionen 1688; hans erindringer om denne begivenhed vidner om, at han var et godt hoved, med original

udtryksmåde. Hans datter Øllegaard skødede Tølløse 1706 til Otto Krabbe til Egholm, ligeledes en fortræffelig mand. I hans arme var Frederik 3 død, og den ring, den døende havde sat på pagens finger, fulgte ham i graven. 1703—17 sad han i Frederik 4's råd og var den ledende, når kongen var fraværende eller på rejser. Det skal ikke regnes ham til last, at han frarådede vordnedskabets ophævelse, mens han var villig til personlig at give de vordnede på sine egne godser fri, idet han frygtede, at gårdene vilde komme til at stå øde; han regnedes selv for en sjælden human mand; 1708 gennemførte han den forordning, der afskaffede forskellige grove misbrug, som tiendetagerne tillod sig, når tiendenegene blev talte. Tølløse solgte han 1709.

Chr. Ditlev Reventlow, som 1728 købte gården, havde færdedes mange år i udenlandsk krigstjeneste og været yndet af en af tidens berømteste hærførere, prins Eugène af Savoie. 1710 fik han førelsen af den danske hær i Skåne, men sygdom nødte ham til 11 dage før det afgørende slag ved Helsingborg at nedlægge kommandoen. Han havde sin del i ansvaret for uheldene herovre, men respekteredes for sin kapacitet, vigilance, justicia og fermeté, idet vi bruger tidens udtryk. Efter at Stenbock 1713 havde afbrændt Altona, blev han denne bys »restitutor«, og ligeledes ledede han Københavns genopbyggelse efter ildebranden 1728. Han var kongens overjægmester, nærmest hvad vi nu kalder skovdirektør, og havde stor interesse for de ham underlagte statsskove. Hos hans sønnesøn af samme navn, den berømte bondeven, blev denne interesse til genialitet. Han var landets største godsejer som besidder foruden af spredte godser af de tre grevskaber Sandbjerg i Sundeved, Christianssæde og Hardenberg på Låland og af baroniet Brahetrolleborg i Fyn. Efter hans død 1738 blev sønnen Conrad, stiftamtmand i Sælland, ejer af Tølløse; han døde 1750. 1768 solgtes gården til Johan Thomas Neergaard til Ringsted Kloster og atter 1793 til etatsråd P. Chr. Zeuthen († 1823), der 1788—97 var sekretær i den store landbokommission, hvis indstillinger er prægede af hans skarpe forstand. Sønnen Chr. Fr. Zeuthen († 1850) fik 1843 Tølløse, Søgård og Sonnerup oprettet til baroniet Zeuthen. 1842—48 var han konservativt medlem af Roskilde stænder, 1848 blev han kongevalgt medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, hvor han hørte til yderste højre, udtalte sig for et landsting med arvelige medlemmer og mod løfteparagrafen om lens og stamhuses overgang til frit eje, og tilsidst stemte mod junigrundloven. Baroniet arvedes af hans

kones broder Schulin; en anden svoger var som nævnt Chr. Flor.

Tølløse er opført af Peder Oxe og blev færdigt i hans dødsår, hvad en indskriftsten minder om: Anno 1575 lod Per Oxe til Gisselfeld, K. M. og D. R. hofmester, som var hr. Johan Oxes søn af Nielstrup, og . . . fru Mette Rosenkrantz, hr. Oluf R.'s datter til Vallø, bygge de hus her på Tølløse. Gud unde dem osv. Peder Oxes Tølløse dannedes af to huse, som blev lagte med langsiden sammenbyggede, i lighed med Egeskov på Fyn, Frederik 2's Frederiksborg og Lyksborg i Angel, men ellers ukendt i Danmark; smalsiderne tilsammen blev altså ikke så meget mindre brede end langsiderne og afsluttedes hver med to gavle, een for hver af langsiderne. Fordelen her ved var, at under en belejring havde man meget færre forsvarere behov, end hvis de to længer havde ligget i en vinkel; uheldigt blev selvfølgelig mørket inderst i de dybe rum. Af Peder Oxes bygning er endnu tilbage murene i de tre stokværk og tøndehvælvne i kælderens. Men 1773 blev gården ganske omdannet i tidens stil med enkelte gavle, karnisser og en frontispice på hovedfacaden, og en restauration af Klein 1883—84 har kun givet den en falsk anseelse af »Christian 4's stil«; gavle og trappe-tårn er nye. Indtil 1855 var det søndre huses mellemste stokværk een stor sal.

Grøntved Oredrev (på sælandsk »Grynterne«) løfter sig over en højflade med fra 35 til 50 m.'s højde over havet indtil 105 m. i Mørkemosebjerg og 102 m. i Hyldebjerg. I modsætning til Odsherreds bakkerække fra Dutterhøjene til Vejrhøj danner det ikke en sammenhængende forholdsvis smal ryg, hvori de enkelte bakker ikke er så individuelt fremtrædende, men det består af en sammenhoben af mangfoldige enkeltstående svære bakker, der foroven kan være ret udstrakte og kun bølgende, men har meget stejle sider og ved snævre dybe kløfter, som

går ned til højfladens niveau og som er udfyldte med småsøer og mosejord, er skilte fra hinanden. Stigningen fra lavt til højt er fra Maglesø til bjærgtet mod nordvest 48 m. på 150; i Galø Oredrev synker man på 200 m. 44 m. i sydøstlig retning. Bakkelandet er omtrent 8 km. langt fra nord til syd og omtrent halvt så bredt. Det er tildels klædt med gammel skov, Syvendeskov, Fledskov, Brofelde skov, Nyrup skov, Rummet (tidligere Snegerup Rum), Tryggerød, tildels med nye plantager (Galø og Grøntved Oredrev), men adskillige andre skovnavne på landsbyerne (Vallenderød, Lunderød, Skimmede, Tjørnede, Søndersted, før Sønderstved, Brændholt, Højholt) vidner om en samlet mægtig skov, som oprindelig har klædt hele terrænet og også har gået ud i fladen. Alene Igelsø og Kvandløse, der må skrive sig fra folkevandringens tid, har ligget op ad bankerne. Igelsøs ene vang hed under trevangsbruget Bjærgevangen, Den efter navnet at dømme unge landsby Brofelde ligger inde mellem bakkerne, netop hvor det eneste jævne jordsmon er. Syv sogne stødte sammen i skoven, der vel var fælles alminding for dem, Tølløse, Asmindrup, Kvandløse, Sønder Jernløse, Søndersted, Undløse og Uggerløse. Det er bakkerne, det er tildels skovene, der giver landskabet dets karakter, som vist netop uddybes ved, at havet er fjærnt, medens dets rolige flade erstattes af det omliggende strøgs jævnhed. Ved Søndersted-sænkningen skilles det fra Holbæk amts store midterste bakkeland; ved fladen om Tølløse-Eskilstrup med den store eng, Tysingen, fra det midtsælandske højland om øens højeste punkt, Gyldenløveshøj. Indtil 50erne i forrige århundrede lå i Grøntved Oredrev over 700 tdr. land hen til græsning under Tølløse; alt gårdens malkekvæg var også herude om sommeren. »Her var krat, buske, bær og blomster, så det bugnede; i moserne hvide åkander, brudelys og andre skønne vandplanter. Her spiste man sig sort . . . i bøller og bjørnebær, hindbær og vilde

jordbær. Alt dette lå indbydende næsten som et æventyrland, og jeg har ikke i Danmark fundet en egn, hvorfra man bædre kunde slutte sig til et bjærglands udseende« (Andreas Bentsen).

1542 klagede bisp Ove Bille, som havde Tølløse i forleining, til lensmanden på Roskildegård, Mogens Godske, over, at dennes svende havde sat »set« (garn) gennem Tølløse skov og »bedet« 8—10 rådyr, »som vi have fredet og holdet udi fyrm«; en sådan »hovmod og uskel« har endnu ingen af hans naboer, hverken her eller i Jylland, nogensinde gjort ham. Mogens Godske bad om forladelse for sine tjæneres forseelse, ti de havde jaget på det ham forlenede Nørre Vallenderøds marker og moser, ved hvilken lejlighed hundene jog gennem Tølløse skov, hvortil karlene troede, de var berettigede, men garn var der ikke sat.

Den nordlige del af området er smukkest, og den begyndes der med her. — Ud af Tølløse mellem den gamle og den ny kirkegård. Enten vestpå til Tjørnede og derfra mod nord, eller ad første vej nordpå og hinsides Truelsbækken op til venstre til det højtliggende Alkestrup (o. 65 m.), før Alguthsthorp, som man hele tiden har kunnet se for sig, medens man har haft bakklandet til venstre. Byen gammeldags sælandsk, stråtekt. Nu åbner udsigten sig i øst og nordøst til Bramsnæsvig. Den anselige Fruerskov deler udsigten mod øst; i nordnordvest Asmindrup kirke; i sydøst over Tølløse (kirkebyen allevegne fra kendelig på den høje herregårdsbygning med park og den røde kirke, stationsbyen på de høje teglværksskorstene) og Tysingefloden til højlandet om Gyldenløveshøj. Fra Alkestrup vestpå og nordpå; ved en gård tilhøjre ad markvej tilvenstre om forbi den granklædte bakke Hølsbjærg (88 m.) ved en gård og en lille sø. Hinsides søsænkningen opad og så fra 86 m.'s højde et meget stejlt fald og herligt skue over en af de lange, smalle krummede kløfter med graner, med løvtræer og et par huse. Videre søndenfor granerne mod vest; så viser sig den fiskerige, 3—4 favne

dybe, 14 tdr. land store Maglesø, dybt nedsænket mellem meget stejle bakker med kløft efter kløft; med sin sorte mosebund gør den et sørgmodigt indtryk. Storkløften, hvori både Maglesø og Grøntved sø ligger, hedder Krogdalen; i kærene og engene en mængde svære egestammer, vidner fra fortids skove. Bægge søer nævnes i Roskildebispens jordebog fra 1370. Den sidste tilhørte helt bispemesteren, i den anden havde Tølløse ret til to dræt. Herlige steder til hvile opad hegnene ned mod søen. Her er alt lukket, men på få minutter er man oppe på Mørkemosebjærg (105 m., generalstabsmærke), og en af de videste udsigter i Nordvestsæland breder sig for øjet, til visse verdenshjørner 6—7 mil ud. I sydvest er Galø Oredrev det mest fremtrædende; over sækningen ved Søndersted-Undløse derefter Kløveshøj ved Tissø; i vest dannes begrænsningen af Kongsdals og Knabstrups skove med Skarridsøskovene derover igen; tilhøjre derfor Følleslev kirke; i nordvest ingen grænse før Vejrhøj med Kolås skov i 3¹/₂ mils afstand, og videre Odsherreds bakker ud til Egebjærg kirke; over Sønder Jernløse kirke ses i nordnordvest ud over Løvenborgskovene. Lidt tilvenstre for Asmindrup kirke Holbæk ret i nord og derover lidt til venstre igen Bavnehøj på Tusenæs. Over den dominerende Fruerskovs nordvestlige del Dragerup skov og derover Ovrø og Isefjords bredning. Derbag igen Jægerspris, klinerne ved Frederiksværk, gabet ud i Kattegat, hvorfra man i luftlinje er fjærnet 5 mil. I nordøst Slagslunde og Ganløse skove i Frederiksborg amt; i øst over Roskilde Himmelev kirke og lidt længere til højre Snoldelev kirke på Heden; i sydøst over Tølløse Gyldenløvehøjens skovland; mellem Brofelde skov og Galø Oredrev over det tågede Åmoseland Bromme kirke nord for Sorø og tilhøjre derfor Slagelse kirker og bagest den meget højtliggende Slots-Bjærgby kirke. For 60 år siden kunde man endelig se Ringsted kirke, men det er vist nu umulig-

gjort af nærliggende trætoppe. Man skal kunne tælle 63 kirker. Bakken er et led i den danske gradmåling, korreponderende med Kløveshøj, Vejrhøj, Julianehøj i Horns herred og Maglehøj ved Tune; i anden række også med Stedstrupbjærg ved Kirke-Eskilstrup.

Tilbage mod øst til vejen, der hinsides en mose går mod syd til Fiskerhuset mellem Maglesø og Grøntved sø; følg ved denne sidste den søndre bred, som samtidig er plantagens skovbryn, og høj så søndenom langs østranden af skoven; fra det nordøstlige hjørne mellem to hvalrygformede bakker et virkningsfuldt perspektiv over Stenholmsgårde til Tølløse station og Åstrupskovene ovre i Københavns amt. Et punkt i skoven når 102 m. Tilbage i vest ad første vej til Fiskerhuset og ned til Maglesø og ad den slyngede vej gennem plantagen, der også indeholder partier med ege. Når man er kommen ud af skoven, bør man absolut gå op på bakken lige mod syd (99 m., en mergelgrav øverst), hvis det er muligt for besåningen. Foroven en højflade med usædvanlig stejle skråninger mod syd til vejen Brofelde-Sofieholm. Bakkerens linjer og former er herlige og ligeså skuet ned på skovmosen og skovsøen Korslyng hinsides vejen. Der er skov på højderne både i nord og syd, og dog får man vist her bædre end andensteds indtrykket af landet som bakkelandet med de indskårne kløfter. Og i modsætning hertil det vide fladland til forskellige sider. Det lønner sig at gå ad Brofelde-vejen i vest for at se det pæne Snegerup hus med dets røde skorstene og med ekkoet mod skoven, der her slipper, hen til en bakke (86 m.) med herlig udsigt mod nordvest over Maglesø i forkortning og mod sydvest mod en anden mosesænkning. Atter her har man stor nydelse af jordsmonnets former. Tilbage til Snegerup hus og ad sti ind i skoven Tryggerød; hold så mod øst sønden om Korslyng og over hegnet ind i Rummet, et terræn med skov, krat, mose, sø, bakker, af en

ejendommelig vild skønhed, skønnest i efteråret ved de forskellige træarters forskellige affarvning, fra birkens grå og det gule, brune, skarlagens- og zinnoberrøde til det grønne; med hyben, blåsorte slåen, tjørnens røde melbær; bøge, store og små, med mægtige kroner eller sært forkrøblede, hassel, brombær; nogle steder er der som i sydfynske skove plantet tuja. Alt på de stejleste skrånninger mod den tildels opskårne mose i bunden. Til baggrund i nord den alvorlige granskov med sin ikke nuancerede grønsorte tone. Man gå højt og man gå lavt; det er lige herligt. Se tilslut at komme ud på bakken i syd, Hyldebjærg (102 m.), hvorfra man bædre end fra Mørkemosebjærg overskuer hele det knudrede land med sletten omkring til alle sider.

Så om mellem skovriderboligen og den grimme forpagtergård Sofieholm, og i rask marsj med de bedste indtryk næsten til sidst over Tjørnede og kirkebyen tilbage til stationen.

Vil man have hele bakkelandet afsøgt, kan det ske på en lang dagstur, men denne bør da, for at man kan få det bedste tilsidst, ordnes anderledes. Derfor besøger man først de sydlige partier, fra kirkebyen forbi en gammel stubmølle til Nørre Vallenderød og lige i vest forbi Fledskov Huse ind i Fledskoven. Først smuk højstammet egeskov med krat; hinsides et vandløb med Grøftebakke (75 m.) tilhøjre til det nydelige gamle vinkelbyggede skovfogedhus Skovlyst med en bredkronet løn over en hvileplads. Hinsides huset mod nordvest gennem Nyrup skov til Rusledshuse. Ad første vej nordenfor dem gennem Brofelde skov til Nobishus (et kronavn) ved Holbæk-Ringsted landevej. Man har nu gået o. 3 km. i skov. Ad første vej nordlig ind forbi Bredbjærggården (76 m.) og sønden for gården langs et smukt krat med roser, slåen og tjørn over til Galø (Galgehøj) Oredrev; ved at følge mod sydøst skovbrynet til et skovløberhus

kommer man op i skoven ad en overordentlig stejl sti langs et hegn; fra 44 m. i mosen forneden stiger man til 88 m.; vejene i skoven giver sig selv. Udsigt i syd over Uggerløse med de moderne kirkespir¹ og fladland. I skoven ikke blot nåletræ, men også ege og megen birk med brombær under; af virkning er en række bevarede høje slanke graner i skovens udkant med raseret terræn bagved. Fra det nordvestlige hjørne over fladt jordsmon mellem de stejle bakker. Hele tiden tilhøjre. Nord for en nybygget gård ved landevejen over til Brofelde by, der ligger skjult og først sent viser sig.

Til Brofelde rejste Lundbye i marts 1844 for at forvinde en kærlighedssorg: »Aldrig har jeg måske i den grad skønnet på den ro og stilhed, der ligger i naturen, som i de dage, når jeg vankede om imellem Grøntved store overdrevs-banker«. Her malede han den fortræffelige skitse af en vandscene; rimeligt er stedet herfor nordligst i byen, hvor vejen krummer og stiger; en dam tilhøjre og bakken tilvenstre; skov tilhøjre og en bondegård tilvenstre i mellegrund.

Netop tilvenstre for dette hus fører en kirkesti lige i nord stejlt opad til Lundsbakke (93 m.), hvor nu udsigten mod nord over Holbæk amts store lavland lige til Vejr-høj åbner sig. Kirken ved landevejen i vest, St. Stephans, tilhører en af de Grunnetske frimenigheder, som har den lutherske kirkes symboler, men kræver kirketugt og forkaster kirkens forhold til staten.

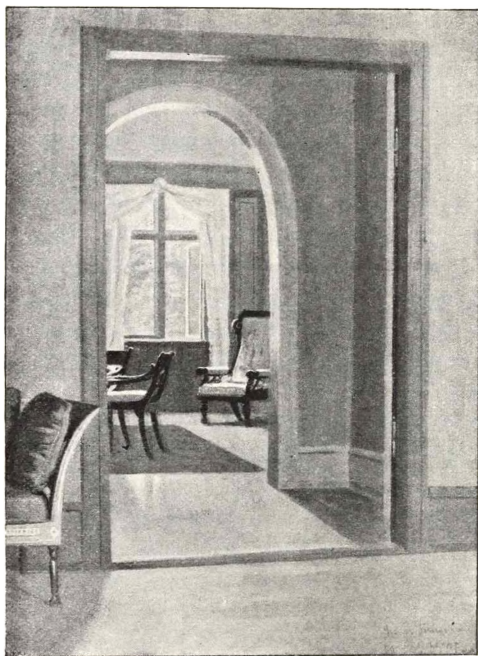
Nord for mosen bøjer stien om til den enlige Selv-agergård, og nu kan man vælge. Enten følger man vejen nordpå over Igelsø og så i øst til Mørkemosebjerg.

¹ Uggerløse gamle kirke af kamp og frådsten med apsis havde på hver side af korbuen en smal niche ud til skibet med søjler. Den nye er bygget 1876 af Holsøe; altertavlen af Carl Bloch 1881: Den vantro Thomas. På bagsiden af altertavlen et smukt sengotisk krusifix. Indvendig er kirken dekoreret af Møller-Jensen 1910. Mindesmærke for højskoleforstander Anton Nielsen, en af skaberne af »skolelærerlitteraturen«. Kro og Konditori i Uggerløse.

Igelsø er et oprindeligt -løse, hvad der bliver tydeligt ved en jævnførelse med flere skånske og gøtiske byer af samme navn; dets beliggenhed tjæner aldeles til at afkræfte den påstand, at -løse skulde have at gøre med flade, åbne, storformede landskaber; vi er jo i et mægtigt bakket land. Eller man følger vejen mod sydøst til Snegerup huset. I første tilfælde er den videre rute Grøntved-Rummet-Sofieholm-Tølløse som foran; i andet Rummet-Grøntved-Mørkemosebjærg-Alkestrup-Tølløse.

Fra Igelsø kan man også gå den lige vej ind til Holbæk (10 km.) forbi Kvandløse, hvis romanske kirke ovenover hvælvingerne har rester af en meget smuk kalkmalet bort. Et middelalderligt krusifix er $4\frac{1}{4}$ alen højt, men har ikke stor kunstværdi. Korset omsvæves af engle, der opfanger blodet af Kristi sår i kalke. Meget interessantere er derimod forstykket til alterbordet, antemensalet, sengotisk med renæssance iblandet; udtrykfulde hoveder; restaureret af Eigil Rothe. Midtbilledet forestiller Marie og hendes moder Anna med Jesusbarnet mellem sig; de sidder på en stenbænk med tæpper til baggrund. I våbenhuset en smuk egedør fra 1591. I Kvandløse skole fødtes 1839 højskolemanden fra Vallekilde, bygmester Andreas Bentsen. Lorenz Jørgensen har boet på Kvandløsegård. — Asmindrup præstegård lidt længere fremme tilhøjre er dannet af to sammenbyggede stuehuse fra o. 1700 og 1800. Alle rummene op ad en meget lang gang. Interessante enkeltheder.

Ved korsvejen nord for Kvandløse (til Holbæk, Roskilde, Ringsted, Kalundborg) ligger Nykro, hvor 1843 bønderne stiftede Holbæk Amts Landkommunalforening efter forslag af Casper Jørgensen fra Ulkestrup, for at de kunde undgå politi-forbud mod at samles. Første formand var kaptajn Jespersen på Grønnebjerggården i Soderup; derefter Gleerup. På den videre vej ind til Holbæk Tveje-Merløse berømte Kirke (se senere).

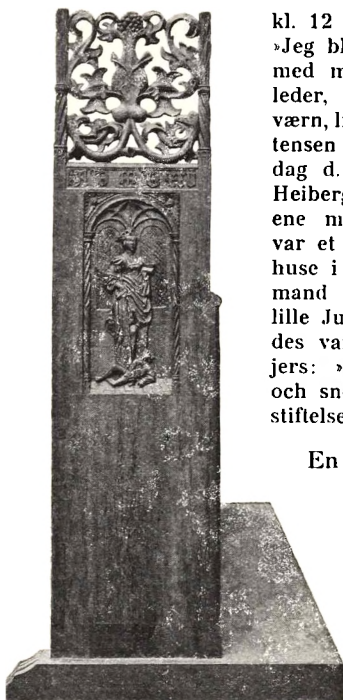
Bonderup: Heibergs værelser. III. Tid. 1896.

Fra Brofelde-egnen kan man også vandre sønderpå i retning af Store Merløse station. Ved det smukke skovfogedsted i Fledskoven går vejen lige i syd mellem Uggerløse (kirken med to spir) tilhøjre og gården Minnislyst (før landsbyen Sonnerup) og Ubberup (en morsom stubmølle og skrås overfor en stendysse) til venstre. Før Brændmølle bro bøjer man af tilhøjre ind mod Bonderup skov, hvor nordligst Højbjærg (43 m.) har et stejlt fald mod vest; forsamlingsplads med høje høge, ege og ælme. Vi står her ved Åmosens østlige grænse; ved stien sydligere en mægtig, nu halveret høg: stien fører mod sydvest til en

mindstøtte for J. Th. Suhr og hustru, født Falck. Nu er vi ved herregården Bonderup.

Gården nævnes 1380; 1592 solgtes den til Christoffer Pax; hans ætling Holger Pax døde 1698 som sidste mand af sin slægt. 1853 solgtes gården til etatsråd Suhr af det 1749 stiftede københavnske handelshus J. P. Suhr & Søn og selv en af de driftigste danske købmænd i tiden efter 1815, der først måtte ride de onde år af, men siden bragte det til meget stor rigdom. Mest kendt er han for sit forhold til familien Heiberg; særlig øvede fru Johanne Louise Heiberg stor indflydelse på ham. Ved sit testamente havde han givet Heiberg og hans hustru ret til at bruge Bonderup efter hans død som sommerbolig, og han lod gården sætte i fuldstændig stand til deres ophold. Meldahl, der dengang repræsenterede en ny skole indenfor arkitekturen, udførte efter Suhrs død 1858 istandsættelsen. Uvendig er gården også ægte Meldahlsk som Pederstrup på Låland, med høje pavilloner midtpå og til siderne, mellem hvilke det svære tag skyder sig langt ned, med murene skærende sig op i midtpartiets tag og med rundbuefrise. Heibergs studereværelse, en prægtig, stor sal, havde han dekoreret med astronomiske emblemer, til stor glæde for Heiberg, der i sine sidste år, efter at have trukket sig tilbage fra sin stilling som det kongelige theaters direktør, som dilettant syslede med studium af stjærnerne. Fru Heiberg fik nok at gøre med at brodere og filere »utallige« kvindelige arbejder, der skulde smykke hendes nye hjem, men næste sommer blev Heiberg syg, så først i sommeren 1860 flyttede de derud og fik besøg af biskop Martensen med familie. »Mellem de to mænd, så forskellige i meget, havde der aldrig... fundet nogen dissonans eller uenighed sted, så man med rette kunde kalde deres forhold et prøvet venskab«. I samtalerne vendte man atter og atter tilbage til Schillers »Marie Stuart«, hvis hovedrolle fru Heiberg skulde spille. Men strax efter Martensens afrejse faldt Heiberg sammen; han blev tavs og alvorlig og talte ikke lekture. En forfærdelig storm vakte stor uhygge hos fru, og storkenes bortrejse fra gården syntes hende et dårligt varsel. Søndag d. 26. Aug. blev Heibergs dødsdag; fru Heiberg lå knælende ved lejet i bøn med Heibergs hånd i sin. »Lidt efter kl. 11 (om aftenen) rejste han sig med anstrængelse halvt op, rakte sin mund mod mig og gav mig det sidste afskedskys, sank så udmattet tilbage på puden, ... han lå nu stille og som det syntes uden smærter, og

Tostrup kirke: Deggestol. Fot. Nationalm. II.

kl. 12 slog hans hjerte det sidste slag«. »Jeg blev ene tilbage i de mange værelser med min barndoms ven, min ungdoms leder, min elskede mand, min støtte, mit værn, liggende som lig«. Men vennerne Martensen og Krieger kom ud til hende. Torsdag d. 30. førtes liget bort, medens fru Heiberg blev herude til midt i oktober, ene med sine minder. Hendes selskab var et pigebarn på 6 år fra et af de små huse i omegnen, hvori en fattig arbejdsmand boede med kone og 7 børn; den lille Julie fulgte hende troskyldig på hendes vandringer. Idelig nynnede hun Geijers: »Stilla, o stilla, somna från storm och snö osv.«. — Nu er gården en enke-stiftelse.

En sti forkorter vejen øst- og sydpå til Tostrup. Kirkens altertavle af Olrik: Getsemane, men hvad der gør kirken et besøg værd, er dens deggestol fra 1525 i træskaararbejde af en mester fra Køge, der udmærket håndterede det sen-gotiske foldeværk; som på adskilligt kirkeligt arbejde fra denne tid finder vi på stolen

biskop Lave Urnes våben. Den hellige og lærde Katarina står under en hvælving med bog og sværd, som har gennemboret en segnet konge. Og endvidere dens prædikestol, udført af Lorenz Jørgensen, givet af Jørgen Seefeld og Karen Sehested 1657. Tro, håb, retfærdighed, kærlighed, klogskab, mådehold og styrke indfatter i kvindeskikkelser felterne, der forestiller Adam og Eva ved kundskabens træ, Kristus på korset, som er rejst mellem telte, Mannaregnet, Kristi dåb, Dommedag. Bruskarok-døbefont, også skåret i træ, måske af Henrik Werner i Sorø.

Smuk dør fra 1587. Sengotisk krusifix med Marie og Johannes, o. 1520, på korets nordvæg, restaureret af Termansen.

Kort vej til Merløse station ved Tølløse-Høng banen. Sønden for Merløse stiger jordsmonnet stærkt ind mod Sorø amt; ved Ordrup mellem Mølleskov og Ordrup skov er det 82 m. højt, og hinsides disse skove ligger Gyrstinge sø mellem andre skove; egnen er smuk. Ret interessant er det, at mens ellers den ældgamle stednavne-endelse *-inge* holder sig til Sælends yderkanter, ligger herinde i hjertet af Sælland, fjærnt fra alle fæller, Gyrstinge og Kyringe hver på sin side af søen og lidt fjærnere i vest Døjringe. — I Ordrup stiftedes 1853 »foreningen for indre mission« for »at vække liv hos dem, som sover i synden« med gårdmand P. Petersen til formand og smeden Jens Larsen til lægprædikant. — På gården Hammershus, i en enklave af Tostrup sogn ind mod Haraldsted sogn i Sorø amt, fødtes 1817 maleren P. Chr. Skovgaard. På Merløsegård (oprettet 1678 af to gårde og et bol) fødtes 1808 præsten Laurits Christian Hagen († 1880), fra 1840 præst i Sønderjylland, først i Mjolden, så i Stepping. Selv discipel af Grundtvig var han med at vække det danske folkeliv i Nordvestslesvig; 1867 afsat, da han ikke vilde aflægge ed til den preussiske konge, 1868—76 valgmenighedspræst i Kerteminde.

En hel interessant tur er den fra Kirke-Eskilstrup station mellem Tølløse og Merløse til Hvalsø øst for Tølløse. Men den foretages bedst i omvendt orden og i forbindelse med en færd ind i de store skove under Københavns Kommune, Ledreborg og Skjoldnæsholm i højlandet, hvis midtpunkt er Sælends højeste punkt, Gyldenløves høj (126 m.), på grænsen af de tre amter, København, Sorø og Holbæk. Den falder imidlertid i det væsentlige udenfor vort område. Går man fra Hvalsø den lige vej til Kirke-Eskilstrup, har man til en begyndelse et stortskåren nøgent terræn indtil Smidstrup på bæggesider af amtsgrænsen, Elverdams ås øverste løb i en trang dal. Senere ved en afstikker tilvenstre Stedstrup Bjærg (102 m.) på vort amts grund med vid udsigt mod nord og vest, mens skovland lægger sig i vejen i øst. Alle

stednavnene ind mod skoven ender på den unge endelse -old, der har at gøre med tidligere skov. Og udenfor dem ender de alle på -torp frem til Tølløse og Merløse; disse -torp er også relativt unge.

II. TØLLØSE—BRAMSNÆS VIG—ÅSTRUP.

Mod øst til Kvarmløse, på hvis grund Tølløse station ligger, store gårde med haver, men fattige sælandske småmandsboliger. I en grusgrav her fandtes ved et skelet genstande fra den ældre jernalder, et lerkar, en træspand med bronzebeslag, to sølvsmykker, et hængesmykke af guld og en mængde perler af rav og brændt ler. Nord på ud af byen, og udsigten åbner sig over Elverdams ådal med skovene; den bliver skønnere og skønnere. To alleer fører på skrå ned i dalen til Åstrup. De høje træer er ved Sneglehøj nordligst i Åstrup skov.

I gamle dage, da man kun havde vandmøller, samlede disse flere, ja mange i tal ved kildevældene og åløbene, således ved Vintremøller, Kongens møller ved Skarridsø og her. Kilde på kilde, mølle på mølle; det er Elverdamsdal helt oppe fra Taderød mølle. Videre på dalens vestlige skråning Heslemølle, Fristrup mølle, Sømølle, Elverdams mølle; de nævnes alle i Christian 5.s matrikel. Roskilde bispers jordebog nævner Hæse møllegård ved Ællebrodam med en afgift af 6 $\mathcal{W}$ mel, og »Fristorpp medh Ellebrodam« omtales 1474.

Fra Elverdamskro nordpå; snart går den gamle Kalundborgvej (Skovvejen) af fra kongevejen op over Marup lange bakke. Det kan måske interessere, at 1833 indrettedes først dagvognskørsel København—Holbæk—Kalundborg og 1836 lukket befordring. Bramsnæs Vig ses og Eriksholm hovedbygning som en stor villa foran sin skov; udbygningerne skinner hvidt oppe tilvenstre ret langt derfra. Tilhøjre for Eriksholm det høje land ved roden af Hornsherred. Syvmilepælen fra København er

ikke bleven fjærnet (tegningen til den ligesom vist til anlæget udenom af Freund). Odden Munkholm ses; inderst i vigen Egernæs fæled med spredt krat, endnu ikke udskiftet. Tilhøjre for Ordrup skov Sonnerup røde kirke. I den marine periode gik havet omtrent $2\frac{1}{2}$ km. op i Elverdams ådal, så salt, at østers har kunnet trives et stykke ind. Over Drusebækken, der er kommet fra Mørkemosebjærg, går kongevejen med en forhøjelse af 15 fod og en afgravning af bakkerne på 12. Før kongevejen anlagdes, var her et frygteligt uføre, hvor mange vogne brødes sønder. Hinsides bækken går en sti af tilhøjre over til Ågerup kirke; men hvor bækken munder ud i vigen, ligger voldstedet Asserholm; ved pløjning er her fundet murværk og kampesten. Nu er det omgroet af strandenge, men før måtte man ud til det ad en dæmning.

Der er fredsælt i læ af Ågerup kirkes apsis; byen bag kirken ses ikke, derimod enge og vand og fæled og skov. Indad slutter udsigten med det høje, skovklædte Egstallebjærg. Kirken danner fra sydøst en god masse. På kirkegården marmorsøjle for konferensråd Hans Brinch Seidelin, ejer af Eriksholm (1750—1831), og hustru Mariane Magdalene Bartholin (1752—1800). Inde i kirken en god barok prædikestol fra o. 1630 og et ret mærkeligt lille, nu restaureret gotisk alterskab fra 1509 med plattysk indskrift, skønt det efter indskriften er bestemt til »Akarop kerke«. En lykkelig familie: Marie med barn og forældre. Degnestol fra 1557 med smukt gennembrudt bladværk af samme snedker som stolestadernes i Højby. Hvor pænt går ikke på endestykket hovedornamentet, årstallet og cirklen med våbnet sammen. Ret pæne stolestader fra 1627—28. Bag væggenes kalk gemmes adskillige malede adelsvåben, f. ex. slægterne Banners, Ulfstands, Høgs og Rosenkrantz'.

Nord for kirkebakken en yndig lille dal ned mod stranden, med et blomsterkranset bækløb; præsteboligen

fra 1909 bliver mindre og ligesom sammenkrøben ved bindingsværkkvisten.

Tilbage. Elverdamsdalen måske smukkeste i denne retning, når man ikke ser den dyndede Tempelkrog; højderne er større, dalen snævrere, der er eng, skov, alleer, veje; husene ligger mere malerisk. Kragebro fører over Elverdamså ind på Københavns amt. Tidligere var »Skinnebrinken« her en frygtelig, leret hulvej, hvor man nu og da hørte om røverske overfald. Herligt op igennem Broskov, bædre ad landevejens krumning end ad genvejen tilhøjre. 50 km.-stenen fra København lige ved de hvide portpiller til alleen til Åstrup. Dejlig skov inde tilhøjre. Allerede lidt ovenfor Broskov ses tilhøjre for den Fruerskov, der allevegne fra i den nordlige del af Merløse herred (f. ex. Mørkemosebjærg) er det gode og rolige orienteringsmærke, Ågerup og Asmindrup kirker, og længere tilhøjre bakkerne på Tusenæs. Lidt højere oppe kommer tilvenstre Grøntved Oredrev. Så i stik modsat retning tilhøjre for kongevejen Egstallebjærg med Bjærgskov bag. Det er det højeste punkt (94 m) i hele Nordøstsælland øst for Mørkemosebjærg og Gyldenløveshøj med omgivelser, men ligger udenfor vort område. I vest ser man nu nord for Grøntved bakker det isolerede træklædte Hølsbjærg; mellem det og de øvrige bakker lidt tilbage Mørkemosebjærg. Ind til den røde Nyrupgård i nord. Smukt er der her ved det lange gærde nordvest for gården. Gode udlænger på den sydligste gård i Ordrup, og Ordrup stråtage virker malerisk, når man kommer dem nær. Der synes i det hele øst for Tølløse mindre ødelagt af de gode, gamle sælandske gårde med stråtage, hvide længer og spidse trægavle end i adskillige andre egne.

I Ordrup lå før en hovedgård, som efter ejerslægten kaldtes Grubbe-Ordrup. Allerede i Erik Menveds tid nævnes Johannes Sywndesson af Oræthorp, men 1330—87 Grubber. Senere den barnløse Jens Grubbes søstersøn skåningen Axel

Pedersen Thott, der vistnok blev ridder ved Erik af Pommerns kroning i Kalmar 1397 og allerede i dronning Margretes tid var rigsråd. 1417 var han med at dømme mellem kongen og bispestolen om retten til København, senere var han kong Eriks afsending til kejser Sigismund i striden om Sønderjylland. Til søs tjænte han som flådefører mod Hansestæderne, til lands vægede han Varberg i Halland mod Engelbrecht Engelbrechtson. Ret længe bevarede han sin troskab mod kong Erik; først 1441 opsagde han kongen sin tjeneste og var kong Christoffers mand til sin død 1446—47. I to ægteskaber blev han fader til de 9 »Axelsønner«, som i Christian 1.s tid var blandt de mest aktive adelsmænd i Norden, halvt uafhængige af kongen. Om Ordrup førte hr. Peder en bitter strid med en anden af Sælands mægtigste adelsmænd, rigshovmesteren hr. Anders Jacobsen Lunge, en af landets rigeste herrer, i 1397 under Kalmarmødet hovedsmand på selve Kalmar, dansk afsending på kirkemødet i Konstans, den første blandt de verdslige stormænd, der 1424 aflagde vidnesbyrd om Sønderjyllands forhold til Danmark. Hans broder og arving hr. Ove Lunge solgte 1447 Ordrup til hr. Torben Bille, ligeledes rigsråd, som første gang var gift med en søster til Axelsønnerne og anden gang med hr. Oves datter. Axelsønnernes krav på gården var tilsidst samlet hos hr. Philip Axelsen, men, da dennes enke fru Ermegaard Frille ægtede Torben Billes søn Bent, førtes striden herved tilende. Men det er samtidig slut med Ordrups historie som herregård. Udmærket kønt har gården ligget, og til dens herligheder har vel fremforalt de store enge og fælde hørt; når man er kommet forbi de første gårde i byen, har man mellem Eriks-holms og Rygårds skove udsigt over den åbne nordlige del af Bramsnæs Vig, der forekommer frisk ved siden af den grunde indervig.

Nordøst på til Vintremøller (15. årh. Hwinede møller) med det berømte brud, af hvis frådsten Sælands kirker i vid omkres er blevet byggede. Bruddet, hvorfra man også i vore dage har hentet materiale, f. ex. til Tveje-Merløse kirkes restauration, ligger umiddelbart tilvenstre for vejen Ordrup-Sonnerup på den mellemste mølles grund østen for den.

Sonnerup kirke er selvfølgelig også af frådsten (kun det yngre tårn af mursten), som nu står uden kalkning.

Den har apsis; interessant er korbuen, der bæres af side-søjler. Koret er fra en restauration 1875.

Fra Sonnerup sydpå til mejeriet ved kongevejen og tilbage ad denne. Vest for den gamle Skomagerkro¹⁾, der nu nedlagt kaldes Damshøj, fører en sti op på den førnævnte Sneglehøj, hvis kæmpehøj behersker udsigterne fra den anden side af Elverdamså (66 m). Udsigt i nordlig retning fra Egstallebjærg i øst til Odsherreds bakker (Vejrhøj) i vest. Bagud den herligste bøgeskov. Særlig smuk er udsigten ikke; bedst er måske indtrykket af det mægtige Egstallebjærg. Ned til Åstrup i sydvest.

Denne gårds berømteste ejer har været rigsråden Erik Krabbe († 1564), søn af rigsmarsken Tyge Krabbe. Men mens denne nærmest er kendt for sin strænghed og sit hovmodigt-aristokratiske sindelag, der gav ham omtrent første plads i rigsrådet under Frederik 1., var sønnen literært anlagt, historisk og juridisk dannet. Han arbejdede på en almindelig lovbog for hele Danmark, der skulde afløse de gamle landskabslove, han syslede med jyske lov, han gav stødet til en udgave af Saxo og af den danske Rimkrønike, han digtede salmer. Hans sprogkunderskaber gjorde, at han blev meget brugt i sendefærd i udlandet, fra Frankrig og til Liffland, to gange til kejser Karl 5. Rigsråden Enevold Kruse, fortjænt som statholder i Norge, tilfiftede sig Åstrup med Else Marsvin og døde her 1621; han byggede 1613 gårdens østre hus, som en indskrift over porten siger. Karen Sehested (1606—72), en søster til Hannibal Sehested, fik Åstrup efter sin første mand, Tyge Enevoldsen Kruse. Hun blev 1631 hofmesterinde for Christian 4's børn med Kirstine Munk og har som sådan skullet opdrage Leonora Christine. Med denne opdragelse blev det så som så. Kongen klager over, at det skortede på tilsyn med børnene; hun havde tilstedt, at »hofjunkerne . . . haver med børnene gået op og neder udi stuen, så at herremændene haver haft armen om dennem . . . til hvilket jeg slet intet haver bestilt hende«. Leonora Christine

¹⁾ »Det gamle bræddeloft i rejsstalden lå så lavt, at man stående op i vognen kunde læse de hundreder af navne, der var indskrevet på bjælkerne af de utallige feriegæster, som i løbet af mange år havde været på vej til eller fra herregårdene og præstegårdene.«

taler om hendes lyst til at mishandle børnene; en gang blev hun slået med den tykke ende af et ris så voldsomt, at hun fire uger næppe kunde gå. Tilsidst førte hendes fæstemand, Korfits Ulfeld, klage over hofmesterinden hos kongen og fik hende afskediget tre år efter. Året efter igen blev dog den sexårige Niels Juel, den senere søhelt, anbragt i huset hos hende for at opdrages. 1664 købtes Åstrup af generalprokurør Peder Lauridsen Scavenius, der hørte til den kres af velhavende og dannede borgerlige, på engang lærde, embedsmænd og nybagte godsejere, som den unge enevælde fremdrog. Han brugtes i mangfoldige bestillinger; han roses som en mild, mådeholden og forstandig mand. Hans svigersøn Niels Benzon arvede både gård og embede; han tilhørte samme samfundsniveau, men blev 1679 adlet. Også han var blandt de dygtigste af enevældens tjenere og samlede sig selv betydelig rigdom; i Holbæk amt ejede han både Aggersvold og Mørkegård. Med generallieutenant Gregers Juel kom gården 1714 tilbage til den gamle adel. Han ejede flere storgårde i egnen: Holbæk Ladegård, Trudsholm og Kongsdal, og hans første kone, Vibeke, datter af Niels Juel, medbragte i ægteskabet Eriksholm († 1731). Borgmester i København Johan Eichel fik 1736 gården gjort til et stamhus, som senere ved giftermål gik over til justitiarius i Højesteret Caspar Christopher Bartholin, igen af den »borgerlige« adel, noblesse de robe; 1805 solgtes gården af etatsråd I. Bartholin-Eichel (se Soderup) ud af denne slægt. 1805—10 ejedes gården af v. Schmidten, der var tidens største herregårdsslagter; ingen har bidraget mere til selvejendoms udbredelse; 10,000 tdr. hartkorn skal fra tid til anden have været i hans eje. 1810 gik gården over til Bornholmeren, skibsfører og grosserer Hans Peter Kofoed, der i den florissante tid havde tjænt sig en stor formue; han ejede også Holbæk Ladegård. Hans enke forøgede formuen betydeligt; hun skænkede allerede i levende live meget store summer bort, og efter hendes død gik o. 300,000 rdl. til velgørende øjemed. Blandt dem, hun understøttede, var Bornholmeren I. N. Madvig. På Bornholm har øens beboere rejst hende en mindesten i Almindingen. Sit eneste barn havde hun tidlig mistet, og hun døde 1838 i stærk melankoli. 1842 købtes Åstrup af Frederik 6's uægte søn, grev Fr. Vilh. Dannemand. 1888 overgik den ved dennes og hustrus testamente til en stiftelse, hvortil også Nyrupgården hører. — På Åstrup fødtes som søn af forpagteren H. P. Kofoed-Hansen, 1850—64 præst og provst i Haderslev, discipel af Søren Kierkegaard, efterhånden nærmende sig catholicismen,

æstetisk og religiøs forfatter: »Til det kloster, fra hvilket Luther brød ud, skal sagen føres tilbage.«

Over Elverdamså, der flyder gennem haven, og over Kvarmløse tilbage til Tølløse station. Men man kan også fra Åstrup gå tilbage op i skoven og holdende sig til skovbrynet komme til morsomt terræn ved Bankehuset og Taderød mølle og videre gennem den kønne Taderød skov, stejlt nedad over Dumpedalshuset, så først over Elverdamså, der her er snæver v-formet og uden eng. Vi er nær den høje jærnbanedæmning. Igen i Holbæk amt og over til Soderup.

I Soderup kirke ligsten over Erik Krabbe, hugget i »det store Roskildeværksted«. Han er fremstillet i fuld rustning med bægge sine hustruer, Karine Lykke, der døde i barselseng på Åstrup 1540, og Margrete Reventlow. På kirkegården syd for koret nydeligt mindesmærke af Wiedewelt over Bartholin Eichel 1799 med landlige emblemer: neg, rive, fork, le og plejl. Af indskriften: Han var en ivrig og kyndig landmand. For sine bønder en ven og velgører. Han virkede med til stavnsbåndets løsning. Derfor skal efterslægten velsigne hans minde. — Også general du Plat, der faldt ved stormen på Dybbøl 18. April 1864, ligger her. Hans hustru, født Scholten, var en søster til grev Dannemands frue på Åstrup; hans militære optræden behøver ikke at skildres; her skal blot siges, at efter sin hustrus død følte han sig meget melankolsk, og døden var en befrielse for ham.

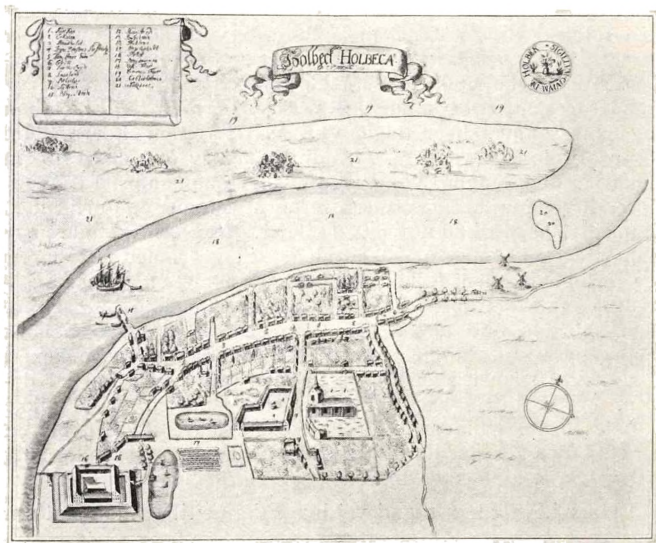
I Bukkerup her i Soderup sogn var Peder Hansen Smed o. 1596—1610 fæstebonde under universitetet, men voldte både sit herskab, sin øvrighed og sine standsfæller stort besvær, megen utryghed og fortræd ved sit ustyrlige sind. Historien om ham giver et meget interessant indblik i tidens retslige forhold, men aflægger ikke det bedste vidnesbyrd om dens ævne til at holde over freden i samfundet. Da Peder endelig var bleven sat fast, undslap han af stok og jærn og holdt selv fra sin gård en stund bymændene i belejringstilstand,

indtil han flygtede til »næste by hos os på Paxes, som ligger til Holbæk slot«, vistnok til Tølløse, og var dermed udenfor professorernes jurisdiktion. Selv efter at være flyttet til Uggerløse truede han folkene i Bukkerup med mord og brand og hindrede dem i at møde på Merløse herreds ting, idet han og hans sønner »hver tingdag går ved tinget med deres store øxer og ulovlige værger«. I Juli 1609 blev han dømt fra sin hals på Ringsted landsting, men forblev dog uantastet i Uggerløse, ja endnu søgte professorerne at komme til forlig med ham, hvis han vilde udrede 200 daler. 13. Decbr. dømte påny landstinget, at eftersom »ikke alene sex uger, men fast fem år er forløbne«, uden at han havde efterkommet en herredstingsdom, »kan vi ej andet kende, end Peder Smed jo bør at fare som andre fredløse mænd«. Han minder næsten om en islandsk skovgangsmand. 28. Febr. 1610 forsøgte man at fange ham i Uggerløse; sønnen Hans Pedersen »friede sin fader ind ad døren, og så måtte karlene rømme fra smedjen, da de ikke kunde magte hannem«. Men engang i Marts er han bleven dræbt, »der de nu ikke kunde fange hannem levende«; det vil vel sige, at han er bleven skudt på afstand.

Over jærnbanelen og ad vej langs denne til Tølløse station.

Soderup kirkegård: Fra et monument af Wicdewelt. Fot. Nationalm. II.

Resens byplan af Holbæk.

B. HOLBÆK BY.

I. DET GAMLE HOLBÆK.

HOLBÆKS oprindelse og ældste historie belyses kun glimtvis i de sparsomme middelalderlige kilder, hvor navnet for første gang forekommer 1199. I dette år udstedte nemlig ærkebiskop Absalon et gavebrev, hvorved han bortskænkede gården Holbæk — en by nævnes ikke — med omliggende landsbyer til Sorø kloster. Kort tid efter må den dog være gået over i Ringsted klostres eje, siden dettes abbed 1231 solgte et stykke af dens jord til Valdemar Sejr, og muligvis er det denne kraftige konge, som har grundet den faste borg og derved skabt mulighed for fremvæxt af et købstadsamfund; thi allerede under den store strid mellem Christoffer 1. og ærke-

biskop Jakob Erlandsen omtales et sådant, idet ærkebispen rejste klage mod de Holbæk borgere, som — uvist af hvilken grund — havde mishandlet og ihjelslået præsten Asser og dømt hans lig til begravelse i uindviet jord.

Tør man tro traditionen, skyldes det første bysamfund en sammensmeltning af to småflækker, en vestlig, i ly af borgen fremblomstret bebyggelse, det egentlige Holbæk, og en østlig omkring den nu forsvundne Labæk, hvis navn endnu i vor tid mindes som betegnelse for hovedgadens østlige del. Hyllet i mørke, som Holbæks ældste historie er, lader overleveringens korrekthed sig ikke kontrollere, men ruinfund synes at tale for, at den østlige del af byen, som i de sidste århundreder og op til vore dage har dannet bylegemets grænse, i middelalderen har været bebygget, og 1913 fremdroges uformodet paa en tom grund i Østerstrædes østside en mængde skeletter samt 3 murede munkestensgrave, som omsluttedes af fundamenter af en ældgammel kirke, om hvis existens ingen havde haft anelse. Takket være Holbæk borgeres kærlighed til byens minder fik den afdækkede tomt lov til at henligge fredlyst som en åben plads i det nye kvarter, der nu har rejst sig på grundene om den gamle Labæk.

Allerede i middelalderen har hovedbebyggelsen dog sikkert samlet sig på bringen af den brede bakke, som indtages af Al- eller Adelgade, og som mod nord skrånede temmelig stejlt ned mod fjorden, og ved denne store, som torv udvidede gade opførtes byens middelalderlige hovedkirke, helliget St. Nicolaus, købmændenes og de søfarendes skytspatron. Mægtige skeletfund og spor af svære grundmure, som tilfældig gravning har bragt for dagen, angiver med nogenlunde vished denne — i året 1573 nedbrudte — kirkes plads på Algades nordside under husnumrene 7—13.

Som yderligere vidnesbyrd om Holbæks middelalderlige blomstring fik byen omkring år 1270 et kloster,

grundet af dominikanere eller sortebrødre, som de kaldtes herhjemme. Men bygningerne har dog næppe været helt fuldførte, da de en snes år senere afbrændtes sammen med byen af de fredløse kongemordere.

Baade kloster og by genrejstes imidlertid atter. »1322 blev prædikebrødrenes kirke bygget af kong Christoffer og indviet af biskop Niels af Børlum.« Uden tvivl har de brande, som fra tid til anden hærjede staden, kun yderligere svejset hylegemet sammen i faste og klare former, ligesom den af Erik Menved udstedte, 1549 fornyede stadsret og de af Christoffer af Bayern 1443 og siden af en række konger stadfæstede købstadprivilegier bidrog til at sammenarbejde borgerskabet til en sluttet helhed. Byens havn omtales første gang 1328, da 30 mennesker 13. marts omkom mellem Holbæk skibsbro og Markeslev, sandsynligvis på isen.

Endnu i vore dage er Holbæks grundplan et vidnesbyrd om dens ælde, karakterfuldt og ejendommeligt som den bestemmes af den torveagtige, imponerende Algade, der sine steder når op imod 40 alen i bredde, og som parallelt med kystlinjen samler bebyggelsen tæt om sig paa det højtliggende terræn (højest 13,7 m). Fra arilds tid hjærtet i byen, hvor landevejene fra vest, øst og syd strømmer sammen, har dette strøg været købmændenes tilholdssted, hvor de store gårde flokkedes side om side, hvor borgerskabet samledes paa tinge, og bønderne søgte til torvs med deres varer.

Mere beskedent synes de øvrige gader at underordne sig den opgave at lede færdselen ind på hovedstrøget, og selv om dette også gælder den ejendommelige Smedelundsgade, som i sig optager Roskilde landevej, har den dog et både anseligt og ærværdigt præg, skabt som den er i kamp med ujævnt terræn, skæv, kroget og formet over en fra første færd uregelmæssig og spredt bebyggelse. For så vidt turde den svare godt til sit navn, som

uden tvivl skyldes smedene, der i overensstemmelse med middelalderlig vedtægt i regelen kun fik lov til at bygge deres brandfarlige esser i en yderkant af staden.

Smedelundsgade og landevejsgaden fra øst, Labæk, mødes ved hældet af den ås, hvorpå Algade ligger, og som atter mod vest sænker sig, hvor Kalundborgvejen fører ud af byen og Havnegade fra gammel tid leder ned mod skibbro og havn. I vestre hjørne af Algade gemmer sig en morsom lille cul-de-sac, den såkaldte Pøsekrog.

Til byens brede grundstamme knytter sig baade mod nord og syd et malerisk vedhæng af tværgyder og bagstræder, af hvilke Kirke- og Klosterstræde grupperer sig om Sortebrødreklosteret, medens Bysøstræde viser vej til Bysøen — Byens gamle gadekær — hvoraf en rest endnu er bevaret i anlæget foran det nye rådhus. Mod nord, hvor terrænet falder af mod fjorden, kæmper Vimmel-skaffet sig — parallelt med hovedgaden — på tværs frem over skråningen, brudt i vinkel som skaffet på et snedkerbor, hvorfra navnet er hentet, og fornøjelige gyder som Søstræde, Blegstræde, Studiestræde og Brolæggerstræde lister sig i ly af havernes løv hyggeligt og stilfærdigt ned mod kysten. Et yndefuldt billede af en gammeldags småstad gemmer sig den dag i dag i disse afsides kroge, som mod øst glider i et med Rolighedsstrædets haver og afsluttes af Østerstræde — det tidligere Sladderstræde —, hvor det moderne Holbæk nu rejser sig i det gamles grænseskel.

Vidner gadenettets grundtræk den dag i dag om, at Holbæk er en af år ærværdig by, har en ond skæbne til gengæld forfulgt dens bygningsminder. Fuldstændig forsvunden er forlængst St. Nicolaj på Algade, kun nøgne grundsten i Østerstræde fortæller om Labæks fordums kirke, og selv af Slottet, som forhen knejsede på en lille bakke vest for byen, er nu kun de i jorden skjulte fundamenter tilbage, samt spor af grave øst for tomten; som

Romanske grave fra Labæks kirkeomt. Fot. Nationalmus. II.

ligger ved Kalundborgvejen (vest for hotel Isefjord) og nu næsten helt skjules af moderne bebyggelse. Borgens oprindelse går sikkert langt tilbage i middelalderen. Tvivlsomt er traditionen om, at den landflygtige kong Birger af Sverige (d. 1321) har boet der, og nogen fremtrædende rolle har borgen aldrig spillet i landets historie, medens den som de skiftende kongelige lensmænds residens naturligvis har været af ikke ringe betydning for byen selv og dens borgere. Under Svenskekrigen 1658—60 ruineredes slottet, som da bestod af 4 sammenbyggede fløje, omsluttende svære murrester af den middelalderlige borg, og i de følgende år udstykkedes dets jorder.

Den vanskæbne, Holbæks middelalderlige bygninger har lidt, skulde endnu i mands minde kræve et offer, der var så meget mere beklageligt, som man i dette tilfælde er i stand til at skønne over, hvor smukt og værdifuldt et monument byen mistede, da klosterkirken 1869 totalt jævnedes med jorden. Denne til sortebrødrenes ovenfor omtalte kloster hørende kirke, som var helliget St. Lucius

og indviet 1323, dannede den nørre fløj i det beskedne, trefløjede klosterkompleks. Bygningen, som målte 52 alen i længde, 28 i bredde, de to sideskibe iberegnet, afsluttedes mod øst af det polygonale kor, mod vest af et yngre tårn, hvis oprindelige kamgavle 1724 var blevne afløste af et spir. Smukke gotiske hvælvinger overspændte både højkirke og sideskibe, og en rigdom af gammelt inventar, ligsten og epitafier fortalte om byens og borgerskabets historie gennem århundreder.

I den kirke, som, lagt på tværs af den gamles grundplan, 1869 opførtes efter arkitekt Chr. Hansens tegning, vil man endnu kunne beundre en del af de rigt udskårne epitafier og mindetavler, den nedrevne St. Lucii kirke husede, ligesom en prægtig række ligsten over gamle lensmænd fra slottet (bl. a. Verner Parsberg, d. 1487, Markor Tidemand, d. 1549, Christoffer v. Festenberg Pax, d. 1608) nu er opstillede i klosterets sydfløj, der bruges som ligkapel.

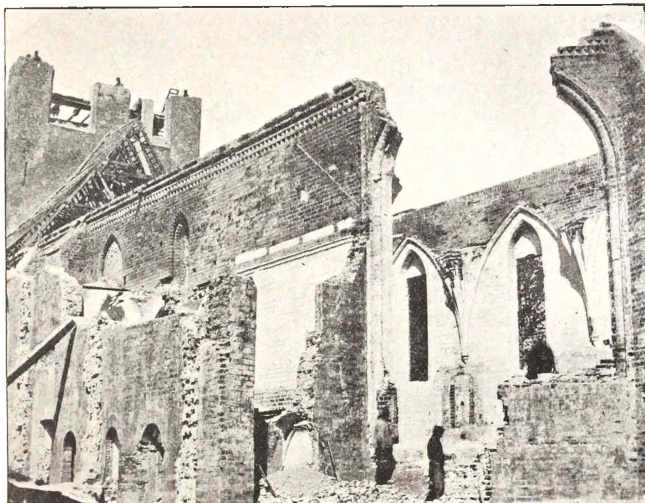
Denne bygning, der istandsattes 1869, er sammen med den stærkt vanrøgtede vestfløj de sidste rester af det gamle dominikanerkloster, som alle dage var fattigt, og som 1535 »af nød og trang« overlodes af munkene til byen. Året efter, da reformationen var en fuldbyrdet kendsgerning, skænkede Christian 3. hele komplekset til borgerskabet, som med kongelig tilladelse 1575 tog den søndre fløj, hvor refektoriet, spisesalen, havde været, i brug som rådhus, medens latinskolen omtrent på samme tid beslaglagde den vestre, hvor den havde til huse, til den 1740 nedlagdes, og den danske skole rykkede ind i lokalerne. Nu har Musæet for Holbæk og omegn sit hjem i den gamle klosterfløj, på hvis østside spor af den oprindelige korsgangs buer titter frem i murværket, og som — kyndigt istandsat — trods mishandling og forfald endnu vilde kunne blive et værdigt og smukt monument om det middelalderlige Holbæk.

St. Lucii kirke i Holbæk. Fot. Nationalmus II.

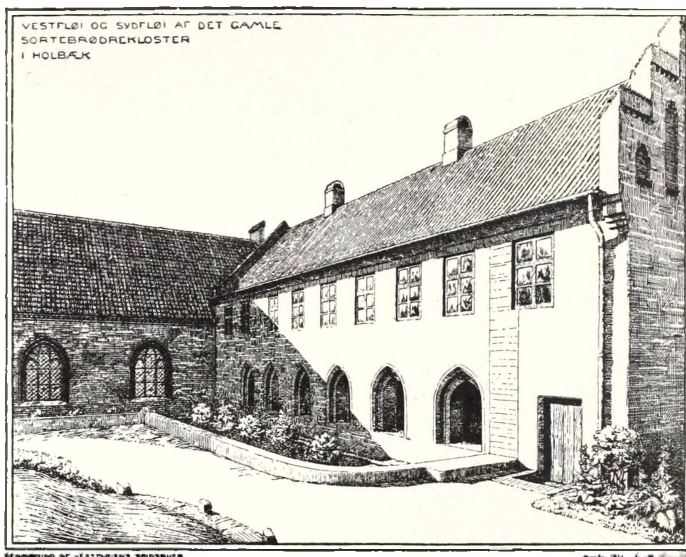
Vandrer man gennem byen, vil man hurtigt få det indtryk, at den også er fattig på gamle borgerlige bygningsminder, og i virkeligheden er disse også snart talte. Ikke des mindre knytter der sig en særlig interesse til disse gårde, fordi man i dem mærker en af bestemte træk karakteriseret type, som harmonerer fortrinligt med gadeform, historie og bymilieu i det hele; thi nåede Holbæk end ikke så rig en blomstring som f. ex. Køge, var den dog i 16. og 17. årh. en velhavende og bjærgsom by, hvis driftige købmænd som »handelsmand og negociant« Peder Pedersen i beg. af 18. årh. forstod at drage nytte af den gode beliggenhed og det rige opland. 1657 siges Holbæk at være tre gange så god på formue som Kalundborg. Som en enlig fugl knejser ved hjørnet af Al- og Nygade i et iøvrigt moderne hus en grundmuret vestgavl i renæssancestil fra tiden o. 1600 med volutsvungne kamme, den sidste rest af

St. Lucii kirke i Holbæk (under nedbrydning). Fot. Nationalmus. II.

en statelig gård, hvorom ellers intet vides. Alle de øvrige renæssancegårde er derimod af bindingsværk, prægede af en vis solid kraft og bredde, et stokværk høje som de er, hvilende på en høj kampestensfod, kronede af imponerende, røde saddeltage og med små opskalkknægte som eneste pryde. Trods vanrøgt og skamfering veed en gammel gård som Smedelundsgade 22 den dag i dag at hævede sig i gaden med sit mægtige tag, sine små sirlige knægte og sin høje trappe med det nydelige Ludvig 16. rækværk. Fornøjeligt og malerisk viger flere andre gårde i samme gade — f. ex. nr. 24 og 30 — ud og ind i fortovs-linjen og har, skønt yngre, den gamle byggetraditions præg, medens Algade 63, foran hvilket på god Holbækmaneer en række stenpæle med jærnlænker breder sig, nu kun er en ruin af et anseligt købmandshus fra Christian 4.s dage.

Bedst bevaret er Klosterstræde 16, en prægtig, gammel gård med stejl, knægtbåren kvistgavl, som liggende

Holbæk Sortebrødre-kloster. Delvis rekonstruktion ved C. M. Smidt.

overfor klosteret side om side med det tidligere rådhus fra Christian 8.s tid forlener det hele gadestrøg med en egen malerisk ynde.

Også Holbæk fik under Svenskekrigene et knæk, den langsomt forvandt, og dog rejstes netop i Aaret 1660 en bygning, hjørnet af Kalundborgvej og Havnegade, som med sine to stokværk, sit smukt udskårne tømmer og sin rige mønstermuring vel nok har været byens prægtigste, skønt den nu — mishandlet og medtaget — kun er en skygge af sig selv. Ser man nøjere til, aner man dog bag hvidtekalken spor af fordums skønhed, således en mønstermuring af vandrette og brudte røde bånd gennem de gulkalkede flader, medens stolperne stod med mørkerød maling og det udskårne tømmer med røde ornamenter på lys bund. På en stolpe vil man lægge mærke til en gammel, jærnbeslagen fattigbøsse, et lille fortidsminde, som

Klosterstræde 16. Holbæk. Fot. Nationalmus. II.

i sin art er enestående i landet. Den der har følelse og blik for slige småting, som — mere end man tror — bidrager til at give gaderne i en gammel by det præg af poesi og ynde, den sælsomme blanding af glæde og vemod, som er ejendommelig for fortidens stille stræder, vil også på sin vej gennem Holbæk her og der standse ved en hyggelig Louis 16. dør, et enkelt nydeligt klokkeværk i empire eller et smukt formet rækværk af smedejærn, som værdigt flankerer en stentrappe.

II. DET NYE HOLBÆK.

Det 18. årh. var en tid af stilstand for Holbæk; der klages over næringslivets forfald; fra 1719 til 1788 blev der vist ikke opført nogen ny bygning. Da blev der bygget en gård på Smedelundsgaden til et teater, hvortil om-

egnens herremænd og især Bartholin-Eichel til Åstrup var ophavsmænd; senere blev det kornmagasin; det var i den nye tid, da landbrugsprodukternes stigen og landboreformernes virkninger bragte velstand til det frugtbare opland, og Holbæk ligesåvel som Kalundborg blev sædet for driftige købmænd. Vi nævner Sandøe, morfader til brødreparret Ørsted, og noget senere Anders Borch, der stiftede betydelige legater. Op gennem 19. årh. steg kornudførselen stadigt, fra 31000 tdr. i 1818 til 130,000 tdr. i 1849; over 100,000 tdr. gik i dette år til England. Indbygger-tallet, som 1769 var 1211, steg til 2330 i 1845. Ved ansættelsen til statsindkomstskat i 1870 var Holbæk den af alle landets byer, der havde den største skattepligtige indtægt pr. individ. Købmændene handlede med alt muligt og var tillige brændevinsbrændere, havde studefedning og betydeligt landbrug. Som i andre købstæder giver også her de bevarede store købmandsgårde et indblik i bedriftens mangeartheth. Først i 1841 og de følgende år kom der i Holbæk egne kolonial-, manufaktur- og jærnkramforretninger. »Fra den tidlige morgen til den sildige aften var de store købmandsgårde fyldte med vogne . . . I butik og på kornlofter var der travlhed fra daggry til kvæld, der blev afregnet og betalt ud. Handelen gik let fra hånden. Bønderne tog rask penge ind — et læs med ti tdr. byg kunde til tider give 100 rdl. i de gamle penge — og gav dem ligeså rask ud, så at købmændene havde dobbelt fortjæneste, og der blev i hine år samlet betydelige formuer; selv gårdskarlene blev kapitalister. Også en anden omstændighed fremmede handelen . . . byen lå således, at skibe dertil undgik Sundtolden, medens den dog stod i umiddelbar forbindelse med andre sælandske byer, også København; derpå byggedes en stor manufakturforretning, som endnu har bevaret S. Seidelins navn. Der var liv i havnen, skibene lastede korn og havde fragtet tilbage af engelske manufaktur- og fabrikvarer« (Bille). Fra

70erne ophørte kornudførselen, men landmændenes voldsomt stigende forbrug både af nytte- og luksusvarer har stadig bevaret for byen en stor handel. Jærnvejen tilvebragte en hurtigere samfærdsel, og anlægget af Ods herredsbanen 1899 tilførte byen nyt opland. Af stor betydning blev henlæggelsen til byen 1913 af en anselig garnison (to linjebatailloner, en reservebat., en feltartilleristab og en artilleriafdeling). I 1870 var folketallet endnu kun 2971, men 1911 5915; med forstæder 7771; byen har nemlig sprængt sine egne grænser, så der på Merløse grund var opstået et helt nyt bykvarter; da dette 1917 blev forenet med købstaden, blev det samlede folketal 11,271.

Karakteristisk for forholdet i vore købstæder i tidligere tid var det, at der i meget ringe grad af det offentlige blev truffet almindelige foranstaltninger til fremme af det almene vel, væsentlig dog begrundet i, at der var stillet urimelig små midler til rådighed. Endnu 1868 anvendte Holbæk således kun 14,500 kr. til bestridelse af alle udgifter udenfor fattig- og skolevæsenet. Kommunalloven af 1868 kan betragtes som indledningen til en ny tid i så henseende, og samtidig stillede det stigende folketal og den stigende velstand større kommunale krav, og disse er også blevne fyldestgjorte. Mens tidligere de rejsende ved indkørslen blev advarede om at stige af vognen og fortsætte gennem byen tilfods, har byen nu en fortræffelig brolægning. 1865 fik Holbæk et gasværk, tidligere end nogen anden by af lignende størrelse, 1911 opførtes elektricitetsværket. Hvor sundhedsfarlige for knapt en menneskealder siden de hygiejniske forhold var, gør man sig nu næppe en forestilling om, med åbne rendestene, der optog spildevandet fra husene, ja fra slagterierne, garverierne, staldene. Rendestene var dog brolagte, men afaldet optoges også af åbne render eller grøfter, der løb gennem byen, uden fast bund, så de ikke tilbørlig kunde renses. Inde i gårdene fandtes i reglen møddinger, der blot

var nedgravede i jorden, til optagelse også af staldgødning og latrinindhold; fra dem forpestedes så brøndene. Men fra 1882 skabtes byens kloaksystem, der tillader anbringelse af w. c. ved de fleste huse, og 1890 fuldførtes vandværket, der var højst nødvendigt, da det vand, der fandtes forud, gennemgående var af slet beskaffenhed; 1896 indførtes kødkontrol.

Først ved loven af 1868 kom fattig- og skolevæsenet ind under den almindelige kommunale ledelse. Fattiggården er nu helt nedlagt, de lastefulde fattige anbragte i amtets store arbejdsanstalt, de andre fattige i dertil egnede plejehjem. — Den gamle latinske skole, der boede i vestfløjen af det gamle kloster, nedlagdes som andre skoler af samme art i de små byer 1739, og den »danske« skole rykkede ind i dens lokaler. 1842 deltes den i en borgerskole og en friskole, men 1904 nyordnedes hele skolevæsenet; kommuneskolen blev fælles for alle børn og undervisningen helt gratis; på et stort areal opførtes sex nye bygninger efter pavillonsystemet, hver med fire klasser og en stor forhal; to nye gymnastikhuse byggedes, det ene med en stor badeanstalt. Desuden benytttes en ældre bygning med fem klasseværelser og en samlingsaal. 31. decbr. 1916 søgtes kommuneskolen af 1105 elever eller o. 95 % af alle skolepligtige.

Intet er måske mere oplysende om forskellen mellem fortid og nutid end rådhusets historie. Den fløj af det gamle kloster, som 1575 var blevet rådhus og sæde for byting og herredsting, vurderedes 1682 til 40 rdl., men vedblev dog i over 250 år at gøre fyldest. 1844 opførte by og amt i forening en ny bygning for 14,000 rdl., betegnende for tidens sparsommelighed. Endelig 1911 opførte de samme to offentlige organer et sidste råd- og tinghus, der har kostet o. 280,000 kr.; den nye retsreform bl. a. vilde kræve plads for landsretten.

Alle de nævnte opgaver og reformer har selvfølgelig i

høj grad forøget byens budget. Fra 61,000 kr. i 1875 er budgettet i 1917—18 nået op til 480,000 kr., men samtidig er i 1917—18 den skattepligtige indtægt anslået til 4,438,000 kr. mod 854,000 i 1890.

Byens velhavende borgere har allerede i gammel tid forstået deres pligter overfor det lille samfund; derom vidner de rigelige legater, der i ældre og nyere tid er tilflydt byen; foruden den førnævnte legatstifter kan nævnes tømrermester Jens Chr. Fugl, der 1883 skænkede over 160,000 kr. til velgørende formål. Da man i 1872 opførte en ny kirke, tilvejebragtes o. 50,000 kr. ved private tilskud. Byens afsavn af skov i umiddelbar nærhed blev i væsentlig grad afhjulpet ved, at en af byens store velgørere, etatsråd Tidemand, skænkede byen en 11 tdr. land stor mark, smukt beliggende ned mod fjorden, til anlæg; til pavillonon herude kom pengene ind ved gave af etatsråd Seidelin, som i sin tid havde grundlagt den store manufakturforretning, der senere førtes videre af Tidemand. Selve anlægsomkostningerne tilvejebragtes ved indsamlede bidrag.

III. VANDRING I BYEN.

For nu i topografisk orden at få set, hvad der er af interessant i Holbæk, og tilslut at have det samlet i et helhedsindtryk, foreslås følgende rundgang. Fra Banegården tilvenstre ad Lindevej; man vil ved at gå ad denne afsides rolige vej opnå at få hovedgaden, Algade, set i hele dens anselighed, bred og stærkt opadskrånende; de tidligere lave huse nu afløste af bygninger i flere stokværk, som det ikke er værd at kritisere enkeltvis, men som tagne under eet ikke lidet har hævet indtrykket af gaden; kun Elefantapoteket skal nævnes som typisk for støbejærnsarkitekturen ved 1850. På hjørnet af Nygade den før nævnte renæssancegavl. Bædre måske end på en en solhed sommerdag, hvor skyggen er svundet ind til

det mindst mulige, og menneskene også er krøbet i ly, skal man se gaden en efterårsdag i skumringen, når lysene i butikkerne er tændte, når gaden ligger våd efter en byge, så den tilbagekaster lyset, og folk er ude for at købe ind; trafikken er livlig. Men man kan også se gaden under synspunktet af en stor fest- og processionsplads. Strax her ved Algades nederste ende har man det førnævnte anseligste bindingsværkshus med fattigbøsse. Forbi hotel Isefjord og den bygning, der nu er opført på slotets grund, hvor endnu de gamle grave og volde ses. Nu kommer langs Kalundborg landevej et stort Villakvarter, hvor heller ikke de enkelte villaer skal granskes for nøje, men som under eet set er meget hyggeligt; de smukke landevejstræer gør deres dertil. Så har man Strandparken, der må regnes blandt de smukkeste anlæg ved en provinsby, med restaurationspavillon og bådehus. Noget forbi den en skole (af Bentsen), og så oppe til venstre kostskolen Stenhus. En lærerbygning af Møller-Jensen.

Tilbage igen samme vej og ad Havnegade ned til Havnen, hvor der er udsigt til Tusenæs' kirker og barker. Toldkammeret (af Friis) skriver sig som i så mange købstæder fra kornudførselstiden 1840—50. Ved Gasvejen i et moderne pakhus indmuret to sandstenshermer fra o. 1600. Op gennem de morsomme krinkelkrogede og stejle stræder til hovedgaden, som man nu ser nedad, og ud i Labæk med kirketomten i Østerstræde (bagved hus af Bentsen) og hyggelige småhuse fra Frederik 6.s tid i Søstræde og Rolighed (nr. 10 empiredør). Går man videre ad vejen langs stranden, mødes man af fattige arbejderhuse og af et nyt villakvarter med flere huse byggede af Iver Bentsen, deriblandt hans eget med håndværkerskole. Endnu længere vandring fører en ud til Dragerupskov.

I det nye kvarter mellem Labæk og Smedelundsgade ligger østligst det smukke Kaserneanlæg (Egil Fischer); staten har lidt klodset tilføjet intendanturbygningen (Sin-

ding); bagved Østre Anlæg. Vest for kaserne Skolerne, så Markedspladsen. I Smedelundsgade, ved hvis vejdeling den store Amtsarbejdsanstalt og Amtssygehus og Merløse Alderdomshjem (af Bentsen; en af hans bedste bygninger) bemærkes nr. 19 (fra 1788, mansardtag, gadedør i Ludvig 16.s stil), nr. 22—24, der står pænt sammen (smedejærnsrækværk) og nr. 30—32, en anselig købmandsgård. I Lille Kirkestræde et par empireporte, i Store Kirkestræde det førnævnte interessante hus nr. 16 (kig også ind i gården). I dette kvarter ligger desuden en del offentlige bygninger, kommunekontorer (det tidligere rådhus), klosteret (se foran), det nye gotiske Rådhus (af Vilh. Fischer), brandstation. Endelig kirken.

Kirkens arkitekt er Chr. Hansen (1803—83), som efter i sin ungdom i Athen at have bygget universitetet som en fin efterligning af den græske stil, i København blev mester for så smukke bygninger som Zoologisk Musæum og Kommunehospitalet. Denne sidste bygnings midtdel er i nær slægt med Holbæk-kirken, bægge i moderne romansk stil; fælles med Kommunehospitalet har kirken de tredelte vinduesgrupper og opbygningen af en del af tårnet. Men så gennemtænkt et anlæg end kirken er, er den ganske uden stemning; det skyldes de moderne mursten, det skyldes indvendig det flade loft og den omtrentlige fraværelse af alt gammelt og tilfældigt. Altertavlen: »Lader de små børn komme til mig« af Carl Bloch. Dog er der nogle epitafier fra den gamle kirke, deriblandt et over rådmand Peder Jensen († 1649) og hustru, der afgjort er af Lorenz Jørgensen, og et over borgmester Anders Schult og hustru fra 1672, hvis snitværk også er af mester Lorenz, medens midtbilledet siges at skyldes Hamburgeren Henrik Dittmarz, »hvis foredrag ofte har en kækhed og bredde, der kan have en lille smag af Frans Hals, men der er kun sjældent solid kærne i hans arbejde«. På loftet ligger adskilligt andet. Model af fregatten »den

Christoffer Pax's ligsten. Fot. Nationalmus. II.

norske løve«; »ophængt 1750 af min fader Hans Olsen Sandøe, købmand i Holbæk, har jeg Anne Sandøe Walleau, ikke uden hensyn på årets tildragelse, ladet . . . fornyet igen ophænge d. 7. novbr. 1807. Vist vender bladet sig, og Danmarks flåde — skal dække Norges kyst og over Sundet råde«. I ligkapellet er de gamle ligsten samlede, deriblandt Christoffer Pax's meget smukke. Han er fremstillet med hustru og børn. Meget betegnende for det skifte i opfattelsen af adelens opgaver, som fandt sted ved år 1600, er det, at den ældre mand er fremstillet i rustning, den yngre i hofdragt. — Syd for kirken Kirkegården med mindesmærke for amtmand Bille († 1898); hysten af V. Bissen.

Billeslægten udgik i 14. årh. fra Holbæk amt; med Carl Bille vendte den tilbage til det sidst i 19de. Som national-liberal politiker havde han i folketinget haft mangan en holmgang med den anerkendte bondefører herude fra, Tscherning; bægge lige veltalende og lige snare i debatten. Som redaktør af »Dagbladet« havde han sagt bønderne nogle sandheder og adskillige krænkende ord. Men hans intelligente, dygtige og velvillige optræden som amtmand skaffede ham også landboernes sympati. Hans smukke skildring af Holbæk amt i Galschiøts »Danmark« fortjænte at optrykkes påny.

Fra Kirkegården kort vej til Banegården.

Hotel Postgården (Torvet). Hotel Isefjord (Algade vestligst), Nicolaisens hotel og Højskolehjemmet (overfor banegården), Landmandshotellet (Algade), Missionshotellet (hjørnet af Nygade og Algade). — Strandparkens Kafee.

Fra bakkerne syd for byen, f. ex. fra Kighøj på Ladegårdens mark (33 m.) vide udsigter lige til Maglehøj ved Frederiksværk, Halsnæs, Isefjordens indløb, Rørvig sogn, Egebjærg kirke, Lumbsås mølle, Høve mølle, Vejrhøj, Dragholm, landet ved Vallekilde, skovene ved Jyderup, det skovklædte Højbjærg, det nøgne Knøsen; Tusenæs og hele fladlandet bag Løvenborg skove; i syd Mørkemosebjærg og Fruerskov, i sydøst Egstallebjærg.

Iver Bentsen: Merløse Alderdomshjem.

Eriksholm: Havepavillon. Fot. Nationalm. II.

C. HOLBÆKS OMEGN.

I. HOLBÆK—BRAMSMÆS VIG.

FRA Holbæk østpå ad sti langs fjorden til Dragerup by eller ad kørevejen over Dragerup eller over Tjebberup. Dragerup skov er byens nærmeste udflugtssted, bevertning hos skovfogden. Ved stranden Søminestation (indskydning af torpedoer); af og til er strækningen mellem Dragerup skov og Eriksholms skov afspærret. Strandsti; ved denne en del kæmpehøje, særlig Trehøje. Ligeså ved kysten rester af flere bopladser fra stenalderen, snart et kun 6 tommer tykt lag, snart et betydeligt mægtigere lag med skaller og sort køkkenmøddingjord, navnlig kendelig 800 m. nord for minestationens bro; her findes ildskørnede sten og kulsmuld. Også geologisk er skovens kyststrækning interessant ved den skarpe strandlinje, som følger 10 fods højden over vigen; så højt stod havet i den marine tid. Også

nord for skoven nordvest for Dragerup by er der en køkkenmødding, over 70 m. lang og $\frac{1}{2}$ m. tyk med østersskaller.

Langs stranden forbi adskillige sommerhuse til Eriks-holms skov med de glatte, grå, ranke stammer på frugtbar, kalkholdig jord. Hele skoven med herregården ligger på en fordums ø, udskilt ved et kun 100 m. bredt sund, nu et engdrag, begrænset af høje brinker; øens højeste punkt er 18 m. Allevegne er der kønt, men mest at anbefale er to stier. Den ene østligst langs stranden og her igen enten oppe på den høje strandklint, hvor den gamle havstok ligger 5 m. højt, eller ad en nybanet vej ned langs stranden med svajende bøgegrene udover (traktement i et skovløberhus; i en grusgrav her måske rester af en skaldyngel). Den anden vestligst langs det tidligere sund; i dette tilfælde bøjer man ved hovedvejen fra gården til Bretved ud over engen og fortsætter ad stien på den vestlige sides skråning. Kæmpehøj oppe på marken med storstensætning (noget restaureret). Så ad alleen om til herregården, der er bygget 1788 i smagfuld enkel stil. Haven (åben to gange ugelig) har rester af et fransk anlæg med udsigter fra to i vinkel sammenstødende alleer; hvor de krysses, en nydelig empirepavillon med en fronton på fire søjler; skønneste udsigt fra gårdens andet stokværk. Alt ensomt, idyllisk. Ensomheden øget ved, at gårdens udbygninger efter en brand er flyttet langt ud på marken.

På vejens østside en temmelig stor køkkenmødding, kendelig i en mergelgrav. Foruden overordentlig mange skaller fandtes flintredskaber. »De enkelte skalarter ligger samlede for sig i dynger og striber, der er flere tomme tykke. Man ser snart en klump knuste, sammendyngede muslingskaller, så en dyngel særlig store og veludviklede østersskaller, ved siden deraf en halv skæppe litorina osv. En mængde sten af en knyttet hånds størrelse, sværtede og ildskørnede, findes spredt gennem hele massen.«

Ud på halvøen Munkholm (12 m.). Udsigt over hele

den dejlige vig, også den inderste del, Tempelkrog, i sandhed et fredhelligt sted, den blideste idyl i Holbæk amt. Man kan blive sat over til Langtved kro og har en god fjærdingvej op til Dejlighedsbakken, hvor Chr. Winther skrev en del af Hjortens Flugt. Nordøstlig ligger Hyllinge kirke, der før havde to tårne som Tveje-Merløse. Tidligere var der regelmæssig færgefart, indtil kongevejen blev anlagt.

På Munkholm er der nordvest for huset fundet murrester, brændtlers-gulvfliser og tyndtslidte mønter. Halvøen har tilhørt Sorø kloster; 1319 hørte til Munkholms fang Vinderup, Torup, Bretved, Dragerup og Arnakke; da gav Erik Menved det til Ringsted kloster. Her er fra ældgammel tid bleven drevet fiske på sild og marsvin. Adelsmanden Henrik Staverskov vilde 1402 hindre munkene i at bruge det, »i den bugt af Isefjorden, som flyder op til Ejby«, således kaldtes Bramsnæs Vig dengang. I Zoologia Danica skildres fangsten: I Isefjorden kommer marsvinene i marts og førstningen af april, og de bliver der indtil »bøgen grønnes«, som fiskerne siger. De fanges på dybt vand ved udsatte garn. Garnene bindes af tynde tråde og med en maskevidde af 9, 10, 12 tommer. De sættes næsten i ret vinkel tværs over vandet. Garnets ender fastgøres til nedrømmede pæle, medens den del af garnet, som danner vinklen, fastbindes til en bøj; garnet er således sat i en trekant. Kommer så en dag gråvej, og vinden drejer omkring syd, kan man være vis på, at marsvinet indfinder sig, thi det går altid op mod vinden, søgende dybt vand. En eller to gange daglig, tidlig morgen og henad aften, ses garnene efter, og dyrene bliver ved kraftige hænder haledede op i bådene ved halen og sejlede i land, hvor de dræbes ved et stik i halsen. Marsvinet er ikke så blodigt, men sejlivet, idet det ofte efter at være stukket ligger 10—15 minutter og pisker jord og stene vidt om sig med den kraftige hale. Spækket afskæres i regelmæssige stykker. Der regnes 8—10—12 stykker til en tønde tran, hvis værdi kan sættes til 40—50 kr. Man har også i Isefjorden brugt at skyde marsvinene, når de efter at være gået i garnene kom op for at ånde. — De går stundom helt ind i Roskilde fjord. Også ved Halsnæs er ikke ubetydelig marsvinefangst. Udbyttet ved Isefjorden o. 800 stykker. Holmene syd for Munkholm hedder Marsvinholmene. — Er marsvinene de største havdyr, der fanges i Isefjorden, er rejerne de mindste, de bekendte »Roskilde rejer« kommer her fra Bramsnæs Vig. — Helt herind i vigen er ba-

dene gode; Isefjorden er så salt, fordi kun lidet ferskvand falder ud i den.

Eriksholm gøres ganske urigtigt til et med det Erikslev, som omtales i Absalons gavebrev til Sorø kloster 1199; det er derimod fremkommet ved sammenlægning af de to gårde Vinderup og Torup, som i Erik Menveds testamente 1319 sammen med Bretved, Dragerup og Arnakke hørte til Munkholm. Siden må de være komne til kronen for efter reformationen at mageskiftes og sælges til kongens kansler Johan Friis, hvis broderdatters mand, rigsråden Bjørn Andersen, igen mageskifter dem tilbage til kronen mod Vitskøl kloster ved Limfjorden. Frederik 2. overlader igen Vinderup til Mads Eriksen Vaspyd for gods i Sønderjylland og 1581 Torup til Christoffer Pax. Også Vinderup kommer vistnok ved arv til ham. Navnet Eriksholm skriver sig fra Mads Eriksens søn Erik Vaspyd, der døde 1615 som sidste mand af denne ikke fremtrædende slægt. Paxerne er mere interessante. Christoffer von Festenberg, kaldet Pachisch, fødtes 1511 i Schlesien; blev knyttet til prins Frederiks hof som hingstrider, ved prinsens tronbestigelse 1559 blev han staldmester. På Holbæk var han lensmand fra 1563 til sin død, på Vinderup fra 1580. I den nordiske syvårskrig blev han såret. Det såkaldte Strandlen (Tølløse) fik han 1571 tilskødet mod den forpligtelse at blive i riget og ægte en dansk adelskvinde; den 61årige mand ægtede så den 29årige Sofie Galt Ebbesdatter. Siden købte han Bonderup. Han døde 1608 97 år gammel; hans smukke gravsten i Holbæk kirke. Sønnen Mogens blev opdraget sammen med Christian 4.s broder Ulrik og fulgte ham på hans rejser; i Kalmarkrigen var han fanejunker. Fra 1627 til sin død 1642 var også han lensmand på Holbæk. Sunnesønnen Christoffer Pax blev 1650 skudt af en student i Jylland. Den sidste Pax, Holger, byttede 1683 Torup og Eriksholm til Niels Juel; også han, der døde 1698 som slægtens sidste mand, er begravet i Holbæk. Niels Juels betydning som søkrieger hører ikke hid; om hans virksomhed som godsejer vides kun, at han, der vel kendte gårdene fra den tid, han blev opdraget på Åstrup, lagde dem sammen. Datteren Vibeke bragte Eriksholm til sin mand Gregers Juel, der er omtalt under Åstrup; han købte også Holbæk Ladegård. Sønnen Peder Juel anlagde haven og solgte bægge gårde 1752 til justitsråd, senere konferensråd Brinck-Seidelin til Hagestedgård. Her fødtes 1787 konferensråd Ludvig Chr. Brinck-Seidelin († 1865), der var en dygtig embedsmand, men mest er kendt som politiker og landøkonomisk forfatter. Han var med blandt de »oplyste mænd«

som 1832 drøftede grundlaget for en stænderforfatning og var et mandigt og frisindet medlem af Viborg stænder og af den grundlovgivende rigsforsamling. Til de af Landhusholdnings-selskabet udgivne amtsbeskrivelser ydede han den fortrinlige skildring af Hjøring amt. Også gennem andre skrifter af ham »går et frisk pust af de navnkundige bondevenners ånd fra den store landbokommission«. 1825 købtes gården af overretsassessor H. C. Jacobsen, hvis datter og svigersøn Holstein stiftede store legater. Nu ejes gården af fhv. udenrigsminister, grev Ahlefeldt-Laurvig.

Fra Eriksholm lige mod syd i krat og eng til Tempelhusene med flittige og dygtige udflyttere, og derfra over Arnakke nordpå til den forfaldne mose-idyl Ebberup Huse, beboet for en del af ganske aflægs folk. Her kunde Henrik Pontoppidan have taget sin skildring fra af en sælandsk landsbys smutter: denne fattigdommens uhyggelighed . . . disse grå, synkefærdige lervægge, nedtrampede gærder og sygelige kartoffelhaver, disse af »utøj« halv opædte strå-tage og smudsige klude stoppede i de sønderbrudte ruder. Lige ved Ebberup lå Torupgård; Vinderup lå nordligere ved Duebjærg. En sti fører over Kongstrup til Vipperød station. Man kan også gå syd på til Ågerup og er dermed inde på rute A II.

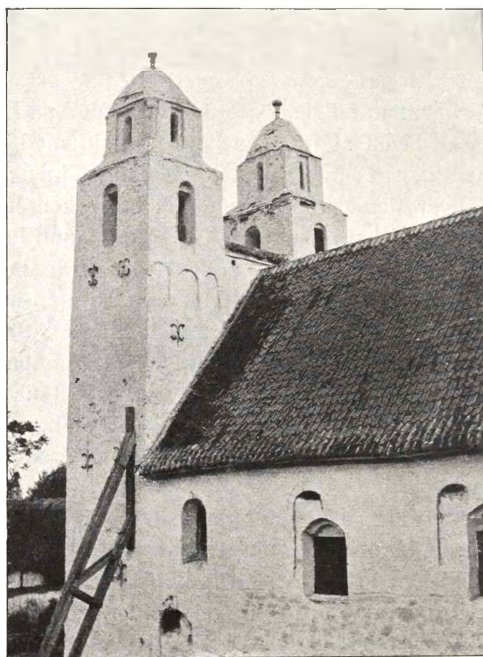
Hos Saxo fortælles, at da Erik Emune krævede broderlod af faderen Erik Ejegods eje, afviste hans broder Harald Kcsja ham med de ord, at horebørn tog ej arv med andre. Derfor hjem søgte Erik sin broder, tog hans gods og hobede det op i Arnakke, hvor Harald en nat uventet kom over ham og brændte huset; Erik var dog undkommen. Dette Arnakke er søgt ved Nyborg og på øen Avernak, men kan også være vort Arnakke ved Eriksholm og gårdene Arnakke ved Svinninge og ved Frederiksværk. Saxo kalder det »et afsides hul«. Der er noget meget ærværdigt ved navnet Arnakke, der kommer af ari, et fordums navn for ørn. Vi mindes, hvorledes i den oldengelske Beowulfsdrape fra o. 700 helten bliver fældet ved Earnanäs, Arenæs, Arenakke.

II. MERLØSE—N. JERNLØSE—BUTTERUP—TUSE.

En tur gennem bølgende, ret højtliggende bundmoræneland, måske bedst at foretage i høstens tid med høj himmel, når markerne bugner af sæd, og slåmaskinen og leerne går hen over dem. Man får da et indtryk af frugtbarhedens fylde. Velgørende måske mest, når man har set så megen landskabelig skønhed andensteds; en hvile for øjet. Grunden til, at turen anbefales, er den, at man undervejs møder to af de interessanteste landsbykirker i Sælland.

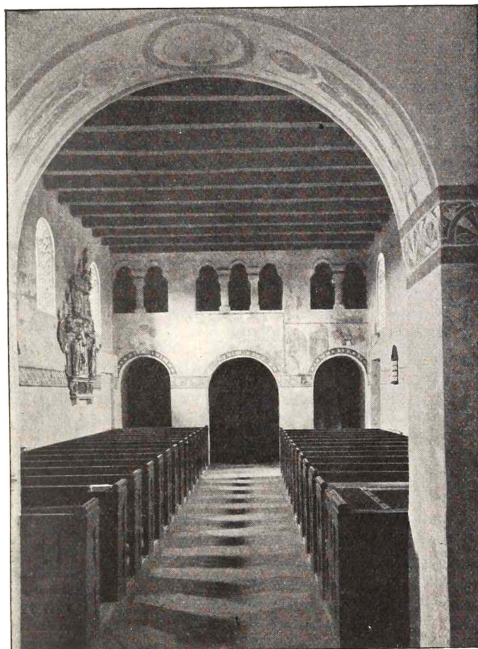
Ud ad Ringstedvejen. Når man er kommen op på højfladen syd for Holbæk, ligger byen dybt nedsænket, og fjorden ses ikke foran Tusenæs. Løvenborg skove i vest, Eriksholms i øst, det roligt rundede Grøntved Oredrev i syd.

Tveje-Merløse skylder forledet i navnet til kirkens tvende tårne, som er samtidige med eller ialtfald i samme stil som kirken selv. At en romansk landsbykirke har haft tårn fra første færd er meget sjældent, skønt det efterhånden har vist sig, at der er adskillige også her i Nordvestsjælland. Men at en kirke har fået to tårne er noget ganske usædvanligt. I det nuværende Danmark kan det med fuldstændig sikkerhed foruden om Merløse kun siges om Fjeneslev og Magleby på Møn, og ved disse to kirker har tårnene ikke fra først af været påtænkte. Det er naturligt, at der om Fjeneslevs tårne er opstået sagn, et af vore skønneste. Det er interessant, at det om Merløse også kan påvises, at det har stået i forhold til Absalon, hvis moder Inge rimeligvis har føjet tvillingtårnene til Fjeneslev. 1199 skænker Absalon Merløse til Sorø kloster som en del af sin fædrearv. Det har altså været ejet af fru Inges mand, Asser Rig. Mens Fjeneslev kirke helt er opført af kamp og tårnene tilføjede af mursten, er råæmnet i Merløse kamp og frådsten. Koret med apsis og

Merlose kirke før restaurationen. Fot. Nationalm. II.

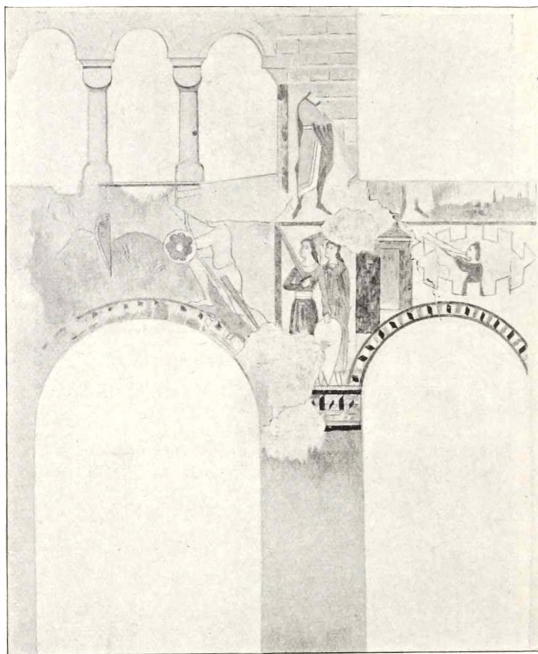
den nederste del af skibet er af kamp; måske efter en ildebrand er det bleven ført videre i frådsten, først med store kvadre, højere oppe med mindre, flade sten. Tårnene er af frådsten, disse sikkert fra det bekendte brudd ved Vintre møller i Sonnerup sogn. Selve tagdækningen er af sten uden anvendelse af tømmer som i kirkerne i Syden, men uden sidestykke her i landet. Det søndre tårn er finere prydet end det nordre med indbundne søjler øverst, med en rundbuefrise på østsiden og med åbningerne i kuplen indfattede i nicher. Kirkens vestside har vist delvis været forbillende for Martin Nyrop i Eliaskirken i København, således i tårnenes stærke entasis, dvs. deres

Merløse kirke mod forhallen. Fot. Nationalm. II.

krummede yderlinjer, som gør, at de opad smalnes til. Klokkerne er til huse i en moderne klokkestapel i gammel nordisk træstil; man har ikke ved kirkens restauration turdet vove at hænge dem i tårnene; man har husket, hvorledes at i Hyllinge hinsides Bramsnæs Vig, hvis kirke også havde to tårne, disse engang i 1761 styrtede ned, da klokkerne rørtes, hvorved flere mennesker dræbtes. — Ved våbenhusets dør har der været indmuret et halsjærn, hvori godsejeren efter eget tykke satte sine tjæner, også pigerne.

Imellem tårnene er indgangen til forhallen, der skilles fra det egentlige kirkerum ved to piller, som også tjæner

Merløse kirke: Romansk kalkmaleri. Kopi. Nationalm. II.

til at bære tårnene, og som sammen med ydermurene bærer tre runde buer. Ovenover dem er der et galleri med småsøjler, hvis kapitæler er tærningdannede med rundede hjørner. I den senere middelalder havde kirken fået hvælvinger, der blev smykkede med kalkmalerier som dem i Tuse og Asmindrup, forestillende den hellige Laurentius' legende (han har vel været kirkens værnehelgen); men ved restaurationen har man igen givet den hjælkeloft som oprindelig og åbnet de små højtsiddende rundbuede vinduer, ligesom den igen har fået et gulv af frådsten. Rummet er meget anseligt; af 35 romanske landsbykirker i Holbæk amt, hvis mål forf. kender, kommer Merløse som

nr. 7 med hensyn til skibets størrelse, eller når forhallen medtages, som nr. 3; kun Højby og Svallerup er lidt større.

Fra kirkens ældste tid skriver sig endnu de mærkelige kalkmalerier. I apsis troner Kristus i regnbueglorie med evangelisterne. På den halvrunde korbue Jomfru Marie og to patriarker med pallium. På skibets nordre væg er der romanske figurer; i en højde af $6\frac{1}{2}$ fod strækker sig den byzantinske à la grecque-bort. Endelig er der på vestsiden interessante fremstillinger: En ridder med sværd og aflangt, forneden tilspidset skjold og hans hustru ved siden; de betragter bægge en kamp, der har været skildret i midtpartiet: en ridder ses i knælende dækstilling med rundt skjold og draget sværd. Bag de to et tårn, fra hvis tinde kuren blæser i horn til kamp mod en fjende, der nærmer sig. Ridderen med kvinden må vist opfattes som dem, der enten har bygget kirken eller kostet vægbillederne.

Fra middelalderen er der iøvrigt intet uden et krusifix på skibets nordvæg og granitfonten, der imidlertid ikke er kirkens oprindelige, men stammer fra en af Roskildes nedrevne kirker. Renæssancetiden er derimod repræsenteret ved prædikestolen fra 1571, med en noget yngre himmel med englehoveder, frugtkranse og hængeprydelser; himmelen er tydeligt i slægt med Mikkell van Grønningens arbejder (skabet på Skaføgård, epitafier i Hornslet og Hammel, prædikestolen i Århus domkirke, altertavlen i Kristrup, virksom i tiden 1588--1610). Og som landets bedste billedskærer fra Christian 4's første tid er repræsenteret her, således også den kunstner, der i Frederik 3's tid stod som en af de første, Lorenz Jørgensen i Holbæk, fra hvis hånd det gamle alterbillede — nu hængende på den søndre væg — stammer. Læg mærke til den mesterlige rytme i omridset af tavlen, dens ud og ind, dens fart mod oven trods bredden, de to hoveddeles gode forhold til hinanden, idet dog ikke forbindelsen mellem dem er særlig god, verven, flugten i de enkelte ornament. På siderne af

Merløse kirke: Gotisk hvælvingsmaleri. Kopi. Nationalm. II.

hovedbilledet, Nadveren, står Kærligheden med et barn og Retfærdigheden med sværd og vægt. Derover Korsfæstelsen med Marie og Johannes ved korsets fod og øverst Frelseren velsignende. — Degnestolen er sammenstykket af ældre renæssancestader: riflede toskanske pilastre og akantus-bladværk.

Kirken har haft det held midt i 90erne at blive ført tilbage til sin gamle skikkelse af vor kyndigste og taktfuldeste arkitekt, når det gælder restauration af fortidsbygninger, professor Storck; for at apsisbilledet ikke skulde være skjult, afløstes det gamle alter af et nyt i kirkens oprindelige stil, tegnet af Storck; men Lammet, der bærer alverdens synd, er malet af Joachim Skovgaard.

De små forvirrede bakker syd for Stradebro hører til en ås, en istids-flodseng, der er fortsat i Trønninge ås og

som sig hør og bør har vandløb og fugtige strækninger på siden af sig: Kalveå. Betegnende for landskabet er den trælse langsomt opstigende vej fra Sasserup til Søstrup, hvis kirke skinner hvid og malerisk på sin bakke mellem kæmpehøje over kirkegårdsmuren, og overmåde lærerig er udsigten fra kirkebakken her med hensyn til terrænformerne: det høje land ved Grøntved Oredrev, vest derfor sænkningen ved Søndersted—Undløse, så Kongsdal—Knabstrup-højlandet; det fladtbølgende morænelandskab, vi befinder os i; skovlinjerne over hinanden i sydvest ind mod Skarridsølandet; det flade england med Kundby kirke på sin hatbakke; Vejrhøjs stejlt opstigende mægtige legeme fortsat i Odsherreds lange ryg; de spidstoppede bakker på Tusenæs.

Højen nordøst nedenfor Søstrup kirke hedder Dødningehøj; sognet har været rigt på oldtidsminder; ved Sasserup har der ligget 17 dysser, ved Søstrup er der en rundhøj og et kammer med kort indgang; i skolens have står et sexsidedt gravkammer med to indgangssten, og på Søstrup-hjærg en stor rundhøj. — I kirken et smukt, stilfuldt, roligt krusifix.

Nørre Jernløse kirke har desværre i Zeltner ikke haft så god en fornyer som Merløse i Storck. Mærkeligt udvendigt er kor og apsis. I Merløse er disse bygningsdele ganske nøgne, rimeligvis fordi først den mester, der benyttede frådstenen, lagde vægt på smykkende led, og korpartierne stod der i forvejen af kamp. Derfor lagdes udsmykningen vestpå i kirken; i Jernløse derimod, hvor de østlige dele helt er af frådsten (skibet af kamp og frådsten mellem hverandre), kunde man kæle for dette kirkens fornemste afsnit. Koret har her lisener med rundbuer over blindingerne, dets to smukke oprindelige vinduer er bevarede, men prægtigst er udsmykningen af apsis, særlig dens østlige blindingsafsnit. Man kan tale om tre stokværk, nederst en indbunden søjle, der minder om dem

N. Jernløse kirke. Fot. Hude.

højt oppe på Merløses søndre tårn, derover et firkløverformet vindue, med to runde i sideblindingerne, øverst et dobbelt rundbuevindue, hvis midtsøjle er formet som en nedad krybende lindorm, krummet som et spænde fra vikingtiden. Hvis man slutter fra det tydelige forhold i Merløse kirke, hvor frådstenen ligger ovenpå kampen, er apsis og kor i Nørre Jernløse yngre end skibet; et oprindeligt kor med usmykket apsis har ikke tilfredsstillet, og den mand, der har opført søndre tårn i Merløse, har vel været kaldet til at nybygge et kor her. Tårnet i Nørre Jernløse er romansk ligesom kirken selv.

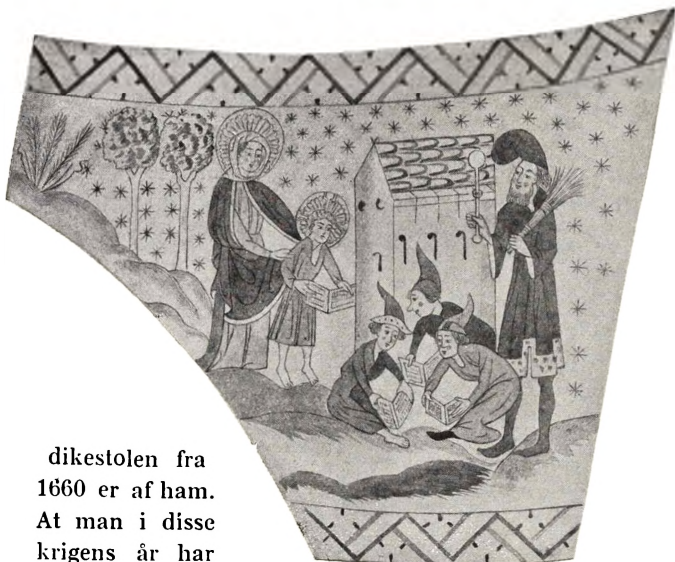
Også i Nørre Jernløse har kirken kalkmalerier, men

de er sentmiddelalderlige (o. 1450). I apsishvælvingen er dommedag fremstillet: Kristus i sin glorie med en engel ved fødderne og to basunblæsende engle på siderne. Nedenfor knæler Johannes Døberen og Marie. Ved hendes side et lavt tårn med stærkt udkraget vægtergang og spir. Bag de knælende store røde stjerner og grønsvær, frem fra hvilket de hvidklædte døde står op. På korets tøndehvælving, som er den oprindelige romanske, er ornamentfarverne røde og grønne, fra samme tid som apsisbilledet, men på korets vægge er rester af en apostelrække med ret portrætagtige hoveder. Som alterbillede tjener et ikke betydeligt krusifix fra 14. årh., hvor kristus med »det gnavne ansigtsudtryk« endnu ikke har korslagte fødder, men har en jærnnagle gennem hver af dem; de hviler hver for sig på en træklods. På korbuens nordre side en smuk ligsten fra 1559 over Mette Barnekov. Endestykker af kirkestole med Barnekovernes og Oxernes våben. Prædikestolen et alderdomsarbejde fra 1679 af Lorenz Jørgensen. Som hermer er fremstillet Kærligheden, Retfærdigheden og Manddommen. I fyldingerne Hyrdernes tilbedelse, Korsfæstelsen, Opstandelsen, Dommedag. — Løvenskjoldernes gravkapel ganske ligegyldigt.

Ikke langt til Rejstrup station (afholdskro).

Turen kan gøres til en heldags og udvides med Løvenborg og Vognserup eller gøres rent arkæologisk, så foruden de ovennævnte kirker besøges Butterup og Tuse, og man ender ved Mårsø station på Odsherredbanen.

Butterup kirke kaldes »den usynlige kirke«, fordi den, hvad der er yderst sjældent i Sælland, savner tårn; den har dog haft et før. I modsætning til den hedder den højtliggende Kundby kirke »den synlige«. Kirken er af kamp på en smuk fod og har bevaret sin apsis. På et krusifix er malet: Til dette gudtz huusis beprydelse hafver konstriig Lorentz Bilthugger dette krucifix foræret. Giveren — og kunstneren — er vor ven Lorenz Jørgensen. Også præ-

Tuse kirke. Hvælvingsmaleri: Skolescene.
Kopi. Nationalm. II.

dikestolen fra 1660 er af ham. At man i disse krigens år har haft tid, råd og lyst til kunstnerisk arbejde!

Mellem hermer er fremstillet Evas skabelse (og Herren visende Adam og Eva kundskabens træ), Syndefaldet og Uddrivelsen af Paradiset. Endelig er vistnok af ham gravstenen i våbenhuset over Niels Lauridsen, som var præst her i 45 år til sin død 1665, 73 år gammel. Han avlede 15 børn. Altertavlen (1625) er fra samme værksted som Asmindrups og Grandløses. De øverste stolestader fra 1569 bærer meget rå fremstillinger af Barnekovernes og Oxernes våben. Fonten er ikke som sædvanlig af granit og samtidig med kirken, men tidlig gotisk af kalksten. — I Butterup mølle fødtes 1861 politikeren Vilhelm Lassen, død som finansminister 1908.

Nu er man nede i de meget flade og lavtliggende enge om Kalveå, Tuseå og Gislingeå; Tusenæs adskilles fra de

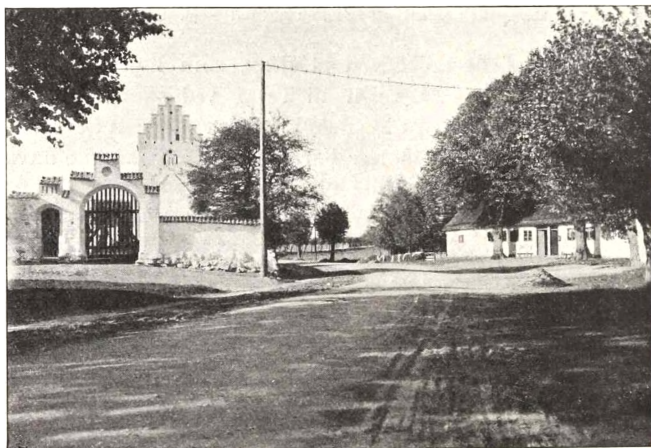

Tuse kirke. Hvelvingsmaleri: Husk, du skal dø! Kopi. Nationalm. II.

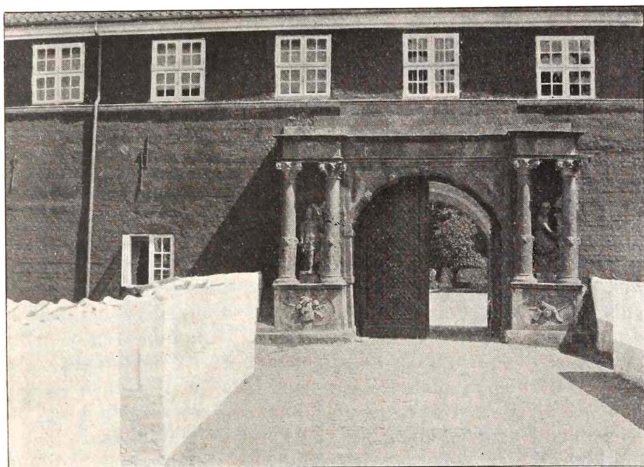
indre dele af herredet ved et drag, som højest kun er 4 m. over havet. På vejen til Tuse ved skolen overses hele det flade sogn fra Maglehøj (16 m.). Gården Severinsminde hinsides Kalveå har båret det gamle smukke navn Æbletved (således 1413, da Billeslægten ejede den). I disse side egne produceredes før med mere ufuldkomment landbrug så mange gæs, at der i Tuse holdtes et gåsemarked i oktober. Kirken her er af kamp med frådsten til indfatning om vinduer og døre. Den har en smuk rejsning; dens nordside er godt bevaret; skibets oprindelige to vinduer er også til endnu, og slet ingen nyere er kommet til. Gammel kirkegårdsmur med to kamgavlede indgange. Sammen med den gamle kro og krostald, ægte tarveligt sælandsk med store træer udenfor, er her skabt et udmærket samvirkende parti; desværre skæmmet af et ligkapel. — Altertavle fra 1625 med Pappenheim'ernes og Grubernes våben, prædikestol fra 1584. Sengotiske kalkmalerier.

På den ene hvælving Kristus på dommedag; til hver side Helvede og Himmerig, hvori St. Peter fører konger og biskopper ind; desuden helgener som St. Martin, St. Laurentius, St. Jørgen og St. Erasmus; endelig de burleske fremstillinger af djævelen og øltapperen, djævelen og kællingen, som kærner. På den anden hvælving inderst Kristi fødsel og hyrderne på marken, De hellige tre konger, Barnemordet i Betlehem, tre jagende konger; yderst Bebudelsen, Marie og Elisabeth, Omskærelsen, Fremstillingen i templet, Flugten til Ægypten; Jesusdrenge bringes til skole (læreren med ris, jødebørnene med bøger), pansrede ryttere, Ruth og Boas. Læg særlig mærke til de tre konger, der jager med høg og hund, og for hvem pludselig tre dødnings rejser sig af kisten. Det er det samme æmne, som er kendt fra et af verdens berømteste malerier, Dødens Triumf i Campo Santo i Pisa, der bringes i umiddelbar forbindelse med den sorte død o. 1350. Følelsen af livets intethed var den samme i det afsides sælandske sogn og i datidens mest glimrende kulturland.

Tuse kro er flyttet til Mårsø station.

Tuse kirke og kro.

Løvenborg. Portal. Fot. Hude.

III. REJSTRUP—LØVENBORG—VOGNSERUP— MØRKØV (—JYDERUP)

I Rejstrup afholdskro. Alleer med dejlige aske, linde, ege og popler fører fra flere sider ind til Løvenborg.

Løvenborg hed oprindelig Ellinge, der må have været en af de ældste bebyggelser om det udstrakte england i Tuscherred sammen med Svinninge, Gislinge og Trønninge. Netop for et folk med lidet udviklet jordbrug, men med behov for store fælles græsningsarealer har dette land været indbydende. Navnet Ellinge findes også sammen med Svinninge (og Hønsinge) ved en anden stor græsningsflade, den i Odsherred, og navnet er i det hele almindeligt i Norden. I middelalderen bestod endnu en landsby af dette navn, som lå nordøst for gården i en af hovmarkerne i nærheden af mosen Ellinge Enghave; på stedet er fundet mursten og potteskår. Allerede 1181 nævnes i en pavebulle »byen Ellinge med skove«, og den tilhørte da ved Absalons gave Sorø Kloster; siden kom den ved mageskifte til bispestolen i Roskilde, hvis lensmænd nævnes fra 1331. O. 1370 var der i Ellinge en hovedgård med en udsæd af 6 læster korn eller 288 tdr. byg, 8 landboer (fæstere) og 6 gårdsæder, der arbejdede på gården; der

hørte til den 25 gårde i Ellinge, Butterup, Rejstrup, Østrup og Borup (Søndersted sogn); dertil også som endnu de ret fjærne skove, Syvendeskov og Østrup skov ved Åmosen. 1441 havde Anders Pedersen af den berømte sælandske slægt Jernskæg den i forlening af sin broder bispen; senere hans søn Mikkell Andersen, der også var lensmand på Tølløse, og hvis datter var kong Hanses bekendte frille Edele; moderen var fru Margrete Andersdatter af Særslev. »Hun kunde vel skæmte med sin ord og tærning kaste over tavelbord«. 1496 var hun kommen i dronning Christines jomfrubur, men har vel tilbragt sin barndom og første ungdom her på Ellinge, hvor hendes fader nævnes 1489 og 1502. Hans søn magister Laurids Mikkelsen, kongens sekretær og domprovst i Roskilde, døde 1513 i Paris som slægtens sidste mand. Det var bispernes sædvane at give bispelenene bort til slægtninge. Som broder til bispen fik også hr. Albert Jepsen Ravensberg gården på livstid. Han var en mand af større dannelse end adelsmænd som de dengang var flest; han kunde tale fransk og kom på sendefærder til Frankrig, England og Skotland. 1514 var han med i den store sendelse til kejser Maximilian og det burgundiske hof i Bruxelles, som førte til Christian 2.s giftermål med Karl 5.s søster Elisabeth. Da brylluppet 1515 havde stået, blev han hendes hofmester. Sin ridderlighed fik han lejlighed til at vise 1525 efter Christian 2.s fordrivelse, da han som rigsråd nægtede, at det Elisabeth forbeholdte enkegods blev givet til den nye konges hustru, hvad han først gik med til, da Elisabeth var død. Han selv døde 1532 under en herredag i København. Den senere lensmand Peder Godske havde også Hjortholm ved Furesøen i forlening af bispen og forsvarede i Grevens fejde tappert denne borg mod grev Christoffer; han overgav sig ikke, før vægtergangen og slotsmurens ene side var skudt ned. Han døde først 1556 men efter i mange år at have været svagelig af et sår, han rimeligvis har fået ved belejringen. Kronen inddrog ved reformationen Ellinge og solgte det 1547 til Hans Barnekov, som kaldte det Birkholm. Han var en Rygbo, hvis fader dog alt som arvelig lensmand på Roskilde stifts ejendomme på Rygen havde haft forbindelser med Danmark, og han selv blev naturaliseret som dansk adelsmand mod at »bo og bygge i riget og tage sig en hustru af dansk adel«. Han havde studeret i Wittenberg allerede i Luthers tidligere tid og kaldes en lærd mand. Først 1543 kom han i Christian 3.s tjeneste som diplomat, særlig til forhandlinger med de nordtyske protestantiske fyrster, som kongen stod i forhold til

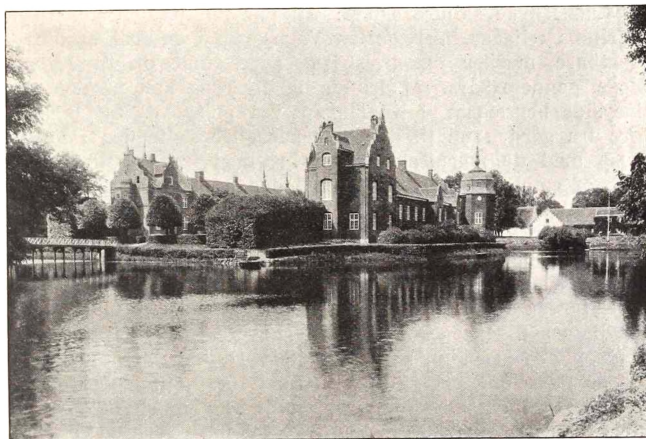
som følge af det schmalkaldiske forbund. 1547, da forbundet kom i krig med Karl 5., blev Hans Barnekov sendt ud med 40,000 guldgylden til protestanternes understøttelse; da havde kejseren allerede sejret, men det lykkedes Hans Barnekov at komme tilbage til kongen med pengene uden at have stillet ham blot. Han ejede en mængde gods omkring i Sælland og var en af de få tyske adelsmænd, som i Christian 3.s tid blev optaget i rigsrådet. Til hustru tog han efter sin forpligtelse Mette Oxe, en søster til Peder Oxe. Sønnen Christian Barnekov var kun tre år, da faderen 1559 døde; han var opkaldt efter dennes kongelige beskytter. Fra 1574 til 1591 færdedes han vidt omkring i verden på rejser, som kostede ham 80,000 kr. og førte ham helt til Syrien og Ægypten. Han havde arvet faderens studietrang og lå 3 år i Jena, 3 ved det katolske universitet i Ingolstadt, 2 år ved det berømte lægeuniversitet i Padova. Ligesom faderen blev han brugt i sendefærder, til Skotland, England, Nederlandene, Polen, Tyskland. Ikke ung længer drog han i Christian 4.s følge med i Kalmarkrigen. 21. Februar 1612 overraskedes kongen på Skellinge hede i Halland af Svenskerne; med betydeligt tab huggede han sig igennem til Varberg; blandt de faldne var Christian Barnekov. Sagnet om, at han skulde have overladt kongen sin hest, kendes først fra midten af 18. årh. Hvormegen tid han har kunnet ofre på Birkholm, og hvormegen glæde han har haft af det, vides ikke; som sit egentlige hovedsæde har han vel betragtet Tølløse, eftersom han ligger begravet i kirken der. 1630 solgte hans søn Hans Birkholm til rigsråden Malte Juul, død 1648 af en sygdom, han pådrog sig i Sachsen, hvor han havde hentet den udvalgte prins Christians lig. Han har opført hovedbygningen og den grundmurede lade; han var en Jyde af fødsel og mest knyttet til Skåne. Med hans datter Margrete fik Mourits Podebusk 1661 gården; han købte 1676 Holbæk Slots Ladegård, men var en dårlig husholder og måtte 1684 sælge begge gårde til oberst Wittinghof, som også ejede Knabstrup. Han var en Kurlænding, som 30 år gammel 1654 var bleven dansk hofjunker. At han ikke var nogen dårlig person, ses af, at han 1680 fik betroet at følge prinsessen Ulrikke Eleonore til Sverige, da hun blev gift med Karl 11.; til 1684 var han hendes overhofmester. Han selv døde 1691, hans hustru Eleonore Marie Sehested her på Birkholm 1696. Alt hans gods tilfaldt datteren Sofie Charlotte, som var gift med baron Schack Brockdorff, der som generalmajor 1710 deltog i slaget ved Helsingborg. Overgeneralen Reventlow, hans nære slægtning, havde

tidligere forlangt ham fjærnet fra hæren, fordi han havde en slet indflydelse på denne, men til sin død 1730 omtrent samtidig med Frederik 4.s stod han i høj yndest ved hoffet. 1739 solgtes Birkholm ved auktion til den norske jærnværks-ejer Herman Leopoldus, som tillige var høj kancelliembedsmand og 1739 blev adlet med navnet Løvenskjold. Han ejede også Aggersvold og døde 1750 som en for sin praktiske brug-barhed og rigdom anset mand; sønnen Severin solgte Aggersvold, men grundlagde 1766 stamhuset Løvenborg; 1773 blev det baroni. Han skildres som en meget driftig mand, altid virksom; han har anlagt haven og plantet alleerne. Sønnen Michael Herman (1759—1807) var fra 1781 til 1804 en meget dygtig amtmand i Holbæk og fra 1783 tillige i Kalundborg, Sæbygård og Dragsholm amter. Han havde levende interesse for landboreformerne; sit eget gods udskiftede og udflyttede han; han lod opføre stengærder og anskaffe sædekorn og kløverfrø, og han tog sig varmt af almuens undervisning.

Hører Løvenborg ikke til de allerinteressanteste af vore gamle herregårde fra 16.—17. årh., er den dog en af de gode, ja i Nordvestsælland den betydeligste. Dens lave langstrakthed og rolige bredde giver hvile for øjet, og samtidig er den dog malerisk og kraftig ved de løftede pavil-loner og tårne. Som hørende til de yngre gårde har den allerede en fredelig og åben karakter; til pragtportalen med krigerstatuer mellem de to og to korintiske søjler fører en stenbro over de brede grave, der fylder 5 tdr. land. Skifferet på tårnene burde afløses af tegl. Som be-kendt blev den brugt til forbillede for den danske udstillingsbygning i Malmø 1914, fordi vore herregårde fra 16.—17. årh. er af det mest ejendommelige danske. Ha-ven er tildels endnu i fransk stil med store alleer. Frå bakken Karlsberg, 23 m., lige øst for gården, udsigt mod Odsherred. Thor Lange har skildret Løvenborg i skitsen Alvilda:

»Min grønne, solforyldte ellerand
med duft af jordbær, hanekam og mynte,
dig elsker langvejs fra en fremmed mand,
som søger hjem, hvor han sit liv begyndte.«

Løvenborg. Fot. Hude.

Fra Løvenborg mellem godsforvalterboligen og forpagtergården mod nordvest ud i Engene. »Høvlen er fed og overflødig som i marsklandene,« siger Pontoppidans danske Atlas. Det kvæg, der nu holdes på gården, er også marskkvæg, stort, sortbroget, østfrisisk. Tilsammen danner Løvenborg, Trønninge, Vognserup, Kundby, Bjærgby, Nøkkentved, Knabstrup, Vented, Nørre Jernløse, Hanerup og Rejstrup enge det største engareal i Nordvestsjælland næst efter Åmosens, en mil langt, fra Vented mølle til Kalveåens udløb en fjærdingvej bredt. Tidligere var det meget tilgroet med elleskov. Løvenborg skov, Lodskov, Toftholm park, Knabstrup Dyrehave og Dorothealyst' have lejrer sig endnu til de forskellige sider udenom det; længere borte har man i vest hatbakkerne med Kundby kirke, i syd den lange skov- og bakkelinje i amtets midtegn. Herligt en sommerdag under høj himmel med stortformede og højtårnede skyer. Helligt som et af de steder, hvor Danmarks landskabskunst fødtes og havde sine gyldne ungdomsdage.

Lad Høyen skildre egnen: »Et par mil på den anden side af Holbæk ligger herregården Vognserup i en flad egn, hvor frugtbare marker og græsfriske enge stode op til en stor mose, gennemskåren af grøfter og diger og kun på den sydlige side begrænset af Knabstrups venlige skove. Lange alleer føre fra gården ud til dens marker eller sætte den i forbindelse med de nærmeste landsbyer, men kun en lille strækning af gamle ælmetræer, i nærheden af gården, afbryder de ensformige pilerækker. — Netop under denne store himmel, som Kattegattet sender mægtige, højst maleriske skystriber og skybjærge ind på, trækker sig fjærnt i horisonten imod nord og vest yndige linjer, hele bakkerader, som snart antage dybere farver i det grønne, snart blålige og lilla farvetoner. På disse saftige enge, hvor grøfterne ere så frodigt bevoxede, hvor piletræerne med deres gamle runkne stammer frembringe mere end eet yndigt, lunefuldt naturspil, hvor hyben-tornen står med sin rosenpragt midt imellem de olivenagtige pilegrene, her var det, at Lundbye fandt sit egentlige atelier.«

Lundbyes første ophold faldt fra midt i Juli 1844 til beg. af Septbr., efterat han havde været i Brofelde (s. 78). Da han året efter var i Italien, skriver han hjem: »Sig Neergaards (forpagteren på V.) det, at ikke nogen langhornet italiensk oxer har ganske kunnet fordunkle Rasmus Hansen eller Agnes; jeg vidste altid noget, som var kønnere eller mere tiltækkende ved disse danske venner.«

Da Neergaard sender hilsen tilbage og beder sige, at det glædede ham at se Lundbye arbejde i staldene eller på malkepladsen, skriver Lundbye: »Såsnart jeg læste de kære ord, kom strax de grønne enge med skove og fine blå højder bagved og de mangefarvede foran med stor påtrængenhed til min tanke, og arrangerede sig alt tilhøbe til et vakkert billede, hvorpå Niels Røgter ikke manglede.«

»Billedet af malkepladsen på Vognserup er undfanget i Italien,« skriver derfor Karl Madsen. Hjemkommen 18. Juli 1846 ilede han strax til Vognserup, hvor han blev i fire uger. »For første gang i mange år var han hjærtensglad, fuldkommen lykkelig.«

Nu maler han skizzerne til Malkepladsen og Bolsstedet. »Den første opgave er såvel med hensyn på dyrene, deres grupper, pladser og forskellige karakterer som også i landskabelig henseende så herlig. Luften skulde blive stribet med fine klare skyer helt over, som vi på smukke sommerdage så tit kunne se den, og man ser imod solen, hvis virkning på skyerne skulde tilvejebringe meget fine overgange, og hvis glans helt skulde omhylle de fjærnere, større grupper af køer, så at de stedse vandt lokalfarve og bestemthed, efter-

som de komme nærmere mod forgrunden. Det er henimod den tid, da malkningen er tilendebragt, køerne spredes og brøle af længsel efter at komme ud på de brede enge.« Bægge billeder er efter Karl Madsen: »betydelige og udmærket skønne billeder, de giver så stemningsfine skildringer af ægte danske sommerdage . . . at de ikke vilde blegne ved siden af ypperlig hollandsk kunst . . . Hvor udmærket er ikke [i Bolsstedet] . . . luften, vejen, kornet, selve bolsstedet, der ligger så nydeligt op under skoven i et gyldent skær! Der er en overordentlig duftighed i billedets farvetype. Det kvægende venlige og fredelige ved det hyggelige motiv forhøjes ved den ypperlige staffage, en drægtig ko og et par . . . svaler, der stryger langs jorden . . . [Malkeplads-]billedets sommerstemning virker overordentlig indtagende. Nydeligt er lyset ind over engene, vejen og skrænten, og køernes mangfoldighed er udmærket grupperet.«

»Nu grønnes det smukt i mark og vang . . .
 genfødselsens mægtige frihedssang
 henover det gamle Danmark toner . . .
 Den gamle grå, mens den tygger sit fo'er,
 vender hodet vemodigt mod døren,
 den længes efter sin ven fra ifjor,
 den ryster manken og spidser øren;
 det årsgamle føl mellem skovens træer
 søger om ham, som det havde så kær,
 ti nu har vi snart den blide skærsommer,
 og endnu ej han tilbage kommer!
 Men vi . . . sukke: Ak nej, vor ven er død . . .
 — Et suk fra Danmarks hjærte udgår:
 Fjærnt på den landlige kirkegård
 der har jeg kærlig beredet ham lejet,
 ti bædre søn har jeg aldrig ejet . . .
 Ved moderhjørnet er godt at sove.
 I skulle ej sukke efter jer ven,
 I hviskende lunde! I drømmende skove! —
 Han har jo tegnet med pensel og stift
 i uforgængelig runeskrift
 det sande liv, der sig rører i eder,
 og om hans minde jer moder freder.

Det smukke sørgedigt, hvoraf her er gengivet nogle linjer, blev forfattet, da han i 1848 ved et vådeskud var falden i krigen, hvori han deltog som frivillig, og jordet på Bødsted

kirkegård i Sønderjylland. Det blev indsendt til Plougs »Fædrelandet« af frøken Amalie Lunn fra Dortheaslyst, men det vides ikke, at denne dame ellers har skrevet vers. Det står på et ark papir, som Lundbye på Dortheaslyst 24. Juli 1847 har forsynet med en dejlig vignet med heste og føl og en stork i engene. Det er vel ikke pietetløst, at den er gengivet forrest i dette arbejde. På Dortheaslyst malede han udsigten fra »Lundbyes høj« i haven og sin Knabstruphingst.

Også vor store landskabsmaler, P. Chr. Skovgaard, er knyttet til Vognserup; i 1844 var han herude sammen med Lundbye og har blandt andet tegnet udmærket karakterfulde portrætter af forpagter Neergaard og hans hustru. Fra 1849 er hans berømte billede: Alleen ved Vognserup, »lettere og friskere i farven end hans fleste andre, åndfuldt i behandlingen, af den prægtigste billedvirkning. Der er et spil af sol, en duft af sommer i billedet, der virker som en lovsang til den danske natur i dens rigeste fylde. De gamle ælmetræer, der breder deres kroner til et bladtag over vejen, løfter deres tætte løvmasser mod den solfyldte luft; med tusinde lyse, glitrende blade stritter de gamle, mosgroede, runkne pile; hyld og burre, vilde roser og skræpper i ødsel yppighed vælder frem på grøftekanterne . . . og over al denne sommerfrodighed hvælver sig den dybe blå himmel, hvor den dejlige, store, snehvide sky sejler frem . . . en stor og fuldbåren stil, så klassisk enkelt og helt, så fuldtoneende stærkt og fyldigt« (K. Røder). Som bekendt sidder Lundbye i forgrunden malende; bagude ses Kundby kirke.

Kom selv og se: Bolsstedet ligger der endnu, når man fra Løvenborg er stilet mod nordvest og over en spange er kommet til Lodskoven, midt på dennes østside. Fra skovens nordvestre udkant, hvor der er en herlig ask, fører en lindeallee mod nordvest, således at man derefter kan gå mod nord til selve Vognserup, nord for hvilken Skovgaards allee findes, eller mod syd til malkepladsen. Fra lindealleen herligt syn over engene til det sydlige skovbakkeland.

1382 nævnes Jakob Nielsen (Ravensberg) af Wagnsorp, 1418 fru Anne Pedersdatter af slægten Jærnskeg, Mikkell Ruds enke af Vansrop, og derefter Ruder, søn efter fader. Peder Rud efterlod sig ved sin død 1559 gæld, hvoraf han i flere

år ikke havde svaret rente; endnu 1572 procederedes der om den. Men enken Grete Bryske lader til at have været dygtig og mandhaftig. Hendes broder Jørgen Bryske indstævnedes hende 1570 for at have »fanget og ranet ham aldeles lovuforvunden og voldført ham til hendes gård Vognserup, hvorpå de havde ført ham til Hikkebjærg i Skåne og der holdt ham i fængsel«. Hun må have bygget Vognserup, der er ganske enkel, men med noble forhold og smukt liggende med de store træer. Efter hendes død 1575 kom Peder Ruds søstersøn, Anders Dresselberg, landsdommer i Sælland, 1608 til sin død 1613 lensmand på Holbæk (se Kundby kirke). Derefter Parsbergere til 1672. 1672—80 ejedes gården af rigsadmiralen og statholderen i Norge Niels Trolle, hvis hustru Helle Rosenkrans' våben står over porten. En kort tid ejedes Vognserup af Skåningen Tage Thott, der, skønt han var svensk kammerherre, 1677, dømt fra ære, liv og gods i Sverige under den skånske krig, havde måttet ty til Danmark, hvor han blev amtmand i Holbæk. 1750 kom gården til Løvenborg.

Strax når man træder ud i engene, hvoraf 300 tdr. land hører til Vognserup, er man på malkepladsen, hvis lave skrænt til venstre på billedet er let at kende igen ligesom bakkelinjerne og kirken. Og endnu samles kvæget her til malkning, men det er kraftigt rødt kvæg, ikke Lundbyes spinkle, kantede, blakkede, gamle sælandske race, nedstammende fra dværgoxen.

For at komme ud af englandet i vestlig retning stiler man først mod den store vindmotor, der står lige i skellet mellem Kundby, Bjærgby og Mørkøv sogne. Strax sydvest for den kommer man ind på en vej, der fører op til Ny Bjærgby, hvorfra man over Bjærgby kan gå til Mørkøv station (gæstgiveri og afholdsbeværtning) og over Kundby til Sandby. Ved Mørkøv er man inde i Jyderupområdet.

Men man kan også fortsætte rigtig kønt mod vest. Syd for Bjærgby ind i skoven Friheden, der flere gange er fremhævet i den forstlige literatur for sin vidunderlig smukke skovbund i våren, især i den vestlige del (mange lærkesporer) og for sine gamle træer; det største fældede

træ gav 18 favne brænde foruden grenene. Skovens østlige del er hatbakken Rundebjærg (43 m.) med køn udsigt til Kundby kirke og festplads med stor bøg. Godsejeren stiller liberalt skoven til rådighed til folkelige møder, ja er selv med at indbyde til dem, mens andre steder godsejerne lukker deres skove. To store bøge ved hovedvejen længere vestpå; vestligst den smukkeste bøgeskov. Derefter ud i nye enge; kønt ved gården Vilhelmsdal: over til Tornvedbjærg, Højbjærg og Axelholm Bavnehøj, alle let kendelige; længere ude de nøgne Bjærgsted bakker; Bassebjærgs nåleskov nordligst i Jyderupskovene.

Over Tornved by og Jyderup Kirkeby til Jyderup station; der gives ikke nogen genvej. Fra Tornved følger man den gamle Roskilde—Kalundborg landevej: Skovvejen. I Jyderup kirke kalkmalerier fra 1400—1450, restaurerede af Kornerup: Marie bebudelse, de hellig tre konger, Korsfæstelsen, den tronende frelser med sværd og lilje, evangelistmærkerne, tre apostle. I korbuen Adam og Eva med slangen samt ornamenter med ikke dårlige dragefigurer.

Det store teglværk arbejder i et anseligt parti stenfritler op ad svage skrån timer, hvad der antyder en randsø foran storisen, hvori leret er bleven lejret under isens afsmeltning.

IV. TUSENÆS.

Ad tre veje kan man komme ud på Tusenæs, 1) tilvands fra Holbæk til Hørby færgegård eller Bognæs, 2) fra Mårsø station (dvs. fra Holbæk) og 3) fra Odsherred over Avdebo-dæmningen. Her lægger vi turen som en stor sløjfe med udgangspunkt fra Mårsø og endende ved Avdebo.

Den tidligere kro i Tuse er nu flyttet til Mårsø. Dejlig enge ved det inderste af Holbæk fjord; udsigt over mod Holbæk. Fra sydvest til nordøst gennem Hørby skov, pragtfuld bøgemark med en del ælm; fra skovhjørnet fører

en morsom tjørneallee op på Kolbjærg (53 m.), ligeså er der en herlig bræmme af tjørn om det langstrakte bjærgs vestlige granklædte afsnit. Udsigt til Holbæk, Eriksholms og Tølløse skove; Løvenborg skove og Vognerup gård mellem træer; Kundby kirke næsten ligeså alsynlig som Vejrhøj. Tilbage og ad den smukke ege- og ælmesti i Hørby skovs nordrand, om gennem Hageded skov nordpå og ud til Gurede, som ikke er af de hyggelige byer: forfaldent gammelt, hæsligt nyt og alt nøgent. Videre i nordøst forbi smedjen gennem nøgent land, men marsjen lønner sig snart. Fra Langebjærg (59 m.) er der herligt: skråningen af Favrbø—Følleslevlandet, Vallekildehøjderne, sænkningen ved Sejrbøgtten, Dragsholm Fruerlund, Vejrhøj og Odsherreds bakkerække, Lammefjorden og dæmningen ved Avdebo med Fårevejle kirke (hvid) under Vejrhøj; Asnæs kirke (hvid) og Grevinge (rød); dæmningen for Sidingefjord; Ulkerup højtliggende skov, Egebjærg sogn (mølle og rød kirke mellem træer), Kongsøre skov, Isefjordsbredningen til Halsnæs og Hornsherred. Tusenæs ligger på den måde midt i amtet og højt mellem fladerne, at så meget kan overses. Langebjærggården selv har store træer om sig, men ellers er der adskillige hæslige statsmandshuse med cement og bliktage, liggende ganske bart. Hyggelig er derimod Billerup med stubmølle og gode huse.

Fra Mælkehøj sydøst for Billerup er der smukt over den flade østlige del af Tusenæs til Ovrø og Hornsherred; lange, lave linjer over Holbæk fjord. Vejen fra Billerup mølle gør sig også; den grønne kedel mellem bakker. Så øst på. Fra Vandværksbakken ved Uglerup skole ligger Tusenæs bakker smukt med Hørby skov til baggrund; til den anden side det flade land ved Udby, igen jævnt stigende til Dalenes plantage; man ser også indad i Holbæk fjord. Hinsides skolen to kæmpehøje og en stendysse. Her går en sti nordpå og så ad vejen til Udby. Præste-

gården med dens afskrånede gavle og buer over porten må være bygget af en jyde (murmester Fugl i Holbæk?) eller for en jyde. På kirkegården ælm og ask og i det hele hyggeligt.

I Udby sogn i Uglerup var en hovedgård, der kan føres tilbage til 1302, da den ejedes af hr. Johan Pedersen, som 1314—16 var rigskansler og blev stamfader til den før omtalte slægt Ravensberg.

I Udby var den i Ålborg fødte Asmund Chr. Gleerup (1809—65) efter et omtumlet ungdomsliv lærer fra 1842 til 1845. Han blev stærkt optaget af bevægelsen indenfor bønderne selv for at frigøre sig politisk, socialt, økonomisk. Første gang, han trådte offentlig frem, var ved et gilde på Skydebanen 25. Novbr. 1845, som københavnske borgere holdt til ære for en deputation ude fra bønderne, der krævede »bondecirkulæret« ophævet, men ikke var bleven modtaget af kongen. Efter Orla Lehmann, Tscherning og Sønderjyden Laurids Skau rejste en ung, bleg mand af deputationen sig for at takke og begyndte med de ord, der elektriserede forsamlingen: »Nu kommer bonden.« Fra nu af regnedes han med blandt landets mest veltalende mænd. Af hans ord skal mindes disse: »Bondestanden har gennemløbet den ene halvdel af cirklen, fra oven nedad, fra den højeste borgerlige anseelse til den dybeste borgerlige fornedrelse; nu står tilbage den anden halvdel, fra nedden opad, at genvinde og erobre bondenavnet i dets oprindelige betydning. Vi vil få bondesprog at høre og bondevilje at fornemme. Ikke som om jeg vilde prædike eller endog kun ønske et bondevælde — nej, lige så lidt et bondevælde som et adelsvælde, ingen stand over den anden, ingen stand under den anden, alle ved siden af hinanden og loven over alle.« Til Bondevennernes selskab var Gleerup ophavsmanden, han blev formand for Holbæk amts kommunale forening, og stiftede, da han efter pålæg af kancelliet havde taget sin afsked som skolelærer, Holbæk amts brandforsikringsforening, hvis formand han var, til I. A. Hansen i 1855 på en lidet fin måde fik ham skubbet tilside. Til den grundlovgivende rigsdag var han valgt i amtets 3. valgkreds (Ruds-Vedby). Han sad i grundlovsudvalget og i den store landbokommission. Men efterhånden gled han bort fra de egentlige bondevenner og blev ikke genvalgt til folketinget 1852; hans idealisme var for stor. — Gleerups nærmeste discipel blandt bønderne var Niels Hansen Nielsen fra

Løserup, som 1847 blev stænderdeputeret, 1848 medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og var den første bonde i Holbæk amt, der var grebet af højskolebevægelsen. Han ligger begravet her på kirkegården.

Sydpå til Markeslev; lige ud for vejen har man langt borte Mørkemosehøj, og hvor vejen drejer en kende mod vest, den smalle ende af Galø Oredrev. Lige vest for Markeslev går vejen ned til Hørby Færgegård, det hyggelige overfartssted til Holbæk og meget besøgt herfra. Man sidder lige ud til det blinkende vand. Fortræffeligt til hvile — eller endepunkt (natteleje til 6). Frisk sejltur over Holbæk fjord; som altid ved færger maleriske fænomener.

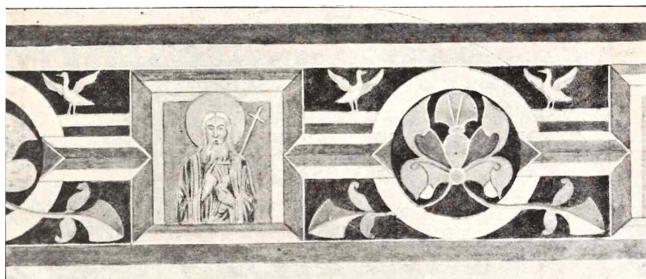
Fra Hørby Færgegård kan man vandre ud til Bognæs, også et yndet udflugtssted for folk fra Holbæk, med bad og restaurant. Man går så langt som muligt ad strandsti; ved stranden Kongekransen, tre krese af sten tæt ved hinanden; strandvolden $4\frac{1}{2}$ m. høj. På hele kysten af Tusenæs er der fundet køkkenmøddinger. Ved Bognæs mødes flere vande, Holbæk fjord og Bramsnæsvig, løbene vest og øst om Ovrø; kyster med blide linjer, højest i øst omme bag Ovrø ved Rygård og i Hornsherred, et landskab med det salte vand på alle kanter, hvad man næppe skulde tro.

Vejen frem til Hørby nær vandet af stor skønhed, fremhævet ved modsætningen til det terræn på Tusenæs, man hidtil mest har vandret igennem, uroligt, nøgent og fra menneskenes side ligesom forfaldent. Her en rolig, jævnt op fra fjorden stigende flade, krysset af hegn i linje efter linje, hegn, der, som ved Hørby præstegård, kan udvide sig til alleer; gårdene ned mod vandet med store træer og haver, også ved selve vejen smukke træer. Alt i alt en hygge, som egentlig ikke er sælandsk, men fynsk eller østslesvigsk.

Hr. Niels Tusen af Hørby nævnes 1316—39: 1326 stod han ved den unge kong Valdemars side. Af senere ejere eller panthavere kan nævnes hr. Jacob Basse af en gammel sæ-

landsk æt med et vildbassehoved til våben. Han må have været en meget anset mand, ti 1352 var han en af de rigsråder, Valdemar Atterdag indsatte til at regere, mens han selv var udenlands. Han ejede også Uglerup her på næsset. En af hans døtre, Edle, blev gift med kongeætlingen Barnum Eriksen på Skarriidsholm; endnu 1420 købte hun en gård i Hørby. Men samtidig og senere har der også været andre ejere af slægterne Dyre, Bryske og Urne og af de tyske ætter Moltke og Kerkendorp. Efterhånden udkøbtes de forskellige ejere af bisp Peder Lodehat i Roskilde, hvem allerede hans veninde, dronning Margrethe, mens han var kannik, havde forlenet med gods i Ubby i Arts herred. Gården kom altså ved reformationen til kronen, der 1580 skødede den som et arvelen til Peder Reedtz på Kongsdal, hvis smukke epitafium med legemsstore figurer af ham selv og hustruen Karine Rostrup findes i kirken. Efter Steen Reedtzes død 1682 sad enken Karen Juel i trange kår; der blev gjort indførsel i hendes løsøre; gården måtte hun pantsætte, og siden gik arvingerne fra arv og gæld. 1691 tildømtes Hørbygård kronen som forbrudt len, panthaverne og slægtningene fik intet. To år efter overdroges den som len til Henrik Span, der fra hollandsk tjeneste under den skånske krig var gået over i dansk, sloges tappert i Køgebugt 1677 og ved Øland 1679. Efter sin gravskrift havde han deltaget i 26 slag, mistet et øje og engang med sit skib kæmpet med 8 fregatter. 1690 blev han Holstens chef; død 1694. 1748 solgtes gården til fru Jacobe v. Holstein, enke efter I. L. Carstens, adlet Castenschiold, til Knabstrup, og den har siden været i Castenschioldernes eje. — I kirkens kor findes en ligsten over Mogens Godske, der fødtes på faderens forlening Hørbygård 1502, der tog magistergraden og i den katolske tid skal have været præst i Udby, men 1536 havde sin fødegård i forlening af bispen og må have ægtet sin første hustru allerede før reformationens indførelse. Vistnok gennem sin anden kone, Karen Blome af holstensk æt, kom han i gunst ved hove, ti hun stod kongehuset nær. Han blev lensmand først på Dragsholm, så på Roskildegård og stiftsbefalingsmand i Sælland; også Østrup (i Undløse sogn) og Bjærgby havde han i pant, og 1565—68 var han lensmand på Tølløse († 1571). Om hans broder Peder se Løvenborg.

Nord for Hørby er Bævnehøj, den højeste bakke på Tusenæs, 62 m., meget frit stående. Man kan tælle 36 kirker og se Jægerspris, Maglehøj ved Frederikværk, Roskilde.

Hagested kirke: Romansk frise. Kopi. Nationalm. II.

Ad allee over til Hørby skov, ad sti i dennes nordlige udkant som en gang før, men nu nordvestlig gennem Hagested skov og ad allee vestpå til Hagested.

Kirken er bygget af frådsten med flere oprindelige vinduer og døre og er meget mærkelig ved sine godt bevarede romanske kalkmalerier, vistnok fra begyndelsen af 13. årh. I apsis er på blå grund med guldglorier fremstillet Kristus mellem Marie og Magdalene og med erkeenglene Gabriel og Michael ved siden; forneden og foroven evangelistmærkerne; nederst en bort- og tæppedekoration. I korbuens gudslammet, en ældre helgen med bibel og en yngre med en skriftrulle; de står i tårnede portaler. På kormuren ud mod skibet på hver side en basunblæsende engel og tilvenstre en mand, vel kirkens bygherre, der rækker et skrin op imod en udstrakt hånd. Også et af vinduerne er prydet.

Hakæsth nævnes i kong Valdemars jordebog som kongelev sammen med sit tilliggende, hvorved muligvis kan forstås kronens del af de store skove inde i det sydlige bakkeland eller de unge torp ude på næsset; lidt senere må gården være blevet kongens private ejendom. 1347 nævnes ridderen Peder Jensen, der kaldes Pelegrim, af Hagested. 1481—1510 var den forlenet til medlemmer af familien Skinkel (Tegenhus). 1541 mageskiftedes den til kongens berømte kansler Johan Friis (se også Eriksholm), der var en af tidens ivrigste byg-

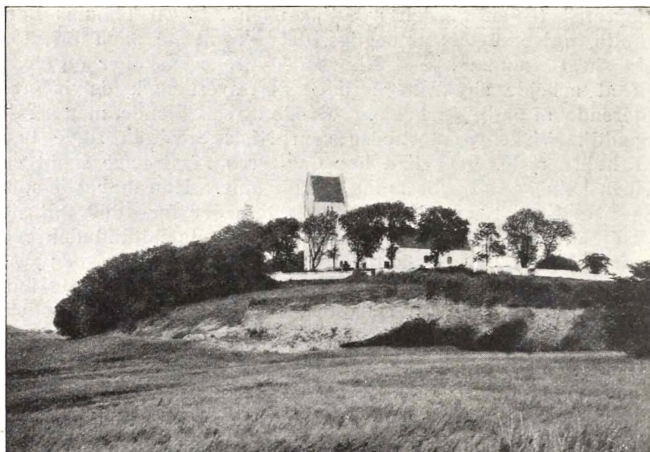

Hagedsted kirke: Romansk apsismaleri. Kopi. Nationalm. II.

herrer, mod Egebjærggård og andet gods i Odsherred. Af hans gårde hører Hesselager i Fyn og Borreby til landets stolteste; af hans bygning på Hagedsted er kun kældermurene af en fløj og de to nederste stokværk af et tårn tilbage med Friisernes våben og årstallet 1555. Senere ejedes gården af hans brodersøn Chr. Friis (1556—1616), der dog skrev sig til Borreby og ikke vides at have haft meget med denne egn at gøre. Han var som kongens kansler fra 1596 blandt rigets fornemste embedsmænd, en dygtig, men stræng og selvrådig mand; med hård hånd tog han således på Tyge Brahe. Gennem ætterne Friis og Huitfeldt kom gården til Henrik Thott, som fra at have været en velstående mand i de for den danske adel ulykkelige tider blev mere og mere forarmet; 1662 måtte han gå af som amtmand i Holbæk og søge kongen om en nådegave. Han, der var sidste mandlige ætling af de i 15. årh. så berømte Axelsønner, der satte sig op mod kongen og indtog meget selvstændige stillinger, døde i stor trang, kun efterladende sig en sindssyg datter. 1663 havde han solgt

Hagested til en af den nye tids mænd, lægen Thomas Bartholin, universitetets almægtige, det berømteste navn indenfor sin slægt, en mand med glimrende ydre egenskaber og ævne til at arbejde sig frem, lærd og dog overfladisk, delvis profiterende af andres arbejde, pralende og selvfølede, men servil opadtil. Virkelige storheder som Niels Steensen søgte han at holde nede, men han har dog æren af at have skabt en videnskabelig naturforskning herhjemme. Han har vel som så mange af tidens borgerlige dygtigheder før 1660 følt sig tilsidesat af den gamle adel; han benyttede ialtfald den ret, også ikke adelige nu fik til af erhverve sig adeligt gods. Af kongen blev han fritaget for at holde forelæsninger, og han boede i reglen her på Hagested, hvorfra han ledede landets officielle videnskabelige liv, ja døde som universitetets rektor, for fjærde gang »smykket med purpur og scepter«. Det ramte ham hårdt, da 17. Maj 1670 Hagested gård og by brændte, mens han var i København, og med gården hans kostbare bogsamling og hans forberedende arbejder til et anatomisk pragtværk. Om branden udgav han et eget skrift, hvori han også skildrer Hagested, hvis ynde næppe blev overgået af noget andet i Norden. Det beskylles af havet, har en sund og frisk luft, frugtbare marker og blomstrende enge, og jorden er allevegne fri for skadelige dyr; der trives hverken snoge eller rotter. Der er skønne bygninger og store fæstegårde. Kongen hjalp ham over branden ved at fritage hans gods for skatter og afgifter og forhøje hans løn. Bygningen restaurerede han, som indskriften på tårnets vestside siger: veteris vestigia Troiæ Th. B. reparavit 1672. Han døde 1680. Sønnen Caspar Bartholin var, vel ved faderens hjælp, kun 19 år gammel bleven professor og fulgte i faderens spor ved at trænge sin slægt ind i universitets-embeder, men var ved siden af en ret dygtig videnskabsmand. Hagestedgård solgte han 1686. Fra 1769 har Castenschiolder ejet gården. 1885 døde på Hagestedgård ganske pludselig den berømte arkæolog Worsaae, der havde hjemført sin hustru herfra og ofte opholdt sig her.

Fra Hagested kan man gå nordpå ind i Odsherred over dæmningen for Lammefjorden. Fra det skovklædte Bøgebjerg har man en af de bedste udsigter over det inddæmmede areal. Enkelheden er det betegnende for de nære omgivelser: de store herregårdsmarker og de vide græsflader i den tidligere fjord. Videre se Odsherred.

Kundby kirke og hatbakke.

V. SANDBY—KUNDBY—BJÆRGBY—MØRKØV.

Vejen fører gennem et meget jævnt jordsmon, men dette beherskes af de mærkelige enkeltstående »hatbakker«, som bedst kan studeres på denne tur. Flere af dem rager over 20 m. op over omgivelserne.

Hatbakkerne er lagdelte i det indre, afvejlende sand og grus, tildels i meget tynde striber over hinanden. Men lagene er forstyrrede og ofte mer eller mindre opretstående, ja forskudte og bøjede, især tydeligt i grusgraven i Lundebjærg. Stenene består for en stor del af kalk og flint, men f. ex. i Kirkebjærg findes også porfyrtuf, diabas fra Kinnekullen, porfyrer fra Dalarne, røde og grå silurkalkstene, i bakken vest for Gedebjærg skånsk basalt. Men over de lagdelte partier ligger altid morænen uden lagdeling, idet vistnok det yderste af bakkerne er omdannet af isen. Hvorledes bakkerne er opstået, er man ikke på det rene med, men måske er de fremkomne i spalter eller hulrum i isen og dannede i vand. Da isen her i fladlandet ganske jævnt og under regelmæssige afsmælningsforhold trak sig tilbage, kom hatbakkerne tilsyne uden at være forstyrrede, blot kom de til at hælde noget.

Allerede fra Drusebjerg (44 m.) er der smuk udsigt. Holbæk fjord og by, Hørbygårds skov med Bavnehøj og Kolbjerg bagved, over Lammefjorden Kongsøre skov i Odsherred, dettes bakker indtil Vejrhøj, Nexelø over ubetydeligt af Sejrøbugten, Vallekilde-komplekset af bygninger og plantninger, randene af skovene om Skarridsø og Torbenfeld—Knabstrup, skovene mellem Bjærgby og Mørkøv station, Vognserup—Løvenborg enge med skovpartier og bag dem de hvide kirker i Merløse herred: Nørre Jernløse og Søstrup. Der skal kunne tælles 30—40 kirker, Roskilde skal kunne ses.

Syd for Drusebjerg ved hovedlandevejen fører en sti lige over til Kundby kirke.

Mere malerisk er udsigten fra Kundby kirkebakke med den hvide, højtrejste kirke, den middelalderlige kirkegårdsmur (mod nord, vest og syd), tildels endnu med skydeskår, de spredte træer på kirkegården selv og de samlede trægrupper vest for kirken, endelig byen, som endnu mest er stråttækket. Ved at se udsigten her til alle sider forstår man også, at Kundby kirke selv ses allevegne, fra Mørkemosebjerg til Følleslev, fra Odsherred til bakkerne ved Skarridsø. Sognet kaldes amtets smørhul, fordi det ligger sådan i midten, og fordi det er så frugtbart. Kirken selv hedder den synlige kirke i modsætning til den usynlige: den lavtliggende og kullede i Butterup. En anden vittighed var det at kalde bønderne i Trønninge by her i sognet de højlærde, fordi de fleste tidligere var universitetsfæstere. At en bondesøn kunde blive boglærd uden at høre til de højlærdes bønder, veed vi fra Erasmus Montanus.

På kirken ses flere oprindelige rundbuede vinduer. Smuk udskåren altertavle, givet 1612 af Anders Dresselberg af Vognserup; prædikestol fra 1636; døbefont udskåret i eg og altså ikke oprindelig. Ligsten over Peder Rud til Vognserup († 1559) og hans hustru Grete

Bryske († 1575) og over fru Tale Baad († 1511), enke efter Laurids Knob. Epitafium over Anders Dresselberg († 1613) med hustruerne Mette Grubbe († 1587) og Karen Skinkel († 1624). — I den hedenske tid, før Kundby kirke rejstes, var landsbyen Torslunde, lige vest herfor, egnens religiøse midtpunkt med en helligdom for Thor.

I Kundby var provst Otto Westengaard (1764—1835) præst. Fra hans præstegård hjemførte vor berømte kunsthistoriker Høyen datteren Birgitte som sin brud 1832 efter at have været forlovet med hende i 14 år. Besøgene herude i sælandsk frodighed har sikkert været med at modne hos ham ideerne om, at det var dansk natur som det var dansk folkeliv, danske kunstnere skulde tage sig til opgaver. Fra præstegården er Høyen kommet hos forpagter Neergaard på Vognserup, der ligger her i sognet, og det er vel gennem ham, at Lundbye kom til at slå sig ned på denne gård. Høyen har også æren for, at mindesmærket på kirkegården over provsten og hans anden kone Anna Kristine Lange (1774—1834) blev udført af Herman Freund, tidens ypperste billedhugger næst efter Thorvaldsen. Monumentet blev som alle Friends gravmæler en efterligning af de herlige gravsteler, der hører til det ypperste af græsk kunst, men vort er særlig mærkeligt ved, at Freund her har anvendt farver, at han har gjort gravmælet polykromt. Det blev ved dette ene forsøg, skønt han i det hele elskede farver. Polykromien er besørget af kunstneren Hilker. Bundfarven i relieffet, den kloge jomfru, er rød, figuren ligesom den ornamentale udstyrelse gul, mens de andre partier står med sandstenens naturlige tone. Endnu har farverne bevaret deres friskhed. Da de var ganske ny, skrev Høyen til Freund fra Vognserup 2. Septbr. 1838:

Igår efter gudstjænesten greb præsten lejligheden, da netop en stor del af menigheden var ved graven, til at formane de tilstedeværende og gennem dem de fraværende med hensyn til monumentets bevaring, og da de afdøde have været meget afholdte, så gjorde denne erindring megen virkning. Du kan næppe forestille dig, hvor herligt denne gravsten tager sig ud foran de grønne grene. I disse dage, ved middagstid, når solen ret falder på, da må man se den for at overbevise sig om farvernes virkning. Der er en glans i den gule farve, som er overordentlig, og i den røde grund omkring figuren kommer der en saft og en finhed, som hæver jomfruen overordentlig. De dybe, skarpe slagskygger omkring hende og

omkring sfinxen med ornamentet gør, at figurerne tegne sig med en forunderlig kraft på grunden, og de lidt blanke glanslys, som fremkomme på de højeste partier, f. ex. på ryggen af sfinx og på jomfruens hoved og skulder, give de klare halvtone en mættelse i farve, som er fortræffelig. Her kommer man virkelig til at tænke på guld og email. Endnu har epheu ikke beklædt muren uden allerlavest nede, men efter al formodning vil den inden et par år dække hele muren. Når denne mørke, grønne grund kommer til, vil virkningen endnu blive større, og jeg kan alt forestille mig, hvilken slående kraft det hele må erholde f. ex. på en klar vinterdag . . . der gives i dette øjeblik vistnok kun få pletter i Danmark, . . . hvor de efterlevende med så megen ro og med en så inderlig og behagelig følelse kan dvæle ved mindet om deres kære afdøde. . . Bønderne synes naturligvis meget godt derom, og et par af dem ere fortolkere for de øvrige af, hvad det forestiller. »Det er så dejligt, sig de, som om der var kommen et sejerværk på kirkegården.«

Folkene i Kundby var tidligst med i fyrrernes bonderøre. Til underskrift på adresser og indbydelse til møder tegnede de sig mandsstærke. Skaberen af den politiske adresse var Jens Gregersen, som i 1842 sagde de berømte ord: Ja, gøres

Kundby: Gravmæle af Freund.
Oppermann: Freund.

der ikke noget for bondestanden, frygter jeg for, at postelinet bliver slået i stykker. Dette udsagn blev fremdraget af Drewsen i Roskilde stænder 1844. Amtmand Bille har engang sagt, at ligesom Kundby kirke ragede op overalt i omegnen, således Kundbyerne selv over den øvrige befolkning i amtet ved levende deltagelse og foretagsomhed i politisk henseende. Jens Gregersen fødtes i Hørby 1794 og havde som barn i hovmarken set sin fader blive mishandlet med slag af ladefogden, uagtet pryglestraffen i 1787 var bleven forbudt; det glemte den voxne mand aldrig. 1822 købte han en arvefæstegård i Kundby; 1848 blev han medlem af den grundlovgivende rigsforsamling for Holbæk amts anden valgkres, hvis valgsted da var i Tvedekro, skønt han til modkandidat havde selve Drewsen. Han blev ven af Tscherning og fru Tscherning, i hvis erindringer han smukt skildres; da han 1849 trak sig tilbage, blev Tscherning hans efterfølger i folketinget, men Jens Gregersen var stadig hans stiller. Der er bevaret en del breve, som er vexlet mellem dem; hos Jens Gregersen havde Tscherning stadig sit ophold, når han færdedes i kresen. Også af Gleerup var han en trofast ven, hvad han i 1855 viste ved sin protest mod, at Holbæk amts brandkasse blev taget fra ham. Han døde 1874, 19 dage efter Tscherning, og blev begravet i det hjørne af kirkegården, som støder op til en lille skov, han selv har plantet. — Hans Jensen (1817—1903) var gårdmand her til 1891; i 24 år var han medlem af amtsrådet, i 26 år af skoledirektionen, i 20 år landvæsenskommisær, i 10 år medlem af Landbohøjskolens tilsynsråd og i 17 år folketingsmand. Samtidig var han en meget dygtig landmand, en af de første til at dræne og mergle; en lang poppelallee fører op til hans gård. Også han stod i nært forhold til Tscherning, men blev senere nøje knyttet til I. A. Hansen. 1853 blev han folketingsmand, da Tscherning på trods af kresens bøn (nu var valgstedet i Svinninge) stillede sig i Lyngby, men da Tscherning ikke valgtes her, vilde Hans Jensen overlade ham sit mandat. Tscherning tog ikke herimod, men da der næste forår blev foretaget nye valg, vilde Hans Jensen ikke stille sig. Først da Tscherning 1866 endelig trak sig ud af politiken, kom Hans Jensen igen ind i tinget, indtil han afløstes af den unge dygtige Hans Peter Andersen fra Gislinge, en af de nobleste repræsentanter af bondestanden, vor rigsdag har haft. Hans forhold til I. A. Hansen blev skæbnesvangert for ham, idet han var revisor i brandkassen, som I. A. Hansen ved sin død 1877 viste sig at have besveget.

Underretten dømte ham til solidarisk med den anden revisor at tilsvare 92,000 kr., men højesteret frikendte ham 1884. Af den sælandske bondestands sparekasse var han 1856 en af stifterne, og han sad i bestyrelsen. 1860 var han ordfører for den 500 mands deputation, der overbragte Frederik 7. bøndernes fællesgave til genopførelsen af Frederiksborg. Ved hans jordefærd talte folketingsmand Fogtmann, lærer i Kundby, om ham som den milde og faste mand; han var med at træde de første spor på frihedens og fremskridtets veje; først og fremmest var han en trofast mand.

Sønden for Kundby når det store england snart ind til vejen. Lundebjærg (41 m.) vest for vejen har to fredlyste høje og mod syd en meget smuk trækranset grusgrav. På denne bakke holdt man i halvtredserne en række grundlovsfester, fortsættelse af dem i Ulkestrup. På den videre vej er der et fortræffeligt syn tilbage på de tre hatbakker Gedebjerg, Lundebjærg og Hyrdehøj, i forskydning den ene bag den anden inde over kornhavet.

Ny Bjærgby karakteriseres som en udflytterby ved sex gårdes regelmæssige beliggenhed på hver side af vejen. Herfra kan man østpå søge ud i engene, stilende først mod en vindmotor, så nordpå mod Vognserup (side 135).

Kirkebjerg (47 m.) gør det mægtigste indtryk af hatbakkerne; det er helt kløvet af en vældig grusgrav. Herlig udsigt over engene med skove og herregårdslunde. Bag Holbæklandet Mørkemosebjerg, skovlandet i syd, Sejrbugten, Vejrhøj fremhævet af det foranliggende Vallekildelands lavere højder, kønt over hinanden Ny Bjærgby, hatbakkerne, Kundby, Odsherred. Tusenæs med Hørby—Hagedst Skove. Til den anden side Bjærgbygård med skoven Friheden. I bakken er der fundet lerkar med brændte ben samt munkesten og levninger af ligkister (!). Ligeledes er der fundet mange lerkar med brændte ben fra den ældre jernalder i bakken Toftebjerg, den nærmeste mod syd.

Nu kommer ovenpå det rene bondeland Bjærgbygårds

vide herregårdsmarker; en stor strækning nord for gården er stenfrit ler.

Stifts-Bjærgbys rette navn er Stigs-Bjærgby; den har sit eget forled i modsætning til Munke-Bjærgby, der har tilhørt Sorø kloster, og Slots-Bjærgby, der blev kaldet sådan, da Antvorskov kloster efter reformationen var bleven et kongeligt slot. I kong Valdemars Jordebog findes en interessant liste over 15 sælandske købstæder, som hver er ansat til et beløb, som man mener må være dens plovskat, skønt der er den indvending at gøre, at skatten ikke synes at svare til det jordareal, der kan formodes for hver købstad. Summen synes derimod afpasset efter byens størrelse og rigdom, fra Roskilde, som betaler 80 mk., Næstved med 40, Kalundborg 33, København 28, Slagelse 18, Vordingborg $15\frac{1}{2}$, Skelskør 13, Holbæk 12, Ringsted $9\frac{1}{2}$ og ned til Store Heddinge med 1 mk. Blandt byerne nævnes ikke Nykøbing, hvis det ikke skjuler sig under det ukendte Hoghakiøping ($4\frac{1}{2}$ mk.), men derimod Stigsburh, ansat til $2\frac{1}{2}$ mk. Stigsborg nævnes også andensteds i jordebogen blandt kronens gods, konunglev. Det er i Valdemars-tiden, at de fleste, men ikke de anseligste af vore købstæder er opståede; nogle er igen sunket nedad, og til dem hører så Stigs-Bjærgby. Den må til en given tid have fået en vis betydning ved at ligge midtvejs på den gamle landevej fra Ringsted, Sælands fælles tingsted, til Kalundborg, den vigtigste havn, hvor vejen trådte ud af skovlandet, som havde ledsaget den lige fra Undløse, og hvor samtidig veje kom til fra Ods-herred, Holbæk og Roskilde. Da kongen ejede grunden, kan han have søgt at fremme anlæget. Men mere veed vi ikke om stedet som købing. — 1326 boede hr. Peder Karlsen her, hvis våben var en skråbjælke, belagt med 12 sparrer. Senere havde Bent Byg og Henneke Moltke til Torbenfeld den i pant af fru Ingerd, Peder Karlsens datterdatter. Rigsråden Bent Byg († 1391) af den sælandske slægt Grubbe til Gunderslevholm var 1370—71 høvedsmand på Holbæk og med at slutte freden med Hansetænderne i Stralsund. Siden blev han kong Olufs hofmester og var en tro tilhænger af dronning Margrete, ved hvis tronbestigelse han synes at have spillet en ikke ringe rolle. Gennem længere tid var gården Billernes. Af senere ejere kan nævnes Johan Oxe, der 1444 studerede i Erfurt, 1451—53 var hofsinde. Christian 1. gav ham atter og atter beviser på, hvor megen pris han satte på ham. Allerede 1455 var han rigsråd, 1457 blev han ridder ved kroningen i Uppsala; han brugtes meget til underhandlinger med Svenskerne.

Efter kongens død blev han enkedronningen Dorotheas hofmester og ledsagede hende 1488 til Rom; hun boede som enke på det ikke fjærne Kalundborg. Han var en meget driftig mand og ivrig for at samle sig gods; som det synes handlede han især med enker og andre værgeløse, men samtidig var han from, stiftede altre i kirker og byggede et kapel i Helsingør; han døde o. 1490. Kronen har dog også haft gods her, ti 1562 tilbyttede Niels Andersen Dresselberg sig 22 gårde i Stigs-Bjærgby af kongen. Sønnen, landsdommeren Anders Dresselberg, havde efter sin moder også Vognserup. Hans Dresselberg døde barnløs 1616. Derefter kom Parsbergene, af hvilke Vilhelm 1648 måtte rømme landet for drab af sin tjæner. — 1691 købtes Bjærgbygård af Johan Adolf de Clerque, der viser sig som en overmåde stridbar og lidet normal person. For slemme streger var han engang bleven relegeret fra Københavns universitet. Sin hustru, der var en datter af den meget rige københavnske købmand Albert Itzen, indespærrede han i en stue på Bjærgbygård, hvor han holdt hende under bevogtning dag og nat. 1695 skred regeringen ind imod ham; en tid sad han i varetægtsfængsel i Holbæk, og gården bestyredes for kone og børn, som hun skulde opdrage. 1701 døde hustruen, og så blev manden løsladt; til minde om sin løsladelse nyårsaften 1701 stiftede han 1716 et legat på 300 rdl., der står som prioritet i gården til gavn for Holbæk kirke, skole og fattige. Mange andre retssager var han indviklet i; engang lod han et lig på Bjærgby kirkegård opgrave for at se, om det var lagt i graven på rette måde og ikke bagvendt. Over 80 år gammel døde han 1729. — Ved auktion 1803 bød major Cosmus Bornemann til Espe og major Jacob Neergaard til Tybjærggård hver 115,300 rdl. for gården, men tiltrædelsesretten afgjordes ved tærninger, som endnu findes, til fordel for den første. Han byggede 1806 hovedbygningen. For hans søn, kammerherre Ph. I. Bornemann († 1883) er der en mindestøtte udenfor gården. 1888 solgtes den for 774,000 kr. til greve A. Brockenhuus-Schack.

I Bjærgby var Gunni Busck præst 1824—44, da han kom til Brøndbyerne. Han stod på Grundtvigs side i kirkekampen i tyverne og støttede ham redbon under hans trange kår, så han kunde få ro og tid til sit sangværk for den danske kirke. »Han var min ejegode ven,« siger Grundtvig, »som købte lovsang til Guds hus.« — Den gamle Lungeæts våben, 3 liljer, førtes 1372 af Amund, præst i Bjærgby.

Forbi skoven Friheden (side 135) gennem Mørkøv skov til Mørkøv station (post, gæstgiveri og afholdsbeværtning). 1906 kun 298 indbg., men 1916 714.

Mørkøv kirke langt fra stationen er mærkeligt nok væsentlig af tegl, også de ældste dele, hvad der tyder på forholdsvis sen opførelse; men der er dog over våbenhuset et oprindeligt, rundbuet vindue. Også fonten er ikke af granit, men yngre, af sandsten. Skibet er meget skævt. Om den sene bygningstid hænger sammen med bebyggelsesforholdene i sognet, kan ikke ses. Navnet Mørkhøj, måske den indhegnede, afmærkede tinghøj, er meget gammelt. Bag alteret er opstillet en interessant malet alterbordsbeklædning: St. Elisabeth med blomsterkurv, St. Katarina med sværd, St. Barbara med kalk og hostie. Skibets tre hvælvinger har kalkmalerier som de i Tuse. I materialhuset en gotisk processionsstang. I koret ligsten over fru Kirsten Ulfstand († 1570), Karl Bryskes enke fra det nærliggende Toftholm. — På Toftholm, der allerede 1484 var i Ulfstandernes eje, hovedbygning fra 18. årh., men også nybygning 1915 af Alfred Brandt.

D. JYDERUP-EGNEN.

JYDERUP må efter Holbæk blive udgangspunktet for J udflugter. Det ligger med smukke og interessante egne milevidt ud fra sig til alle sider, og det har et nyt, stort og godt hotel, Hotel Skarriidsø, ved siden af »Fønix« i Nykøbing vist det bedste i amtet. Ved med jærnbansen at tage ud til de nærmeste stationer, Svebølle i vest, Mørkøv og Knabstrup i øst, og derfra vende tilbage til Jyderup, skaber man sig udvidelser af de omkring dette sted samlede strøg. Adskillige af turene berører Brømhølle, og fra denne gammeldags, hyggelige og udmærket smukt liggende kro kan man skyde det område, man turistmæssig søger at beherske, endnu længere ud i sydlig retning.

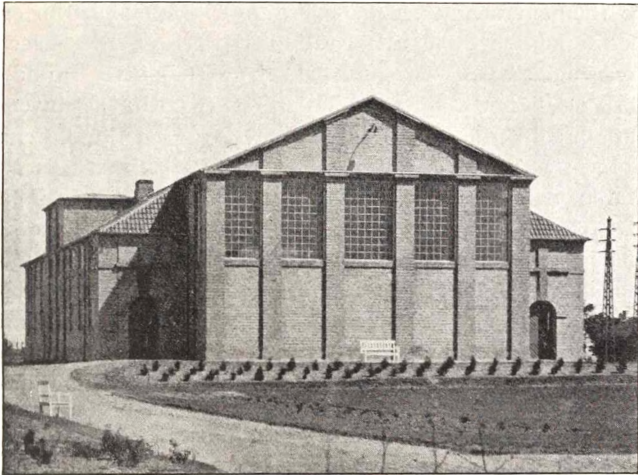
Hvad er så Jyderupegnen? Først en blinkende sø, indfattet i bøgeskove, således som det også viser sig fra jærnbansen. Kommer man med denne østfra, ses både nord og syd for banelinjen skovmuren langt ud; kommer man fra vest, er det derimod et mægtigt bakkeland, man nærmer sig mere og mere; derved føjes et element til. Der bliver en modsætning mellem de videste udsigter og de mest idylliske indelukker. Føj hertil Åmosens store flade, der danner begrænsningen mod sydøst, og den snart stride, snart langsomt løbende å, der baner sig vej gennem enge og mellem bakker. Midt i skov- og bakkeensomheden ligger så den stemningsfulde Holmstrup kirke; ved søens bred det romantiske voldsted Skarriidsholm; talrige dysser er spredte vidt om. Nordlig og sydlig to

ved middelalderlige malerier interessante kirker, Hjembæk og Sæby, og allersydligst en herregård med ældgammel bygning, Vedbygård. — Ind i denne af natur og mennesker skabte park kan man foruden med hovedbanen komme ad forskellige veje; fra Odsherred over Svinninge, fra Kalundborg over Havnsø—Snertinge eller over Jerslev —Saltofte, fra Tølløse—Høngbanen med udgangspunkt Ruds-Vedby eller Skellebjerg, fra Sorø over Tersløse og Vinskoven; fra Knabstrup—Torbenfeld-egnen over Skamstrup.

I Jyderup er der foruden hotellet afholdsrestauration, konditori og alle de handlende og håndværkere og de offentlige institutioner, som turister har brug for. Kun fattes der et virkeligt apotek; men håndkøbsvarer kan fås. Jyderup er bleven så vigtig en station, fordi det ligger midtvejs mellem Holbæk og Kalundborg, og fordi den gamle Roskilde—Kalundborg vej fører derigennem og her skæres af vejen Slagelse—Nykøbing. 1916 havde stationsbyen og den dermed nu næsten sammenbyggede kirkeby tilsammen 1659 indbg., 1901 kun 843. Kirken se side 136.

Jyderup ligger så nær Skarridsø og herlige bøgeskove, at man også kan sammensætte smukke småspaserture, gennem skov langs søen forbi komtesse Lerches Villa »Sølyst« til Skarridsholm, ud i de store Lerchenborg skove mod nordvest nord for Kalundborgvejen, hvor der ikke er noget særligt interessant, men almindeligt kønt, bakket skovterræn, nordpå ad Nykøbingvejen til det gran-klædte Bassebjerg med udsigter og øst for denne vej helt gennem skov til herregården Aggersvold. Disse spaserture er også optagne i de følgende ruter. Desværre er der i de sidste år fældet megen bøge-højskov nær Jyderup.

Iver Bentsen: Svinninge Elektricitetsværk.

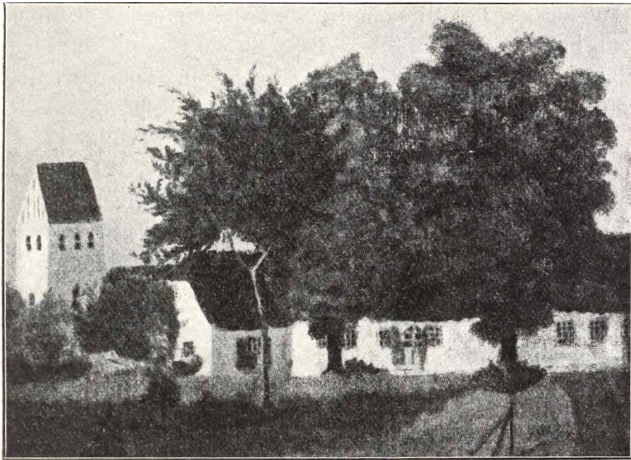
I. SVINNINGE—JYDERUP.

En brøst ved forbindelserne i Holbæk amt vil snart være afhjulpet ved jærnvejen Hørve—Værsløv, men man kunde endnu trænge til et forbindelsesled fra Odsherred til Skarriidsøegnen. Det er besværligt at tage udenom over Holbæk; men man kan da også gøre turen Svinninge—Jyderup, om det skal være, tilfods. I Svinninge hotel med hyggelig have. Desuden konditori og forsamlingshus med beværtning. Her er det mægtige Højspændingsværk, Iver Bentsens aneligste bygning, der leverer Strøm til hele Nordvestsælland. Mindesmærker for Frederik 7. og Tscherning, Tschernings buste af Jerichau; man kunde unde ham et aneligere monument, og dette en bædre opstilling. »Den ærede folketingsmand for Holbæk amts anden« — ingen blev der mere appelleret til i vor rigsdag 1849—1866. Nu er Svinningekresen dødsdømt ved den nye valglov 1915. — 1916 745 mennesker i stationsbyen.

Gennem meget frugtbar jord over Gudmandstrup og derfra ad markveje i sydvest til Hjembæk, der ligger hyggeligt i læ af det store bakkelands udløbere. Konditori og beværtning i forsamlingshuset. Kirkens inventar (prædikestol, krucifix og altertavle) er af Lorenz Jørgensen 1651—55; altertavlen bærer Jørgen Seefelds og Karen Sehesteds navne. Restaurerede kalkmalerier på hvælvingerne fra o. 1450, med store blomster, hvoraf mennesker titter frem, slet ikke dårlige; en ædel og højtidelig korsfæstelse. Kirkelade fra middelalderen. Kildemarkedet i dalen (Kildebakken vest for byen) sidst i juni samlede endnu i tiden 1830—50 efter J. H. Larsen en større folkemængde, end han havde set på noget købstadmarked.

Fra Hjembæk enten mod sydvest ud til landevejen og forbi granbakken Bassebjærg tilhøjre (79 m.); ad blød, nålestrøet sti kommer man op på bakken med udsigter over skovhavet; man søger ud til landevejen igen lidt længere nede og gennem skov ned til Jyderup station. Eller mod sydøst til herregården Aggersvold og derfra hele vejen frem gennem skov. Har man tid, kan man også fra Aggersvold skrå over til Bassebjærg nær skovbryn med udsigter mod nord.

Aggersvolds ejere er ikke særlig mærkelige. Admiralen Henrik Vind († 1633) var meget brugt i Kalmarkrigen og Kejserkrigen; hans enke Margrete Laxmand fik Christian 4. gift med den indvandrede Brandenburger Achim v. Breda, som han tog sig meget af. Han var en dygtig officer i Norge i krigen 1644—45 og under Carl Gustavs-krigene kommandant i København. Han var da allerede svagelig og døde 1660. Aggersvolds hovedbygning er sen empire fra 1832.

Undløse præstegård. C. H. Rørdam : Svundne Dage.

II. KNABSTRUP—UNDLØSE—KONGSDAL—ULVIG— TORBENFELD.

Vi kommer til en af førsterangs-vandringerne indenfor vort område. Vi træffer på den for det første den herligste natur med bakker og skove; vi kommer nær til den vide, flade Åmose; vi træffer endvidere tre af landets interessanteste herregårde; vi skuer vidt ud fra et sted, som engang i hedenold var det helligste i Nordvestsæland, og vi hilser på et ydmygt præstebo, hvori dog ærværdige præsteskikkelser har færdedes, og som en digter har skænket poesiens glans. Egnen er den østligste del af det sammenhængende brede højedrag, som halvmåneformet går fra sydøst for Knabstrup til bakkerne ved Holmstrup; det er ved en sænkning, der går ned til o. 35 m. mellem Søndersted og Undløse, skilt fra højlandet Grøntved—Galø oredrev, men den del af højedraget, som vi idag færdes på, er dog også udsondret fra den vestligere del, landet ved Skamstrup og Knøsen, ved en lavere stræk-

ning, der går ned til o. 45 m.; de højeste punkter er Simenfeld bakke, et punkt i skoven Skrædderkrog og Stensbjerg syd for Knabstrup, alle tre 86 m. Åmosens flade søndenfor er i vid udstrækning netop 25—26 m. over havet; Løvenborg—Vognserup englandet til den anden side ligger på 10—12 m.s højde. Jordsmonnet er ikke nær så knudret som Grøntved Oredrev, og de lange, krogede, dybe kløfter fattes ligesom de udstrakte højflader foroven; det er mere bølgende, flydende, og formerne kommer meget frem, da en stor del er herregårdsmark; meget er dækket af skov; til de tre store herregårde med afbyggergårde hører ialt o. 3400 tdr. ager og eng og 2100 tdr. land skov.

Med hensyn til bebyggelsen ser man, at den udefra først er trængt herind med en del -torp; især fra de store gamle -løse i øst; yngst er navnene på feld: Torbenfeld, Simenfeld.

Fra Jyderup til Knabstrup station (afholdsrestaurant Skovly). Ad landevejen til Dortheaslyst. Ubetydeligt monument for major Lunn, rejst af Knabstrup godsbesidder på diamantbryllupsdagen 1862. Herfra sti over til Knabstrup, hvis hovedbygning fra 1862 er af Dahlerup, men op til det støder et gammelt bindingsværkshus. Dejlige alleer går fra tre sider ind mod gården, der ligger malerisk ved en dam. I parken er der smukke udsigtspunkter: Rejsbjerg. I marken ud herfor voldstedet af det gamle Knabstrup med spor af en firfløjet bygning; vest for sig havde det en opdæmmed sø på 16—18 tdr. land. Det stærkt bakkede jordsmon viser, at gården ikke oprindeligt har haft stort agerbrug.

Første gang nævnes gården 28. januar 1289, da dronning Agnes i sin søn kong Eriks navn erklærede, at da al jorden i Knappæstorp mark og Trykemærk, som hr. Niels Henriksen havde ejet, var hjemfalden til kronen for majestætsforbrydelse, havde hun pantsat hr. Anders Kammermester den for

160 mk. penge. Fjorten dage efter ser vi Niels Absalonsen pantsætte sit gods i Knapstorp til biskop Ingvar i Roskilde for 150 mk. penge og 10 mk. purt guld. Det lader til, at sidstnævnte herremand har skyndt sig at afhænde sin del af gården for ikke at drages med ind i de forviklinger, som Erik Glippings mord har bragt hr. Niels Henriksen. Denne formodes nemlig at være den af kongens mordere, som bærer navnet Niels Hallandsfar, og som var en slægtning af grev Jakob af Halland; det i Danmark på den tid usædvanlige navn Henrik kan hans Fader have fået ved på mødrene side at nedstamme fra greverne af Schwerin, blandt hvem alle kender Henrik, som tog Valdemar Sejrs tilfange; en broderdatter af ham blev gift med den første greve af Halland. Allerede 1259 omtales Niels Henriksen i den sønderjydske Hertug Erik Abelsens nærhed, og 1295 lever han endnu, da han er optaget i forliget med den norske konge, som havde taget sig af de fredløse. Niels Absalonsen var en sønnesøns søn af Tyko Skjalmsen, der stiftede Sorø kloster, og hans hustru Mariane var Esbern Snares dattersøns datterdatter. Niels Absalonsen levede endnu 1337 og har gennemlevet meget mærkelige Tider. Vi ser her som andensteds Hvide-slægten knyttet nær til Nordvestsøland. Niels Henriksen har muligvis været den anden Nielses svigerfader. I det nærliggende Sønder Jernløse boede Jakob Blåfod, som også tog del i kongemordet, og bægge deltagerne heri har måske stået under indflydelse af marsken Stig Andersen på Tygestrup. Niels Absalonsens del var endnu 120 år efter i bispestolens eje, men 1410 afhændede bisp Peder Lodehat den til dronning Margrete, som drev megen godspolitik i disse egne. En anden del overlodes hende af Evert Grubbe og Moltkerne på Torbenfeld. Ikke længe efter er dog gården kommet til rigsråden Povl Laxmand den ældre og efter ham til svigersønnen Iver Axelsen Thott, der allerede 1444 var ridder og ejer af Knabstrup og i 1449 rigsråd. Siden blev han tredje gang gift med den svenske konge Karl Knutsons datter Magdalene og havde en tid udsigt til at blive fuldmægtig høvedsmand i Sverige. I o. tyve år sad han som en uafhængig fyrste på Gotland, snart ven med, snart fjende af den danske konge, af Sverige, Hansestæderne og den tyske orden i Lifland, men 1487 måtte han overgive kong Hans Gotland og døde samme år. Også andre af hans slægt har ejet gård og gods i Nordvestsøland, men da deres virksomhed i Nordens historie falder andensteds, kan vi ikke her nærmere gå ind på dem. Hans svenske svigersøn rigsråden Arvid Trolle arvede Knab-

strup og bragte den videre til sin svenskfødte søn Jacob, som dog fik sig en hustru af sælandsk slægt, Kirsten Herlufsdatter Skave, og kom til at fæste bo i Danmark, dog væsenlig i Skåne. Hans ene søn var Herluf Trolle; den anden, Børge, vedkommer os her. Han gik i skole i Roskilde, var med bispen Knud Gyldenstjerne, da denne var i Norge og bragte Christian 2. herved, tjente i Grevens fejde og blev Christian 3's fodermarsk. 1540 blev han rigsråd og var meget brugt som sådan. Christian 3. gjorde ham til hofmester for sine yngre sønner, og efter sin svigerinde Birgitte Gøye blev han forstander på Herlufsholm, hvortil ikke blot hans slægtskab med stifterne, men også hans interesse for skolevæsenet gjorde ham berettiget. Sine bønder skal han have været en »from« herre, ligesom Niels Hemmingsen i sin ligpræken over ham i det hele skildrer ham som »kærlig, mild og lystig i daglig omgængelse; han overfusede ingen«. Men samtidig med Trolleerne har familien Laxmand bevaret sameje i gården, således rigshofmesteren Povl Laxmand, der blev myrdet på Højbro 1502. Hans datter Else har 1546 været medejer. Der var timedes hende onde kår efter drabet på faderen, da alt dennes gods blev inddraget. Hendes svenske fæstemand Abraham Eriksen Gyldenstjerne slog dog ikke hånden af hende og ægtede hende trods hendes fattigdom, men 1520 faldt hans hoved ved det stockholmske blodbad. Hun har siddet her på gården med triste minder om fader og husbond. Først efter Børge Trolles død blev gården samlet hos fru Gørvild Abrahamsdatter, der to gange var gift med en Ulfstand. De følgende ejere interesserer mindre; Johan Sparre solgte 1622 gården til Frederik Parsberg, drog til Sverige og blev svensk rigsråd. Frederik Parsberg ejede i forvejen Vognserup og købte Bjærgbygård, men han boede på Vognserup. Af en vej, han herfra lagde over til Knabstrup, ses endnu spor i engene og i Dyrehaven; ved denne vej havde han en elskerinde boende i »Lysthuset«, siger sagnet, der også vil fortælle om en sammenrotten af egnens unge karle, som i Svenskekrigen overfaldt og dræbte en del Svenskere på Knabstrup. Efter denne krig var landets tilstand såre elendig; i Sønder Jernløse og Søstrup sogne stod af o. 60 gårde 1670 de 21 øde. Da Jørgen Parsberg 1685 måtte gå fra gården, gik den ud af den gamle danske adels eje og kom samme år til den indvandrede baron Wittinghoff, genannt v. Scheel, der også ejede Holbæk Ladegård, Birkholm og Scheelenborg i Fyn og har et pragtfuldt gravmæle i St. Knuds kirke i Odense. Ligetil 1745 var Knabstrup ejet af Tyskere, først Wittinghoff, så hans

svigersøn Schack Brockdorff og så general Dombrock. Om bøndernes tilstand på godset i disse tider har vi et karakteristisk vidnesbyrd fra 1690, da der toges dom over 15 vorndede, der var flygtede bort derfra. O. 1770 ser vi i krigsråd Jørgen Jørgensens tid gårdens drift forandres fra trevangsbrug til dyrkning i fire kobler, hvoraf de to hvert år var med sæd. 1776 endelig solgtes Knabstrup til stamfaderen til den slægt, der endnu ejer den, Chr. Ditlef Lunn af fynsk bondeæt († 1814). Han købte den i tillid til sin dygtighed, uden selv at eje noget, for 54,300 rdl. med 44 fæstegårde og 67 huse. Han udskiftede bondegodset, forandrede de fire kobler til ni marker og oprettede Dortheslyst af udmarksjorderne. Ved taxation til skifte efter ham sattes gårdenes værdi til 300.000 rdl., hvad der gjorde overtagelsen meget vanskelig for sønnen, da nu de dårlige tider kom for landmændene; han oplevede imidlertid også de kommende gode tider, eftersom han først døde 1865, 90 år gammel. Alt dette er fortrinlig skildret i sønnen etatsråd Lunns bog om Knabstrup, som fortløbet at udgives igen til glæde for amtets beboere. Gamle major Lunn opdrættede den i sin tid berømte hesterace, Knabstrupperne, tillagt på andalusiske heste, som Spanierne efterlod 1808, særtegnede ved den smukke tigrede lænd og glasøjnene, nu kun kendt af Lundbyes billede i Kunstmusæet. Også Løvenborg havde i sin tid et bekendt stutteri.

Syd for Knabstrup ligger det meget betydelige Teglværk, hvis drift begyndtes af ingeniør, fhv. landstingsmand Villars Lunn. Også for lægfolk er det interessant; de store røde tage i det grønne; vindmotorer og skorstene; arbejdslivet. Teglværket er grundet på en aflejring af stenfrit ler i et bassin, der er omgivet af høje bakker. Øverst er det regelmæssig lagdelt ler, som ikke har været dækket af is, derunder er der moræneler, derunder igen lagdelt ler. Det øverste lag hviler regelmæssigt på det mellemste, men dette er ujævnt (discordant) lejret på det underste. Der er fundet mosser, polarpil, dryas, stenbræk, lyng, spor efter en lemming, alt vidnesbyrd om et polarvejrlag.

Knabstrups sognekirke er den fjærnt liggende i Sønder Jernløse (prædikestol af Lorenz Jørgensen). Også her finder vi kongemordernes slægtninge. Hr. Niels Rani, broder til Rane Jonsen, købte 1306 gods her af St. Clara Kloster i Roskilde;

1314 var han kong Erik Menveds råd og en af dommerne over de oprørske, men 1315 blev han selv sammen med hertug Christoffers forrige drost Anders Højby stejlet ved Vordingborg som tilhænger af hertugen; hans anden hustru var datter af den sørnævnte kongemorder, hr. Jakob Blåfod. Hans datter Elena af Havnelev, gift med hr. Arnfast Gremersøn, gav 1337 sit gods her til Agnete kloster i Roskilde for sin sjæl. — På en gård i S. Jernløse boede 1634—37 lægen Otto Sperling, Corfits Ulfeldts og Leonora Christines ven, som stod ved Christian 4's dødsleje på Rosenborg, men siden blev draget med ind i Ulfeldts skæbne og døde i Blåtårn 1681, 79 år gammel, efter at have siddet som fange her i 17 år. I Jernløse ejede nemlig hans hustru Margrete Schwendi gods. I sin selvbiografi, der er nedskrevet i fængslet, skildrer han meget hyggeligt livet herude; han fik lyst til selv at blive landmand, fik køer og får og svin, såede hør og hamp; hans hustru havde høns og duer, kaniner og bier; der var en skøn, stor træhave ved huset. »In summa: vi var meget vel tilfredse på dette sted og begærede ikke noget roligere og bædre liv og kunde hel vel komme ud af det med vore tre bønder.« Han fik en kålhøve, også med løg, roer og gulerødder, og under træerne og langs ad gærderne anlagde han en humlehøve. Ved bækken, som flød rundt om hans eng, lod han sætte pil og vidjer. To fiskedamme blev gravede til gedder og karusser; træ samledes, hvoraf han lod sig gøre en smuk postvogn til sine to heste. Under alt dette var hans største glæde dog bøger og studeringer, men han kom også i lag med den omboende adel, som læge og som selskabsmand. Han nævner Frederik Parsberg på Vognserup, Otto Brahe på Torbenfeld, Ejler Urne til Gunderslevholm, Sivert Urne til Rårup, senere lensmand på Dragsholm, og Mogens Pax til Torup, lensmand på Holbæk; den sidste blev i et selskab »modtaget af alle med stor jubileren, efterdi han gærne lod sig gække lidet af dem«.

Øst og syd om Knabstrup teglværk ind i Hellede skov. Det er som når man i en westfalsk eller belgisk grubeegn fra sod, slagger, brændende sol kommer ind i det friske og svale grønne. Op på den høje hakke tilvenstre. En mægtig bøg og på det højeste punkt (85 m.) en gran, der rager op over alt andet, ses viden om, og hvis top vel er det allerhøjeste i Holbæk amt efter Vejre-

højs generalstabsmærke. Oppe på det høje terræn østlig ud af skoven og ud på Stensbjerg (86 m.) med prægtig udsigt fra Sorø Nordskov til Kregome bakker ved Frederiksværk.

Sydpå til Kagerup. Derfra enten øst og syd på over gården Frederikshøj med udsigtsbakken Højbjerg (63 m.) til Undløse, eller til denne by ved fra Stensbjerg at søge tilbage til Hellede skov, ved Lærkehus ind i Vedebjærg skov og så over det tilplantede, tildels lyngklædte Undløse Oredrev. Noget nord for byen folkehøjskole, møllegård og pæn kro med en diminutiv lysthushave.

Hyggelig plads foran kirkens østende i Undløse, hvor vejene mødes; hyggeligt hus overskygget af kastanier. Oberst C. H. Rørdam skildrer i »Svundne Dage« kirkegården, som den var i hans barndom i halvtredserne: »Overalt var det navnlig lavendelhække, der satte skel mellem gravstederne og gangene. Sommerdage, når solen kastede sine stråler hen over de talrige gravhøje, duftede hele kirkegården af lavendler, i hvis blå blomsterax myriader af sommerfugle tumlede sig.« Brodersønnen Valdemar Rørdam skildrer udsigten fra kirketårnet:

Dyb og sval er glamhuls-karmen,
sædet højt og synet frit.
Under dem i middagsvarmen
drømmer landet milevidt.
Mørke skovbryn, brune moser
løfter sig til leg i luften,
marken gynger, tavl mod tavl.
Blandet sødt med kløverduften
vælder duft af hylde og roser
ind ad tårnets åbne gavl.

Det mest iøjnefaldende mindesmærke er rejst på slagtermester Hansens familiebegravelse nær indgangen; noget mere beskedent er familien Estrups fra Kongsdal: Over faderen, Hektor Estrups grav empire-stele i græsk ånd: den døde iler [vel hastigt] bort fra den efterlevende;

Undløse Kirke: Prædikestol. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere.

over sønnen Jacob Brønnum Scavenius Estrups († juleaften 1913) en granitplade. Fire linde står stemningsfuldt sammen over Hans Ostenfeld Kaads grav; han var præst her i 24 år († 1805).

Kirken var en søgt valfartskirke, for hvilken vi kender 10 afladsbreve. Den var viet St. Laurentius, men havde også et højalter for Jomfru Marie og altre for St. Anna og St. Katarina. På nordsiden St. Olafs kapel, indviet 1441 af broder Søren, biskop på Færøerne. Altertavlen senrenæssance med elegante bruskornamenter og pålagt in-tarsia. På korets nordvæg et senromansk kors med sengotisk Kristus. Prædikestolen (ligesom den i annexet

i Søndersted) af Abel Schrøder i Næstved, det 17. år.h.s betydeligste sælandske billedskærer ved siden af Lorenz Jørgensen. Den bedste kender af dette år.h.s træskærer-kunst Chr. Axel Jensen, foretrækker af de to Schrøder som den originaleste: »i modsætning til Lorenz Jørgensen gentager Abel Schrøder aldrig sig selv helt uforandret; han eksperimenterer stadig.« Os forekommer Lorenz Jørgensen fastere i den arkitektoniske opbygning, mere fintfølede og karakterfuld i omridslinjerne; men han har ganske vist ikke Abel Schrøders overdådige fantasi i skabelsen af figurer. Undløseprædikestolen er et ungdomsarbejde fra 1643, der endnu ikke viser hans stil i hele dens fylde; den er givet af Frederik Reedtz og Sofie Høgh. Af de store hjørnefigurer kan fremhæves St. Lucas med et gammelt jødeansigt med kindskæg. Degnestol 1587, præstestol 1603, stolestader, givne af Peder Reedtz og Karine Rostrup 1591. To kårder fra 18. årh. på kirkevæggene og kroge til flere skal være fra den tid, der var rytterdistrikt i sognet.

På en skorstenshammer i præstegården står der: O. I. B. -B. L. S. A. — 1708. Men efter C. H. Rørdam er den ombygget 1605; han siger endvidere: Den gamle præstegård står i 1904 næsten ganske som den var i 1806—26. Vel er de fordums gamle, rødmaledede døre og vinduer i alle værelserne nu perlefarvede, mulig er vinduesruderne nu noget større end dengang; men i det store og væsentlige er i det forløbne århundrede ingen forandring foretaget ved stuelængen med sine tynde, hvidkalkede bindingsværks-vægge, røde skorstene og mosbeklædte stråtage . . . Op over taget knejser to mægtige kastaniekupler, præstegårdens stolthed, der tæller deres 2 à 300 år. Den store, firantede gårdsplads rummede i min tid både møddingen og et helt hjærg dels af kvas, dels af favnebrænde, Kongsdals skyldige tribut til præstegården. Haven omspænder flere tønder land og var i faders tid berømt viden om for sit rige og vexlende blomsterflor. I Juni og Juli måned stod rosen-duft over hele haven og trængte derfra ind i værelserne. Overalt roser: opad murene, i de store grupper på plænerne, langs bedene, ved lysthusene; det hele een stor rosenlund. Obersten glemmer storkereden og nøddegangen:

»Nøddegangen, gråstensdiget og den lave lindehøj —
 hertil rakte barndomsriget . . .
 bagved markerne lå mosen, fuld af duft og glød . . .
 Hvem har plantet havens kæmper, disse to kastanietræer?
 Hundredårigt, favnetykke — står de skælbeklædte stammer;
 over sal og sovekammer skygger deres kroners skygge.
 Æolsharpen over huset, fyldt med livets vind og vejr;
 mange slægtled hørte suset, hørte sangen her.«

Dybest giver Valdemar Rørdam sammenhængen mellem kirkegård og præstegård i disse linjer:

»Alene naboskabet med dødens have,
 de sjunkne slægters øde og stille gård,
 gør til en tvefold sælsom og dejlig gave
 hver sød og fyldig time vort hjærte får.
 Men hvo der, skønt han lever, elsker døden,
 han, og kun han, skal kende sit væsens kærne.
 Han skal, imens han gløder, beherske gløden
 og løfte af sin aske en evig stjerne.«

I denne præstegård har tre slægtled af familien Rørdam haft deres bolig, søn efter fader. Denne slægt, der fører sine aner af præster tilbage til reformationsårhundredet, har til tider haft 9 medlemmer i embede, alle i Sælland. Allerede 1644—47 var Frans Andersen Brun (som familien da kaldte sig) kapellan i Undløse; 1647—79 var han præst i Rørby, også her i amtet; og efter ham i samme kald Niels Holgersen Brun († 1707). Holger Andersen Brun var præst i Kundby 1654—80. Men her i Undløse virkede provst Thomas Schatt Rørdam fra 1805 til 1826, da han kom til Tølløse, Hans Nicolai Kellermann Rørdam 1846—84, Hans Chr. Rørdam 1884—93. Den gamle provst havde allerede det alvorlige og såre milde, som også hørte andre kendte medlemmer af familien til, det ydmyge, grundige, praktiske; børneven og ven af de fattige. Her opdrog han foruden ovennævnte Hans også sønnerne, den lærde Chr. Rørdam (præst i Hammer, fader til Holger Fr. og Skat Rørdam) og den for sin ejendommelighed kendte Peter Rørdam (præst i Lyngby).

Her har været et af de ideelle steder, hvor det idylliske danske præstegårdsliv levedes. Foruden oberst Rørdams skilddring af den mellemste af de tre Rørdammer kan nævnes dr. Holger Rørdams af den ældste i Kirkehistoriske Samlinger, 3. Række, 2. Bind. Men poesien har taget præstegården i besiddelse gennem Valdemar Rørdam, søn af Hans Chr. Rørdam.

Når man kommer ind på Kongsdals enemærker, glædes man ved de smukke trægrupper og enkeltstående træer omkring på markerne. Telefonselskabet har desværre ikke kunnet lide en gruppe, bestående af 16 overordentlig tætstillede bøge, der er voxede op i fællesskab (to er fældede). Den Estrup, der i unge dage — altid energisk og noget paradoxal — foreslog at fælde bøgeskovene på Øernes gode jord for at erstatte dem med granplantager på Jyllands dårlige, var i virkeligheden en mand med sjælden kærlighed til skov og træer. Svært kønt tilbageblik mod Undløse, lige inden man når skoven Friheden. Bølgende jordsmon ind gennem denne. Dejlig askeallee fører op til skovriderboligen til venstre; denne er selv ubetydelig ny, men for enden af alleen et malerisk udhus, der med sine omgivelser maner gamle hollandske billeder frem, af Adrian van der Velde eller Hobbema.

Kongsdal hører vel kun til anden eller tredje klasse indenfor de danske herresæder, men det er hyggeligt og velholdt; trefløjet, endnu omgivet af sine grave; ind til gården et ottekantet trappetårn. Herskabets stald- og vognbygning slutter sig fortrinligt til hovedbygningen, beskedent og malerisk, ombygget af arkitekt Olsen i Holbæk. Haven tildels i fransk stil; usædvanlig stor eg ved en af fiskedammene. Smukt er det at spasere op og ned i kløften Huldige, der fra havens sydvesthjørne går op i markerne med store træer.

De berømte brødre Absalon og Esbern Snare er fødte i Fjeneslev ved Sorø, men at dømme efter det jordegods, som i de få og spredte kilder kan ses at have været slægtens, er denne også i høj grad knyttet til Nordvestsælland. Absalon har ejet Holbæk, Esbern Kalundborg og Sæby, og i det store skovland øst for Skarridsø med dets omgivelser finder vi også ejendomme, der har tilhørt familien. Historikeren Estrup fremsætter den ikke usandsynlige formodning, at Skjalm Hvide, ættens stamfader, som jarl i Sælland og kongens højtbetroede mand har forstået at bringe dette store skovland, der som de fleste almindinger havde været kronens, over til sig. På

denne måde måske er Absalon kommet til at eje den større del af Undløse, som han 1180 skænkede Sorø kloster; den øvrige del af Undløse købte klosteret for 52 $\text{\textit{\textbackslash}}$ sølv. Nogen tid efter mageskiftede klostret til Absalon igen hele Undløse mod det af Chartreuse-munkene opgivne Asserbo ved Tisvilde, men atter senere fik det igen af Absalon Undløse mod at opgive Ellinge (Løvenborg); fra denne tid hører endnu de ret fjærne skove Syvendeskov og Østrup skov i Undløse sogn til Løvenborg. Munkene lavede så en ladegård i eller ved Undløse, som de dyrkede ved converser, lægbrødre og arbejdsydende bønder, og hvor de oplagde deres landgilde og tiendekorn. Alle disse tilsyneladende planløse omlægninger af ejendomsforhold må vel ses under synspunkt dels af reguleringer for at afrunde godserne, dels af nyanlæg ind mod skovene. En sidste arrondering var så den, som 1205 skaffede Sorø Pedersborg i dets umiddelbare nærhed, men overdrog Undløse til Johannes, fordm kammermester hos Valdemar den store og datterdattersøn af Skjalm Hvide, og dertil klosterets ejendomme i Merløse, Langerød, Strubetorp, Ulfstorp, Ulvebæk (Ulkestrup), Tumetorp, Nytorp, Tostetorp, Væthleby osv. Biskop Peder Sunesen var mægler for overenskomsten.

At der hidtil slet ikke har været tale om Tygestrup, men om klosterets grangia, ladegård, i Undløse, siger, at den mand, som har givet Tygestrup navn, da endnu ikke var ejer. Hvem har så denne mand været? Vi leder i Johannes kammermesters slægt og finder i denne navnene Juris Stigsen, som blev dræbt 1246 af sin egen »familiaris«, slægtning eller husfælle, og hans sønner Stig Jurissen og Tyge Jurissen. Er det denne Tyge, som har givet Tygestrup navn, lærer vi, at endnu op i 13. årh. dannedes nybo med efterleddet -torp. Navnet Stig kan ydermere henvise til slægtskab med den berømte marsk Stig Andersen Hvide, som temmelig sikkert har ejet Tygestrup. At antage dem for en og samme person, som Estrup vil, går ikke an. Marsk Stig har også ejet gods i Følleslev og Rumpetorp, men væsentlig synes han dog knyttet ikke til Sælland, men til Djursland. Han var ikke personlig med i Finderup lade ved kongemordet St. Cæcilie nat 1286; men han blev næste år dømt fredløs som en af hovedmændene i sammensværgelsen. Vi veed i virkeligheden ad historisk vej meget lidt om ham. Han var kongens hærfører i Sverige 1275, han vægrede sig 1276 ene af hele adelen ved på Danehoffet i Nyborg at sværge kongebarnet Erik (Menved) troskab. Han søgte efter mordet værn i Norge og plyndrede herfra de danske kyster, han byggede en borg på Hjælm, men døde

allerede 1293. Om Erik Glippings voldsfærd mod hans hustru og om denne handling som skyld i drabet veed historien intet.

Sønnen Anders Stigsen kunde 1304 opholde sig i Århus, men først ved kong Christoffers tronbestigelse 1320 fik de fredløses afkom fuld sikkerhed i Danmark. Hans søn, Stig Andersen, ejede Tygestrup, men havde sit hovedsæde på Bjørnholm i Djurs. Allerede 1325 var han kongens råd, sluttede sig siden ret nøje til grev Gert, blev efter grevens drab kong Valdemars mand og 1343—47 statholder i Estland, var 1352 med at styre riget i kongens fraværelse, men stillede sig 1357 sammen med Niels Bugge på Hald i spidsen for Jydernes opstand; hans søn og hans broder blev dræbte i Middelfart sammen med Niels Bugge, hans gods på Øerne — altså også Tygestrup — blev inddraget. Men 1360 sluttedes forlig, og Stig Andersen er igen rigets første verdslige stormand og 1363 marsk. Påny rejser han sig mod kongen 1367, men dør så 1369. Hans søster Sofie var gift med Timme Timmesen, som har ejet Torbenfeld. 1361 havde han skænket Antvorskov kloster Tygestrup, Ulvig og Sibberup til sjælemesse for sin hustru Tove og sine børn, hvoriblandt den dræbte Anders. Mens klosteret ejede Tygestrup, blev det til en by på 8 gårde.

Ved reformationen inddroges klostergodset, og Tygestrup blev 1587 skødet til rigsråden Peder Reedtz, der 1572 var kommet ind i landet i dronning Sofie af Meklenburgs følge efter allerede i Syvårskrigen at have været knyttet til Daniel Rantzau og 1580 var bleven lensmand på Antvorskov. 1586 gav kongen Hørbygård i faddergave til hans søn Frederik som et arvelen, hvad ellers ikke brugtes i Danmark. Han har bygget Kongsdal 1588—98. En nu borttaget sten over tårndøren sagde: Gud nåde konning Frederik. Gud og hannem takker jeg. 1589 fik han lensbrev på kronens gods i Undløse by, vistnok fordi han ønskede at bruge bøndernes arbejdskraft ved opførelsen af hovedgården. Også den store lade skyldes ham (i solskiven i den søndre gavl står 1594). Nu er næsten kun ydermurene bevarede. Peder Reedtz døde 1607 på Tygestrup, men blev begravet i Hørby. Frederik Reedtz blev også rigsråd og var i 27 år lensmand på Vordingborg; han døde 1659 midt under Svenskekrigen. Da var sønnen Peder Reedtz, født på Tygestrup 1614, også allerede rigsråd og fungerede efter sin svigerfader Chr. Thomesen Sehested som kansler, særlig brugt som forhandler med de fremmede magter, således ved freden med Sverige 1660 i København. Indenfor rigsrådet hørte han til det mere kongeligsindede parti og spillede en ret vigtig rolle ved statsfor-

andringen 1660, selv om han ikke har været inde i kong Frederiks hemmeligste planer. Han blev nu kansler, men efterhånden som Peder Schumacher steg, sank hans betydning under stadig kamp mellem dem, Reedtz, »den alvorlige, værdige, tunge mand med den spanske gravité, Schumacher med det livlige, vidfulde, ironiske anlæg«. Han døde 1674, men 1669 havde han afstået Tygestrup til kongen. I denne gamle almindelsegn tænkte Frederik 3. på at samle et større godsområde. 1668 havde han erhvervet Torbenfeld. Gårdene døbte han om til Kongsdal og Frydendal; de gamle navne måtte under mulkt ikke mere nævnes. Frederik havde bestemt dem til sin yngre søn Jørgen, men året efter kongens død mageskiftedes de til Christoffer Parsberg og kom strax derefter til dennes svoger Otto Povisk. Ham gik det som så mange af den gamle adel i enevældens første tid. Den gæld, han for ikke indbetalte oppebørsler var kommet i til staten, kunde han ikke opdrive kontante penge til; hans hus i København og indbo blev stillet til offentlig auktion; ved sin død 1684 skal han have været gældsarrestant, og hans søn gik på tinge fra arv og gæld efter ham. Kongsdal var allerede 1681 bleven udlagt til Valdemar Gabel, en søn af den bekendte Christoffer Gabel; han boede ugift på Hvidkilde i Fyn; hans gods måtte sælges for skatterestancer. Fra 1714 ejedes gården af den rige Gregers Juel, som er nævnt under Eriksholm og Åstrup. Fra 1731 boede som gæst på Kongsdal professor theologiæ Hans Bartholin, født på Hagedsted, en søn af den der omtalte Thomas Bartholin; han, der var den gamle lutherske rettroenheds sidste forsvarer i Danmark og pietisternes modstander, havde opgivet alle sine embeder og døde her 1739. Oberst Johan Schack, som ejede gården 1731—48, søgte ved ugrundede beskyldninger at berøve en enke hendes fæstegård og lod hende, da hun ikke vilde opgive sin ret, kaste i Kongsdal tårn i hundehullet, som endnu vises. Men han ifaldt herfor store bøder. 1761 blev gården ved giftermål overtaget af generalmajor Andreas Hauch, der i sine unge år havde været Poul Lovenørns yndling og havde Frederik 5's særlige yndest, mens han var kronprins. 1750 blev han adlet og var gentagende i styrelsen for krigsvæsenet. 1772 havde han som kommandant på Kronborg den opgave at våge over og opvarte dronning Caroline Mathilde fra 17. jan., til hun 1. juni sejlede bort, efter at være skilt fra Christian 7. 1770 havde han solgt Kongsdal til kammerherre v. d. Osten, idet han forbeholdt sig og sin familie gravkapellet ved Undløse kirke.

Mens Lassen, fader og søn, ejede Kongsdal 1773--1812, be-
gyndte 1789 udskiftningen.

1835 solgtes godset til Hektor Frederik Janson Estrup (f. 1794), direktør for Sorø Akademi, der var blevet en meget formuende mand ved ægteskab med to søstre Scavenius fra Gjorslev. Han forbedrede meget hovedgårdens drift og optog ny jord til dyrkning, han fik hoveriet afløst, fik bønderne til at bruge en fast driftsmåde, ophjalp husmændenes kår, stiftede en sognebogsamling og en håndgærningsskole. 1840—44 var han medlem af Roskilde stænder, hvor han ikke hørte til de særlig frisindede; på den anden side vakte han mange af sine standsfællers harme ved i skriftet »De danske majorater« at vise det uheldige ved len og fideikommiser, hvoraf ingen nye burde oprettes. Brystsyge lagde ham i graven allerede 1846. »Hans brændende følelse for fædrelandet bragte ham til tidligere end nogen anden dansk historiker at fremsætte Danmarks ret lige overfor hertugdømmet Slesvig . . . Forsigtig, men stadig bestemtere søgte han at mane regeringen til i tide at tage forholdsregler mod det vågnende slesvigholstenske røre.« Han stiftede et legat for en docent i slesvigsk ret ved universitetet for at få Slesvigere til at studere ved dette. Da han var blevet herre på Kongsdal, førte hans historiske interesse ham til at samle, hvad fortiden havde overleveret af kundskab om gård og gods, i »Tygestrup som det var og som det er«, ved siden af dr. Larsens topografier og Lunns bog om Knabstrup den vigtigste historiske skildring af en nordvestsælandske egn. Også æstetiske interesser dyrkedes på Kongsdal. Til gårdens gæster hørte Ingemann, Bissen, Jerichau. Den unge Estrup havde selv lidt sans for at modellere. 21 år gammel blev denne søn godsejer, men 1852 købte han Skaføgård mellem Randers og Grenå. Her har han mere end på Kongsdal haft bolig; sin offentlige virksomhed begyndte han dog som medlem af Undløse-Søndersted sogneråd.

Ad vejen sønden for haven over gårdens marker til den lille skov Ledsbjærg (46 m.) med smukke træer og yndig udsigt over Åmosen, der her er ligeved. Kløveshøjs mægtige bakkeryg i vest, Østrup skov i sydøst; hiu- sides mosen skovene ved Bodal og Sandlynggård, som hører til Kongsdal. Fladen er stor og ubeboet. Også vejen hertil gennem Friheden fra skovfogedhuset ved landevejen østlig i denne skov er køn.

Åmosen nævnes første gang 1364 i et gavebrev, da Johannes Pedersen af Svinninge og hans hustru Benedikte giver jord i Østrup til Undløse kirke. Susen er en benævnelse på mosens, som endnu på Hektor Estrups tid hørtes hos de gamle bønder i Undløse. Vi minder om Susåen som navnet på Sælands største å, og om Suseåen i Halland; samme naturfænomen må man tænke sig bag navnet. Åens ene arm kommer helt oppe fra moser i Haraldsted sogn nord for Ringsted og den anden fra bakkerne ved Stedstrup på den nordvestlige skråning af Gyldenløveshøjlandet; de forenes vest for Bonderup. Men Åmosen begynder ved Tostrup og Vandløse. Den går herfra med meget ringe fald til Bromølle, hvor den standses af de høje bakker ved Katrup og Nørager, mens åen majsommelig har måttet bane sig sin snævre gennemgang i dalen over mod Skarridsø. Mosens størrelse blev for 100 år siden opgjort til 66—6800 tdr. land eller $\frac{2}{3}$ kvadratmil, hvoraf 1938 tdr. tilhørte Sorø Akademi, 1068 Kongsdal, Sandlynggård og Knabstrup, 903 Torbenfeld, 741 Bonderup, 609 Dragsholm, 396 Katrup, 370 Løvenborg. Dens længde er 3 mil; den største bredde, $\frac{3}{4}$ mil, har den her udfør Kongsdal. Den skal indeholde 500 mill. kubikfod tørvejord. Tre sandhøje danner øer, Magleø, Lilleø og Ø. Om vinteren var den tidligere en sø og om sommeren et bundløst morads, indtil man o. 1770 nedlagde Bromølle og sænkede vandstanden. Man fik nu tørveskær, høslet og græsning. Af Kongsdal Kvægmose er der opgravet umådelige masser af fyrr og birk; herudfor over til Sandlynggård er den tildels i lyng, mens åen smykkes med en rig flora af åkander. Tidligere var der på de tre mil ingen bro, så blev efterhånden broer slået ved Uggerløse, Undløse og Skellingsted. Mærkeligt nok dannede dens uføre i ældre tid intet jurisdiktionelt skel; fra egnen nær Sorø til Holbæk fjord var alt Merløse herred, hvis to dele kun hang sammen ved Tostrup sogn østlig.

Stilheden om Åmosen afbrødes tidligere en dag i året af larm og lystighed. På en mark nord for Kildemosen, til hvilken vejen fører ned tilvenstre, holdtes lige til halvfjerdserne i forrige årh. St. Hansdag et marked, som havde udviklet sig af besøgene ved Helligkorskilden hernede i engen, der vælder frem, plankehegnet og indrammet af brede bøge, som kilden i Lundbyes tegning til Kaalunds fabler. Han har færdedes i disse egne. Til daglig ligger

den så stemningsfuldt, stillfærdigt og dog talende. Tætved står en gammel bøsse, der med svære beslag er naglet til en i jorden nedsat planke. Mulig har dog den rette lægedomskilde ikke været her, men nogle skridt herfra under Ledsbjærget. Sammen med at man søgte sundhed herved, valfartede man vel til St. Laurentius kirke i Undløse.

Til kilden henføres en variant af det kendte sagn: En bonde fra Tømmerup vilde julenat ride forbi Ledsbjærget til julemesse i Undløse. Bjærget løftede sig; der blev budt ham drikke i et forgyldt horn. Han spildte drikken, men den sved hår af hesten. Han red bort med hornet; »løb Fylding, borte er Gylding,« lød det efter ham. På den snedækkede eng Brågemade (Brokmade ?) styrtede hans grå hest. Men da han i yderste nød, forfulgt af trolde, råbte: »Hjælp. Gud, jeg helliger dig og St. Laurentius dette horn,« måtte de nøjes med at slynge en sten mod kirken. Hornet forvandlede til en alterkalk, og endnu har kirken en kalk fra o. 1400 med en smuk fod. Om Christian 4. fortælles, at da han engang besøgte Peder Reedtz, var han herved og spurgte da, hvorfra den mængde trækors hidrørte, som omgav kilden. Han fik til svar, at de var plantede af syge, som kom hertil selv fra fjærne egne. Så drog kongen sit sværd, som fire konger før ham havde båret, og spredte med det korsene for at tilintetgøre overtroen, men næste morgen fandtes de igen rejste. Endnu på den ældre Estrups tid o. 1840 efterlod de besøgende trækors og andre slags »anathemata«.

Smukkere sammenkomster end markederne blev de fester. Sælends bønder fra fyrerne holdt her i en række år og som til en vis grad kom til at svare til Skamlingsbakkemøderne: 30. juni 1845 var der 8000 tilstede. Af de kendte politikere, som har talt både på Skamlingsbanken og her, kan nævnes Drewsen fra Strandmøllen. Den mand, på hvis grund de holdtes, Casper Jørgensen i Ulkestrup Kildegård, var selv en af lederne af bondebevægelsen i Nordvestsælland.

I modsat retning, tilbage i tiden kan mulig også stævnerne her føres. Middelalderlig kildedyrkelse har ofte afløst en hedensk. Selv om religionerne har vekslet, har en og samme kilde kunnet vedblive at regnes for hellig. Det Distingsmarked, som endnu midvinters holdes i Uppsala, har sine rødder tilbage til hedenold og til en dyrkelse af træer og kilder. Men vi vil vente et øjeblik med at drøfte dette spørgsmål, her vil vi for sidste gang citere Valdemar Rørdam (Helligkilden):

Tunge guld kors, rosenkranse,
 helgenfaner har den spejled —
 under jævn døgn's månehorn
 så den hvide præster danse;
 på dens egen sølvstrøm sejled,
 offerdryset, Frejrs korn.
 Her var vældet, her var viet.
 Drotten, bonden og den syge
 drak og læskedes derved . . .
 Her kom folket for at dyrke,
 samlet, alle kræfters kilde,
 snart med offer, snart med fest.

Først vil vi opad til Ulkestrup by og endnu højere tilvejs til Ulvig, som man har kunnet komme til fra Kongsdal direkte ad en smuk vej over herregårdsmarker med vide udsyn over Åmosen, især fra Simenfeld bakke oppe tilhøjre (86 m.). Også nordvestligt for Simenfeld bakke ved landevejen er der herlig udsigt fra Bavnebjerg (84 m.) ved den store Kildeeng til åbne, store marker og skovbryn. I bakkerne nord og nordvest for Undløse findes mange steder stenfrit ler, uden at det kan ses at have været dækket af nogen senere nedisning, således i det land vest for Vedebjerg skov, der nu er meget kuperet, medens dog leret oprindelig må være afsat vandret.

Ved Ulvig en ikke smuk forpagtergård under Torbenfeld, men en herlig egelund og mere spredte ege, der breder deres kroner over tjørn. Uagtet man meget godt skønner, at disse træer højst er et par hundred år gamle, kan man ikke modstå den stemning, der ånder ud fra dem, og man troer sig henflyttet til et gudevi i fjærne hedenold.

Og man står netop, hvor et sådant har ligget. Ulvigs endelse kan ikke have noget at gøre med vig, havbugt; det siger beliggenheden langt fra havet og højt tilvejs. Derimod findes rundt om i Sverige stednavnet Ullevi, som forskerne ikke tvivler om, har været en helligdom for den ældgamle gud Ull. Meget mærkeligt optræder Ull i de svenske Gøtlande kun, hvor der findes stednavne med endelsen -løse, og

således er også tilfældet her. Merløse herred er fuldt af stednavne på -løse, fra Tersløse og Niløse sydvestligst til Merløse og Grandløse ved Holbæk; Ulvig selv ligger i Undløse sogn. Vort Ulvig har også været helliget Ull og burde skrives Ullvi eller Ullevi. I den nordiske mytologi, som den er os overleveret fra den sidste hedenske tid, spiller Ull kun en underordnet rolle, men allerede betydningen af hans navn: den herlige, den strålende, den majestætiske, viser, at han i endnu ældre tid har været en langt betydeligere gud. Man mener, at han engang har været den fornemste af alle guderne; i det gamle kvad Grimnesmål lover Odin, da han i kong Geirrøds hal sættes mellem to ilde, »Ulls og alle guders huldskab« til den, der befrier ham. Først Odinsdyrkelsen har fået hans betydning til at blegne. Man kan ret tydeligt skimte, at han i særlig grad har været krigernes og idrætsmændenes gud. Hans attributer er sneskoen (skøjten) og buen. Og nu er der det mærkelige, at disse attributer har givet navneforled til adskillige af de -løse, der findes nær hans vi i Merløse herred, således til Undløse, hvilket navn kan stå i forbindelse med det gammeltnordiske navn på en snesko, *ǫndurr*, de to Merløse, i hvilket navn gemmes *meiðr*, der betyder en lige, vandret, brugt stang og i nordiske dialekter slædemeder, Igelso, oprindeligt Igeløse, der har at gøre med gammelgermansk *ig*, en bue, og Tølløse, hvori gemmes *þjöll*, en fyrr, en tax. Oldtidens og middelalderens buer lavedes af taxtræ. Endeligt til Stenløse (-magle og -lille); pilespiden var selv i jernalderen ofte af sten. I andre -løse-navne kan vi genkende dyr, der brugtes af krigerne som feltmærker eller våbenprydelser; fra Nordsælland vil vi nævne Gamløse (på Ovø), af *gammr*, en grib.

I Ulls dyrkelse er det vel så, at Ledsbjærgets kilde har spillet en rolle; den får os til at tro, at middelalderens kilde dyrkelse har stået i umiddelbart forhold til de hedenske blot. Skulde man nærmere bestemme stedet for Ulls helligdom, kunde man gå ud for at finde *Álleás*, som i de gamle matrikler er navnet på en ås i Ulvigs Kirkevang, hvis *ál* kan stå i forbindelse med det gammelt-germanske ord for et gudehus: *al*. Mærkeligt er det også, at der blandt Ulvigs marker, hvor der aldrig i kristen tid har stået et gudshus, findes en Kirkevang. Er ved kristendommens indførelse det gamle gudeland bleven givet til den nye sognekirke, den i Undløse? Mulig er også på anden måde en forbindelse mellem dette gamle gudested og middelalderen. I kong Valdemars jordebog forekommer blandt kongeleve, kronens gods, et ellers ukendt Rødestensore,

der må have ligget sydligst i Tuseherred eller nær ind dertil. I nærmeste omegn af Torbenfeld og Ulvig ligger hele fire steder med -ore: gården Orelund, bakken Orebjærg, skovene Orekrog og Gamleore. Herredet iøvrigt har ingen stednavne med -ore. Det er da rimeligt at søge Rødestensore her; ved siden af viet kan allerede den hedenske fyrste have haft sin gård. Der er i Rødesten en ret uhyggelig klang, der fører fantasien hen til de blotstene, som overleveringen på Island har gemt mindet om, og på hvilke der ofredes. Og til de Godaborg, Godafjall osv., som hyppigt nævnes ved de islandske hov, kunde her svare Godbjærghælde, en meget stejl bakkekrænt nord for Kildeengen.

Vi nævnede, at Ulls dyrkelse i Danmark og Gøtlandene kan henføres til de egne, som er rige på -løse. Og gennem slutninger, som det ikke her er stedet at komme nærmere ind på, kommer man til den antagelse, at i -løse har samlinger af krigere, dele af høvdingens hird, boet. Sådant en stor koloni har vi her i Merløse herred, hvor der ellers ingen egentlige oldtidsnavne findes, ingen på -inge, -lev, -høj og -sted (Skellingsted og Søndersted er oprindelig -tved). Først en forholdsvis sen tid har fyldt egnen med byer af endelsen -torp. Merløse herred er et af Sælands største og var det endnu mere tidligere, da Stenmagle, Munke-Bjærgby og Bromme hørte med til det. Det havde da den usædvanlige udstrækning på den længste led af $4\frac{1}{2}$ mil i luftlinje, og dog havde det været naturligt at dele det, eftersom der indenfor dets område, som tidligere antydet, dannes et skarpt skel ved Åmosen. Hvorfor er herredet blevet så stort, hvorfor har det fået den mærkelige længderetning, og hvorfor har det trods den udprægede tvedeling dannet et tingfællesskab? Mon ikke, fordi det, allerede før herrederne blev skabte, udgjorde en enhed, som omfattede alle -løse, i hov-afhængighed af Ulvig.

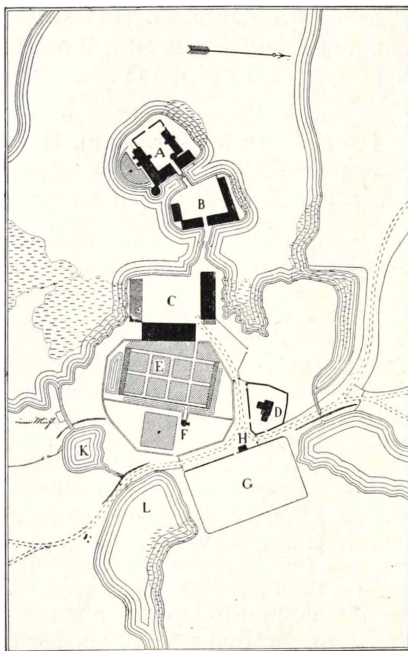
En lignende samling af -løse findes i Nordøstsælland fra Nordstranden og ned til Sengeløse og Vridsløse, også med et midtpunkt i en helligdom for Ull, Ullejre (som det rettelig bør skrives). Og da det kan antages, at dette Ullejre har været det rigtige fra sagnene om Hroar og Rolf Krake berømte Lejre, har det været Danekongens sæde og et sted, som også vort Ulvig har måttet vige for i betydning. (Stykkerne om Ull og -løse efter en afh. af forf. i Aarb. f. n. O.).

Så gennem vide herregårdsmarker forbi forpagtergården Orelund tilvenstre op på skovbakken Orebjærg tilhøjre (65 m.). Det allerherligste skovterræn; mørke i skov-

dybden og de mægtigste gamle træer foroven. Gives der smukkere træer i Sælland, mere individuelle, bredkronet regelmæssige eller ensidigt udviklede på grund af den høje, udsatte stilling? Udsigt fra en pavillon øverst: det hvide Torbenfeld lige nedenfor i sin borgsø (30 tdr. land), Holbæksletten, lidt i nordvest Mørkøv skov og Bjærgbygårds Frihed; over Tusenæs Odsherreds-bakkerne indtil det stor-slagne Vejrhøj; Skarridsøens skovlinje med Tornved hat-bakke som dristig forpost nærmere os, langt stærkere i lufttonen end hvad der ligger længere borte.

Sønden eller norden om søen til Torbenfeld. Herlig park på hølgende terræn (67 m.). Sandstensminde af Freund 1834 for et besøg af Frederik 6 hos kammerherre van Deurs ^{27/9} 1819 med Relief af en ofrende genius: »Taknemlighed«. Et ødelagt mindesmærke for den neden-nævnte såre fortjente godsejer Vilh. Hansen skal findes på den afspærrede engholm Krageholm. Den trefløjede gårds ene sidefløj er meget gammel, man mener endog fra dronning Margretes dage; midtfløjen oprindelig fra 16 årh., men restaureret af Manderup Brahe og ombygget 1755; den tredje fløj fra 1767. Tårnet på sydfløjen fra Manderup Brahes tid. To hjørnetårne tilbygget i vore dage af C. M. Smidt. I hovedfløjen en kælder med tre vandbassiner til brug under belejring, hvortil vandet lededes under søen fra en kilde i haven. Det hele et storartet anlæg med både borggård, staldgård og ladegård, hver liggende på sin ø. Opad anlægget lå endvidere kirken, lyst-haven, køkkenhaven, vandmøllen og smedjen. Mærkeligt nok ligger hovedfløjen mod mellemgården og ikke som på Frederiksborg, hvis anlæg er beslægtet, bagest, mod søen. 1668 skildres de pragtfulde værelser i borggården: »På denne gård befindes at være ti store stuer, som fornemme folk kan logere udi; kamre overalt i gården er 24, foruden det store køkken og tvende store borgstuer, hvor tjænerne spiser og er udi om dagen, som og brygger-

Torbenfeld : Grundplan fra 17. årh. For Ark. og Mus. I.
D : Kirken.

med to tårne og en irrgarten (labyrinth). På Krageholm en skøn abildhave, som bærer undertiden henved 80 tdr. æbler og sommetider mere«.

Hvem der har givet Torbenfeld navn, vides ikke, men da det nærliggende Simenfeld har samme efterled og ved sit forled viser hen til kristen tid, er Torbenfeld vel også ligesom Kongsdal fra denne. Estrup gisner, at det kan have navn af Torbern Jonessøn, der var gift med en søster til marsk Stigs hustru Ossa. Gården nævnes først 1310. Timme Timmesen af den sønderjydske slægt Abildgård og gift med den yngre Stig Andersens søster Sofie har ejet den; han kendes i tiden 1318—32. Hans datter Christine blev gift med hr. Evert Moltke, som ejede Torbenfeld 1377. Han ejede også Tømmerup, som kan have navn af Timme Timmesen. Evert Moltke

huset«: over alle husene var der kornlofter; udi porten var der fængsel, over fire alen dybt. Endvidere de fine herskabsstalde i staldgården med rustkammer; fæhus til 120, ja om det skal være 170 øxne, kornlader med 14 store gulve, et tværløft og to luder; »ligger fuldt af korn«. »Lysthaven består i 8 kvarterer, indfattede med ligustrum og vel forsynede med buxhom, blomster og urter, to lukkede gange med en enebærhæk fra den ene til den anden. Fiskedam, lysthus

var søn af en meklenburgsk adelsmand, der dog allerede havde slået sig ned i Danmark, og slægten følte sig hurtig hjemme her. Evert var kong Valdemar Atterdags kammermester og fra 1370 tillige marsk; vistnok 1381 døde han, og enken ægtede en søn af den berømte drost Henning Podebusk. Fra Moltkerne kom gården over til den rige familie Bydelsbach, først Engelbrecht (nævnt 1388), senere hr. Laurids Albrechtsen, der faldt i Ditmarsken 1500 som slægtens sidste mand. Hans eneste søster Mette bragte gården til sin husbond, den berømte rigshovmester hr. Mogens Gøye, landets rigeste og mægtigste mand i de bevægede år under Christian 2, reformationen og Grevens fejde; tilmed en meget klog og efter tidens lejlighed meget hæderlig mand. Ofte tog han sig af forfulgte, Christian 2 opgav han først, da denne selv havde gjort det ved at forlade Jylland. Hans Tausen lod han få beskyttelse på Gunderslevholm. Han ejede i Sælland også en tidlang Gisselfeld; desuden mange gårde i det øvrige Danmark. »Hans lige på jordegods har ikke været her eller i Tyskland udi nogle hundrede år«, siger Arild Huitfeldt. På Kalundborg var han en tid lensmand. Gisselfeld fik dog hans egen dattersøn Peder Oxe ham ved proces sat ud af. Af hans 17 børn fik Albert, vistnok den bedste af sønnerne, Torbenfeld; dennes enke, Anne Rosenkrantz, der overlevede sin mand i 31 år, var »ret en type på de dådkraftige kvinder i det 16. århundredes danske adel«. Hun »var idelig optaget af bestræbelserne for at afrunde sine besiddelser og at udkvitte sine nærstående medejere og af de jævnlige processer med disse. Ligprædikenen over hende siger med god grund, at hendes bestillinger var ofte mandagtige, og tabet af hendes eneste søn, som faldt 1566 i Syvårskrigen, gjorde intet skår i hendes virksomhed; men dog fik hun tid til at tage del i alskens festligheder, brylluper, barsler osv., både ved hove og andensteds, til omhyggelig at sørge for de fattige på sine store godser, ja selv til at sysle med genealogi«. 1589 døde hun på Torbenfeld kort tid efter en elsket datter. 1616 arvedes gården af hendes dattersøn Otto Brahe, en kort tid lensmand på Kalundborg. Otto Sperling siger om ham: »han var en magnefique mand og havde tilforn været den allerrigeste herremand i Danmark, men havde siden formedlet sin trohjærtethed og ved at være borgsmand i Kiel for andre herremænd mistet alle sine godser«. Der blev gjort indførsel i dem, men senere arvede han efter sine søstre Sæbygård i Jylland og Mørkegård († 1642). Sønnen Manderup Brahe var gift med Birgitte Trolle, en af Griffenfelds intime veninder. En række breve fra hende

til storkansleren vidner derom allerede ved overskrifterne: uforanderlige lille goven [fru Birgitte var Fynbo]; lille barn, lille skarn; lille hjærtebroder. »Jeg drømte om dig i nat«. Nogle af brevene viser stor ømhed for ham. Gårdens tilstand i hendes tid er ovenfor givet efter en inventarieliste, der blev affattet, da hun 1668 mageskiftede Torbenfeld til kong Frederik 3, der i den korte tid, han ejede gården, besøgte den ikke mindre end sex gange. Det var hans mening af Torbenfeld sammen med Kongsdal, Bjærgbygård og Mørkegård at skabe et stort sammenhængende gods for sin yngste mest elskede søn Jørgen, siden ved ægteskab med Anna Stuart prinsgemal i England. Men han foretrak Sydsælland og mageskiftede allerede 1671 Torbenfeld til gehejmeråd Christoffer Parsberg, og gården delte skæbne med Kongsdal, idet Parsbergs svoger og arving Otto Povisk var fallit ved sin død 1681. Frydendal blev udlagt til Rasmus Vinding, så også her en repræsentant for det nye bourgeoisie, den lærde stand og den nye nobilitet rykkede ind, hvor før den gamle adel havde været ene til huse. Han var forlængst en tilhænger af arveligt kongedømme og enevælde, da han mødte som en af universitetets repræsentanter på den mærkværdige rigsdag 1660, og han blev en af det nye kongedømmes mest brugte kræfter. Fremfor alt har han, der var skarpsindig og retfærdig, understøttet af Griffenfeld hovedæren for Danske lov. Året efter, at den var bleven gældende, døde han 1684. Sønnen solgte tre år efter gården til generallieutenant Johan Rantzau, der havde været en tapper rytterfører i den skånske krig. Med danske hjælpetropper deltog han siden i den spanske arvefølgekrig og udmærkede sig især i de berømte slag ved Höchstet 1704 og Ramiliers 1706; 1708 døde han i Bruxelles. Rantzau var »også i andre henseender en ualmindelig tiltalende personlighed. Den djærvhed, jævnlig parret med humor, hvormed han udtrykker sig i sine talrige breve til kongen og overkrigssekretæren, gør et forfriskende indtryk på en tid, da den nylig indførte enevælde havde fremavlet så megen uselvstændighed og servilitet; og samtidig afspejler brevene hans lyse hoved, hans varme hjærte og hans gode danske sindelag . . . Han var fremdeles en mand med videnskabelig dannelse og litterære interesser«. På Frydendal havde han sit egentlige hjem og gjorde meget for gods og gård. Han samlede alt, hvad hans formænd havde spredt, indløste Skamstrup kirke, indrettede fiskedamme, oprenede søen, ryddede sten og krat, samlede og indfredede gårdens marker, anlagde vejr- og vandmøller med stampeværk, plan-

tede, byggede og forskønnede allevegne. Fra 1714 tilhørte Torbenfeld Vincens Lerche til Lerchenfeld. 1765 blev generalkrigskommissær Stephen Hansen ejer, efter at han havde solgt sin blomstrende geværfabrik Hammermøllen ved Helsingør til staten, og efter ham kom 1770 sønnen Vilhelm August Hansen (1743—96), en af de fortræffeligste godsejere i tiden. Sine bønders jord fik han udskiftet, og han vilde gerne have afløst hoveriet og indført arvefæste, men gårdmændene turde ikke indlade sig derpå. Han lod sætte 28,000 favne eller 7 miles stengærder paa godset og plantede 60,000 træer, hvoraf 10,000 frugttræer. Af den store landbokommissions mænd var han den bedste næst efter Chr. D. Reventlow og Colbjørnsen. Således lød hans ord: »Jeg kendte aldrig større glæde, end om det var muligt, om jeg ved mine ringe råd kunde befordre mine medbrødres, den agtværdige bondestands, lyksalighed«. Han har fremfor alt æren for først at have foreslået ophævelsen af stavnsbåndet og at gøre overgangstiden, inden alle bønder blev fri, så kort som mulig. 1801 solgte enken til kommerceråd van Deurs; fra hans slægt kom den med Orelund, der før hed Lille Mørkegård, 1883 til familien Treschow.

Frydendal kirke er en af de få landsbykirker, der først opstod i slutningen af middelalderen, opført af Engelbrecht Bydelsbach 1459 »for hans svageligheds skyld samt for hans og hans frues saligheds skyld«. Han døde dog først efter 1490. Da den nærmest er et herregårdskapel, er den meget lille, skibet kun 14½ alen langt og 9½ alen bredt. Renæssanceprædikestol. På kirkegården empire-gravmæle, søjle med urne, over Fr. Vilh. Borthey (1776—1805). Indskriften er karakteristisk for tiden: »Pludselig skjulte dødens nat livets og håbets skønneste morgenrøde. Denne svandt, natten skal svinde, men ikke den dag, som bebudedes af den kommende morgen. Derfor tilbede vi tavse«.

Frydendal sogn består kun af hovedgård, afbyggergårde, funktionærboliger og arbejderhuse, marker, skove og sø. Engang havde byen ved Torbenfeld 12 gårde; til 1818 var Simenfeld, som nu er en af gårdens marker, en egen landsby med tre gårde. Også Bregnebjerg var en

by med to gårde. Endnu 1883 bestod Ulvig med sine fire gårde og fem huse. Vi ser således storgårdsdannelse langt op i 19. årh. På den kønne vej fra Torbenfeld til stationen føler man rigtig, hvad et gods i gammeldags forstand vil sige; der dannes en hel lille by. En hyggelig gammel skole og en meget malerisk stubmølle er desværre nylig forsvundne. Blandt de nye bygninger »det gule palais« af Iver Bentsen. Lige for Mørkøv skov og Friheden og derover Vejrhøj. Skovenes lange linje i vest ses måske herfra vejen bødre end fra Orebjærg.

Post, kro og afholdsbeværtning i Mørkøv.

III. JYDERUP—HØJBJÆRG—VINSKOV— SKAMSTRUP.

Fra Jyderup i sydøst ad veje og stier ud og ind østen om Jyderup skov, over Rådbjærg Huse til gården vest for Lille Højbjærg (77 m.). Fra fladt og kedeligt jordsmon kommer man nu ind i et strøg, der lige til Brændeløkke og Hørdal plantage kan karakteriseres som et parklandskab med lunde, trægrupper og levende hegn, der skyder sig ud fra de store skove, med småsøer, moser og enge, stejle bakker og spredt bebyggelse. Vel den tur indenfor Nordvestsælland, der mest minder om Fyn og Østslav. Nord om Lille Højbjærg og ad første vej tilhøjre; østen for en gårds have ad sti over til Langbjærg (61 m.) med herligt udsyn over sletten. Foran Tornved Bjærg med sin grusgrav prægtigt lysende i det grønne, Bjærgby Frihed, Kundby kirke, Løvenborg skove, i øst Torbenfeld hvide gård, i nord Odsherreds bakker. Forgrunden yndig med hegn og tjørne. Syd på; ved tjørnen oppe tilvenstre (69 m.) også godt; man ser her videre, man har knap så smuk forgrund. Kønt syn i modsat retning med Ålebjærg, Store Højbjærg, Lindebjærg og de høje træer ved Brændeløkke, Dønnerup-søerne, Vinskoven og Knøsen. I vest over Møsten Langåsen. — Kønt lige nord for bakken med

tjørnen at gå om forbi Tornved skovridergård (Bjærgbygårds) med en opgravet mose (nu altså sø) mellem skovbrynene. Syd for gården op på Lindebjærg (72 m.), en stor flade foroven, men stejle sider. Fladen helt opdyrket, men skov rundtom; kun bøg og eg. Meget kønt i retning ad Bromølle, i sydvesthjørnet af fladen. Velgørende roligt. Ad det bratte sydhæld og vestpå over til Højbjærg (95 m.), den højeste bakke indenfor Skarridsøskovene, 48 m. overmåde stejlt op fra bakkefoden, aldeles spidstoppet i modsætning til Lindebjærg. Bakken er skovklædt, men med kulissehugst, hvor ædelgran skal afløse bøgen i udhugstsnittene. Kun et lille »skafot« behøves for at give den frie udsigt til alle sider: fra Roskilde til Kalundborg. Men allerede nu ses Friheden, det skovklædte Hjortebjærg med Knøsen bagved, Vinskoven, Bromme plantage inde i Sorø amt, skovene ved Vedbygård og Nørager, Tissølavningen, Katrup, Trustrup skov, Saltofte bakke, Agnø kirke. En anden lille udsigt lidt nordøstligere på bakken (72 m.) til Bjærgsted bakker og en vig af Skarridsø.

Det er vanskeligt at komme over bæk og mose over i Store Møsten, og vi går tilbage sønden om Lindebjærg ud til vejen Tornved — Dønnerup. Stadig vidunderlig smukt med trægrupper og smukt tilbageblik til Langbjærg. Foran har man træerne ved Dønnerup. Aldeles yndigt ved Bødkerhus—Brændeløkkevejen med småsøerne Rajemose (25 tdr. land) og Gulemose. Pragtfuld allé ind til Dønnerup, ligeud maleriske frønnede pile. Om Dønnerup se side 188.

Meget smukt i Brændeløkke; gå tilvenstre, men hold dig på højden; så tilhøjre, indtil du opdager et næs i søen (12 tdr. land), der ud går du; både i det lave og på de omgivende højder gamle bredkronede bøge. Dammens mange flige fyldte med sumpvæxter og padderokker. Den smukke sti over Hørdal plantage til Bromølle side 188.

Så fristende det end vilde være at vandre ad den, vender vi os fra plantagen ad sti mod syd gennem bakket jordsmon og ad vejen Kajemose—Sørninge østpå til den sidste højt og ensomt liggende by; man skal kunne se den strax udenfor Slagelse. 1250 skænkede Knud, Valdemar Sejrs uægte søn, alt sit gods i Sørninge til Sorø kloster. Øst ud af byen (Kragedyssse tilvenstre, 71 m., inde-slutter to firsidede kamre med overligger), sydpå til en gård og ind i det nordvestlige hjørne af Vinskoven. Op på Kullebjærg tilhøjre (75 m.); skoven smuk med storformet skrånende terræn og høje fritstillede ensartede træer. Først bøge, højere oppe graner. Ned til vejen ad sti i øst og hinsides en lille bæk Firetønderstenen eller Vinstenen inde tilhøjre, ved hvilken bønderne i gamle dage samledes ved øl og brændevin for at aftale deres fælles arbejde. Man må forresten sætte et spørgsmålstegn ved denne fortælling; gik de virkelig så langt af by med dette formål? Tilbage og ad vejen sydpå til skovfogedstedet Vinhuset med en dysse og ved Dyssehuset skrås overfor en meget stor langdysse med 65 randstene, ganske vanrøgtet, brugt til affalddynger. Følg lige bag langdyssen op med skovens udkant til udsigt mod Åmosen og landet hinsides denne. På den korte strækning af 7 km. mødes her nedenfor Vinskoven fem herreder, Merløse, Tuse, Skippinge, Løve og Alsted, og syv sogne, Undløse, Skamstrup, Holmstrup, Rerslev, Stenlille, Stenmagle og Niløse, og på den langt kortere strækning af 600 m. fire herreder, Merløse, Tuse, Skippinge og Løve med sognene Niløse, Skamstrup, Holmstrup og Rerslev. Vi er således her inderst inde i Holbæk amt.

Fra det øverste punkt (71 m.) ad vej lige mod nord mellem høje frie graner. Bliv ved på højden lige til gården Antoinettesminde (under Torbenfeld), som man dumper ned til fra 74 m. Derefter først mod øst gennem blandet bestand, eg, birk, bøg; så mod nord længe, smukt

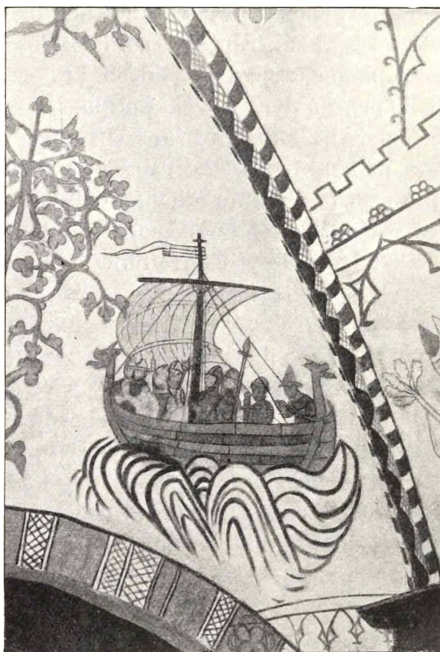
men ensformigt gennem nåleskov. Man kan her på grænsen af Undløse og Skamstrup sogne, af Merløse og Tuse herreder gå i plantage, lige til skoven krysses af vejen Ulkestrup—Skamstrup eller noget nordligere ved et hus tilvenstre af stien Ulvig—Skamstrup. Ja, man kan prale af at have gået omtrent 13 km. næsten udelukkende i skov fra Åmosens rand øst for Skellingsted til få minutters gang fra Knabstrup station, når man fra plantagen her, Nørreskov, bliver ved over Ulvig Indfredning, Nyvænge, Torbenfeld Lystskov, Torbenfeld Dyrehave, Orekrog og Katrinelund.

Men vi følger vejen til Skamstrup. Malerisk kirkegårdsмур. På kirkegården med de gamle asketræer hviler Povl Dons (1783—1843), der de sidste 20 år af sit liv boede forskellige steder i Holbæk amt, på Vognserup, i Bjærgby og sidst hos sin svigersøn, præsten Bøgh i Skamstrup. Han var Grundtvigs ungdomsven, men »Grundtvig lagde i sine heftige ungdomskampe så meget beslag på Donses kræfter, at denne segnede derunder for aldrig mere at rejse sig.« »Han, som i sin morgenrøde var en blomst med luekalk.« Graven er ikke fredet. Oprindelig var kirken kun lille, skibet 18½ alen langt og 9 alen bredt, men i gotisk tid er den udvidet mod øst; 1862 blev den restaureret af Chr. Hansen. Kulturhistorisk mærkelige kalkmalerier, restaurerede af Eigil Rothe, i de to mellemste hvælv, det vestliges dekoration fra o. 1350, det østliges fra o. 1450.

På korets østvæg desuden Marie med barnet på halvmånen. Læg også mærke til dragerne på gjordbuen mellem skib og tårn. Men iagttag fremfor alt i vesthvælvingen den mærkelige gammeldags form på det her afbildede skib, der med sine dragestævne ikke ligner et fartøj fra den senere middelalder med de tunge kasteller for og agter; vi kan formode, at her er den skibstype, som Valdemarerne brugte på Vendlands- og Estlandstog.

Prædikestolen renæssance fra 1591; gotisk degnestol; maleri af Luplau Jansen, forestillende Julius Theodor Borup

Skamstrup kirke: Hvælvingsmaleri. Fot. Nationalm. II.

(1814—1904), præst her i 40 år til 1898; mindsten inde-muret i kirkegårdsmuren. Hans hustru var søster til Ernst Trier på Vallekilde. Hjemmet var meget musikalsk, præsten var ven af Hartmann og var med at stifte studen-ter-sangforeningen.

Før Skamstrup Lillemølle oppe på Gerrebjærg (73 m.), hvis top har en borgplads med 2 volde, den ene udenom den anden, med mellemliggende tør grav; ingen bygnings-rester. Anlægget behersker ganske byen.

Vest ud af Skamstrup og op på Knøsen (99 m.), det højeste punkt mellem Mørkemosebjærg og Kløveshøj, korresponderende som gradmålingspunkt af anden rang

med Vejrhøj og Kløverhøj. Mægtig udsigt over det land, hvis fjærne punkter vi så tit har nævnet. Efter solens stand skal man til de forskellige tider af dagen tilsammen tælle 72 kirker. Man ser Slagelse, Kalundborg, Ringsted, Sorø, Roskilde og Holbæk. Træet på toppen gør bakken meget let kendelig rundt om fra, dog bærer også Favrbjærg (81 m.) øst for Skamstrup et træ øverst. Over til det stejle Hjortebjærg (85 m.) med herlig skov; lige ved Lindholtgården, arvefæste under universitetet, med en hovedbygning »for en familie udenfor bondestanden«. Fra Hjortebjærg over mose forbi de spredte Katrinebjærg huse. Mellem de to sidste tilvenstre for vejen går vej fortsat i sti forbi et herligt hvilepunkt ved en dam mellem træer op over Sandbakke (71 m.) til Brændeløkke og så fra små udflytterlodder ind på Dønnerup store hovedgårdsmarker. Fra Dønnerup (næste side) kan man hurtigst gennem Store Møsten skov komme tilbage til Jyderup station. Men man kan også — efter en afstikker til Knøsen — fra Skamstrup gå nordpå til Mørkøv station, forbi Orelund og Torbenfeld, idet man undervejs ikke glemmer at bestige Orebjærg, hvis man ikke på en anden vandring har besøgt dette.

IV. JYDERUP—DØNNERUP—BROMØLLE— HOLMSTRUP.

Fra Jyderup station ad landevejen forbi den østlige vig af Skarridsø og en langdysse med tre kamre til venstre til den lille gammeldags landsby Axelholm. Bestigningen af den prægtigt formede Axelholm Bavnehøj med den stejle, toppede stigning sydligst og den mod nord jævnt afskydende ryg gemmes til hjemvejen. Ved skovfogedhuset med de store ege ind i Møsten skov. Møsten er et ikke helt sjældent navn på udmarker eller måske oldenskov. Den smukke skov gennemvandles ad hovedvejen mod sydøst, men der er kønt både vest for vejen med

udsigt til Langåsen og Holmstrup over Præstemosen med birke og en bøgeholm (igennem den går Dønnerup kirkesti) og øst for vejen med stejlt hæld mod Nebbemose og Nørremose; egelund nord for denne sidste. Hvor Gulemosens vand blinker frem, følger man stien langs dette med ege og bøge udover vandet og går ad vejen mellem Gulemose og Rajemose. Allee op til hovedgården Dønnerup, oprettet 1730 af Peder Benzon af en nedlagt landsby, fra 1820 under Dragsholm. Men 1790—1800 ejedes den af den senere så bekendte minister hos Frederik 6., Poul Chr. Stemann, der drev gården særdeles godt og tog sig af sine bønder, hvem han befriede for hoveriet. Over i Brændeløkke (se side 183). Fra det sydvestlige hjørne et ganske kort stykke over til Hørdal plantage, mellem hvis graner allerede Åmosen skimtes, og derfra ad en såre ejendommelig sti langs plantagens nordre bryn med ege og bregner. Mose med åkander, men til siderne de rolige marker og Åmosens flade. Man er højt tilvejs; i nordvest skimtes som så ofte Kundby hvide kirke mellem træerne, nærvæd er Holmstrup røde kirke med Langåsen bagved og den yndige Præstemose. Ved Stodderbakken er man 83 m. tilvejs; nu kommer Åmosen rigtig frem. Over Stenmagle ses Gyldenløveshøjlandet, over Stenlille kirke Hjortebjærg i Nordskoven. Nærmest hinsides Åmosen Hesselbjærg skov og derover skovene mellem Niløse og Ruds-Vedby. Længere tilvenstre Blæsingebakker ned ad Slagelse til; Kløveshøj og Katrupskov. — Sønden om Kræmmergården går så en sti ned mod Bromølle.

Bromølle kro er endnu en hyggelig, gammel landkro, lavt til loftet, god mad og god betjæning. Den ligger endmere overordentlig smukt. Hvor er der hvile på verandaen ved den rindende å med de snadrende ænder, med skovhøjden bagved, og tilvenstre det inderste af Åmosen, hvorudover spredte bøgegrupper. Og endelig ligger kroen udmærket for udflugter, som ikke så let på een dag kan

gøres fra Jyderup station; længer syd og sydvest til Kløveshøj, Tissø og Ruds-Vedby, østpå til Vinskoven, Knøsen og Skamstrup. Her er tillige købmandshandel og brevsamlingssted, men ellers mellem skov og mose kun få boliger og mennesker.

Som mølle blev den nedlagt 1776, da Åmosens vandstand sænkedes, men den nævnes allerede 1199 i Absalons gavebrev til Sorø kloster: curiam Lesiøholm [Holmstrup] cum molendino Nævitzbro et attinentibus villulis, Axleholm, Nythorp, Dindethorp, Gungethorp, Birkenes et in Schamstorp terram de pensione 17½ sol. annuatim. In Sørninge terram 20 sol. pens. ann., in Thorntved terram reddentem 9 oras etc. Dindethorp genkendes endnu som Dønnerup, men Nythorp og Gungethorp kan have været anlæg inde i den store skov, som atter snart forsvandt. Hundrede år efter, 1292, gav adelsmanden Henceloo for sin og sin hustru Lydgerdis sjæl klostret tre stigborde ved møllen i Nævitzbro med den jord, som kaldes Damband, dog ikke de tilliggende enge, og 1294 gav hr. Albert, søn af grev Albert af Gleichen, sit eje ved møllen i Nævitzbro, nemlig stighord og damband og fisket i disse stighord. 1414 skete et mageskifte mellem Sorø og bispestolen, således at klostret afstod blandt andet hovedgården i Cathemose (det nærliggende Kajemose) og alt, hvad der hørte derunder, nemlig alt det gods, klostret havde i Holmstrup, Dønnerup, Birkenæs, Rejstrup, Axelholm, Bendebode, Sørninge, Brøkøb, Kuserup, Katrup og Nævitzdamps mølle.

Men møllen har vistnok endnu ældre historie. I haven står de to berømte tax, hvoraf den ene er Danmarks største, 10½ m. høj og 2½ m. i omfang. Træet er livskraftigt at se til, og om efteråret er det fuldt af koralrøde frugter, som står smukt mod det broncegrønne løv. Taxen elsker skygge; særlig mens det er ungt, trives det bedst under andre træer for at få sin svære stamme og brede krone. Men overtroen lader det være farligt at sove i dets skygge. I den græske mytologi fremstilles hævngudinderne med fakler i hænderne af dets vedd. Sikkert er det, at dets nåle er gift for kvæget. Nu findes taxen som bekendt kun vild ved Vejle, men talrige oldsager fra alle Danmarks egne viser, at dette træ tidligere har været almindeligt her; netop menneskets omfattende brug af det menes at have bidraget til dets udryddelse. Taxen kan blive meget gammel; træer i England skal være mere end 1500 år. Den bliver sjældent højere end 10 m., og træet ved

Taxen ved Bromølle. Warming; De danske Skove.

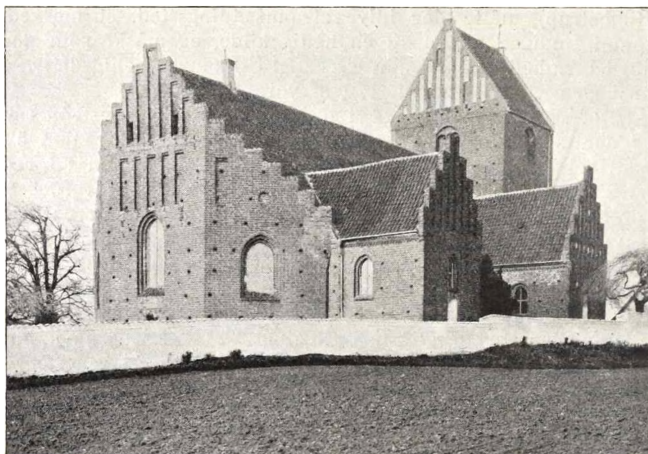
Bromølle kan for den sags skyld være ældgammelt, og i så fald ikke indplantet i en have, men oprindeligt voksende i den fri natur, en rest af fordums større bestand, et lævn fra tider, da bueguden Ull ikke langt herfra holdtes højt i ære, og man snittede sine buer af dette træes vedd. I helligdommen ved Uppsala i Sverige stod et helligt, eviggrønt træ, som man har villet vise, var en ældgammel, mægtig tax. Helt til Himalaia holdes taxen hellig. — Se side 174 ff.

Bromølle har ligget på et meget vigtigt punkt. Her måtte i fortiden vejen fra hele Sydvestsæland gå til Nordvestsæland, eftersom ikke blot Åmosen i østlig retning satte et milelangt, afgjort skel, hvor ingen vej førte over før Bonderup, men også fordi tre fjærdingvej nordvest for Bromølle nye mose- drag begynder ved Øresømølle, den nedre Åmose, som sammen med Tissø igen på en lang strækning hindrede samkvemmet. Kun mellem Bromølle og Øresømølle nærmer det høje land sig på bægge sider åen, og denne selv er der ikke meget dyndet og siggroet, men stenet og ren med stridt løb. Her kunde man vade over, og bro kunde slås. Her løber endnu landevejen Slagelse—Nykøbing, og her (i det nærliggende

Holmstrup) måtte der blive et omsætningssted, et marked, som i Undløse støttet til en hellig kilde, og måske som der afledet fra hedensk gudsdyrkelse. Det Ull kanske helligede træ i krohaven vil ikke komme ud af vore tanker.

Det smukke mosedrag, vi ovenfor nævnedes, Præstemosen, er den strækning, om hvilken beskrivelsen til Christian 5's matrikel siger: Imellem Holmstrup vange ligger en sø ved navn Læs-søe, til Dragsholm henhørende, mest overgroet af rør og siv. Efter denne Læsø nævnedes i middelalderen hele den opdyrkede egn, som dannede Holmstrup sogn, Læs-jøholm, en holm mellem skovene; af Læsjøholm udledes igen Holms-torp og Axel-holm, der må have været hovedbyen, mens Holmstrup var det senere udflyttede. Man får en anelse om, at denne lille sø, der var mægtig nok til at give et helt sogn navn, har haft betydning for den formodede hedenske offertjæne. -- Adskillige landsbyer herinde i storskoven er i tidens løb forsvundne, således Birkenæs, nu kun skovridergård, Nostrup ved Agnsø, Kusserup ved Katrup, Simenfeld ved Torbenfeld, alle tre slugte af herregårde; Dønnerup, Astrup, Halleby, Nørager er helt bleven til storgårde. Gårdene Bøstrup, Holmegård og Orebo er gåede op i Selchausdal; Stenrand og Nyrand, tilsammen 6 gårde, er bleve til plantage; Åserup er en forsvunden by i Sæby sogn; Rejstrup var før en lille gård med megen skov; i Hjembæk sogn har ligget et Sasserup; ovenfor nævnedes Nyrup og Gungerup.

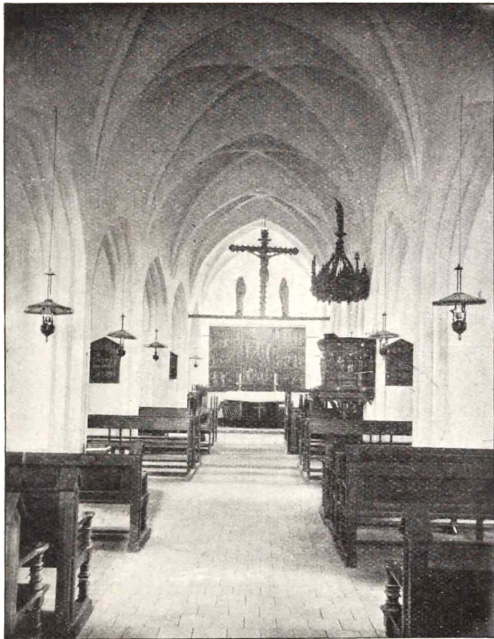
Denne gang tager vi ikke tilbage gennem skovene, men følger i det væsentlige Nykøbingvejen. Selve denne vej bidrager ved sine træer og sine krumninger ikke lidet til landets skønhed. Før Holmstrup by træffer vi tæt op til et stengærde St. Søren's berømte valfartskilde, en sten-sat brønd, hvor der i middelalderen holdtes fire markeder årlig, som Frederik 2. henlagde til Kalundborg, da der forsamlede sig »meget skarnsfolk«, som bedrev »stor synd med overflødig drik, mandslæt og anden uskikkelighed.« Kalundborg borgere havde også klaget over, at markederne var dem til skade. Allerede tidligere havde Christian 3. tilskrevet stiftslensmanden Hans Barnekov, at han skulde sætte en stopper for det meget afgudereri, der dreves i Holmstrup kirke. Og Peder Palladius skælder i sin visitatsbog ud på »den døde Søfren i Holmstrup«; »St. Søfren er

Holmstrup kirke. Fot. Nationalm. II.

brændt op, hans blok er heden tagen«. Men endnu kaldes byen St. Søren Holmstrup. Man kan ikke tænke sig en dansk kirke skønnere liggende, og ingen skønnere plet til udfoldelse af folkeliv, mere råt, men mere naivt og mere malerisk end nuomstunder. Udenom den røde kirke og den faste kirkegårdsmur de hvide boder og brogede dragter, og udenom dem igen de grønne skove, tavst modtagende markedslivets hujen, der kun stiltede, når processionerne skred ud af kirken.

Valfarterne gjorde kirken så rig, at den mod slutningen af middelalderen, 1492, mens Niels Skave var biskop i Roskilde, kunde bygges helt af nyt; den bliver derved en af vore få sentgotiske landsbykirker og er i og for sig meget anselig og interessant. Allerede forinden, 1489, havde biskoppen stiftet sjælemesser for sine forældre og søskende her og derved måske givet det første og det bedste tilskud til den nye bygningens opførelse; hans broder, Herluf Skave, var 1488 og 1496 og vel også i de mellem-

Holmstrup kirkes indre. Fot. Nationalm. II.

liggende år bispelig lensmand på Dragsholm, til hvilket len Holmstrup hørte, og han kan også have skyndet på værket. Mærkeligt er det at finde en sådan kulturfremtoning i en så afsides og mennesketom egn. Først har kirken sin herlige beliggenhed, indesluttet af skove og bakker til alle sider; den lille by med de hvide bindingsværkshuse fremhæver den kun (et afskyeligt moderne cementhus undtaget, der sammen med den hyggelige gammeldags gård ligeoverfor kan bruges som »eksempel« og »mod eksempel« på pænt og hæsligt byggesæt). Så har kirken sin anselige ringmur, i hvilken der ligesom ved Kundby kirke er blindinger med skydeskår på de steder, hvorfra vejene

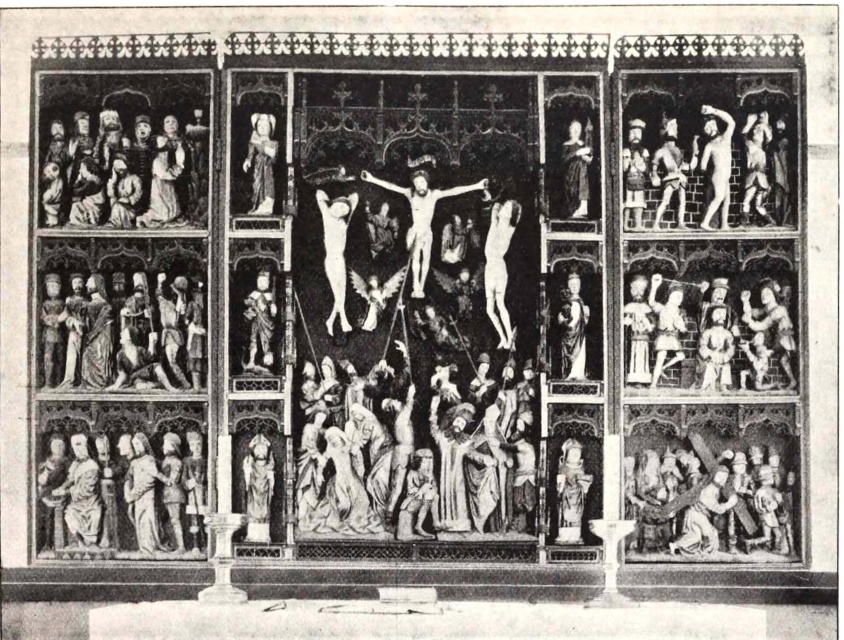
skulde beherskes; indenfor den ligger kirken afsondret og myndig. Dernæst virker kirken ved den herlige farve i de røde mursten, hvoraf mange særlig om vinduer og døre er hårdbrændte, hvad der sammen med de ikke udfyldte stilladshuller gør murene spillende, levende. Endelig danner den en fortræffelig »klump« med sit tårn, sine udbygninger, sit tresidede kor og sit svære tegltag, alt i een støbning. En brøst er det kun, at tårnet har mistet sine kamgavle.

Også indvendig er den i een støbning: tre skibe, skilte ved 12 grove piller, helt hvidkalket, hvad der gør en herlig virkning ved lysets spil en solskinsdag. Glem ikke at gå allerlængst ud i tårnhvælvingen for at nyde perspektivet. Alt sit gamle inventar har kirken bevaret; de stærke farver og forgyldningen lader alteret stråle frem, indfattet af korstolens brune træ. Strax nær indgangen den svære jærnbundne fattigblok; her faldt gaverne rigeligere end andensteds fra hjulpne syge og glade markeds-gæster. Så går vi op mod koret, som betrædes under en bjælke tværs over midtskibet, der bærer en gruppe af den korsfæstede med Marie og Johannes; en lidt uortografisk latinsk indskrift.

Alterskabet indeholder Korsfæstelsen; engle opfanger Kristi blod i kalke, andre bærer naglerne. Over den gode røver er der en engel; en øgleagtig djævel med lang hale griber den onde røvers sjæl. Forneden ses bl. a. en skriver med fjerpen; en mand vrænger ad Kristus. Indholdet af alterfløjene kan ses på billedet. Læg mærke til den drage, som på Getsemane-fremstillingen stikker sit hoved frem af klippen, og til den dreng, der ved Tornekroningen blæser i horn. Tidens rustninger og dragter; de spidse jødehatte ved siden af stormhuerne. Af de sex enkeltvis anbragte helgener er den midterste tilvenstre for os St. Olaf. Foroven et lille galleri; over de enkelte billeder sengotiske æselsrygbuer.

I det murede alterbord er der udsparet et relikvigemme

med en enkelt knogle (St. Søren's tå; i virkeligheden et fodrodsben af et svin). På hver side af alteret en korsstol

Holmstrup kirke: Altartavle. Fot. Nationalm. II.

med 5 sæder og pulte. »Misericordiaerne«, hvortil præsterne støttede sig, når de under messelæsenen skulde stå op, dannes af indskårne hoveder; det inderste på

sydsiden dog af en øgle eller skjoldpadde. På den nordlige stols endestykke slægten Urnes våben, en ørnklo, på det søndre tilsvarende et skjold med bispehue og bispe-

Holmstrup Kirke: Prædikestol. Fot. Nationalm. II.

stav over. Korstolene er vel, at slutte fra våbnet, lavede, mens Lage Urne var biskop i Roskilde (1512—29); i domkirken stammer bispestolen fra hans tid.

På nordvæggen hænger et alterskab, som dog kun er

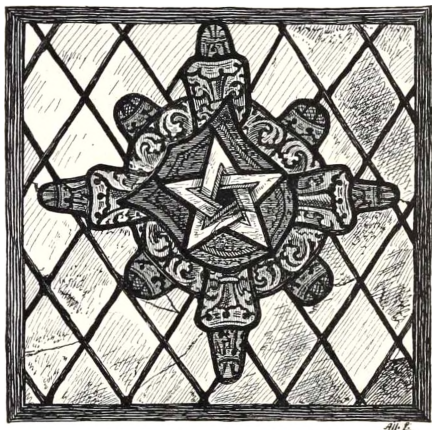
midtstykket af et tidligere trefløjet: Johannes Døberen med en bog, hvorpå ligger et lam, og en velsignende biskop, St. Søren selv. Lige overfor på sydvæggen en siddende Jomfru Marie med Jesusbarnet, vistnok noget ældre end det lige nævnte. Af stolestaderne har 5 gotiske endestykker (8 er fra 17. årh.).

Ældre end kirken og dens øvrige indrede er den romanske granitfont med rebsnoning både på fod og kumme; den viser, at den tidligere kirke har gået tilbage mindst til 12. årh. — Yngre er derimod prædikestolen, der er et af Lorenz Jørgensens bedste arbejder (1649) med det festlige store helhedssving og med den omhyggelige — og hyggelige — udførelse af enkelthederne. Mellem de enkelte flader er der hermer med apostelskikkelser, der stikker op af masker; i felterne er fremstillet de første menneskers historie, fra Adams skabelse indtil efter syndefaldet Adam må grave og Eva spinde. Meget smuk er undersiden af himlen. Adskilligt af træet har stået nøgent, så det gør sit til farvehelheden. Giverne af prædikestolen er lensmanden på Dragsholm hr. Christoffer Urne og fru Sofie Lindenov, der også har prydet adskillige kirker i Odsherred. Prædikestole fra katolsk tid er meget sjældne, og kirken blev vel ikke, da den byggedes, forsynet med en sådan.

Omtrent samtidige med kirkens opførelse er de to egetræsdøre i den nordre indgang og i våbenhuset. I Nationalmusæet gemmes malede ruder fra Holmstrup kirke, som man havde lyst til at ønske tilbage til den, for at alle de gamle kostbarheder kunde være samlede her; de forestiller St. Søren og Marie med Jesusbarnet og bærer biskop Niels Skaves fædrene og mødrene våben. Så kunde man endelig ønske kirken nogle kønnere lysekroner end de isenkramslamper, som nu oplyser den, og nogle mindre tunge herskabsstole end de nuværende moderne.

Ved første sted nord for Holmstrup vest for vejen ind

til venstre og op på den langstrakte ryg Langåsen (80 m.), som man følger mod nord ad vej og stengærde omtrent indtil, hvor vejen fra Ranglemlølle støder til landevejen og man ved en grusgrav næsten kan rutsje ned på denne. Herlig udsigt med Holmstrup-dalkedlen og den skovklædte ådal som midtpunkter: Åmosen og landet

Holmstrup kirke. Glasmaleri med biskop Niels Skaves vaben.
Nu i Nationalm. Danmarks R. Hist. III.

hinsides denne, Katrup, Tissø med kirker og Gørlev sukkerfabriks skorsten bagved, Urhøj ude ved Bæltet, Jorløse kirke, Ubby kirke, Saltofte bakke, Raklev kirke på det høje Refsnæs, det lave land mellem Kalundborg og Saltbæk vig, Sejrbugten og Sejro, Bjærgsted bakker, Bassebjærgs mørke nåleskov bag om Stokkebjærgs bøge, Axelholm Bavnehøj, Tusenæs med Hagedsted og Hørby skove, Holbæklandet, Møsten Skov med det skovklædte Højbjærg ovenover, Knøsen, Brændeløkke.

Nord for gården vest for vejen i Axelholm op på Axelholm Bavnehøj (80 m.). Udsigten er mindre køn end fra Langåsen, men man ser videre i retning mod nordøst

ad Holbæk til. Til højre for det gransorte Bassebjærg ses Vejrhøj; Jyderup by og en lille snip af Skarridsø. Til venstre over Lille Højbjærg Tornvedbjærg. Over Holmstrup kirke endnu lidt af Midtsæland; Katrup osv. Også under Bjærgsted bakker lidt af Skarridsø, men søen spiller ingen rolle for udsigten.

Frem til Jyderup station.

V. JYDERUP—SKARRIDSØ—DELHOVED— BROMØLLE—KATRUP.

Intet er blidere og dog mere højtideligt, stemningsfuldere end i en sommermorgens stilhed at glide henover Skarridsøens vand. Rundtom de tavse skove; kun årens plasken og vandets mumlen mod kølen, vildænders, lappedykkeres og rørhønses vingeslag. Men skøn er også en aftentur med det varme lys og de lange bløde slagskygger over skovene. Grundtvig skildrer sejlturen i et iøvrigt dårligt digt fra opholdet i Bjærgby 1844.

Hinsides den lille skov Drivsaat med det hyggelige skovløberhus (beværtning og folkeliv søndag) bor fiskeren Langemark, som har både til udlejning til landingsstederne ved Birkenæs i Delhoved skov og ved Rejstrup skov. Vi vælger det første sted til landgang og kommer ad sti langs den solåbne skrånende slette med de spredte træer op til de berømteste udsigtspunkter ved søen med mægtige træer til baggrund; kendt gennem fremstillinger af malerne P. Chr. Skovgaard og Gotfred Christensen er udsigten med den som et næs fremspringende Prinsesseholm i forgrunden og det mørke Bassebjærg til afslutning; lidt længere til højre får man en udsigt over søens storflade med Astrup hovedgård og Bjærgsted banker. Den røde hyggelige skovridergård Birkenæs nævnes allerede 1199 i Absalon gavebrev til Sorø kloster som hørende under hovedgården Læsiøholm (Holmstrup) ligesom Axélholm.

Gå over skovridergårdens gårdsplads til venstre, og en udsigt af en ganske anden karakter åbner sig: Søen er borte, men vi har Åmoseåens skovdal op til det højtliggende Katrup; udsigten her er malet af Kølle. Søg herfra ad gårdens markvej op til to morsomme stenstrøede banker (66 og 67 m.), overgroede med ener, gyvel, slåen, tjørn og ligeledes med udsigt. Også Tissø ses i det fjerne, Sælland bag det, så Store Bælt og yderst Fyn. Vejen går så udenom en grusgrav ned mellem smukke hækker til Rangle mølle, men bliv på denne side åen og søg ad en vej langsmed den side eng og Mølleskov sydpå over ret ukultiveret mager jord mod det ensomt liggende Krathus, hvorfra man går lige ind i skoven Bredevang, der lang og smal når op til Bromølle. Ganske herligt; kæmpemæssige tjørne, der i afstand i blomstringstiden ser ud som hele hvidgrå mure; smukke bøge og ege; skovsletter, fyldte med gøgeurter, skrånere ned mod den stærkt lydende, stride, stenfyldte å (mellem Bromølle og Rangle mølle falder den 7--8 m.), hinsides hvilken skovene atter rejser sig.

Fra Bromølle (side 188) gennem smuk skov op til Katrup (fra 23 m. til 85 på marken syd for gården). Gå øst om gården ad markvej. Selv når det højeste punkt er tilsået, og udsigten ikke kan fås derfra, er her dog svært kønt på den store hvælvede flade. Kløveshøj viser sig smukt udskydende; herligt mod Tissø og Fyn. Urhøj danner afslutningen hinsides søen. Jorløse kirke, Madesø, Trustrup skov med Saltofte bakker over, den nedre Åmose, Saltbæk vig, Sejrbugten. Man ser dybt ned i Katrup Haveskov, i hvilken man nu søger at komme ind; aldeles herligt jordsmon og vidunderlige træer. Gå ikke ind i den egentlige have, men ud på marken i vest. Allerede her og måske bædre lidt fremme i vest igen en ypperlig udsigt over Tissø og hele Vestsælland, af nogle

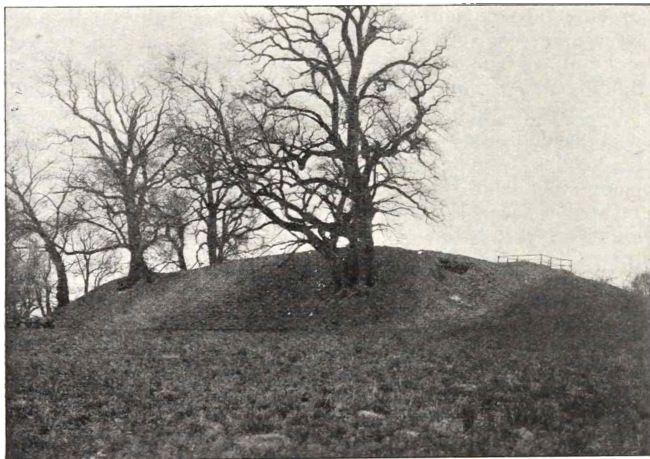
regnet for den smukkeste i Nordvestsælland. Nordpå har man skovene indtil Stokkebjerg—Bassebjerg.

Katrup nævnes 1414 i mageskiftet mellem Sorø kloster og bispestolen, til hvis eje det gik over. 1561 mageskiftedes gården fra kronen; dens ejere af slægterne Skade og Juul er ikke interessante; siden er den igen bleven statens, ti 1664 overdroges den til rentemesteren Henrik Müller, »en forening af et handelsgeni og en svindler«, der som en af kronens store kreditorer fik sig udlæg i jordegods; allerede 1658 havde han fået Sæbygård og krongodset i Løve herred, 1660 Dragsholm i pant; siden fik han det som ejendom, 13—14,000 tdr. hartkorn i alt. De fleste af sine herregårde overdrog han til børnene: men på sine gamle dage blev han fuldstændig ødelagt ved, at man reviderede hans konto med staten, og ved forskyldte og uforskyldte omstændigheder; hans sønner Christian og Frants (gift med Thomas Bartholins datter) beholdt dog Katrup. 1800 købtes gården af Johan Caspar Mylius, der i besiddelse af dygtighed og kapital i den for landmændene så uheldige periode efter 1814 erhvervede sig meget store ejendomme. Han blev stænderdeputeret 1838 i Viborg, valgt af sædegårdsejerne, og døde 1852; Katrup arvedes af sviger-sønnen grev Bernstorff, i hvis slægt den endnu er.

Ind gennem skoven nord for gården vest for den store mark; så nær som muligt til denne; forbi skovfogedstedet Edelsminde og derefter på den venstre åbred gennem Trompetervænget, over lysning og å-idyl forbi det gule Ellehus gennem Ellehusvænge. Hold stadig ad hovedskovvejen til venstre til et hus ved en ny lysning, så omtrent nordpå gennem Møllervænget, vest om et ret brat hæld mod nord, gennem graner, og man er ved et let passabelt vadested over åen. Ofte kan man på de store sten komme tørskoet over. Man er nu ved de smukt liggende Rejstrup huse, tidligere landsbyen Rexstorp, som nævnes 1414 i det føromtalt mageskifte; kan, om man har lyst, tage hele vejen rundt om søen, men kan også lidt østligere ad meget stejl, stenbelagt sti komme op i Delhovedskoven igen og frem til Birkenæs. Hvad man på udturen fik i morgenbelysning, har man nu i eftermiddagens varme lys. Men denne gang sejler vi ikke tilbage, men søger hjem

ad en meget smuk sti gennem skoven, som begynder nær ved skovridergården og går vest og nord om en skoveng. Før denne til højre en stendysse. Ved skovfogedhuset Fuglsang er man ude af skoven og strax efter på Slagelse-Nykøbing landevej. Har man tid, kan man se sig mere om i Delhoved, gå ud på Prinsesseholmen (24 m.) eller nordligere ud på Hovedet (41 m). Har man dristighed, kan man nok bryde over skovhegnet i øst og komme op på Axelholm Bavnehøj (side 198).

Skarridsholm Voldsted. Fot. Nationalm. II.

**VI. SKARRIDSØ—REJSTRUP—KONGENS MØLLER—
TRUSTRUPSKOV—AGNSØ—
STENRAND—BJÆRGSTED—SKARRIDSHOLM.**

Over søen i båd til næsset i Rejstrup skov. I skovløberhuset midt i skoven ved foden af den høje bakke (48 m.) lidt beværtning. Sydvest på til vejen, der fra Rangle mølle fører mod vest forbi Grydemølle til Agnsø, parallelt med åen, norden for denne.

I den hele række af møller er Bromølle den øverste, nu nedlagt, så Ranglemølle, Stridsmølle, Grydemølle, Øresø mølle, alle ved selve Åmoseåen, eller som den nedenfor møllerne kaldes, Hallebyå; nordligere ligger endvidere Kongens mølle ved det korte løb, som fører Skarridsøens vand ud i åen. Også andensteds findes sådanne mølleanlæg tæt ved hinanden; i Holbæk amt har vi dem ved Elverdamså, og vi har også omtalt Vintre møller. Mest bekendt i Sælland er dog møllerækken ned med Lyngby å ved Jægersborg Dyrehave, hvoraf en række fabrikker er fremstået. I gamle dage, da vindmøller var sjældne, måtte sådanne samlede anlæg fremkomme, hvor vandløbene havde stridt vand med stærkt fald og let kunde opdæmmes. Møllerne kom så til at ligge tæt sammen, men ofte fjærnt fra landsbyerne, inde i skov, og folk havde lange mølleveje. Derfor også det almindelige navn Røde mølle (af rydd). Her falder åen på en strækning af 4 km. fra Bromølle til Ranglemølle 7 m., og herfra igen på 2¹/₂ km. indtil Øresø mølle 12 m. Ved Bromølle ligger åen 23 m. højt, ved Øresø 4 m. Skarridsøs korte afløb (lidt over 1 km.) falder fra 19 m. til o. 7 m. På den o. 25 km. lange strækning fra Bonderup til Bromølle er åens fald derimod kun 5 m. Hele denne dal med åens rislende vand indfattet af side enge, af høje bakker og skove, er værd at gæste. Strækningen på bægge sider af åen fra Bromølle til Rejstrup huse har vi allerede lært at kende. Møllerne ligger i 5 forskellige sogne: i Holmstrup Bromølle og Ranglemølle, i Sæby Stridsmølle, i Agnsø Kongens mølle, i Bjærgsted Grydemølle og i Jorløse Øresø. Ontrent ved Kongens-, Gryde- og Øresø-møller støder de 5 sogne sammen med meget uregelmæssige grænser. Man føler, hvorledes dette er sket uden nogen oprindelig regulering, men da bebyggelsen fra 5 sider mødtes fjærnt fra byerne dybt inde i skovene. Hvorfor møllerne under eet kaldes Kongens Møller, kan man have en formodning om. Vi veed, at Valdemar Atterdag ofte opholdt sig i denne egn, hvor Kalundborg var et af rigets hovedslotte. I den sælandske Krønike berettes under 1356 om den på alle områder virksomme konge: »Fremdeles lagde kongen hr. Henrik, biskop af Roskilde, og 12 andre af landets abbeder og herremænd landets ærinde og tarv på sinde, men mest de møller, han nylig havde bygget, og deres løb og flod; han vilde ikke, at åerne skulde løbe i stranden uden først at have gjort landsgavn, og derfor lod han på flere steder vandet stemme op og lod gøre dyre stighord og vilde hindre, at indelukkerne ødelagdes af uvejr eller vintervandets frembrud, og de grave og diger, som på

dansk kaldes damme [dæmninger] fordærvedes. Dog brød vandmasserne igennem på visse steder. Åmoseåen er det nærmeste store vandløb ved Kalundborg, der egnede sig til planmæssig benyttelse i større stil. At møllen i Agnsø sogn særlig kaldes Kongens mølle, forstås let, eftersom Agnsø alle-rede i Valdemar Sejrs jordebog nævnes som kongelev. I jordebogen nævnes to møller ved Angxethorp, hvoraf den ene ydede 12 Ɔ rent sølv i den store vægt og den anden 2 Ɔ korn og 6 øre sølv. Andensteds i jordebogen nævnes blandt det gods, Håkon Palnesen skødede kong Christoffer 1: i Ør-with mølle 2 Ɔ guld. Det må være Øresø. Men allerede 1199 omtales i Absalons gavebrev til Sorø kloster Bromølle som Nævitzbro-mølle; 1414 kom den til bispestolen. Grydemølle må have navn af den store stendysse ligeved: Grydehøj. Gryt er et gammelnordisk ord for sten; navnet Grydehøj er al-mindeligt i Danmark. 1401—2 stredes Anders Olufsen Lunge med Hans Podebusk om møllen. Stridsmølle er også et ikke sjældent møllenavn; det findes således som navn på to møller ved Susåen, i Bavelse og Gunderslev sogn.

Vejen er smuk til Grydemølle og videre til Øresømølle med levende hegn, træer og krat, enge og mølledamme med vandplanter, indtryk i det hele af vandrigdom. Man må et langt stykke udenom side enge og gennem en gran-plantning på stembunden jord for at komme fra den ene mølle til den anden. Ved Øresø, sidst en fabrik for trævirke, går man bag om hovedbygningen ned gennem skoven til et smukt udsigtspunkt. Noget ganske nyt får vi her: den nedre Åmose mellem møllerne og Hallebyåens udløb i Tissø. Ikke nær så stor som den øvre, kun en 600 tdr. land, men den dejligste grønne flade med græssende kreaturer. En skovrand tilhøjre med ud- og indgående tunger og over fladen det mærkelig stærkt og dog roligt hvælvede Kløveshøjparti; vi skønner på roen her, når vi længe har været i stærkt bevæget jordsmon. Tidligere var mosen tilgroet med el. Jorløse kirke skimtes og damp-skorstenen ved Hallebygård. Trustrup skov, der stræk-ker sig langs mosens vestre begrænsning, giver også yndige udsigter over fladen. Men man bliver næsten

smærtelig berørt herinde, når man har kendt denne skov med dejlige stortræer; nu er de fældede, og skoven er ung; kun sydligst og højest (47 m.) er endnu de gamle kæmper bevarede. Mellem dem en smuk udsigt sydpå over Madesø og bag den Tissø; tilhøjre Jorløse kirke.

Tilbage gennem Trustrup skov, men hvor skovvejen nærmer sig udkanten, ud i åbent land. Gå til venstre, men ikke helt til Svebølle by; bøj derimod ad sti om til Agnsø. Herregård og kirke ligger ved bredden af en lille sø, hvis stejle rande er så stenbundne som sjældent i Danmarks bløde jord; træerne gror som i revner på klippegrund. Herlig rundgang til bægge sider om søen. Kommer man fra øst, er der vist smukke. Som en baggrund for løvtræ-bræmmen er der nåleskov; over denne Viskinge røde kirke og til den anden side over det altsammen Saltofte stærke bakkeryg. En kastanieallee fører fra Agnsø op til Svebølle by.

Kirken har oprindelig været meget lille, da den kun er 6¹/₂ alen bred; man kan slutte af det, at en oprindelig rundbuget dør, der ses i våbenhuset, sidder i en spidsbuget blindning, at kirken ikke er af de ældste. I den ene af fortegnelserne over de sælandske bispers tiender fra o. 1370 nævnes den ikke, skønt ellers intet sogn i Nordvestsælland mangler; der er ingen grund til at antage, at den med Holmstrup gemmer sig under Læsøholm. Den har vel oprindelig været kapel ved kongsgården; ti Angxethorp (Anxyothorp) nævnes i Valdemars jordebog som kongelev. Efter 1370 er gården bleven bispens og ved reformationen igen kronens. Kongerne opholdt sig ofte her for jagtens skyld. 1677 bortskødede kongen den til oberstlieutenant Georg Müller, 1724 solgtes den til generalbygmester Ernst († 1750), som i Frederik 4.s og Christian 6.s dage arbejdede med på de fleste større byggeforetagender: Frederiksberg, Landkadetakademiet (for øjeblikket rigsdagshus), Fredensborg, Cancellihygningen, Hørsholm. På Agnsø tilbragte han sine sidste år »som en gammel, svag og udlevet herre« og ligger begravet i Viskinge kirke. Hans svigerdatter solgte gården til Lerchenborg.

Nu østpå og ad første vej tilvenstre ind til det store Stenbrud og skærvetilvirkningssted, grundet på en mæg-

tig sammenskruning af tildels store stenblokke, ofte ligefrem som en brolægning. Med dybden aftager stenene i størrelse og nederst hviler de på stenfrit ler. Aflejringen må være afsat umiddelbart foran isranden. Vi følger stenbruddet indtil det sted, hvor det støder op til jærnbanen, og forsøger ad et lukket led at komme over denne ind i en granlund, hvor en morsom sti stejlt og dybt og skummelt fører ned i en lys birkemose og op på den anden side lige så stejlt, indtil man står, hvor den på fladt jordsmon o. 1885 anlagte Stenrand plantage begynder. Man ser nu birkemosen fortsætte sig i et langt smalt drag mod vest og aner atter en interessant geologisk foreteelse. Der var en tid under den sidste isrands afsmeltning, at en mægtig ismasse endnu lå over egnen om Tissø og længere nordpå. Det vand, der kom inde fra Sælland, hindredes i at løbe ud i retningen Store Bælt, men Åmoseåens vand brød sig efter at være løbet igennem egnen ved møllerne vej ad denne snævre dal og fortsatte videre gennem Bregninge å til Saltbæk vig. Bregninge å udspringer endnu her i mosen som en ubetydelig rende, mens vandet i sin tid udfyldte den eroderede dal fra side til side. En lille kende østligere end hvor vi i øjeblikket står, netop hvor banen skærer renden, er vandskellet i 11 m.s højde, hvorfra en anden lille rende løber ned til Hallebyå. Ti da isen drog sig bort fra Tissøegnen, foretrak Åmosevandet at søge mod syd gennem Hallebyå til Tissø og Bæltet. Foruden for vandet her inde fra Sælland har Bregningeå også været afløb for isen, der smeltede ved Bjærgsted bakker.

Bjærgsted bakker syner nu mere og mere i landskabet, netop fordi vi ved deres fod har et meget fladt jordsmon, som, da det er meget sandet, for største delen er blevet tilplantet. Fra det lille hus på dalranden sydøstligst i plantagen holder vi os så nogenlunde nær til dennes østside ved vejene »Nyrandvej« og »Stenrandvej«,

så vi noget nordøst for skovfogedgården inde i skoven kan slippe ud og lige i øst stile over mod bakkerne. Forbi fattige huse, ad stærkt stigende sti i dybe kløfter, gennem tjørnebevoxede stendiger og i det hele en stærk stenstrøning og ingen opdyrkning, tilsidst meget stejlt lige i nord langs et dige kommer vi fra 20 m.s højde til den højeste top (87 m.), hvor vi både kan nyde det herlige skue og få et geologisk kursus. Det har næsten været synd at lægge turen således, at man går kløften opad; mor-somst er den ved nedstigning.

Vi erindrer først om de indskæringer eller hulninger, som fra øst går ind i den nordvestsælandske jord: Nykøbingbugten, Sidingefjord, Lammefjord, Svinninge Vejle og Skarridsø. Foran Skarridsøen ser vi som en opkastet vold de bakker, på hvis top vi befinder os, og alle de andre hulninger omgives ligeledes i vest af en krans af bakker. Forholdet mellem de to forskellige terrænformer er netop det, at bakkerne er dannet af materiale, som er tilvejebragt ved en vældig ophøvling af jorden bagved, den hvorved søerne og fjordene er skabt, og hvis ophav har været isen i fremgang. I tunge på tunge runder sig bakkerne udenom sænkningerne. Fra Bjærgsted bakker ser vi begyndelsen til en bue nordvestlig ved Æskebjærg, fra først af ikke meget anselig, men fra Daverup, hvis skov også ses, mere og mere anselig. Modsætningen til det flade land i vest bliver stadig mere kendelig, jo nærmere øjet kommer vort udsigtspunkt. Det ses tydeligt, hvorledes bakkeranden noget sydøst for Daverup bøjer om i retning mod os; vi er ved begyndelsen af en ny bue. At Bjærgsted bakkens vestlige hæld består af flere rækker af parallelt løbende kamme ses også. Tager vi en profil fra vest, har vi: det flade sandede og grusede land; de stejle langagtige i kamme løbende bakker og derefter, idet vi vender os mod øst, et bakket moræneland, en ganske smal moræneflade og tilsidst søens udhulede bassin.

Om hvorledes alle disse fænomener er fremkomne, vil vi lade statsgeolog Milthers tale:

På et bestemt tidspunkt under isens afsmeltning og tilbagebrykning fra landet lå der i Isefjordsbassinet et forholdsvis mægtigt isdække med tilførsel fra øst eller sydøst og med isranden liggende i nærheden af den i det foregående angivne linje. Efterhånden som isens mægtighed formindskedes, blev den relative forskel mellem mægtigheden af den is, der lå i

bassinets dybeste partier, og den, der fandtes ved dets yder-
rand, bestandig større og større. På grund af dette i for-
bindelse med isens særegne trykforhold vedligeholdtes bevæ-
gelsen op ad bassinets sider, og isranden kunde trods den
almindelige afsmæltning i længere tid forblive stationær. På
grund af den aftagende bevægelse og den ringere mægtighed,
som isen havde i sine periferiske dele, mistede den her efter-
hånden sin erosionsævne og ævnen til vedblivende at føre de
indesluttede morænebestanddele: de aflejredes derfor dels ved
selve den yderste isrand som de retliniede eller bueformige
rækker af randmorænebakker, dels indenfor denne som det
bakkede morænelandskab. Foran isranden aflejredes det af
smæltevandet udskyllede og sorterede materiale, og i de ud-
skydende isfjordes centrale dele var isens bevægelseshastighed
og erosionsævne stor nok til at hindre, at der foregik nogen
akkumulation af væsentlig betydning. »Isen har således efter-
ladt sig fire zoner, der på vort åsted er vel adskilte:

- udenfor isranden: en grus- og sandslette;
- ved isens yderrand: en eller flere rækker langagtige bakker;
- i de periferiske dele: et uregelmæssigt, bakket moræne-
landskab;
- i de centrale dele: en lavere liggende moræneflade eller
et vandfyldt bassin«.

Dernæst ønsker vi at vide, hvad vi ser fra bakkerne.
Omtrent lige i øst ligger Tornvedbjærg så smukt med sin
grusgrav, indfanget i de lange skovarme; til venstre for
den Bjærgbygårds Frihed. Mellem Tornvedbjærg og Fri-
heden skimtes over Torbenfeldskove Mørkemosebjærg.
Skarridsøskovene strækker sig op mod nord; Bjærgsted
by og kirke tager sig venligt ud foran dem. De høje
banker mellem Jyderup og Snertinge (Knolden mellem
Lindebjærg og Lykkebjærg 86 m.). Vejrhøj, over Daverup
skov. Saltbækvig. De to rækker af »åse« ud gennem Arts
herred mod Kalundborg. Refsnæs. Kalundborg fjord og
kirke. Asnæs. Bag Stenrand plantage Saltofte bakke. Tissø.
Bæltet og Fyn. Kløveshøj. Trustrup skov med de høje
træer sydligst.

Tilsidst hengiver man sig til naturstemningen, forskel-
lig efter dagstid, årstid, vind og vejr.

Ned til Bjærgsted by. Den fra først af uanselige kirke (12¹/₂ alen lang, 8¹/₂ bred) viser, hvor lille sognet oprindeligt har været; ligeledes er navnet ungt, ti det indeholder skovendelsen -tved. Ad Kalundborg Skovvej øst på til Lerchenborg skovridergård og ind i Bjærgsted skov. Strax søndenfor denne går en dejlig sti kryssende en bæk og siden jærnbansen over skovenge ned mod søen.

Den der ikke har haft lyst til den store tur, vi har gjort, men kun vil have den smilende natur langs søen, kan være kommet os i forkøbet ved fra Rejstrup skov at være gået direkte ad skovvejen, under jærnvejen forbi den lille herregård Astrup og igen ad første vej tilhøjre over jærnbansen ind i skoven ad en ligeledes meget smuk sti.

Ad stien fra skovridergården når vi så over engen vejen langs søen. Landskabet har en parkagtig karakter: engflader, unge birke, skovholme med herlige træer; vi er ved voldstedet af Skarridsholm.

Valdemar Sejr havde med Esbern Snares enke, den svenske hertuginde Helene, jarlen Guttorms datter, sønnen Knud. Moderen drog vist, efter at Valdemar havde ægtet Dagmar, hjem til Sverige, men sønnen var yndet af kongen og blev 1219 hertug af Estland, hvor han udholdt hårde belejringer, men da sværdridderne en tid helt havde fordrevet Danskerne herfra, kom han hjem og blev 1232 hertug af Bleking; senere fik han istedenfor Låland. Han har haft gods herinde i Skarridsøens skovland, ti 1250 skænkede han klosteret i Sorø sit eje i Sørninge og var nærværende, da hans halv søster, Esbern Snares datter Ingeborg af Kalundborg, ligeledes gav gods til klosteret. 1260 døde han og blev jordet i Ringsted. Med en pommersk hertugdatter havde han sønnen Erik, som en tid var rigets drost og derpå blev hertug i Sønder Halland, men dog også var knyttet til Sælland, på hvis landsting han 1279 havde ført forsædet. Også han jordedes 1304 i Ringsted. Hans søn Barnum skrev sig til Skarridsholm, og efter hinanden fulgte nu sønnen Erik og sønnesønnen Barnum Eriksen. Alle fører de i deres våben en kronet løve over hjærter eller søblade, et vidnesbyrd om deres kongelige afstamning. 1341, da Valdemar Atterdag nylig var bleven konge, besøgte han sin frænde Erik på Skarridsholm; han har vel på Sæ-

land blandt de første henvendt sig til sine slægtninge om hjælp til genvindelsen af riget. Erik havde til hustru en kvinde af den anselige slægt Grubbe, Gertrud Pedersdatter, og var 1369 død; hun levede endnu 1404. Da 1375 både hertug Henrik af Sønderjylland og kong Valdemar døde, var Barnum Eriksen faktisk den eneste levende mandlige ætling af det danske kongehus, men han har enten været for ubetydelig eller han har ønsket at leve som privatmand i ro; ingen henvendte sig til ham om kongeværdigheden. Offentlig fremtræder han kun en eneste gang, 1377, på et danehof i Nyborg, hvor der svores en almindelig landefred. 1399 indgav både han og hans hustru sig i Antvorskov kloster. Efter sin død beskyldtes han for at have ladet et manddrab begå; død var han 1401. Han var gift med Edle Jacobsdatter af den fornemme sælandske adelsslægt Lunge; 1408 solgte hun og de øvrige arvinger Skarridsholm til dronning Margrete. »At købe af enker var i det hele noget, Margrete ofte drev«. Hun må have ladet borgen nedrive. Godset betales med penge. 4 sept. 1410 kvitterer fru Edle for 400 mark lybsk, 12 decbr. 1410 hendes svigersøn Hans Podebusk for 200 mark lybsk, og fru Edle fik desuden Aggebo i Tuse herred for livstid. Forplantet gennem Skarridsholm-slægten lever endnu Gorm den gamles og Valdemarernes blod i en familie på Fyn.

Voldstedet har været meget anseligt; endel af det er blevet opløjet. Resterne findes 4 steder, nord for vejen to voldbanker og et brudstykke af en vold; syd for vejen endelig en spids lille bakke. Den sidste indeholder et 3' højt muret rum, 14' langt, 10—12' bredt, men kun mur på de 3 sider og kun af en halv stens tykkelse. Voldstumpen er vel del af en forhøjning, der helt har omsluttet de to voldbanker og den grav, som også har gået uden om dem. Også mellem voldbankerne har der været en grav, der forneden har været sat med munkesten. På den søndre banke, nærmest vej og sø, levninger af en bygning. En 40' lang og bred plads har været omgivet af en kampestensgrundvold, lagt i kalk, som har båret et hus. Gulvet har også været af kamp; stentrin fører ned til et underjordisk rum. Hovedbygningen har været på den nordlige bakke, der er 95' lang på den østre side for-

oven, 140' ved foden og 15' høj; her mod øst er højningen endnu stejlt skrånende. Ved pløjning har man truffet et murstensgulv.

Ad yndig vej og sti nær søen til Jyderup station.

VII. SALTOFTE BAKKE.

Rager end Bjærgsted bakker beherskende op over Nordvestsælends flade land indtil Bæltet og Kalundborg, er der dog et højdeparti, skudt mere til sydvest, som, kan man sige, nødvendigt må bestiges, for at man kan få den fuldkomment frie og vide udsigt over denne del af Sælland. Fra Bjærgsted bakke kan man ikke se ud over dette højdeparti. Det er Saltofte bakke, ikke som Bjærgsted bakker et fra naturens hånd mægtigt optårnet, gennemfuret terræn, men et ret jævnt og roligt opstigende grundmoræne-jordsmon, kun mod nordøst med brattere skrånning. Turen herud kan gøres fra Jyderup i fortsættelse af en tur til Agnsø og tilbage over Stenrand-Bjærgsted, men kan også formes således, at man tager tilbage med toget fra Svebølle station, og endelig være en selvstændig lille udflugt fra og til denne station (her konditori).

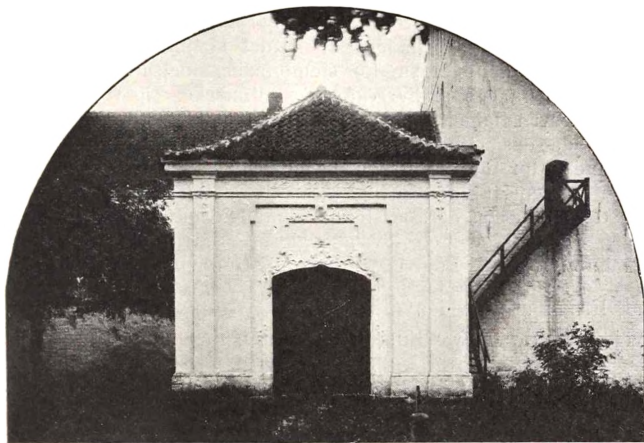
Fra Agnsø fører en kastanieallee om til Svebølle by; herfra lige i vest mod den meget stejlt opstigende møllebakke Højbjærg (62 m.), hvorfra der allerede er et vidt panorama. Mod nordøst ser man fortræffeligt ud over Stenrand plantage og over til Daverup skov, Bjærgsted bakker, Skarridsøskovene, Katrup, Kløveshøj med skovene på hældet ned mod Tissø, selve denne sø med Jorløse hvide kirke foran, — tilhøjre for kirken lidt nærmere Stumpe-skov, Bæltet og Fyn, Urhøj med sin kæmpehøj som en brystvorte, Saltofte gård og bakke.

En sti fører over til Saltofte forbi en lund med spredtstående ege; nord for gården går vejen op på bakken (81 m.), der er et gradmålingspunkt af anden rang og korresponderer med Vejrhøj og Kløveshøj. Åldeles

storartet rundskue over Nordvestsælland; der er ingen højere punkter indad før Vejrhøj, Bjærgsted og Katrup bakker og Kløveshøj. Det bedste udgangspunkt for rundskuet er Swebølle nyttskinnende stationsby i nordnordøst; derover ser man bakkernes stadig mere afladede kam fra Bjærgsted-Daverup i nordvest, derover igen Vejrhøj og over det inderste af havet Nexelø. Vestligere Sejro. Bjærgsted bakker lå dog bedre forskudte fra Højbjærg, hvor de ses over plantagen. Idet man så går avet om, har man over Viskinge røde kirke Alleshage-halvøen, Saltbæk vig, møllerne på Vrøj, Snevis, Refsnæs med Raklev hvide kirke og Nostrup mølle, Kalundborg kirke og møllebakke. Samsø ude over Kalundborg fjord. Skovene på Asnæs. Alle kirkerne i Arts herreds fladland (sydvestligst Ubby kirke nærmest), Bæltet, Urbøj, Rersø, Fyn, skoven ved Ågård i et ellers skovløst land, sukkerfabriks-skorstenen i Gørlev, Slagelse- og Sorø-skovene langt borte, Kløveshøj med skovene ned mod Tissø, Skarridsøskovene. Et enkelt sted over Jyderup høje teglværks-skorsten ses om i Holbæklandet, ja rimeligvis det høje land ved Rygård øst for Bramsnæs vig. Indtrykket af, hvor fladt landet er ned mod Saltbæk vig, er meget stærkt; ligeså ses ingensteds det indre bakkeparti i Holbæk amt i sin helhed så godt som herfra.

Saltofte skov (Saltofte Vænger) er den eneste i Ubby sogn og er vel den, der i Roskildebispens jordebog fra 1370 omtales som liggende i dette sogn under navnet »gamle Hegned«. Hvert tredje træ i den var bispens. Tidligere, 1316, tildømtes gods i Saltofte og Kelleklinte Oluf Lunge. Gården er 1845 af Fønnesbech til Vesterbygård sammenlagt af to bøndergårde og af »Saltofte Vænger«.

Over Saltoftes store marker om til vejen nordpå forbi afbyggergården Swebøllegavn. Stationsbyen præsenterer sig i grunden pænt mellem de to høje partier og det flade land ud til Saltbæk Vig. Også her ses Bjærgsted bakker med smukt omrids over Stenrand plantage, bedst fra langdysserne lige ved indgangen til byen.

Ruds-Vedby Kirke: Rococokapel. Fot. Nationalm. II.

VIII. BROMØLLE—SÆBY—RUDS-VEDBY og tilbage.

Vi forlægger nu udgangspunktet til Bromølle.

Vestenfor åen ved Bromølle er vi i Løveherred, der strækker sig ud mod Bæltet og ned ad Slagelse til. Som helhed er det et jævnt og skovløst land uden nogen særlig tiltrækning, men den nordøstlige del, sognene Sæby, Rerslev og Ruds-Vedby mellem Tissø i vest og Åmosen i nordøst hører dog til de smukkeste i Sælland med mægtige bakker og skove og store herregårdsmarker. Det er Sælands mest udprægede herregårdsland; i Sæby sogn alene ligger sex: Sæbygård, Falkenhøj, Frihedslund, Selchausdal, Nørager og Katrup; af sognets 7099 tdr. land hører 4346 tdr. ager, 572 tdr. eng og 1075 tdr. skov under herregårdene og den store bondegård i Ougtved; resten, 2753 tdr. ager og eng og 38 tdr. skov hører til 63 gårde og 135 huse. Endvidere er der 82 jordløse huse. Føjer vi hertil Vedbygård, Konradineslyst og Buskysminde i Ruds-Vedby sogn og Kragerup og Rugskov i Ørslev får vi et sammenhængende storgodsland fra Skarridsøskovene til grænsen mod Sorø amt på 6956 tdr. ager og eng og 1575 tdr. skov, og vi kommer dertil i hu, at også det i nord tilgræn-

sende Skarridsøland lyder skove og agre under herregårde. Skove og store agerflader gør landet skønnere; det sociale spørgsmål i denne form for ejendomsbesiddelse skal ikke her drøftes. Kun een af herregårdene udmærker sig ved sin bygnings ærværdighed og skønhed, men denne ene, Vedbygård, hører da også til de interessanteste. — Sæby sogn er et af Sælands største; da kirken ligger sydvestligst i sognet, kan man udregne, at de nordlige og østlige dele er sent opdyrkede, og det stadfæstes også af stednavnene. Foruden Sæby Halleby, også ved Tissø, men iøvrigt Uglerup, Katrup og Buerup og så kun Ougtved, Løgtved, Frendved, Gundetved, Nørager.

Fra Katrup Haveskovs sydlige udkant ad en markvej forbi de fattige huse Præsteskov, der ligger såre male-risk i skygge af prægtige træer på skråning ned mod eng; derefter i sydvest over det meget højtliggende Løgtved (77 m.) til de herlige skove på vestskråningen af Kløveshøj ned mod Tissø. Den smukkeste vej går højest oppe over Frendved mellem Askeskov og Frendved vænge med »Dejligheden« (o. 85 m.) oppe tilvenstre. Fra »Dejligheden« fører en sti, der allerede er begyndt ved Nørager, i en ubrudt linje meget stejlt forbi Frihedslund, langs nord-siden af Marielund, lige ned til søen nær ved Sæby kirke. Overordentlig smukt. Men man kan jo også have lagt vejen om ad Selchausdal med Mariehøj (41 m.), Stor-skoven og Klinteskoven med en skrænt ud til søen. Beværtning i Selchausdals skov.

Selchausdals hovedbygning fra 1856 er af Herholdt. Gården hed før Gundetved og nævnes 1339. I flere slægtled tilhørte den familien Arenfeld, en slægt, som har frembragt adskillige vanartede skud. Slægtens stamfader var Niels Henriksen, der var en ufri mand, som ved sin egen dygtighed og sit giftermål med Margrete Bille her fra gården kom op i adelen. 1490 var han landstingshører, 1496—1528 landsdommer i Sælland, 1526—33 rigskansler. Trods sin dommerstilling må han vistnok have lavet forfalskede dokumenter. Disse aktstykker dateres fra Valdemar Atterdags tid og er skrevne på dansk, men vi veed med vore dages kundskab, at alle breve dengang var på latin. Sønnen Henrik Nielsen var også landsdommer, sønnesønnen Niels Henriksen er be-

kendt fra en kulturhistorisk ret mærkelig sag. Han blev 1620 stævnet for rigsråderne Oluf Rosensparre og Anders Bille, og da vidnede præsten Mads Pedersen, at da han 1590 kom til Sæby, havde Niels Arenfeld en frille, der fik et barn, og så skilte han sig ved hende; næste frille fødte ham fem børn, før han kededes ved hende. Så avlede Kirstine ham sex børn og dernæst Margrete et barn. Men før 1590 havde han haft to friller og børn med dem. I hr. Madses tid havde han kun to gange søgt Herrens bord. Også fra Herlufstrup ved Køge, som han ejede, fik han lignende vidnesbyrd; han havde dog her bekendt med våde øjne, at han ikke havde levet, som han burde, men nu skulde han nok rette det. Også for rigsråderne aflagde han tilståelse; han havde ladet sine børn opdrage; han havde ikke taget disse kvindfolk til sig for at leve usømmeligt med dem, men ikkun for at de skulde forestå hans husholdning med brygning, bagning, maltgøren osv.; ingen af dem havde han voldtaget, men de havde dertil givet ham menneskelige årsager. Han har ikke i mange år villet gå til Guds bord, fordi han anså sig for uværdig. Han bad om nåde af hensyn til sin alderdom og store gæld, og den fik han så. Da han døde 1628, lod kongen ham begrave på hans arvingers bekostning. Af senere ejere var kongens kansler Christian Friis til Kragerup, og også her møder vi Henrik Müller. Fra 1791 slægten Selchau.

Sæby kirke ligger ensom ved skov og sø; den ejes af universitetet. Både korets og skibets gavle og tre rundbuede vinduer er bevarede. Udvendig på korets mur, men skjult af sakristiet, ses ældgammel puds, som de romanske kirkers mure af kamp ofte har været dækket af. Apsis, der i det væsentlige er af frådsten, har et cirkelrunt vindue, men det ses kun indefra. Kirken er mærkelig ved sine romanske kalkmalerier. I apsishvælvingen i røde, brungule, blå og blågrå farver Kristus på regnbuen i den mandelformede glorie med fire engle udenom. På siderne tilvenstre en kvinde og en kortskægget mand med tømmerwinkel i hænderne, tilhøjre to langskæggede mænd, den ene med en bog. Derunder en mæanderfrise med fire rosetter med kors; ligeledes er korbuens underside malet. Også den nordlige tilbygning har

sin hvælving gotisk dekoreret: Treenigheden, Kristus vel-signende osv. Af kirke-indredet behøver kun at fremhæves den gamle dør ind til sakristiet med en jærnrigel i en svær trælåsekasse; af listene Laurids Jørgensen Oxes fra 1460 og Jørgen Lauridsens; han var foged på Sæbygård og blev ihjelslagen i Bøstrup 1608, barnefødt i »lant Holstiraa«, det vil temmelig sikkert sige Sønderjylland. — Kirkegårdsmuren er gammel og mod vest meget høj med åbninger, der vel er skydeskår. På kirkegården ligger begravet Emanuel Henningsen, der var lærer her 1883—86 og kendt fra sine bondelivs-fortællinger.

På Sæbygård skal Esbern Snare være død 1204. 1400 solgte Ellen Brok Pedersdatter den til dronning Margrete, og den var til enevældens indførelse et eget len. Blandt lensmændene var Mogens Gøye, »den lystige«, som han kaldtes for sit gode humør, en sønnesøn af rigshovmesteren. Han havde i sine unge dage oplevet Bartholomæusnatten i Paris 1572, hvorefter han og hans broder Falk havde måttet forlade Frankrig; han var vist yndet af Christian 4., som gjorde ham til sin jægermester († 1615). Senere, 1631—46, Wenzel Rothkirch, der 1627 som kongens staldmester havde reddet kongens liv på flugten efter slaget ved Lutter am Barenberg ved at overlade ham sin hest. Også denne gård fik Henrik Müller overdraget 1664. 1623 havde Christian 4. en mærkelig plan om at give gårdens bønder hoverifrihed mod en afgift, men som så mange af kong Christians projekter blev det til ingenting. Sognefogderne mødte fra Drøsselbjærg, Helsing, Gørlev, Hallenslev, Sæby, Rerslev, Skellebjærg, Solbjærg, Gerslev og Finderup og tilbød på bøndernes vegne at yde årlig en speciedaler af hvert pund skyld; kun de tre bønder i Knudstrup, Løvegård og Ågård vilde ikke give noget, eftersom de havde store gårde på mange pund skyld og ej var gode for at udgive mange penge. Først oberst Falkenskjold, som 1779 købte gården, gav bønderne hoverifrihed og udlagde halvdelen af markerne til bondejord, ligesom han oprettede afbyggergårdene Frihedslund og Falkenhøj. Han var en meget dygtig landmand, var den første, der indførte engelske svin, den første, der uddannede landvæsenselever, og han tog del i diskussionen om de store landboreformer. 1797 solgte han Sæbygård, men undtog Frihedslund. 1819 døde han som ejer af Sofienberg ved Hørsholm. — Den

statelige hovedbygning er fra 1741; den minder om Odense Slot.

Tissø er med sin overflade på 2460 tdr. Sælands næststørste indsø, 5—6 gange så stor som Skarridsø. Ved vandringen ved Stenrand og Agnsø omtaltes det, at Åmose å engang har været fortsat i Bregninge å og ikke havde afløb gennem Tissø, vel fordi den hindredes af isen. Men netop her ved Sæby kirke og i nordlig retning bekræftes formodningen herom, ved at det høje jordsmon ikke går lige ud til søen, men har foran sig en jævn flade, der er indtil 500 m. bred og skråner opad fra søens spejl indtil 10 m. kurven og er sammensat af vandret lejrede lag af grus og sand. Den kan formodes at være dannet ved isens rand ud til søen, hvis overflade dengang har ligget o. 6 m. højere end nu, altså 8—9 m. over havet. Dengang kan Tissø netop have givet tilløb til, ikke været afløb for Åmoseåen og altså også have fået sit vand bortført gennem Bregninge å.

Fra Sæby by går landevej østpå til Ruds-Vedby. Undervejs tilhøjre den anselige Snarebanke (69 m.) i en bakket egn, hvor de enkelte højder står ret isolerede; det er som de sidste bølger af Kløveshøj-højlandet, der bliver lavere og lavere ud i Løve herreds flade. På bakken er en granplantage, som imidlertid skal hugges, og en stendysse med mægtige sten. Udsigt til Bæltet. Derefter på Vedbygårds marker tilvenstre hatbakken Lundebjærg (61 m.) med stor grusgrav. Den røde gård skimtes tilvenstre.

Ruds-Vedby var tidligere hovedstaden i Løve herred med postkontor, markeder, kro (afholdshotellet at foretrække), købmandsgård (ud for trappen var valgstedet for Holbæk amts 3. kres), bryggeri, lægebolig, apotek osv.; 1916 672 indbg. Nu må den kæmpe med Høng og Gørlev. Ved banegården er der et mindesmærke for Johs. Henrik Georg Tauber, død 1892; 1871—84 redaktør af »Sorø Amtstidende« i Slagelse, 1872 til sin død folketingsmand først for Slagelse, så for Ruds-Vedby. En dygtig mand, som skaffede venstre magten i Vestsælland, men dels herfor, dels på grund af personlige egenskaber hadet af sine politiske modstandere. Der var altid kamp, hvor

han trådte op. Ligeså mindstøtte for Frederik 7, af Stein. — Midt i byen er der pænt ved dammen mellem den røde borg og den hvide kirke.

Det bedste ved kirken er rococo-kapellet fra 1764 på nordsiden; med pilastre, en rig gesims, nydelig, diskret dekoration med rigtige rococo-sving. Loftet er prydet med englehoveder, indfattede af skyer og stråler. Som så ofte, som i Lindegårdens havehus i Kalundborg, har hvidtekosten røvet ornamenterne deres finhed og skarphed. Kapellet er for slægten Barner. Helmuth Gotthardt Barner († 1775) kom herind fra Meklenburg og kom i Sælland til at eje Alkestrup, Egemark og Vedbygård; Joachim Hartvig Johan Barner († 1768), ligeledes en Meklenburger, blev 1751 amtmænd over Kalundborg, Dragsholm, Sæbygård og Holbæk amter; han gjorde Vedbygård til et stamhus under navnet Barnersborg. — I et oprindeligt vindue på sydsiden ses trærammen med rester af jærnsprosser. Altertavlen et meget godt gotisk træskåret arbejde; studeer tidens dragter. Over fremstillingerne æselsrygbuer, forneden en fiskeblærefrise.

Jesu dåb.	Johannes Døberen i en tronstol (løver på endestykkerne), klædt i et forgyldt dyreskind. Bagved engel med krone; på siderne Esajas og Zacharias med skriftruller, den ene med turban, den anden med spidspullet jødehat.	Johannes fængsles.
Salome med Johannes' hoved for Herodes.		Johannes henrettes.

Meget barok prædikestol fra 1677; snoede søjler med evangelisterne og våbenskjolde (Grubbe, Rud, Bülow, Beck). Karakteristisk indskrift af præsten P. I. Holm over Sivert Grubbe († 1672) og Mathias Frederik Lützwow († 1696), deres ægtefælle Hille Bülow († 1718) og hendes søn af første ægteskab, Jørgen Rud Grubbe, † 1700, 32 år gammel i Sachsen som udkommanderet med marineregimentet.

Linjer som »Hun var af gammel ærlighed« minder om Kingo. I tårnet ligstene over Knud Rud og Dorte Bølle, Jørgen Rud og Karen Krafse. Nylig er der fundet kalkmalerier fra 16. årh. På kirkegården mindestene for tre ejere af Vedbygård: Lund, Gamst (mindevers af Thiele) og Sælands biskop Peder Madsen.

I kirken er der også portrætmedaillon af Thomas Kingo, som 1659—61 var huslærer på Vedbygård hos fru Lene Rud og 1661—68 kapellan i det nærliggende Kirke-Helsing. Her »førte Kingo i nogle år et fornøjeligt og selskabeligt ungdomsliv, skønt Svenskerne i begyndelsen huserede og hærgede der på en måde, som endog bragte ham selv i fare«. Sit mod fik Kingo lejlighed til at vise overfor en svensk kornet, der førte en hest bort fra Vedbygård, hvad Kingo vilde hindre. De kryssede klinger med hinanden, men kornetten faldt over sine sporer og måtte bede om pardon. Bagefter, da han var kommen tilhest, skød han Kingo en kugle gennem munden, men de to unge Grubber, Alexander og Ejler, greb hesten i tøjlen, rev pistolerne fra ham og slog deres krudtpander itu; så lod de ham løbe. »Fra Vedby skriver sig Kingos tidligste digte, der knytter sig til personlige småoplevelser og venskabsforbindelser og derfor har et velgørende præg af humor, liv og virkelighed. »Nævetud og Knud herud« (Knud hertugs dag, 7. jan., som »bærer Julen ud«, og da man puster i næverne af kulde) giver en realistisk-idyllisk skildring af en vinterdag på landet med hele dens hyggelige, huslige stel . . . Ikke mindre åben sans for naturens og hverdagslivets poesi råber »Sæbygårds koklage« over den døde tyr . . . og især »Carsten Atkes afsked fra Løve herred«, som bevarer minderne om gemytligt samliv med . . . godsinspektør Carsten Atke på Nørager, for hvis børn han også havde været lærer« (J. Paludan). I skruede vers skildrer Kingo egnen, men bag det snurige og smagløse mærker man naturfølelsen:

»Thi østen for [Sæbygård] der rejser op
og sig mod skyen holder
den ældgamle skovetop,
hvis sindalgrønne folder
og grenevæxt gør slig en pral
i luftens nedrig veje,
som den var groet til himmelsal
og stjerne loft at feje«.

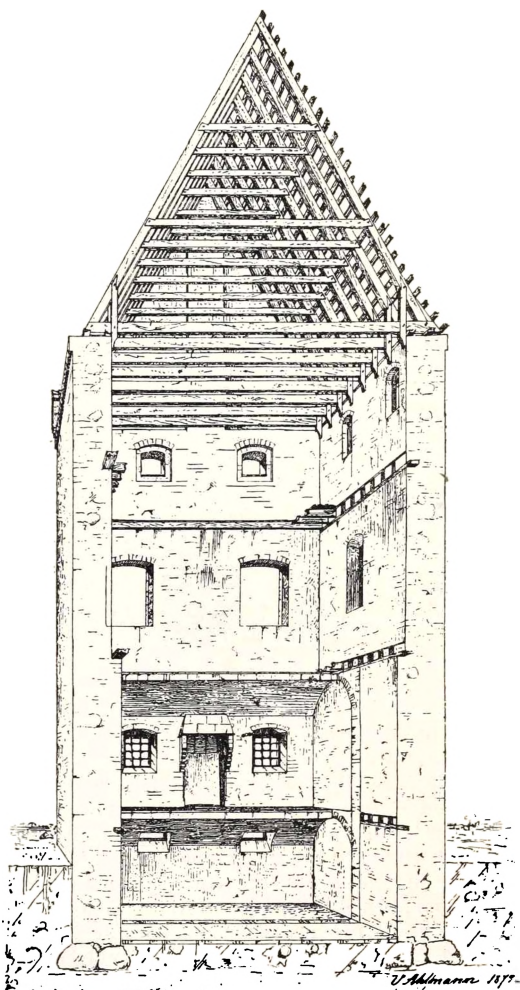
Men til den anden side
 »da dejlig Tissø møder
 og smiler ad sin gamle ven
 med sin krystalle læbe . . .
 Når solen vester løben er
 og skæven stråle dypper,
 som endelangs i vandet skær,
 sligt skilderi det ypper,
 at purpurrøde vesterkant
 sit himmelblå bemænger
 med søens tindrende bliant,
 græsgrønne skov og vænger«.

Vedbygård. Peder Tygesen i Stigs Withby nævnes 1312—19. Senere blev gården kronens ejendom og mageskiftedes 1429 mod Skjoldnæsholm til hr. Jørgen Rud af en slægt, som første gang kendes fra 1360, men allerede da havde en anselig stilling indenfor adelen. Han arvedes af sønnen Mikkell Rud, som 1448 var lensmand på Kalundborg. Dennes søn igen, Jørgen Rud, havde studeret ved flere tyske universiteter og synes, indtil en ældre broder døde, at skulle have været gejstlig. 1492—99 var han lensmand på Holbæk, og han havde part i Kragerup. 1497 var han med, da kong Hans indtog Sverige, og førte skytternes fane. 1502 blev han rigsråd, men døde et par år efter. Hans hustru Kirstine var omtrent af den fornemste slægt i Danmark, en datter af righofmesteren Erik Ottosen Rosenkrantz. Af sønnerne var den berømteste Otto Rud, der 1503—06 var høvedsmand på Båhus, der til en vis grad var Nordens centralfæstning, som skulde passe på Sveriges vej ud til Kattegat og holde forbindelsen vedlige tillands mellem Danmark og Norge, og derefter på den lige så vigtige post Borgholm på Øland, hvorfra han 1509 plyndrede Åbo i Finland på en måde som længe mindedes. Selv må han strax efter have angret det dybt, ti 1510 gik han på pilgrimsfærd til Jerusalem, men døde undervejs. Broderen Knud havde vel været medejer og blev nu enejer af Vedbygård. Også han skulde have været gejstlig og var 1509 kannik i Roskilde. Da Broderen var draget bort, tilfaldt det ham at forsvare Borgholm mod Svenskerne; han overgav først fæstet efter 18 ugers belejring, da der ingen undsætning kom. Trods løftet om fri bortfærd blev han holdt fangen i Sverige. Sit troskabsløfte til Christian 2. holdt han 1523, da han var med at forsvare København, men gik så over til Frederik 1., blev ridder 1527 og vistnok samtidig rigsråd;

Vedbygård: Nordflojens østgavl. Fot. tilh. bispinde Madsen.

han var lensmand på Korsør og Sæbygård. Da Grevens fejde kom, måtte han nødtvungen hylde sin fordums herre, men forsvarede siden sammen med sin svoger Erik Madsen Bølle til Tersløse og Ejler Hardenberg Dragsholm mod grevens folk. Senere førte han Christian 3.s krigere mod Kalundborg. Næsten som om han havde forudset krigen, havde han 10. Novbr. 1533 ladet spørge på Slagelse byting, om han havde gjort nogen borger uret, siden han blev lensmand, eller om han havde taget loven fra nogen. Borgmester og byfoged svarede, at lensmanden ofte havde skrevet borgmester og råd til, at de i alle sager skulde bruge loven til mindelighed, og at han på ingen måde vilde tilstede, at de skulde attrå eller forkrænke nogen mands hæder og ære. Alligevel hjemsøgte Slagelse borgere ham under fejden både på Vedby og Korsør, så han kunde skrive, at hans gård

Vedbygård: Tværsnit af Nordfløjen. Tegn. af Æ. N. Ark.

næsten var nedbrudt, så at der intet andet var tilbage end de nøgne vægge, og han lod 1535, da Christian 3.s tropper stod på Sælland, optage en udførlig fortegnelse over alt gods og løsøre, han havde mistet, en overmåde interessant opregning, men for vidtløftig at tage med her. Om hans gode katolske sindelag vidner det, at ved hans søns døb 1517, reformationsåret, var hele tre helgener bedt med som faddere, blandt dem selvfølgelig St. Jørgen, desuden bispem i Roskilde, og denne betroede ham flere bispem. Det skal dog have været ham, der fik Hans Tausen ud af det klosterfængsel på Antvorskov, hvori han var kastet for sin lutherske prædiken. Han hørte til de rigsråder, som beholdt deres stilling efter 1536 uden en tid at have været holdt i baggrunden som katolsk-sindet. 1551 besang renæssancedigteren Rasmus Glad hans usvækkede dygtighed og kraft, 1554 døde han. Den femte af slægten på Vedby i uafbrudt følge, søn efter fader, var Jørgen Rud, som 1551 havde været med at tage vare på den fangne Christian 2. på Kalundborg; han døde 1571. Jørgen Ruds to brødre, Erik og særlig Otto, var admiraler i den nordiske syvårskrig og udmærkede sig bægge; farbroderens lyst til havet var arvet ned på dem. Otto Ruds bedrifter kender alle; Erik Rud skulde 1564 med 4 skibe sejle ud til Herluf Trolle, men opdagedes på vejen af den svenske flåde. Denne vilde ved at bruge det danske løsen få ham til at gå i en fælde, men han var for årvågen. Sjette slægtled repræsenteredes af Knud Rud, der 1597 lod udtage en stævning over tre af sine frænder, hvoriblandt Knud Eriksen Rud til Sandholt, fordi deres fader Erik Rud dengang, da hans fader Jørgen Rud var død, var draget ind på Vedbygård, uagtet han selv var myndig på den tid, og havde taget gården i besiddelse tillige med guld, sølv, klenoder osv., ladet forhugge og bortsælge skovene, brugt hans bønder som sine egne og »bortsolgt deres vornede sønner«. Knud døde efter 1617, og med datteren Lene gik gården over til Grubberne. 1673 døde Lene Rud som den sidste af sin slægt. Chr. Grubbe blev den sidste af gammel dansk adel, der ejede gården. Senere ejere kan der læses om ved skildringen af kirken. Efter bispinde Madsens død 1917 skal gården anvendes til reconvalescenthjem for kvinder.

Vedbygård er ved siden af Dragsholm den eneste gård i Nordvestsjælland, hvis mure går tilbage til middelalderen; ved en pietetsfuld restauration af Hansen i Sorø og Storck har man søgt at nærme den til dens oprindelige udseende,

under hensyntagen til nutidens krav. Borgen består af to parallelle bygninger, liggende i retning vest—øst og forbundne vestlig ved en tværbygning; der er endelig fundet grunden til en mur, som har hegnet den fjærde side, den mod øst; den nordlige fløj er vistnok fra 14. årh., også den sydlige er middelalderlig; bægge har oprindelig haft tre stokværk; forbindelsesbygningen er dels fra o. 1760 (den sydlige del), dels fra 1855 (den nordlige del); hovedindgangen er fra et trappetårn på gårdsiden af denne bygning. Læg mærke til det smukke murværk på den nordre bygning; gesimsen har hvert andet kors af glaserede sten; mellem vinduerne er der øverst ruder med sortglaserede omridstegl og længere nede ovale ruder; smukke kamgavle og skydehuller. Ved denne fløjs vestgavl er der en hvælvet kælder, som måske har været fængsel, derover et lønkammer med kamin; i de derover liggende rum har der været riddersal og drabantensal med sæder til drabanterne og renæssance-dekoration (Salomos dom, Kain og Abel, Noah og hans sønner); i riddersalen de ældste dekorationer. Over nordfløjen er endnu det gamle loft. Den søndre fløj har også sin vægtergang; et gammelt vindue bevaret med kalkmaleri. Avlsgården af Storck.

Parken (12 tdr. land) er anlagt af Glæsel. Mod nord er der en halvrund terrasse med udsigt over et af bakker indfattet engdrag, den tidligere Dragsø, til Kløveshøj. Udmærket er det lukkede og det åbne sammenpasset og ligeledes de to rundinger: stengærdets til horizontens.

Tilbagevejen til Bromølle går ad Slagelse-Nykøbingvejen, som vi ofte har brugt og skal bruge, og som i sin helhed her fra Ruds-Vedby og lige til Nykøbing er amtets smukkeste og interessanteste større vej; næst efter den kommer den gamle Roskilde-Kalundborgvej. Vejen over til Rerslev forkortes ved en sti, der går af tilvenstre umiddelbart før Møllebakke (med grusgrav), men selve landevejen er pæn over Brydebjærg (59 m.)

Bøgebjerg: Bautastene. Dann. Riges Hist. I.

med frie udsigter, særlig til det prægtige højland om Kløveshøj. Rerslev kirkes altertavle er af Kølle (Getsemane). Fra Rerslev fører en markvej lige i vest til »Skrædderens falske vidner«, fem bautastene, vidtsynlige på toppen af Bøgebjerg (69 m.); sådanne bautastene er meget sjældne på Sælland. Neden for Bøgebjerg ved en langdysse fører en markvej nordpå, som før Skimmelskov igen udmunder i større vej om gennem skoven. Hinsides denne er vi nær ved Kløveshøj; langs med det nordlige dige i marken om bakken fører stien derop. Som Vejrhøj nordligere i Holbæk amt er Kløveshøj her længere sydpå og vestpå det kendingsmærke, man allevegne stiller sig ind efter. Med sine 100 m. overgås den indenfor amtet foruden af Vejrhøj (121 m.) og dettes umiddelbare omgivelser kun af Mørkemosebjerg (105 m.) og et par andre punkter i Grøntved Oredrev og af Søbjerg (104 m.) og Stedstrupbjerg (102 m.), bægge på den nordvestlige side af højlandet om Gyldenløves høj. Den er ved landets opmåling et trigonometrisk punkt af første rang, som korresponderer med Mørkemosebjerg, Vejrhøj, Refsnæs og Hinsholmen, og i anden række også med Knøsen og Saltofte bakke. Udsigten er fri over hele Nordvestsjælland fra Sejrbugten til Slagelse og op langs Åmoselandet til bak-

kerne ved Gyldenløves høj. Hele det mægtige rundede højedrag fra Ruds-Vedby til Bromølle er stærkt ler, en mergelgrav på toppen af Kløveshøj.

Nørager er oprettet i 17. årh. af en landsby med syv gårde; 1674 skødede rentemester Sten Hohendorf, der var gift med Margrete, datter af Jørgen Grubbe fra Vedbygård, den til tidligere godsforvalter på Vedbygård og Sæbygård, Carsten Hansen Atke (side 219), hvis arvinger solgte den 1694. Fra 1837 i familien Moltkes eje. Haven har en rig bregnesamling; i Hestehaven findes den hule eg, 19' 6" i stammens omfang. Nordøstligst ved Nøragers have fører en meget smuk allé eller hvad man skal kalde det langs vejen mod øst ned til Sønderød, hvorfra man følger landevejen lige til Bromølle. Hele vejen smuk med bakkerne og Katrup skov i vest, hvorfra nær Bromølle spredte trægrupper går ud mod Åmosen, hvis flade man ser i største udstrækning. — Også vejen fra Nørager over Uglerup, østen om Thorsø og ud på landevejen ved Vandfaldsmøller er pæn; vi er da højere tilvejs.

En udflugt fra Ruds-Vedby til bakkerne Sobjærg og Kullebjærg meget at anbefale. Ad landevejen østpå til skoven Enemærket, ved skovfogedhuset ind i skoven i sydsydøst, forbi to stendysser og hinsides skoven ad markveje videre i samme retning mod Sobjærg, der præsenterer sig selv, virkende så stærkt, fordi det i det meget flade land stiger tilvejs som en regelmæssig kegle fra 33 m. til 65. Fra bakken ser man over Enemærket Kløveshøj og tilhøjre længere borte det højtliggende Katrup; over skoven ved Kullebjærg det fjærne Højbjærg; så Vinskoven, så Kongsdal skove over Vaseskov. Over mellemrummet mellem Vaseskov og Dianalund-Bøgeskov Mørkemosebjærg. Så omtrent lige i øst den høje bakke Hjortebjærg i Nordskoven ved Stenlille. Over den nordlige del af Nordruplund skov Bromme plantage, så skovene mellem Sorø og Slagelse, så Slagelse tårne. I vest Krage-

rup og nærmere dens afbyggergård Rugskov. Endelig Store Bælt. Altså fra bæltet en fem mil ind i Sælland til Mørkemosebjærg. Over landsbyen Sobjærg nedenfor bakkens kirkebyen Skellebjærg. Mærk de mange landsbynavne i Løve herred med endelsen -bjærg: foruden disse to Drøsselbjærg, Solbjærg, Havrehjærg, kirkebyer, og Risbjærg, Hesselbjærg.

Kragerups første kendte ejer var Matheus Taa 1327—41; i det 15. årh. slægten Gyrsting, hvis berømteste mænd var bispen Navne Jensen i Odense og hans broder ridderen Morten Jensen, som vist 1398 studerede i Prag — det er på Jan Huses tid —, siden i Erik af Pommerns mangeårige krig med de holstenske grever fra 1411 havde den ansvarsfulde stilling som høvedsmand på borgen Duborg ovenover kongens hovedstøttepunkt i Sønderjylland, Flensborg. Borgerne holdt af ham og optog ham i deres gilder, mens greverne tit var misfornøjede med ham. I ord og dåd forsvarede han rigets ret til Sønderjylland. 1427 faldt grev Henrik under en storm på Flensborg; i 1431 forsvarede hr. Morten Duborg over et halvt år efter at Holstenerne ved forræderi havde fået byen i deres hænder. Først da havnen var spærret og alle forråd fortærede, overgav han sig 7. septbr. Den lybske krønike fortæller, hvorledes indenfor muren fandtes huderne efter de heste og hunde, man tilsidst havde nærret sig af. Senere, da stormændene begyndte at falde fra kong Erik, brugte denne ham som mægler. Han var død 1447; hans ligsten findes endnu i Roskilde domkirke. Ruderne havde derefter part i gården. 1533 købtes Kragerup af rigsråden Ove Vincensen Lunge til Tirsbæk, ikke længe før Grevens fejde udbrod. I denne var han stalbroder af Mogens Gøye og blev efter mødet i Rye sendt til hertug Christian for at tilbyde ham tronen; forsvarede Randers, som skipper Clement ikke fik indtaget, og var hvad vi nu vil kalde generalintendant under Københavns belejring. Ved kongens kroning bar han kronen. Sine godser afrundede han ved magelæg og tog sig af deres bedre opdyrkning; men sine bønder var han en hård og ofte uretfærdig husbond. En datter, der var nonne, havde med den senere bisp Joakim Rønno en uægte søn. Af Christian 4's to kanslere af navnet Chr. Friis kaldes den yngre netop Chr. Friis til Kragerup til adskillelse fra den ældre, Chr. Friis til Borreby. Efter at have rejst udenlands i en række år, efter at have været proviantmester i Kalmarkrigen og hofmester

for kongens sønner, kaldtes han 1616 til den høje stilling, der gjorde ham både til kongens repræsentant overfor rigsrådet, til formand i dette og til fremtrædende både i den indre og den ydre styrelse. Hans eftermæle var: »en brav, fornuftig og arbejdsom mand«. Det tjæner til hans store ære, at han alene sammen med Jørgen Urne til Alslev af alle sælandske godsejere var rede til efter kongens forslag at hævde vornedskabet på deres godser. For Danmarks historie og litteratur nærrede han stor interesse; det var især ham, der fik Ole Worm til at udgive sine arkæologiske studier. Sønnen Hans Friis solgte Kragerup 1656, kort tid før han i krigen mod Carl Gustav kom til at tjæne sit fædreland med mod og opofrelse. Køberen Frederik Urne havde stået Christian 4 meget nær, også i dennes pinlige forhold til Kristine Munk. Hans svigersøn, gehejmeråd Ove Juul, fik gården og opholdt sig her under den anden krig med Carl Gustav, efter at han under den første ikke mindre end fire gange var bleven sendt ud til den svenske konge som underhandler. Han stod i gunst hos Frederik 3, skønt han under stændermødet i København 1660 var en af de ivrigste forkæmpere for adelens rettigheder. »End ikke kongen kan imponere adelen noget«, skal han have sagt. Han var knyttet til Christoffer Gabel, hvis søn Frederik blev forlovet med hans datter, og brød således med den gamle adel; siden var han i forbindelse med Griffenfeld, men blev dog formand i den »vanskelige kommission«, der sad til doms over ham. Han døde 1686. Blev en datter af ham gift med en søn af kongens borgerlige yndling, fik en anden datter Mette Marie til mand Kragerups ridefoged, Povl Pedersen Lerskov, der fik Kragerup med hende. Bægge forbindelser meget karakteristiske for den nye tid, som kom efter 1660. Fra 1802 har familien Dinesen ejet Kragerup; her fødtes 1807 Adolf Vilh. Dinesen, der i krigen 1848—50 udmærkede sig som artilleriofficer ved Bov, Slesvig, Isted og Mysunde. — Hovedbygningen er fra 1802, fornyet af Ingversen.

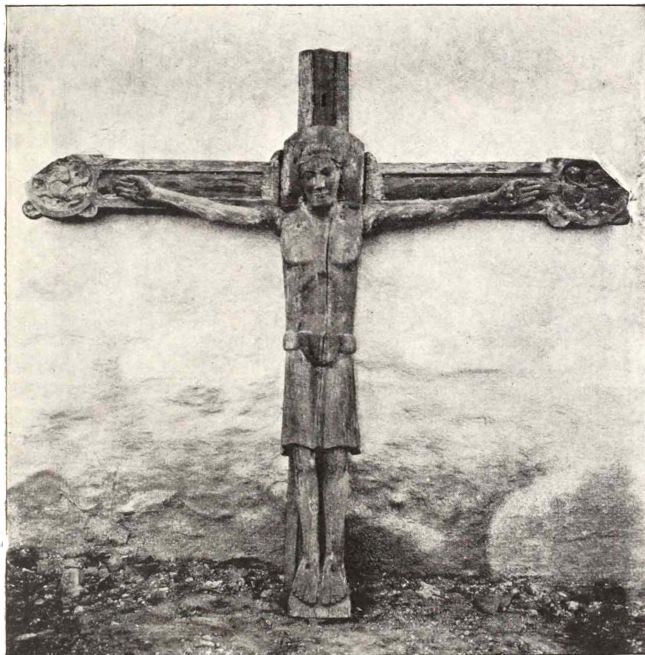
Over til Skellebjerg. Gæstgiveri i det nærliggende Herrestrup, hvor Skellebjerg station på Høngbanen ligger. Kalkmalerier fra 13 årh.; i apsis en frise af søjlebårne kløverbladsbuer med helgenfigurer; også triumfbuen malet med tæpper, zigzagbånd, engle, slangen og øverst Gudslammet med sejrspane. Op til skoven Skellebjerg Vænge, over jærnbanen ved et skovfogedhus, øst og nord om en

dejlige eng med store træer, som er egnens plads for friluftsmøder, og til Kullebjærg. Ikke op på toppen, som ingen udsigt byder, men tilhøre til en stenbestrøet enebemark med gyvel, roser, enlige bøge og graner; kær med vandplanter, mange svampe og som vidnesbyrd om mennesker en stendysse. Ved natetid i måneskin voxer enerne til fantastisk størrelse. Udsigt over det nærliggende Tågerup til Vinskoven i det fjærne. Iøvrigt et afsides sted, hvor fire sogne støder sammen, Niløse i Merløse herred, Rerslev, Ruds-Vedby og Skellebjærg i Løve. Tilbage igen øst om Kullebjærg, ad en sti vestligere end før over jærnbanen ud til landevejen, som her er meget smuk med stendysser under høje træer inde på marken og med stendiger, som en prosaisk ejer af Konradineslyst desværre mere og mere sløjfer. Rigtige steder for fodvandrere at holde rast på. Tilvenstre frøken Moltkes sygehjem for o. 50 epileptiske pigebørn. Stor eg nordøstligst i Ene-mærket bag et par graner. Udsigt til den lange Kløveshøj og Nørager skove. Øst for Ruds-Vedby ved landevejen i et stengærde egekors, der skal være minde om et drab.

Det mindst morsomme på turen er vistnok Sobjærg, som kan opgives, så man kun spaserer ad landevejen og ind til Kullebjærg. Men man kan også bruge denne sidste indskrænkede tur som første led i en tilbagevandring fra Ruds-Vedby til Bromølle og fortsætte fra enebarkken nordvest på over stigende og bølgende jordsmon ad sti langs det vestlige bryn af skoven Frihave og til en langdysse inde på marken. Efterhånden har man fået indenfor synskresen Galø Oredrev, Vinskoven, Højbjærg, bakkerne ved Brokøb, Katrup, Nøragerskovene, Kløveshøj, Rerslev slanke, hvide kirketårn, og bagude Tersløse og Munkebjærgby røde kirker, Bromme hvide. Endelig om Frihaves nordlige spids Niløse kirke. Fra skovens nordspids om til den meget velholdte Hesselbjærggård (enestegård allerede i de gamle matrikler), til hvilken hyggelige

pilealleer fører op. Mens Grundtvigianeren Theodor Hasle, 1866—89 venstres fører i landstinget, 1838—47 var ejer af denne gård, skrev han for Landhusholdningsselskabet beskrivelsen af Holbæk amt. 1847—59 var han ejer af Løvegård. Forbi Løjesmølle skov. Møllen nedlagt; dens navn betyder Sømølle; det ser også ud til, at der kan have været en sø mellem de indsnævrende bakker syd for gården. Pragtfuld udsigt over Åmosen ligefra Vinskoven til Bromølle. Ved Sønderød ud på landevejen til Bromølle.

Asnæs kirke: Romansk krusifix.

E. SØNDRE ODSHERRED.

ASNÆS BY er et naturligt udgangssted for udflugter i den sydlige del af Odsherred, fordi den er midtpunktet i dette, med post, apotek, læge, handlende og håndværkere, fordi den har et godt hotel (desuden afholdsbeværtning), fordi den ligger midt i skønne egne, og fordi man ligesom ved Jyderup til hjælp ved udflugterne kan bruge jærnvejen i begge retninger. 1916 647 indbg. Kirken har som bygning ingen videre interesse, men den besidder en god, kraftig profileret altertavle fra 1635, der ligesom

Asnæs kirke: Kristi hoved fra krusifixet.

den i Fårevæjle hører til typen forud for Lorenz Jørgensens arbejder, en font ikke af den almindelige romanske kampestenstype, men af gotisk karakter med spidsbuede blindinger og af kalksten og en ældre gotisk altertavle (Treenigheden og Bebudelsen). Kirkens bedste skat er dog et dårlig ophængt, romansk krusifix af en stræng og alvorlig type uden overvættes fremhæven af den ydre lidelse, men med et udtryk i åsynet af vilje og tungsind, der vel gør det til det bedste middelalderlige træskærerarbejde i Nordvestsjælland. Om issen har Kristus haft en metalkrone,

under hvilken håret i tindingerne var synligt. Ved kirke-
muren sydlig gammel grav. — 30—40 m. nordvest for
den nye kirkegård fredet ruin af en middelalderlig grund-
muret bygning; en ejer kan have været den Nycolaus
Byng, der har en ligsten fra 14. årh. i kirken. I Lars
Andersens have er opstillet en sten, hvori er udhugget et
kreskors og en del skålformede fordybninger, der af So-
phus Müller tolkes som hellige tegn for ilden. Fra sydøst
smukt blik ned over byen i lavningen. Når solen er
gået ned bag Vejrhøj, tegner højdedragets omrids sig
skarpt mod aftenhimlen; den mørke masse synes høj
som et fjæld.

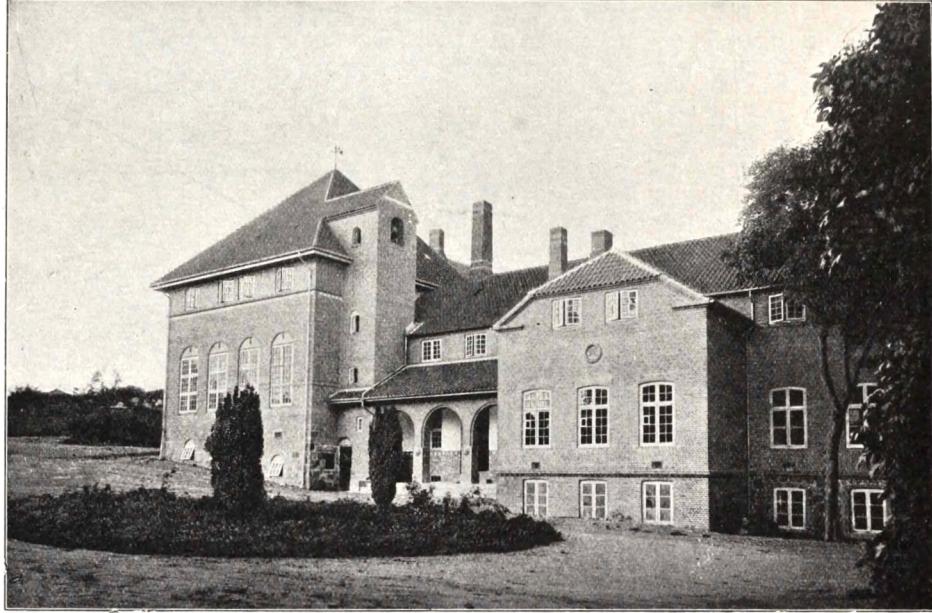
I. HØRVE—VALLEKILDE—DRAGSHOLM—VEJRHØJ —FÅREVEJLE.

En førsterangs tur, forenende den allersønneste natur,
historiske bygninger og minder med smukke vidnesbyrd
både om indvinding af ny jord for fædrelandet og om
opdyrken af folkets åndelige ager.

Ved Hørve station mellem Hørve kirkeby og Vejleby
afholdsbeværtninger. Det lille sogn vandt mere end noget
andet ved Lammefjordens udtørren, 2680 tdr. land, da det
skyder sig ud som et næs i den fordums fjord. Kirke-
byens mærkelige navn, i ældre tid Hwyrf, Hworf, for-
tolkes af et ord, som betyder: der, hvor landet vender,
men man kan også tænke sig anden forklaring. I den
lille kirke (skibet kun 16 alen langt) kalkmalerier på
hvælvingen så unge som fra 1564: Dommedag, Kristus og
den samaritanske kvinde (et gotisk slot ved siden); kvinde
i pragtfuld dragt; præst prækende med løftet finger for
to tilhørere, den ene bedende, den anden læsende. Man
ser, at helgenerne er forsvundne fra billederne. Vest på;
så mod syd mellem kæmpehøje, vest på og ad sti til-
sidst op på den mægtige kæmpehøj Tinghøj (53 m.) med
vid udsigt; anvisning til at stedfæste, hvad man ser. Nu

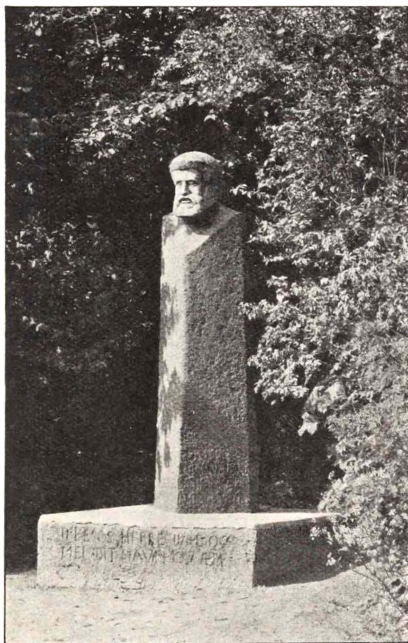

er man på Vallekilde højskoles grund, et meget anseeligt kompleks af bygninger og plantninger, med udmærket

Vallekilde Højskole.

beliggenhed på en sydskråning med smukke udsigter; det hele også så tiltalende, fordi man gennem bygningernes

Joachim Skovgaard: Triers mindesten. Vallekilde.

og områdets udvidelse kan læse sig til en organisk udvikling; hus er føjet til hus, hvergang det blev nødvendigt. Endelig fordi kunstneriske krav er blevet respekterede. Den gamle hovedbygning står endnu, men er nu kun et annex til den nye fra 1907, et af Nyrops bedste værker; dekorationen af H. Munk. Af andre bygninger kan nævnes Øvelseshuset, Nyrops første mere bekendte værk, indviet 1884; »Korskirken«, af den ældre Bentsen, fra 1882, dekoreret af Troels Trier; »Hytten« af Nyrop. Af kunstværker i og ved højskolen kan nævnes: Ansgar døber, af Dalsgaard, i foredragssalen, og Grundtvig af Joachim Skovgaard, i spisestuen. Joachim Skovgaard

har æren af Odin på Slejpnir som vejrfløj. Korskirkenes altertavle, den hjemvendte søn, er af Holger Roed, men fuldført efter den unge kunstners død af faderen, Jørgen Roed. Marmorbillede i Øvelshuset af fru Ingeborg Trier-Hansen, af Johs. Kragh. Schierbeck: Valkyrierne, Louis Moe: Tyr med hånd i fenrisulvens gab. Solbakken, et gammelt hus på vejen ned fra Tinghøj, er dekoreret af Niels Skovgaard. Bedst af alt er dog Ernst Triers mindestøtte af Joachim Skovgaard, granit, på en underligger fra Betlehem. [Viggo Pedersens »Isak« på Frederiksborg højskole har Trier til model ligesom ægteemanden i Joachim Skovgaards: »Hanna og Pennina« og faderen i Troels Triers »den hjemvendte søn«. På Niels Skovgaards altertavle i Immanuelskirken i København er Trier fremstillet i den brede Petersskikkelse; både Viggo Pedersen og Luplau Jansen har tegnet Trier talende.] Trier ligger jordet på skolens mark: et basrelief i ler af en moder med barn er vistnok af Evens. »Guds visdom er en gåde, en løngang er hans vej, men evig er hans nåde, hans løfter glipper ej«.

Ernst Trier, som her er jordet, var født i et jødisk hjem 1837. 1865 grundlagde han højskolen og ledede den til sin død 1893. Præsten Carl Koch siger om ham: Han var Københavner, men fik sin gerning blandt unge landboere. Han var jøde af æt, og glad og stolt over at høre til »Guds udvalgte folk«. Han havde et glødende dansk sindelag, og han var en af dem, der efter vort folks nederlag i 64 følte sig opdildnet til at læge dets sår. Han var rigt udstyret med ævner. Der var mange og smukke toner i hans sjæl. Men grundtonen var hans varme og ydmyge kristentro. Med kraft og glæde talte han til dansk ungdom. Og mangfoldige lyttede til hans ord og glemte dem aldrig«. Sammen med Schrøder på Askov og Nørregaard og Bågø paa Testrup blev han grundlægger af den danske folkehøjskole i den form, hvori den arbejdede sig god og stor, selv om det ikke skal glemmes, at Rødding, Hindholm og Marielyst gik forud, og at den ejendommeligste af alle højskolemænd var Chr. Kold på Dalum. Trier var de nævntes ligemand i begejstring og ofervillighed,

Dalsgaard: Ansgar døber. Vallekilde højskole.

han overgik dem vistnok i følelsens dybde, der gav sig udslag i en mægtig veltalenhed, som selv den, der i tidens løb er kommen til at stå den grundtvigske åndsretning fjærnt, aldrig vil glemme. En feststemning, sjælden vederfaret, fyldte således den ungdom, der i 1884 var med til indvielsen af øvelseshuset. Triers stemme kan endnu efter en menneskealders forløb lyde i ens øre, fordi hans ord kom fra hjertet, og man nynner med på den sang af Hostrup, som i de dage hørtes første gang: »Vi fik ej under tidernes tryk«.

Med højskoletankens indtog i Nordvestsælland gik det således til. Trier havde under krigen 1864 været feltdegn og havde da fået viljen til den gærning, som han viede sit liv. Han havde også truffet den unge lægprædikant, skræddersvend Jens Pedersen fra Fårevejle, som talte med liv og varme om den »mageløse« unge præst V. J. Hoff, der var kapellan hos Bonnevie i Vallekilde. Trier fik så lyst til at begynde i hans nærhed. En klar frostdag i vinteren 1864—65 kørte den unge Lars Dinesen af Kulby ham fra Slagelse nordpå til Vallekilde, hvor han hos Hoff mødtes med en ånd af en noget anden art, Vilhelm Beck, »en lille, buttet mand, munter og fuld af skæmt«. Trier sagde til Beck: »det var dog kedeligt, om vi her skulde begynde med en falsk enighed«, hvortil Beck svarede: »gak mig fra livet, menneske! Når jeg virkelig er enig med Dem, lad mig da have lov til at være det«. Trier rådførte sig foruden med Hoff især med læreren i Vallekilde

Tranberg og med Jens Pedersen. Lejlighed til skolen tinges hos gårdmand Peder Frederiksen, nabo til præsten. Den første skolestue blev 8 alen i kvadrat. Om foråret rejste så Trier rundt i amtet, hvor han især fik tilslutning i Kvandløse ved Holbæk hos lærer Bentsen, og fra Kvandløse fik han også en af de første elever, Niels Thorsen; kom også til Holm på Ubberupgård ved Kalundborg og lærer Rosendal i Høve. Der udstedtes så et opråb til Odsherreds beboere; det gjaldt »en oplysning, der indplanter kærlighed til fædreland, modersmål og det danske folk«. Man skulde intet samarbejde have med bondevennerne, der vilde drage ungdommen til Hindholm, men vel med Vilhelm Beck. Anton Nielsen, lærer i Munke-Bjærgby, var grebet af den indre mission, men forstod Trier og skrev om »Hans, der kom på højskolen«. Det var Anton Nielsens egen karl, som under samtale med Trier, medens han kørte for ham til Vallekilde, var bleven begejstret for højskolen. God modtagelse fik tanken også hos Boesen på Rynkevang ved Kalundborg, hos mejeriforpagter Burchardi på Birkingegård og hos grev Moltke på Nørager. Første vinter var der 31 karle. I den klare novembermorgen, da skolen skulde åbnes, måtte Trier op på en kæmpehøj lige ved gården for at give sit hjerte luft i tak og bøn til Gud. Danebrog hejstes, mens Trier fremsagde: »Hil dig, vor fane«. Den udmærkede jydsk bonde N. J. Termansen talte efter: »udrundne er de gamle dage«, om en oplysning, »der følger os til de simpleste kår, til den mindste gærning og skænker denne dens rette indhold og fulde glæde«. Derefter talte præsterne Brandt fra Rønnebæk og Hoff og af sælandske bønder Niels Jensen fra Stenstrup ved Næstved.

Skolen voxede sig snart stor, Efter initiativ af xylograf Fr. Hendriksen knyttedes der en håndværkerskole til den, hvis første leder var Andreas Bentsen († 1914), søn af læreren i Kvandløse, fra 1887 til 1910 formand for overstyrelsen for de danske skytteforeninger; ligeledes en husflids- og væveskole, og en sømands- og fiskerskole, indtil statens fiskerskole oprettedes. Højskolen affødte også en valgmenighed, ved hvis kirke Hoff var præst til 1895, dengang annex til kirken i Ubberup. Skolens samlede elevantal har til 1917 været 15701. Efter Triers død er hans svigersøn Povl Hansen forstander.

En yndig sti fører over til Vallekildes smukt liggende sognekirke. Kirkegårdsmuren tildels middelalderlig. Kirken selv er af de mere interessante landsbykirker. Den

er bygget af frådsten forneden, kamp foroven; den tresidede apsis har rundbuede blindinger, hvoraf den østlige løftede omslutter et vindue; på nordsiden ses tre tilmurede højtsiddende, smalle, oprindelige vinduer; også to oprindelige døre. Indvendig bæres buen ind til apsis af to søjler med stærk entasis (krummede sider), med en ring og tærningkapitæler med afrundede hjørner. I det nordlige våbenhus en jærnbeslået egedør med dyrefigurer af udmærket arbejde. — Præstegården hyggelig, malerisk gammel.

I denne præstegård boede fra 1824 præsten Honoratus Bonnevie, hos hvem søstersønnen J. Th. Lundbye kom i besøg. Et af de første landskaber han, 19 år gammel, 1837 udstillede, er et sælandsk landskab, taget lige nord for præstegården. Tilvenstre er kæmpehøjen Hankehøj, bag den ses tilvenstre Sejrbugten, tilhøjre Vejrhøj. »Billedet er den første åbenbaring af Lundbyes ejendommelighed som landskabsmaler, af hans fine sans for de store, lange, bløde bakkelinjers rytmiske og højtidelige skønhed; der er her for første gang i dansk malerkunst fortalt om storheden i ægte dansk natur med vid udsigt over bølgende bakker med korn og skove til blå sø«. Fra begyndelsen af 1840 skriver sig endvidere hans store billede af Vejrhøj (i Glyptotheket), taget nord for Vallekilde ved Bjerresø. De tre mellemliggende år havde bragt Lundbye den rigeste udvikling. »Alt, hvad han har tilsigtet i det lille, gamle billede, fremtræder forklaret i det store, ny. I det første lukkes udsigten tilvenstre af den store kornmark, i det sidste åbner den sig frit og stort over de flade marker med de bløde bakkelinjer, hvis rytmik er gengivet med den følsomste sans for deres skønhed« (Karl Madsen).

Lige nord for præstegården går en sti af tilvenstre, så man ikke vælger vejen over Bjerresø (middelalderligt Bjærgshus). På højre hånd har man først kæmpehøjen Hankehøj og derefter en langdysse. Stien er meget smuk dels ved det bølgende jordsmon, den fører over, dels ved udsigten til Vejrhøj, der nu viser sig i hele sin væld. Sfi og vej går ned til og over Tangmose; så tilhøjre forbi husene Hestehave ret nær ind på Dragsholm; lige før

alleen ind til gården overskrides kanalen, der fører det i landkanalerne udenom Lammefjorden opsamlede vand ud i havet.

Hankehøj er kendt fra et smukt billede af Lundbye fra 1847 (i den Hirschsprungske samling), hvorom Karl Madsen siger: »middelmådige malere søger gjerne de rige motiver, gode kunstnere kan nøjes med dem, der synes fattige og ringe. Trods forskellen i formbehandlingen bringer naturopfattelsen hos Lundbye ofte den franske maler Millet i erindring. Intet motiv kan være simplere end dette, en græsmark med en vogterdreng og nogle køer, en lille høj med et par forblæste buske op mod en høj luft, hvor runde, hvide skyflokke sejler hen over en dyb blå himmel. Men al den glæde, maleren har følt ved gensynet af den danske natur, fortæller det lille billede for os. Det er så ejendommelig stemningsrigt, i al sin lidenhed så storladent og karakterfuldt, at det eengang set vil være uforglemmeligt for ethvert menneske med nogen sans for kunst«.

Stranden har ved Dragsholm gået betydelig længere ind end nu, men har dog altid været skilt fra Lammefjorden ved en morænevold nær fjorden, langs hvilken vejen Dragsmølle-Vindekilde går. I den store eng øst for herregården findes allevegne i grøfterne saltvandsskaller. Ved landevejen, lige hvor den østre allé svinger ind til Dragsholm, ligger nedefor morænevolden Skovly, det første landbrug med kornavl i Lammefjorden.

Dragsholm sammen med sin Fruerlund har en stolt beliggenhed midt i lavningen mellem Vallekildehøjderne og Vejrhøj, midt mellem de to vande: Sejrbugten og den fordums Lammefjord. Smukkest er det måske at nærme sig gården østfra, hvor en lavloftet allé af mange tætstillede stammer — elle, aske og ælme — fører op til den over brede enge og gennem den friske park med det smukke gamle navn Fruerlund. Men det er også smukt vestfra at se borgen stejlt rejse sine hvide mure foran den grønne skov over de vidtløftige udbygninger. Borg og ikke borg, alt murværket i den (6' tykt) er sikkert middelalderligt, men sidst i 17. årh. blev den efter i Svenskekrigen at være afbrændt såvidt muligt moderniseret i tidens

stil: regelmæssige vinduesrækker, frontispice midt over hovedfløjen, alle gavle, tårne og tinder borttagne, det hele hvidkalket. Arkitekturkyndige, der hører til den retning, som nu er mest moderne, sværger til den i dens nuværende skikkelse. Arkæologisk interesserede kunde nok have lyst til at se, hvad mærkeligt den vilde frembyde, når kalken blev banket af. Ældre tegninger giver endnu noget begreb om, hvordan den så ud bag sine volde, grave (endnu for en stor del bevarede) og palissadeværker, med vindebro, porttårn, mægtig donjon, stræbepiller, kamgavle, vægtergang (i søndre fløjs sydmur), store murflader uden vinduer, kun brudte af de små »hemmeligheder«. Indvendig er der meget lidet interessant, end ikke i kapellet. Et portræt her af Cort Adeler henføres til Carl van Mandern. Meget smuk er udsigten fra gangen over den smalle portfløj mod Nexelø og Sejrøbugten.

Navnet kommer selvfølgelig af Draget, og Dragh er også det ældste navn, hvorunder borgen findes, senere Dragsholm.-Holm var det almindeligt fra 14. årh. at føje til mange herregårdes navn. Mellem 1327 og 1334 må den være befæstet, altså i Danmarks værste opløsningstid, og Sælands biskopper havde her middelalderen igennem deres stærkeste fæste. 1370 var den et af bispestolens betydeligste len med 13 hovedgårde, dertil slottet og bispetiende af 45 sogne. Foruden lensmanden var der også en provst på gården; i fællesskab aflagde de regnskab; når bispemænd døde, holdtes gården kapitlet til hånde. Af bispens lensmænd kan nævnes Fynboen Anders Jakobsen Reventlow, der i 1523 holdt med Christian 2 og derfor mistede sine fynske len, men af sin faders morbroder Lage Urne fik Dragsholm; i Grevens fejde faldt han for Assens. Da 1523 den jydsk adel var faldet fra Christian 2, stod bispemændene først ved kongens side, men flygtede så under påskud af angst for Sigbrit her til Dragsholm og derfra til Jylland, hvor han gik over til de nye magthavere. Da Grevens fejde gik over landet, og den store jagt på adelen fandt sted i Januar 1535, reddede også bispemændene Joachim Rønnow sig hertil sammen med flere herremænd, hvoriblandt Knud Rud til Vedbygård, og slap over Sejrø til Jylland; Eiler Hardenberg skulde forsvare slottet. Grev Christoffers befalings-

Dragsholm. Vestsiden. Efter Resen.

mand greven af Hoya plantede ti svære stykker op øst for borgen i den nuværende have. Stortårnet og hele østsiden led meget, sulten indfandt sig, men Eiler førte kvæg, får og svin hen til volden og pinte dem til at brøle højt for at lade belejrerne få den tro, at der endnu var forråd nok. Lange Herman, grevens lensmand på Kalundborg, lagde sig en nat med sine folk tilbåds i graven under slotsporten for at trænge ind ad denne, når den ved daggry åbnedes, men forsvarerne var på deres post, og Dragsholm holdt sig, ligetil Christian 3's hær kom over til Sælland. Joachim Rønnov fik dog aldrig mere fæste og ejendom; strax kongen havde fængslet de katolske bisper 12. Aug. 1536, viste Alsingeren Thomas Sture og Arvid Ulfstand sig 19. Aug. for borgen, tog den i besiddelse i kongens navn og lod affatte en inventarieliste, som endnu haves. Dragsholm blev så et af kronens hovedlen; i den følgende tid bekendt ved de lensmænd, som her sad mageligt og stærkt, og ved de statsfanger, det på grund af sin afsides beliggenhed og sine mures styrke kom til at huse.

Til den første slags hører ligetil enevældens indførelse en række af vore betydeligste adelsmænd, hvad der viser, at lenet regnedes blandt de vigtigste. Vi nævner Mogens Gyldenstjerne 1542—49, der 1531—32 havde forsvaret Akershus så djærvt og klogt mod Christian 2 og særlig efter Peder Oxes fald 1558 trods sin høje alder var den indflydelsesrigeste mand i rigsråd og regering; Otto Rud 1549—51, søhelten fra Syvårs-krigen; Ejler Hardenberg fik atter, fra 1551, lenet på livstid

Dragsholm. Østsiden. Efter Resen.

uden afgift; han har imidlertid ikke kunnet opholde sig meget her, da han først var hofmester for den udvalgte prins, den senere Frederik 2, og siden rigshofmester; rigskansleren Arild Huitfeldt 1597—1609, der her har skrevet en stor del af sin Danmarks riges krønike; 1610—24 rigsråden Oluf Rosensparre, Christian 4's omgang og Tyge Brahes ven, historisk interesseret; 1624—41 rigsadmiralen Claus Daa; 1641—44 rigsadmiralen Jørgen Vind, dødelig saaret i slaget på Kolberg-heide; 1645—58 rigskansleren Christoffer Urne, som har kronen ved arvehyldingen 1660; han havde ikke ringe teologisk og historisk dannelse, var beskytter af Lorenz Jørgensen og har sat sit og sin hustru Sofie Lindenovs våben på adskillige af hans værker. Endelig 1658—61 rigsråden Sivert Urne. — Mærkeligt nok havde dette store len, som gennemgående endog meget fornemme adelsmænd var aflagte med, 1565—78 en borgerlig til styrer, Frands Lauridsen; dog kaldtes han officielt kun foged.

Til den anden slags beboere hører slottets forrige indehaver Joachim Rønnow, hvem Christian 3 i sit klageskrift på rigsdagen i København 1536 revsede hårdest af alle bisperne; senere førtes han til Krogen og tilsidst til Gotland; også Ove Bille af Århus (se Tølløse) sad her en kort tid. Dr. Hieronymus Thenner var fra Hessen, men tjænte den danske konge i udenrigspolitikken. Da han 1566 vilde forlade Danmark, turde man ikke lade ham gøre dette, da han kendte rigets

hemmeligheder; han blev sat på Kalundborg, 1567 dømt af rigsrådet til at holdes i god forvaring, og var fra 1568 til sin død et par år efter i statsfængsel på Dragsholm. Den navnkundigste af alle fanger har James Bothwell været før en dronnings ægtefælle, men om hans ophold her fortælles senere. De fleste af de andre kom herind for forbrydelser; fortalte vi deres livsløb udførligt, blev det et bidrag til forskellige sider af Danmarks kulturhistorie. Erik Munk til Hjørne i Halland, som med stor dygtighed havde deltaget i Syvårskrigen, blev 1580 optaget i adelig stand, foretog togt rundt Norge til Hvidehavet og skulde have været sendt ud for igen at opdag Grønland, men var som lensmand i Norge ualmindelig brutal og blev derfor 1586 puttet herind; han rugede over sin skæbne, nedskrev et forsvar af sig, forsøgte at undfly, hængte tilsidst sig selv og blev jordet under galgen; hans sømandsdygtighed arvedes ned på hans søn, den berømte Jens Munk. Fynboen Eiler Brockenhuus, om hvem der endnu i hans hjemegn går de frygteligste historier, havde forført sin svogers enke, og der gik rygter om, at han havde haft et barn med sin søster, som han havde dræbt med egen hånd og derefter myrdet søsteren, ja at han havde forgivet sin moder. På Dragsholm hensank også han i grublerier, der tilsidst slog ud i de vildeste fantasier, hvormed han overhængte kongen og regeringen. Sigfrid Rindschat var en tysk adelsmand, som ægtede en dansk adelskvinde og derved blev ejer af Herningsholm i Jylland. Her pinte han sine bønder, sit tyende, sin hustru over alle begreber; en landsmand af sig gav han mundkurv på, så han kun kunde spise, når herren åbnede denne. Først efter mange års tålsomhed klagede hans hustru til kongen, og han blev hensat i evigt fængsel, men også nu forskaffede hans hustru ham med rørende kærlighed klæder og føde. Sten Bille kom også herind for voldførsel af sin nærmeste slægt. Isaak Pedersen Maaneskjold var i Kalmarkrigen lensmand på Båhus, men blev beskyldt for forræderi og mytteri og sat på Dragsholm. Hans Lindenov til Ørslevkloster i Jylland var kaperkaptajn i Kalmarkrigen, men kunde ikke, da freden blev sluttet, holde op mens legen var god, og lavede mange gale streger på søen og i havnebyer; gamle overfald og drab blev der igen ribbet op i og han kom også hertil 1615. Tre år efter slap han dog ud mod at tjæne kongen syv år i Ostindien; hans bedrifter synes også mere udførte af kådhed end af ondskab. Af en ganske anden art var den arme Niels Svendsen Chronich, der som lektor i Christiania lagde sig ud med de andre præster og prækede

statskirkens ugudelighed, »den store erzhore«. En tid bar man over med ham, men da han også i København hvervede proselyter og viste sig ikke hel troende overfor den augsburgske konfession, blev han sendt til Dragsholm. Da Svenskerne besatte slottet, lod de ham slippe ud, og han drog til Holland, i de tider et fristed for alle ikke-ortodexe.

Svenskerne var det også, som ganske ødelagde Dragsholm, så kun murene blev stående. Lensmanden Sivert Urne og hans efterfølger Hans Ahlefeld til Glorup, som også ægtede enken Katrine Sehested, boede i Vindekilde. 1664 fik den tit omtalte rentemester Henrik Müller Dragsholm og meget andet gods for sit tilgodehavende til kronen: 312,259 rdl.; det bebyggede gods regnedes til 45 rdl. for hver tønde hartkorn, det øde til 25. Men hans godser og pengetransaktioner voxede ham over hovedet. 1684 gjorde han opbud; året efter var der auktion over hans indbo på Dragsholm. 1688 overtog hans hovedkreditor Manuel Texeira i Hamburg efter en langvarig proces Dragsholm, Annebjærggård og Ellinge med hele Odsherred, 6,265 tdr. hartkorn, for 316,793 rdl., og var dog langtfra fyldestgjort. Han begyndte også snart at sælge. 1694 gik Dragsholm med 1445 tdr. hartkorn og 211 gårde og bol, hvoraf 41 øde, 50 huse og 5 møller over til Frederik Chr. Adeler, Cort Adeler's søn, for kun 20,000 rdl., eller 14 rdl. for tønde hartkorn, en spotpris. Snart efter gik det øvrige gods i Odsherred over til staten. Adeler ejede også Sæbygård og oprettede Egemark, en landsby, der lå øde, til en hovedgård, og det var ham, der gav hovedbygningen det nuværende udseende. 1755 blev godset stamhus, 1785 baroni. 1790 skete et stort mageskifte med staten, som fik sit gods samlet i det nordlige Odsherred, medens den overdrog til Dragsholm 29 gårde og 27 huse i Vallekilde, Hørve og Fårevejle sogne. Af senere ejere skal kun nævnes Georg Fr. Otto Zytphen-Adeler (1810—78) fra 1839, der var en foregangsmand på landbrugets område; han var den første, der 1856 tog dampen i landbrugets tjeneste og som fra 1848 i større stil dyrkede roer. På en af hans moser anlagde hedeselskabet sin første rimpauske kultur. Af 5 gårde i Ordrup dannede han Næsgården og anlagde Ordrup plantage. Det meste af bondegodset bortsolgtes fra 1869; godssets arbejdere gav han 1873 del i overskuddet fra hovedgården. Han var i mange år formand for amtets landøkonomiske selskab og meget virksom for udtørringen af Svinninge Vejle (1852—62) og af Lammefjorden; i 13 år var han formand for det danske have-selskab; 1865 blev han medlem af folketinget for Holbæk-

kresen og var sammen med Jacob Scavenius ivrig for Oktoberforeningen, der politisk skulde samle de store og de små bønder; fra 1866 til sin død var han landstingsmand.

Fra Fruerlunden ad sti nordpå til Vindekilde eller fra selve gården nordpå. Langs Sejrbugten en hede-strækning; på strandmarken lidt sydligere et stort parti smukt blomstrende ungarsk gyvel. Allerede for at komme op til Vindekilde by går det tilvejs. Byen, der endnu har sin kilde nordlig, er næsten opslugt af Rødegård, der hører til Dragsholm.

Rødegård er opført i midten af 17. årh. meget anseligt af ridefogden Christen Pedersen Poder; her slog i Svenskekrigen fyrst Emanuel af Anhalt sig ned. En dansk kaptajn Robbert, der lå på Samsø, gik sammen med Eiler Hansen i Nordby til Sejro, fik der flere folk med, landede 22. April 1659, 68 mand stærk, udfør Vindekilde og drog med 46 bønder op til byen, skød vagten ned, brød ind i Rødegård og fangede fyrsten sammen med 8 af hans tjenere uden selv at miste en eneste mand. Uagtet han bød 20,000 rdl. i løsepenge, blev han ført til feltherren Hans Schack i Odense og var fange indtil freden.

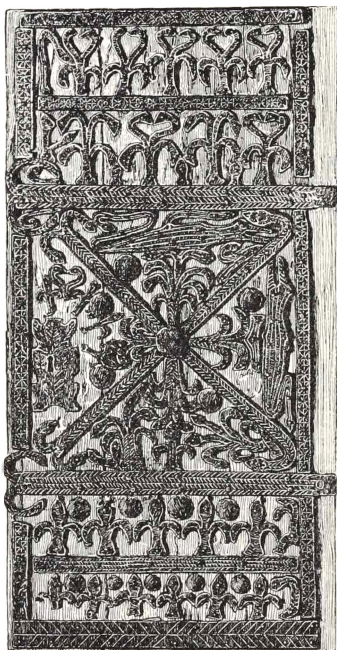
Hinsides Rødegård begynder til venstre den storartede opstigning til Vejrhøj; for hvert skridt bliver udsigten bagud friere og mægtigere; havets strålende flade, kystlinjen, strandmarken og strandskoven, Dragsholm med alleer og Fruerlund. Ved Brydebjerg skov er man allerede 41 m. tilvejs (mindstøtte inde i skoven for Zytphen-Adeler). Så sydøstligst ind i Vejrhøj skov og ad slyngede stier gennem denne forbi to planteskoler; tilsidst en kæmpehøj. Nordvestligst i skoven går så vejen lige op på »hatten«. Vejrhøjgården er kun arbejderboliger; helt til Stubberup skov går Dragsholms grund. På Vejrhøj er man 121 m. tilvejs i kun 900 m.'s afstand fra havet. Det er ikke Sælands højeste bakke, men langt den anseligste; Gyldenløves høj ved Skjoldnæsholm (126 m.), øens højeste punkt, går direkte kun 37 m. tilvejs over

det omliggende jordsmon. Og netop beliggenheden mellem de to flader, havets uendelige og Lammefjordens forholdsvis store, ligesom løfter det tilvejs. Udsigten selvfølgelig vældig: Man ser Ellemandsbjærg på Helgenæs i en afstand af $8\frac{1}{2}$ mil samt kysten ved Jærnhatten mellem Æbeltoft og Grenå; Hjælm; Samsø; Hinsholmen i Fyn, Kalundborg, Slagelse, Holbæk, Roskilde, Frederiksborg. Vejrhøj er derfor også et vigtigt punkt i den danske gradmåling og korresponderer med Julianehøj i Hornsherred, Mørkemosebjærg, Kløveshøj og Refsnæs; i anden række også med Knøsen og Saltofte bakke. Amtmand Bille finder udsigten friere og smukkere — ganske vist ikke videre — end fra Pike's Peak i de nordamerikanske Rocky Mountains med dets 14,145 fod. Men man spørger dog: er det ikke bædre at have Vejrhøj selv til baggrund med den herlige profil end her at have de lave horisontlinjer hele himmelbrynet rundt? Og dog atter: er det ikke befriende at ånde heroppe over alt det lave? »Denne mark jeg har så kær, den er bøgeskoven nær, den har stork og den har lærke, den har Danmarks modermærke: Mod en gammel kæmpegrav vinden blæser ind fra hav«.

Tilbage og forbi Vejrhøjgården langs et malerisk hegn ind i Kolås skov; ved at gå et lille stykke frem nås vejen, som man kan følge tilhøjre eller tilvenstre ad meget stejle hæld, så man i skovens udkant ved landevejen er nede på 26 m.; skråningens mægtighed føles måske bedst ved opstigning hernede fra. Allerstejlest mærkes det dog, når man fra Vejrhøj kollen over marker og diger søger ned mod sydvest i retning af en lund på sid jord. Kommer man her ned på strandvejen, fører denne mod nord til Korupskov, mod syd tilbage til Dragsholm. Ved foden af »Bjærgene« hele vejen fattige udflytterboliger.

Er man inde i Kolås skov, kommende fra Vejrhøj, endnu på højden gået tilhøjre, altså mod syd, hilser man på den store bøg, 116' høj (den højeste i Danmark 125'), dog kun o. 300

år gammel. Også sådan et træ har sin historie og kan have haft en forskellig tilværelse til forskellig tid. Det står på dybgrundet morænegrus blandet med ler, og har, hvad der er vigtigst for højdevæxten, læ; nordvestvinden er ellers her tillands værst til at få træerne til at stå i stampe. En smuk tegning af Lundbye viser den forblæste Kolås skov øverst

Fårevejle. Kirkedør.

oppe. Først har træet stået nogenlunde frit, så er det på voldsom måde bleven stillet lyst med stærk reproduktion af lave grene, som siden igen smuldrer hen under den opvoxende skov. En bøg af en ganske anden form er den senere omtalte i skoven ved Eskilstrup i Odsherred.

Fra Kolås skovs østre rand går den lige vej forbi store frugtplantager tilvenstre gennem det hyggelige Stubberup til Fårevejle. Det er længe siden vi har vandret i rigtigt bondeland. Ved stationen Hotel Lammefjord. Kirken havde tidligere en overmåde malerisk beliggenhed ovenpå skrænten mod Lammefjorden, og endnu er det hyggeligt at lejre sig på denne. Kirken selv danner fra nord og

nordøst en fortræffelig masse med sine udbygninger. Den har i modsætning til de fleste kirker allerede fået hvælvinger i 13. århundredes sidste halvdel; ribberne bæres af små søjler med skråt afskårne hovedstykker; den vestre gavls overdel smykkedes samtidig med blindinger og tandskifter. Har bispem en allerede i 13. årh. ejet »Drag«, og er det forbindelsen med bispesæden, der har medvirket til

denne indhvælvning, der også træffes i domkirken? I den senere katolske tid fik den nyt kor og tilføjedes tårnet. Meget smuk barok altertavle fra 1641 af samme mester, som har skåret altertavlen i Asnæs 1635; i de sex år har han udviklet sig meget. Degnestol fra 1556; middelalderlig egetræsdør, beslået med smedejærn; blandt beslagene to dragefigurer.

Det besøgeren af kirken dog mest interesserer sig for, er, når gulvfjælene slås tilside, at stirre ned på det indtørrede åsyn af James Hepburn, jarl af Bothwell, Skotlands storadmiral, Marie Stuarts ægtefælle. Nu i højhed, nu i fald. Professor anatomix Hansen har nylig villet bevise ægtheden af liget ved at sammenstille et fotografi af dets ansigt med et fotografi af et autentisk portræt, der endnu er i familiens eje. Lægges fotografierne over hinanden, falder omridslinjerne sammen. Vi skal ikke fremsætte nogen tvivl. Vi skal heller ikke skildre hans liv i Skotland eller hans flugt herfra, ej heller hans tilfangetagelse i Norge o. 1. Septbr. 1567 eller hans ophold på Malmøhus, men kun omtale det såre lidet, man veed om hans ophold på Dragsholm. 28. Juni 1573 skriver den franske gesandt hjem til sin konge: »Kongen af Danmark havde hidtil behandlet Bothwell meget godt, men for få dage siden har han ladet ham sætte i et meget slet og snævert fængsel«. I Eiler Brockenhuus' samtidige kalenderoptegnelser hedder det under 16. Juni 1573: Blev den skotske greve indsat på Dragsholm, og under 14. April 1578, at han er død og begravet i Fårevejle kirke. En samtidig skotsk historiker lader ham være sindssyg ved sin død.

Fra Fårevejle til Asnæs enten med jærnbanen eller ad de ved næste tur omtalte veje.

II. ASNÆS—HØVE—FÅREVEJLE.

Måske den mest storladne og smukkeste vandring i Sælland i det hele, ialtfald overgås den ikke i Nordvestsælland af nogen anden. At udstrække turen lige til Vejrhøj er nok muligt, men ikke fornuftigt. Ved Vejrhøj gælder det om foruden at nyde det vide, rolige skue fra toppen at foretage den pragtfulde opstigning syd- eller østfra, som ikke fås fra denne side, men fortræffeligt kan forbin-

des med et besøg Vallekilde—Dragsholm—Fårevejle. På den vej, vi idag vandrer, er alt på landjorden mangfoldigt, uroligt, men det holdes i ave af havets majestætiske flade. Hav og bakker, det er næsten alt; skoven træder tilside, men gør dog et par steder væsenligt til at forstærke indtrykket. Om udtørringen af Lammefjorden har forringet skønheden, idet bakkerne nu ikke har vand på bægge sider, må den nuværende slægt lade uafgjort. Højsommeren, August, egner sig bedst for udflugten; da svarer de kraftige farver, gyldent og mørkegrønt, bedst til de kraftige former.

Det, turen gælder, er Odsherreds, ja Sælunds mægtigste bakkeryg, der vel i højde og udstrækning ikke kan måle sig med de fynske bjerge bagom Fåborg, ikke har disses rige vegetation og store skove hængende ned ad siderne, men rejser sig stejlere op af havet, nærmere ud mod dette, og dels herved, dels ved sin smalhed virker mere imponerende. Det er den bakkebue, som østligst begynder i Grevinge sogn, hvor den, ved Smidsbjærg og Luntebjærg (hægge 84 m.), står i forbindelse med en anden bakkebue, der går videre ud i Odsherred udenom Sidingefjord. Den sænker sig, hvor Odsherredsbanen skærer igennem, til o. 50 m., hæver sig igen i Dutterhøje til 71 m., holder sig mellem 60 og 90 m. indtil det næste pas i Høve bakker, hvor landevejen er ført igennem i 58 m.s højde, stiger så brat igen indtil Brendeshøj (92 m.), synker sydvest for Veddinge til 47 m., hæver sig atter brat til 95 m. øst for Korup, holder sig derefter stadigt højt, indtil den tager det sidste store tilløb og kulminerer med 121 m. i Vejrhøj i kun 900 m.s afstand fra stranden, falder så på en strækning af 1200 m. 100 m. i retning af Vindekilde for så ganske at fladnes ud ned til Gamle Dragsmøllegård i 1 m.s højde. Gennem det krummede forløb bliver hele bakkerækken o. 14 km. lang. Bakkeknoldene består mest af moræneler eller grus, hvorimod dalene er sandede.

Fra Asnæs ikke lige til Høve, men østligere over Åsevang og op på Maglebjerg (86 m.) med dens fire kæmpehøje og en 200 fod lang dysse. Hidtil har man haft tilbageblik på Lammefjordsbækkenet, hvori det mest fremtrædende er de puklede bakker Rævbjærg og Skårbjærg tilvenstre for Asnæs kirke. Og pænt er det også at se tilbage på den vej, vi er kommet af; huse med haver, og ved gården nærmest under bakken en smuk lund; på siden af vejens bugtede linje breder sig agrene. Men nu får man aldeles overraskende det frie hav til yderste himmelbryn og den lange herlige kystlinje. Mod det blå hav står de sorte plantager Jyderup skov og Høve skov. Enklere og mere storladent er ikke meget i Danmark. Fra Maglehøj ses iøvrigt Sælunds Odde med havet bagved, Lumbsås og Klints høje områder, den flade Ellinge Lyng langs havet, Troldebjerg øst for Højby, Nykøbingbugten med Rørvig bagved, Ulkerup skov, Egebjerg mølle og træhegnede kirke (mellem skoven og møllen bakkerne ved Frederiksværk), Horns herred, Sidinge fjord, Grevinge skov, bakkerne nordøst for Grevinge, Grevinge røde kirke, derover Tusenæs, derover igen langt ude Egstallebjerg i Københavns amt som et højt mørkt punkt (skoven bagved), Grøntved Oredrev, Knabstrup og Torbenfeld højegne og skove, foran skovene Kundby kirke, Knøsen ved Skamstrup, Højbjerg og Møsten skov, Axelholm Bavnehøj, en lille kende tilhøjre over Asnæs kirke Bassebjærgs lange granryg, Bjærgsted bakker, Saltofte bakke, Vejrhøj, Høve mølle nærved.

Vestpå forbi møllen; det øverste af Høve by ligger malerisk mellem Møllebakken og Esterhøj (89 m.), som nu bestiges. Igennem sænkningen, »Høve stræde«, er landevejen fra Indsælland til Odsherred udgravet 40 fod ned. Høve er et gammelt knudepunkt for grundtvigsk bevægelse. Udsigten fra Esterhøj er nogenlunde den samme som fra Maglehøj, men alle linjer forskudt på en ny

måde og Høve skov lige under en. Det nære fremtrædende punkt i vest er Brændeshøj med graner og en lyngplet foran (92 m.). 700 m. nnv. for Høve er der under moræneleret fundet et flere meter, mægtigt lag af stenfrit ler med forsteninger fra en tid, hvor klimaet var arktisk. Fra Esterhøj stejlt ned langs digerne, forbi to andre kæmpehøje, i en vinkel, ud til vejen til Veddinge. Hvor diget støder til vejen, skal man vælge, om man vil videre ad den nordlige rute nærmere havet — den smukkeste — eller sønden om Brændeshøj over Veddinge. Vi følger foreløbig den første, dvs. stikker lige ved diget ned ad markveje til pavillonnen ved Høve skov (beværtning om søndagen og ved sommermøder). Østen for skoven ligger Frederiksberg kommunes sanatorium, som hvert år optager 260 kirtelsyge børn. Den østlige del af skoven (70 tdr. ld.) flad, sandet og stenet, er tilgroet med nåleskov; den vestlige meget bakket med et hæld på 50 m., meget leret og stenfattig og gennemgående med frodig bøgeskov, men vestligst fyrrer om et lydeligt bækløb. Det lønner sig at følge den vestligste brandlinje, som nederst deler mellem nåleskov og løvskov, højere oppe mellem egeplantning og bøg, opad mod skovens højest liggende del; øverst en smuk sti med frodig plantevæxt langs det søndre hegn mod øst forbi nok en klukkende bæk og med rundede bakker; tilsidst mere ufremkommeligt. Også nordvestligst mellem fyrrerne er der smukke udsigter med bænke. Herfra fører låge ud til det gode sommerpensionat Hotel Klinten.

Fra hotellet lige opad i syd og så ad den vej, som oppe på højden fører mod sydvest med mange udflyttersteder. Senere bliver der mere ensomt. Ensomheden er dog måske mest fremkaldt ved, at man af de høje bakker tilvenstre aldeles er stængt ude fra synet ind over det tætbebyggede Sælland, men stadig har havets øde spejl nedenfor sig. Landskabets store skønhed stiger yderligere, når udsigten åbner sig ned over det langt udskydende

Ordrup Næs, og man er kommet til den kløft, helt på tværs af bakkelandet, gennem hvilken en bæk flyder ned til Skamlebæk vandmølle (mellem træer tilhøjre). Et øjeblik ved nedstigningen i kløften (35 m.) er der mellem to knudrede bakker en lukket udsigt til et lille udsnit af Lammefjordsbækkenet med dets åbne vand. Hvor vejen går af tilhøjre til møllen, går en anden vej tilvenstre, som vi følger, først jævnt, så stejlt, så fladt op til et hus. Man får heroppe et stort, samlet landskab foran sig med mange individuelle bakker. Ikke højest, men mest iøjnefaldende er det kasseagtige Disbjærg, der også er tydeligst fra sletten i øst. Kløften er den største af de mange erosionsrender på bakkernes nord- og vestside, i sin tid afløb for bræelvenes ismasser. Vejrhøj ses nu bagest, dog kun som en top mellem alle de andre, ikke som den vældige højde, den andensteds fra set viser sig at være. Også Nexelø kommer frem. Oppe på fladen har man tilvenstre inde ved en plantning det højeste punkt (95 m.) i hele bakkerækken udenfor Vejrhøj og dens nærmeste omgivelser. Står man nu stille og ser ud over havet, har man lige ud for sig Ordrup Næs og ligesom ved roden af det Ordrup mølle. Tilhøjre Brendeshøj (træklædt) og Esterhøj, tilvenstre det karakteristiske bakkeparti, hvis fornemste punkter er Orhøje og Lerbjærg, derover Nexelø; yderst tilvenstre Vejrhøj med dens kæmpehøj-kalot. Bagom plantningen, hvor den slipper nogle skridt længere fremme, kommer pludselig Lammefjordsfladen med, Fårevejle kirke og højskole, Asnæs kirke.

Så bøjer en vej af ned til Ordrup mølle og by. Ved korsvejen et herligt skue; tilvenstre lunt de to Korupgårde i et hul mellem mange træer og bagude de mægtige Orhøje.

Indervejen sønden om Brændeshøj fører indenfor bakkerne gennem Veddinge by, altså med udsigt ikke til havet men til Lammefjorden, men man kan undervejs be-

søge de høje bakker tilhøjre og derved stadig opnå nye forskydninger af linjerne og ny formgivning. Der er udsigt fra og sti gennem graneholtet på Brændeshøj (92 m.). Fra Maglehøj bag Veddinge overskues måske Lamme-fjorden og dens omgivelser bedst: Veddinge nedenfor; Kolås skov så smukt nedad Vejrhøjs hæld; Fårevejle by og kirke et midtpunkt; lidet hav. Bakkernes hele halv-månebue fra Høve til Vejrhøj. Hinsides den sænkning, der fører tværs gennem bakkerne om til Skamlebæk mølle, ligger en smuk, gammel gård, stråttækt, hvidkalket, med midtfremspring på stuehuset. Bag om den kommer man op på Ørnghøj, en meget fremtrædende bakke. Udsigten bædre end fra Maglehøj, noget mere hav. Forbi gårdene i Ris og så tilhøjre ad vejen gennem bakkerne til korsvejen foran Ordrup.

I Veddinge har vi et af Odsherreds sex -inge, den ældste stednavneform, og i Odsherred den eneste gamle. Det er tydeligt at se, at man i det vejrharde land har lagt landsbyerne så meget i læ som muligt; det gælder f. ex. Veddinge, Ris, Korup, Ordrup, Stubberup. Både i Veddinge og i Ris boede der i middelalderen adelsfolk. 1302—41 nævnes Stig Pedersen af Ris, der førte slægten Haks våben; sønnen hr. Niels Stigsen nævnes 1355—80; hans arvinger Johannes Genvædder og hr. Ludvig Andersen solgte Ris til Roskilde biskop, som 1384 skænkede det til bispestolen. 1326—36 nævnes hr. Jacob Absalonsen (Ulfeld) af Veddinge, 1354 sønnen Peder Jepsen. Dennes broder Niels Jepsen gav 1384 Veddinge til bispestolen. Hvor adelsgården har ligget i Ris, er der endnu betydelige murrester. Fra Veddinge kom i det 19. årh. de to bondepolitikere, sognefogden Henrik Larsen, der var stænderdeputeret 1835—41 († 1870), og Jens Rasmussen, der var Odsherreds folketingsmand gennem mange år. Bægge var i deres hjemegn kendte som musikere.

Fra det sted, hvor vejen fra Manghøje udmunder i Ris—Ordrupvejen, kunde man også fortsætte tværsøver, forbi Stihøj (88 m.) tilvenstre til Gadekærshøjen, en kæmpehøj (82 m.) tilhøjre. I Udsigten fra Gadekærshøj danner Næsgården midtpunktet sammen med Ordrup; ellers

intet menneskeligt i ensomheden foran en. Ordrupnæs ligger fortræffelig bag Hyrehøj. Også Orhøje og Vejrhøjes. Til den anden side derimod — heldigvis — lidet. Fortsætter man fra Gadekærshøj forbi en mergelgrav, har man stadig varianter og forskydninger. Ned til Korup enten østenfor kæmpehøjen eller lige før mergelgraven. Korups lune beliggenhed har været betingelsen for de store frugthaver. Fra Korup igen dybere ned til Ordrup ad en smuk hulvej.

Gennem Ordrup by forbi Bavnen, der trods sit lokkende navn ikke behøver en bestigning, og ind tilhøre i den nyplantede Næsskov eller lige ud til den delvis ældre Korupskov. Vest for Næsskov over Næsgårds mark til Hyrehøj (38 m.) nær stranden; den ligger således isoleret, at man netop fra den kan få et overskue af en stor del af bakkelandet. Det er ulejlighed værd. Fra Hyrehøj ikke langs den stenede strand og heller ikke lige ind i ugennemtrængelig ung nåleskov, men tilbage til vejen langs Næsskavs vestre bryn og ind i Korup skov. Hvor denne vej mødes med hovedvejen fra Ordrup, gennem skoven op ad brandlinjen tilhøre, højere og højere op, dog ad jævn stigning, indtil man — meget overraskende, når man da ikke er forud underrettet — står med udsyn over havet fra den 24 m. høje Knarbos Klint. Herligt for og herligt bag: Sælends kyst ud til Refsnæs (Havnsø mølle tydelig ved stranden). Den yndige Nexelø med den skønne profil, især når solen står bag øen, Sejro, Ordrup Næs, Sælends Odde, kortsagt den hele Sejro bugt. Og indad og opad: Orhøje, lyngklædte med pragtfuldt nedskrånende terræn. Netop det, at bakketoppene er lyngklædte, mens hældene er med skov, giver dem det fornemt afsondrede. Men hvorledes bliver det, når skoven voxer mere til? I det hele kan det siges, at denne plantning hidtil ikke i nogen måde har gjort vold på naturens skønhed, på bak-

kernes omrids og former. — Næsgården og plantagerne her hører under Dragsholm.

Hovedvejen gennem skoven fortsættes mod syd langs stranden omtrent lige til Dragsholm over flad og sandet jord med fiskerhytter og udflyttersteder. Man kan på denne måde komme helt vest og sønden om Vejrhøj og foretage opstigningen her fra den bekvemteste og smukkeste side, men Vejrhøj behandles andensteds, og os vinker fra Knarbos klint den højtliggende plantørbolig inde i skoven. Allerede ved den er der meget smukt, men vi må højere op; man narres af den første Orhøj (79 m.) og troer, man er på toppen, men bag den ligger den anden og mægtigere (90 m.). Lyngens tæppe for højenes fod bliver forhåbentlig bevaret, og de kedelige brandlinjer i skoven, som ses heroppe fra, forsvinder vel, når træerne bliver højere. Udsigten er måske kønnest fra den forreste høj. Her er det vidunderlige skabt af de enkleste bestanddele. Allerede fra den forreste top ses helt ud over Nexelø. Den sydpå fra den større plantage udskydende Lejrbjærg skov er mærkelig ved sine randmorænebakker.

Fra Orhøje kan man ad krummede veje og stier mellem bakker og gennem Stubberup skov fra det nordvestlige hjørne til det sydøstlige komme over til Vejrhøj, men ovenpå alt det, vi har set og nydt, er dette ikke lønnende. Vi vender os i hurtig march mod øst nordenom Rullebjærg (89 m.), Ørhøj (94 m.) og Magleås (88 m.), tildels ad sti forbi to gårde med vindmotorer ned til Fårevejle by. Fårevejle er skildret side 247. Enten bliver man i hotel Lammefjord ved Fårevejle station eller tager med et aftentog til Asnæs. Fårevejle højskole er grundet 1907 af den indre mission og bygget af Mandrup-Poulsen. Den troner hvidt som et andet Dragsholm på en af de fordums holme i fjorden, men ser ret hyggeløs ud. Den viser ikke i bygninger og anlæg den organiske væxt, som gør Vallekilde så tiltrækkende.

Men har man tid og ben, kan man også fra vej mødet lige før Fårevejle stationsby dreje om til Asnæs. Ovenpå de store og stærkt veltalende, mangestemmede indtryk fra bakkelandet hviler øjet og sindet ud under gangen over den stille flade. Fladen er her gennemgående meget frugtbar, efter at man ved nedstigningen i den har passeret sand- og strandskallaget, som man igen møder før Asnæs. Det sidste stykke vej helt pænt med landkanalen; Asnæs Næsgård ligger hyggeligt tilhøjre; yderst på næsset er der fundet spor af køkkenmøddinger.

Endelig kan man fra Fårevejle lægge hjemvejen ad Nykøbing landevej, fra hvilken ved den tidligere Vejlekro sidevejen bøjer om til Asnæs. Også ved Vejlekro har der været en køkkenmødding, 200 fod lang. Det stejlt afskårne Borgebjærg måske en fordums folkeborg.

Vil man fra Asnæs foruden denne tur også ud på Grevingehalvøen, skal man gøre dette først for ikke anden dag at få svagere indtryk.

Planen til Lammefjordens udtørring skyldes den i Slesvig før 1864 virkende digegreve Grove, men baron Zytphen-Adeler fik den udført, og ingeniørkaptajn Brummer har det tekniske ansvar. Aktieselskabet dannedes 1873 med en kapital af 475,000 rdl. og løfte om skattefrihed i 20 år. Dæmningen skulde på den halve længde føres over 22 fod dybt vand; dybest var der endogså 25. Den krævede 80.000 kubikfavne fyld og lukkede for en flade på en kvadratmils størrelse. Vandet fra 3½ kvadratmil blev ledet bort gennem kanaler på næsten 6 miles længde, dels ud i Isefjorden, dels over draget ud i Sejrbugten. Fra anlægget ved Avdebo begyndtes 1875 udpumpningen, som sænkede vandstanden indenfor dæmningen med 12 fod. Der var indvundet 6640 tdr. land, hvoraf 2700 havde god dyndjord. Men anlægget stod bogført for 2½ mill. kr. og måtte gennem mange processer. Søn, som blev tilbage på den dybeste bund indenfor dæmningen, viste sig en tid ualmindelig rig på ål og blev et vigtigt aktiv for selskabet, til den solgtes for 330,000 kr. Selv om de oprindelige aktionærer og entreprenører tabte mange penge, har samfundet vundet.

III. GREVINGE SOGN.

Turen kan sættes i forbindelse med en vandring over Tusenæs til Holbæk, men Tusenæs er skildret side 136 ff., og her besøger vi kun Grevinge sogn, halvøen mellem Sidinge fjord og Lammefjorden. Banen kan fra Asnæs bruges frem eller tilbage fra Grevinge og Keldstrup stationer.

Ved vejen gennem Tolsager er opstillet en lignende sten med udhugne tegn som den i Asnæs. Syd for Tolsager de stærkt fremtrædende bakker Skårbjærg og Rævbjærg (bægge 33 m.). Grevinge kirke ligger sydvestligst i sognet; vi kan derfor tro, at i den første kristne tid har kun denne del af sognet været beboet, og først derefter er torp på torp bleven grundlagt østpå og nordpå ud over halvøen; navnene på de ni landsbyer her ender på -torp; den tiende, Holte, er efter sit navn med skov-karakter den yngste. Prejlerup, Holte, Frenderup og Odstrup kaldtes fordem »skovbyerne«. Ulstrup by lå i Grevinge strandvang; dens jord er nu delt mellem Grevinge og Atterup. Ialtfald har disse torp, da kirken grundedes, været så små, at de ikke kunde forrykke tyngdepunktet. Grevinge selv bærer derimod et navn af de allerældste.

Der er kønt på kirkegården og ved den gamle præstegård med store træer og hyggeligt gårdsrum. Den er bygget 1776 af provsten Rasmussen († 1800), der var en ret kendt literat; et barn af tiden, bondeven og børneven (Campe-Rousseau). På kirkegården mindesmærke for en senere præst i sognet, Richard Petersen (1838—1905), forfatter af en række fortræffelige skrifter om vidt forskellige personligheder: Kingo, Steffens, Ingemann, Frederik Barfod, Mathias Claudius, madame de Staël osv. På kirketårnets sydside indmuret en sten med palmet fra kirkens ældste tid. I tårnet en smuk stjernehvælving og på siden smukke blindinger. Altertavlen af Adam Müller, en ret fin men ikke meget karakterfuld maler fra trediverne:

Emaus. Kunstakademiet havde udsat denne opgave for den store guldmedaille. Müller sejrede ikke i konkurrencen, men Thorvaldsen gik til Frederik 6 og skaffede ham stipendium til udenlandsrejse. Kirken tilhører universitetet; tidligere havde den ældste medicinske professor kaldsretten. — Gammel degnebolig. Mejeriet af Iver Bentsen (hans pæneste). — Gæstgiveri.

Syd for kirken går vejen stik lige ned til Lammefjordens Nordkanal med dens dæmning, som man kan følge lige ud til slusen. De forskellige nærmere og fjærnere højtliggende egne sonder sig smukt ud fra hverandre. Det jævne hæld af Grevinge-halvøen, Tusenæs, Hørve-Vallekilde-landet, Vejrhøjbakkerne. Blandt Tusenæs' bakker er det skovklædte Bøgebjerg fremherskende. Og foran og ind mellem højlandene breder sig de store udtørrede flader og det næsten lige så jævne jordsmon i den nordlige del af Tuseherred. Bagest skov- og bakke-landet inde i amtets midtdel. Siv i kanalen, får på dæmningskanterne. Ved hoveddæmningen blik over til Kongsrø skov og ud i Isefjorden; hinsides dæmningen de store vindmotorer ved Avdebo; her er fredeligt og stille. Gundestrup færge-kro. — Tidligere — f. ex. i tiden 1580—1665 — sejlede både nordbagger (nordmænd) og Sejrrøboer ind til Odsherredskysten med lim (kalk), mursten, tømmer og tjære; skuderne lå for anker bag Høve skov, ved Asnæs, ved Lyngholmene her udfor Gundestrup og udfor Abildøre.

Herfra er det, man kan gå over til Tusenæs, men også over Gundestrup op til Herrestrup. I Gundestrup og Atterup var der før hovedgårde, som 1583 og 1566 mageskiftedes til kronen. I Atterup boede medlemmer af slægterne Flemming og Rosenkrantz, i Gundestrup af slægterne Lunge, Baden og Gyntelberg. Ved den vestligste gård i Herrestrup en smuk lund med høje træer. Afholdshjem. I et stengærde ved Engelstrup, landsbyen lige vest herfor,

er fundet den mærkeligste indhuggede billedlige fremstilling fra bronzealderen her i landet, en helleristning, men på løst materiale: To skibe over hinanden med stærkt opadbøjede stævne og forskellige menneskefigurer; de to på hver sin side af en kres eller et hjul, en fremstilling, der også kendes fra samtidige billeder fra Alpebjergene.

Engelstrup. Helleristning. Aarb. f. N. O. og H. 1875.

På en anden sten, der er fundet i en mergelgrav her ved Herrestrup, er der udhugget fem skibe over hverandre. Nu er stenene i Nationalmusæet. Øst for Herrestrup går vejen nordpå til Frenderupgård, også en køn gammel gård med store træer, 1840—50 landbrugsskole; tilvenstre for vejen en smuk runddysse med seksidet kammer og lang gang; derefter herlig udsigt mod de mægtige bakker Luntebjerg osv. i vest, mod Grevinge skov, Sidinge fjord, Egebjerg sogn med dets kirkebakke, Kongsøre skov, Tusenæs; tilvenstre inde på marken ret nærved nok en kæmpehøj med træer. Over Odstrup tilhøjre ind i Grevinge skovs østlige del og ad vejen til den smukke langdysse Hamlets

grav. Skoven er statens (419 tdr. land). Helt pænt, hvor inde i skoven på ganske nyplantede arealer vejen fra Odstrup bøjer om. Senere ser man ud over den inddæmmede Sidinge fjord med gården Birket med plantninger om. Rester af en køkkenmødding måske at søge i en grusgrav tilhøjre ved vejen nederst. Fra Hamlets grav få skridt i øst og udsigt over det inddæmmede til hoveddæmningens lange lige linje; at vigen ligger under havfladen (indtil $\div$ 3 m.) bliver her meget indlysende, særlig når der ligger en sejler udenfor ved landingsstedet. Det er også kønt ad hovedvejen at gå ned til landkanalen og se ud over piletræerne på den bløde bund og tilbage til den nedadskrånende bøgeskov, hvis tungler går ud og ind, og foran den ganske unge skov et skovbryn af ask og røn.

Sidinge fjord tænkte man allerede 1825 på at inddæmme, men først 1841 begyndte man. Skovridder Wellendorff drev derpå, men det kostede staten mange penge, indtil forpagter Hastrup 1864 købte alle de 1730 tdr. land, hvoraf dog kun 600 var således tørlagte, at de kunde opdyrkes, for 35,500 rdl. Også Hastrup satte store summer til på forstærkning af dæmninger, anlæg af en skibsbro, indgrøftning, veje, opførelse af avlsbygninger til tre gårde, arbejderboliger, artesiske brønde. 1884 måtte han opgive foretagendet, som havde slugt 800,000 kr. istedenfor de oprindelig beregnede 18,800 rdl. Justitsråd Abrahams købte anlægget for 366,000 kr. og førte arbejdet tilende, således at nu jorden er frugtbar ager og eng.

Ad hovedvejen gennem skoven vestpå; hinsides en kæmpehøj en smuk gran. Smukt fra skovens sydvestlige hjørne at gå op på bakken syd for skoven (58 m.) med udsigt mod vest: Vig kirke, Sejrbugten, Jyderupskov, Høve bakker og mølle, Dutterhøje, terrænet Ravnsbjerg-Luntebjerg. Ikke helt ud til Sneglerup men sydpå ad vej, der fortsættes lige ud med sti til Prejlerup mølle over herligt terræn og med udsyn også bagud; bakkerne bliver stejlere og stejlere; forbi en lille sø tilhøjre og en plantning oppe til venstre (71 m.); op til højre på den mæg-

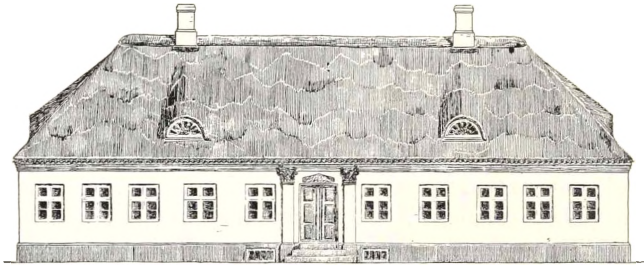
tige banke Smidsbjærg (84 m.), dybt ned igen og op på Luntebjærg (også 84 m.), der rejser sig brat fra det flade land mod syd. Herfra ses over Lammefjorden Tuse-næs og derover Holbæk fjord, Rygårdsskovene i Københavns amt, det yderste af Sidinge fjord, Kongsøre skov, Egebjærg kirke, Stokkebjærg og Ulkerup skove. I syd når synet til Knabstrup-Skarridsø skove og bakker. Smukt moseterræn med krat syd og øst for Luntebjærg.

Herfra kan man let gå mod sydvest tilbage til Grevinge, men det er meget interessant at følge en anden rute. Ved Smidsbjærg og Luntebjærg mødes Odsherreds to store bakkebuer, den der over Vig går ud i Egebjærg sogn og den meget mægtigere, der over Høve strækker sig til Vejr-høj. Disse bakkebuer er som andensteds skildrede op-høvlede af isen af materiale hentet bagude, hvor nu fjor-dene og vigene huledes ud. På dem har isen i længere tid været standende og sendt sit smeltevand vesterud. Men netop her, hvor de to istunger mødtes, har afsmelt-ningsforholdene været ejendommelige og ret indviklede. Lige mod vest nedenfor de to bakker ved Lynghuse (byg-gede ved udskiftningen 1790 på sognets dårligste jord) har de omsluttet en mærkelig oval kedel, som i den tid, da den dannede en sø mellem isene, blev fyldt med stenfrit ler, så stivt, at det om sommeren slår rævner. På bægge sider af denne flade måtte så profilen blive: nærmest lag-delt sand og grus, så morænegrus, ikke lagdelt, men ud-vasket for leret, så moræneler. Det laveste af bassinet er udfyldt med tørv, Præstelyngen. Ved Ravnsholm bakke (77 m.) hinsides en gård, ved en grusgrav og en plant-ning (nede på marken en stendysse), mødtes igen de to ismasser foran lerfladen, og mellem dem blev smelte-vandets afløb meget besværligt. Det er særtregnet ved en randmoræne i nordvestlig retning, hvis mønning netop vejen følger. Denne randmoræne er altså den inderste sammenklemte fælles yderrand af bægge bakkebuer, og

den kan følges helt om til Ravnsbjærg i Jyderup skov. På bægge sider ledsages den af mosedrag, der tyder på stærk udvaskning ligesom stenrigdommen, som nu for en del er sat i gærderne, der kan indeslutte blokke på flere kubikfods størrelse. I en tørvemose til en gård i Sneglerup fandtes 1886 et fuldstændigt elsdyr-skelet; hjorten var omkommet i den vandfyldte lavning i overgangstiden mellem polarvegetationen og fyrreskovenes fremvæxt.

På vor vandring ad randmorænenes rygning kommer vi over jærnbanen; noget efter forlader vi dog morænen og stiler mod de mægtige fem Dutterhøje (71 m.), hvis mørke toppe, tæt sammenstillede, i afstand tager sig prægtigt ud over det gule korn. De står omtrent, hvor de tre sogne mødes, Asnæs, Grevinge og Vig. Smuk udsigt nu også fra vejen ud over Åstofte til Asnæs kirke tilvenstre og Vejrhøj tilhøjre; forbi Brødehøjene (65 m.) gennem Åstofte rask ned til Asnæs.

Til Åstofte skrev sig i sine yngre dage den sidste mand af slægten Rosengård, Christoffer Jensen († 1593). Keldstrup (station hinsides Grevinge) blev 1396 tilskødet dronning Margrete af Gese Olufsdatter (Bjørn), enke efter Engelbrecht Bydelsbach på Torbenfeld; det er vel Margrete, der har nedbrudt gården, hvoraf der endnu er spor.

Svinninge Møllegård. Maaleren.

F. NØRRE ODSHERRED.

I. VIG—ASMINDRUP—NYKØBING.

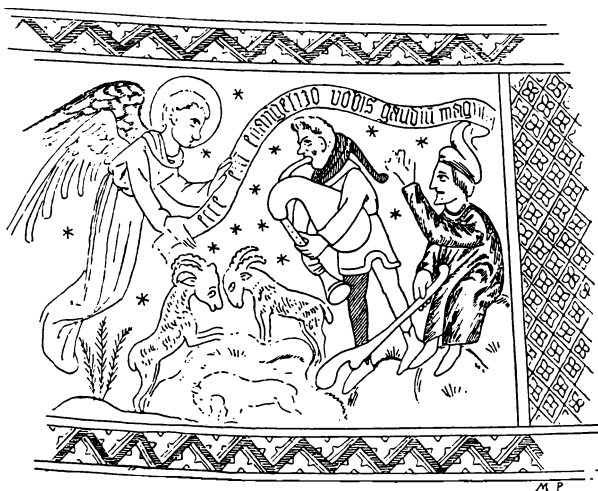
ET åbent, højtliggende landskab; vest for Odsherreds skove og øst for den store Ellinge flade.

Vig (1916 596 indbyggere) kro og afholdskro; konditori; forsamlingshus. Mejeri af Iver Bentsen. Kirkens altertavle og stolestader af Lorenz Jørgensen o. 1650, givet af lensmanden Christoffer Urne og Sofie Lindenov; omkring midtbilledet (nadveren) evangelisterne. Det er uvist, om byens navn sigter til dens beliggenhed inderst i Sidinge fjord, eller om den i oldtiden som de mange byer af navnet Viby har været et helligdomssted, så det oprindelige navn kun har været Vi. I den sidste anskuelse bestyrkes man ved stedets beliggenhed omtrent centralt for Odsherreds sex ældgamle steder: byerne på -inge. Et andet ejendommeligt stednavn i sognet er Kollekolle, der egentlig ligesom det enslydende stednavn ved Furesø skulde skrives Karlekot og fra England i vikingtiden er overført til Danmark. Det er karlenes hytter. Det findes i adskillige forvanskede former: Kaleko i Fyn, Koldkur i Nørrejylland, Koldkåd i Sønderjylland og mindst 12 steder i Sverige. Ved Vig syd for landevejen til Bognæs står den fredlyste 7' høje »Kræmmersten«, der sikkert er

en bautasten. I sognet er talt o. 75 gravhøje. Ved flere af byerne findes der murrester af middelalderlige adelsgårde (i Keldstrup, ved Jyderup skov, i Sejstrup, Sidinge, Eskilstrup). — I Vig-Asmindrup har to af de mere kendte af Grundtvigs disciple været præster, Victor Bloch 1868—81, og Frederik Jungersen 1881—90, da han blev valgmenighedspræst i København.

Østpå til møllen, hvor der allerede er pæn udsigt indad i Isefjorden og over til Tusenæs. Ad sti nordøstpå til Rode og videre i samme retning med Ulstrup tilhøjre til Eskilstrup. Lige ved Eskilstrup ser man tydeligt Ods herreds bygning, bakkernes buform udenom Sidinge fjord, og en ny bakkebue krummende sig nordpå først vestlig ad Asmindrup hvide kirke til for derefter atter at gå østpå. Nord for Eskilstrup fladner forresten bakkelandet af til et højt plateau. Nu ser man Sejrbugten mod vest og Høve bakker (Esterhøj, Høve stræde, Høve mølle, Maglehøj), og i nordvest Lumbsås med mølle. Meget smukt åbner sig så hinsides højfladen dalstrøget Svenstrup Hestehave med Annebjærgskov som baggrund; det er et tidligere oredrev, nu tæt bebygget med udflyttersteder. Tidligere endnu var her landsbyen Svenstrup, som skal være bleven afbrændt i Svenskekrigen og ikke bagefter opbygget. Man støder endnu på grundsten, teglsten og brotlægning fra den. Mellem Ulkerup- og Annebjærgskove ses et glimt af Nykøbing-bugten, Nakkeland og Halsnæs; på vejen ned i sænkningen bestiger man en lynghøj (28 m.) tilhøjre med store sten, med tjørn og timian og vilde blomster, skønheden blot generet ved nogle hæslige, have-løse, rødt og hvidt skinnende huse. På stenrigdommen tyder også de mange stengærder, og hele højfladen opløses nu i en nærmest halvkresformet række af spidstoppede bakker, der danner overgangen fra fladen til halvkedlen, der skråner ned mod Nykøbing-bugten. Næste udsigt fra det smukt rundede Bålbjerg (31 m.) nede i

Asmindrup kirke. Hyrderne på marken. Magn. Petersen: Kalkmalerier.

sænkningen; så igen op på højfladen ved gårdene i Brendt (før Brendholt), men så atter ud mellem de spidse bakker, af hvilke den højeste (47 m.) lige syd for vejen fra Asmindrup til Annebjærggårds sydlige udkant bestiges. Er disse bakker en erosionsvirkning? Det hele minder om Åbenrås omegn i Sønderjylland, hvor man også træffer de tre bestanddele: kedlen i bunden ud mod fjorden, om den i halvkres de spidstoppede bakker, i halvkres uden om dem igen højflade. Over Isefjorden ses her Nordøst-sælland ved Halsnæs og Frederiksværk-bakkerne og foran dem til højre Hornsherred (Nordskoven og den jævne bakke ved Dråby) og Ovrø. Har man på turen hidtil savnet skov og strand, kan hvem der vil, fra punkt 47 nemt i østlig retning nå ned til Annebjærg skov og langs fjorden ind til Nykøbing.

Vi andre traver derimod vestpå forbi Sjælsøgård med den store have til Asmindrup kirke. Oprindeligt har den været meget lille, kun 17 alen lang og godt $9\frac{1}{2}$ alen

Asmindrup kirke. Kalkmaleri. Adam og Eva efter syndefaldet. Kain og Abel. Kopi Nationalm. II.

bred. Smuk prædikestol fra 1584; den gamle altertavle fra 1450 (Herodes gæstebud, Salomes dans, Johannes Døberens henrettelse) i tårnrummet. Interessantest er de omtrent med denne samtidige kalkmalerier på hvælvingerne, med alle deres mangler levende og kraftige. Hvor smukt bukker ikke Adam og Eva for Vorherre efter syndefaldet; hvor velbehageligt gnasker ikke Adam af sit æble; hvor er han ikke svedt og fortrædelig ved sit jordarbejde. Men hvor er på den anden side ikke jomfru Marie beskeden og ydmyg, da budskabet kommer til hende. Josef med sin spidse jødehat bærer på flugten til Ægypten Jesusbarnets skjorte over en kæp; slangen, der frister Eva, har to ben med hove, lang hale, vinger og menneskehoved med krone, men nu er alt overkalket.

Fra Asmindrup kort vej til Asmindrup station i Svinninge by. Gæstgiveri. Svinninge »indenherreds« nævnes det til forskel fra Svinninge i Tuse herred. Her har ligget jagtgården med plads til kongen; på dens tomt findes kampesten og murbrokker, og på Sivholmen skal have stået en borg. — I Svinninge møllegård fødtes 1834 æstetikeren Clemens Petersen, der 1857—68 som kritiker ved

»Fædrelandet« spillede en betydelig rolle; hans ven Bjørnson har været med ham herude; møllegården er en kraftig empirebygning fra 1825 med stråtag, gultkalkede mure, hvidtede gesimser, tjæret sokkel, mørkegrønne døre og vinduer. — Lige øst for Svinninge skærer vejen den endemoræne, som vi også skal møde i Højby; mod vest er man strax nede i sænkningen ved Ellinge og Trundholmen, kun 2 m. over havet.

Vi søger tilbage til Sjælsøgård, og vest om den lige nordpå ad markvej, selv om man også ad den bredere vej kan komme nordøst på ind i Annebjerg skov og over Manglebjerg tll Nykøbing. Denne gang gælder det stadig det åbne højland og de vide udsigter. Først nu dukker Lumbsås efter længe at have været borte tydeligt, ja mægtigt frem igen. Jordsmonnet stiger ganske jævnt fra 45 m., så vi ved Lille Stårup på en medtaget kæmpehøj med generalstabsmærke, som korresponderer med Maglehøj ved Frederiksværk, Julianehøj i Hornsherred og Vejrhøj, vest for vejen er 62 m. tilvejs. Her får vi først det frie udsyn over hav, ikke blot til »Vesterstranden«, Sejrbugten, men også til »Nordstranden«, Kattegattet. Høve bakker er nu således forskudt, at de ses over Sejrbugten og udenfor dem igen det fladere Ordrup Næs; tilhøjre for Høve mølle i fjærn lufttone Vejrhøj med dens kol og fjærnest måske Refsnæs. Sælands Odde først i retning tilvenstre, så med Gniben ud tilhøjre, så der er vand mellem den og Lumbsås; og som tredje højland har vi Klint, der deler synet ud over det åbne Kattegat. Mellem Lumbsås og Klint ligger i fladen den mørke Sonnerup skov; mellem Lumbsås endelig og Høve bakker i hele dens udstrækning den store hævede havbundsflade i Vest-Odsherred med Trundholm Mose, med Ellinge Lyng og Indhegning. I nordøst endelig Rørvig sogn med kirke. Af det nære Højby er kun kirken synlig.

Videre mod nord forbi Brydebjerg (54 m.) med plant-

ning tilvenstre. Nu går det som i Svenstrup Hestehave; plateauet opløses i enkelte bakker. Tilhøjre viser sig Nykøbing vandtårn og kirke og tilhøjre for Grønnehavn Sindsygeanstaltens tårn. Ved Stårup spredte by ud på landevejen, som følges til 75 km. stenen, men så op på Trølderbjærg (57 m.) med dets herlige kæmpehøje, dets forpjuskede fyrrer og dets læskende himbær. Med de forblæste langt borte fra som enkelttræer synlige træer gør bakken også i afstand et sært indtryk; efter kæmpehøjene kaldes den også Syvhøje (jfr. Sexhøje nordvest for Højby). Udsigten her selvfølgelig skønnere end fra plateauhøjden, da vi står ved dens bratte nordlige fald. Nygård engs grønne flade (før sø) lige nordfor hinsides banen er på kun 7 m.'s højde. Og man er det åbne hav så meget nærmere. Man ser fra Kullen til Jylland (sønden om Odden). Nu ser man ikke blot Nykøbing i øst men også Højby i vest. De flade enge og de rundede bakker klæder hinanden. Drøsselholm og Nygård med mølle ligger smukt lige i nord. Men lige vest for vort udsigtspunkt en nybygget gård af de grimme: stuehuset er bleven til villa og udbygningerne samlede i en hæsleg klump. Man sukker efter de gamle sluttede firlængede gårde, i virkeligheden langt fastere opbyggede end sådan et sammenknebet uhyre.

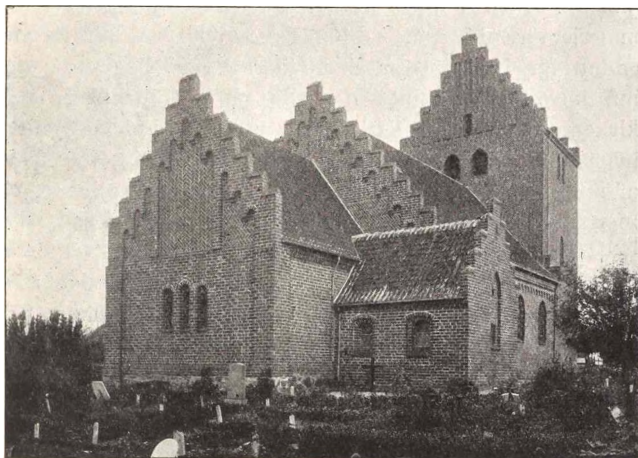
Ad landevejen ind til Nykøbing, der fra næste landevejsbakke efter 75 km. stenen ligger i yndig forskydning, blidt skrånende med silhouetter af vandtårn, mølle og kirke. Ikke blot Rørvig kirke, men Strandhotellet, Højsande og Rørvig by er nu tydelige i eftermiddagslyset. — Bædre er det dog lige efter 75 km. stenen at gå ind tilhøjre forbi Engmosegårdene til Grønnehavn. Den lille by tager sig også her allerkereste ud. Fra det åbne, sollyse land med den vide synskreds ud over det store hav ind i bøgeskovens indelukkede svale, og så igen ved pavillonen ud til den blideste fjord-idyl. Netop disse nye naturom-

givelser har tilbagevirkende kraft, så det åbne høje land, vi hele dagen har bevæget os i, står i fuldere glans og bevares bedre i erindringen.

II. NYKØBING.

Om den lille by kan man vel sige med den gamle tale-måde: den har levet godt, som har levet i det skjulte. Den omtales 1290 som plyndret og brændt af kongemorderne; derimod nævnes den ikke i kong Valdemars jordebog, hvor ellers alle sælandske købstæder, som dengang må have været til, opregnes undtagen Køge og Korsør. Det kan imidlertid være, at den skjuler sig under navnet Høghakiøping, som forskerne har haft svært ved at finde og sommetider er kommet med urimelige anskuelser om. Ligesom Rindkøbing (nu fejlagtig Ringkøbing) har navn af nærmeste kirkeby, Rindum, således kan Høghakiøping være dannet ud fra det nærliggende Højby, hvis sogn på den tid, efter kirkernes alder at dømme, må have omfattet både Odden og Rørvig og omsluttet Nykøbings grund. -By er en stednavne-endelse, der i ældre tid har siddet ret løst. Ligesom Hedeby oprindeligt hed »at Hedum«, ved hederne, kan Højby have heddet »at Høghum«, ved højene, og deraf Høge-(Hogha)købing været fremgået. Den står til en afgift af $4\frac{1}{2}$ mk., eller mindre end alle andre sælandske købstæder, når undtages St. Heddinge og Slangerup, Skibby og Stigs-Bjærgby, af hvilke de tre forlængst er gåede ind som købstæder; Holbæk står til 12 mk., Kalundborg til 33 mk. Navnet Nykøbing behøver ikke at være dannet i modsætning til en Gammelkøbing; det betyder blot den nye by i og for sig. Ved 1370 var den med andet gods i Odsherred pantsat af kronen til Roskilde biskop, men blev indløst af dronning Margrete. I middelalderen var her et betydeligt sildefiske; af hver fiskerskude svarede der kongen (og i pantsættelsestiden bispen) en tønne sild og 12 penninge. Landsbyen Torup er tidlig gået op i byen; dens jorder blev af Christian 3 skænket denne; landsbyen lå vesten for købingen, hvor der er fundet hustomter, mens sådanne aldrig er fundet ved Skæreby nordøst for byen, hvorom mindet kun er bevaret i Skæreby bakke.

At byen ikke har været så ganske ringe i 13. årh., viser den anselige, højtliggende kirke, der er fra denne tid. Gammel kirkegårdsport med to indgange; tilhøjre

Nykøbing kirke. Fot. Nationalmus. II.

for denne nogle underlige, retvinklede udsparinger i muren. Kirken selv er i familie med endel andre købstadkirker i Danmark, alle vidnende om, hvorledes bylivet blev stærkt i slutningen af Valdemarstiden, med adskillige landsbykirker i det sydøstlige Sønderjylland og med de smukke lålandske teglstenskirker. Karakteristisk for dem er foruden råæmnet de tre sammenstillede vinduer i østgavlen, her endnu rundbuede, mønstermurværket, både på korets østgavl og på skibets gavle, der virker som et tæppe, og rundbuefrisen foroven. Fra først af har den været enskibet og med fladt loft, men i 15. årh. har den fået ribbehvælv (hvilende på 3 piller, hvad der har gjort den toskibet), sidefløj og kamgavlet tårn. Det indre er 1880 restaureret af Herholdt, det ydre 1892 af Clemmensen, to af vore bedste arkitekter; Clemmensen har bygget oven. Kalkstensfont, måske samtidig med kirkens opførelse. Renæssancealter fra 1590; barok prædikestol fra 1636. Renæssancestol med malerier i buerne mellem de ioniske

pilastre. Pæn lampet af smedejærn. Bag orgelet kalkmalerier fra 15. årh. — Pladsen Holtet ved kirken var endnu for 100—150 år siden tilgroet med bøgeskov; der må have været smukt dengang på kirkebakken. Nær kirken Odsherred Folkemusæum, grundet af skoleinspektør Steincke. Det er kun lidet betydeligt ved siden af musæet i Kalundborg, ja selv ved siden af Højby sogns; men man skal aldrig foragte begyndelser eller god vilje. — Heroppe ligger også den forrige Amtstuegård, et anseeligt firefløjet anlæg i empire, desværre ved at blive ødelagt (godt oversigtsfotografi i musæet), endelig rådhuset fra 1868 i den Nebelongske stil. — For politikeren Carl Bille er der en mindeplade på fødehuset. Fra Nykøbing stammer slægten Grundtvig; stamfaderen Morten Tuesen var købmand her, 1607—12 borgmester, † 1618.

Hvad er der iøvrigt at se i byen, hvor store ildebrände i 19. årh. har udsluttet alt gammelt; Grønnehavegård ved vejen ud til skoven, velproportioneret og med holdning, begyndende »herregårdsstil« eller blanding af sen empire og Christian 4.s stil, netop karakteristisk for 1857; ligeved på hjørnet af hovedgaden hus med gotiske kamgavle, også typisk for denne tid (1854). Nogle villaer på Vesterbro og Savværksvej. — Det nye Sygehus af Ingemann, også vestligt, for udsmykket og uroligt, ligger særdeles smukt med udsigt til fjorden og Grønnehave. — Fra Vandtårnet længere ude er der udsigt. — 1801 havde byen kun 615 indbg., 1916 2621.

Hôtel Phønix, Vilh. Niensens Hotel og Restaurant; Gæstgivergården Frederik VII; Jærnbanehotellet. — L. O. Olsens Restaurant, Algade. Windeløws Restaurant, Havnevejen. N. Jensens enkes Beværtning, Lindealleen.

Frembyder byen selv kun lidet, er den derimod såre smukt beliggende og egner sig også på grund af det gode hotel (det bedste i amtet ved siden af det i Jyderup) til udgangspunkt og hjemkomststed for længere udflugter.

Ikke blot de fjærnere, storslåede egne i Højby sogn og ved Rørvig, men også den blide ynde ind mod Isefjorden over sin tiltrækning. Der er et stykke vej ned til Havnen, som er et kunstigt anlæg ude i fjorden, men der er meget smukt dernede: Fjordens rolige vand med skov bag skov langs Odsherreds østside og som modsætning hertil den store, grønne, inddæmmede flade med Ringholm gård og have til fast punkt. Og mellem disse tre elementer, skov, fjord og eng, selve den lille by med haver og kirketårn; fra byen fører vej med maleriske træer ud til Grønnehave. Det græssende kvæg på Hovvig, skibsmasterne, der betyder så meget for synet, fordi de ikke har tage op ad sig, men ses frit på den lille havne-halvø; den kraftige pumpemølle. Det er også kønt fra havnen at gå østpå til Ringholm ad dæmningen; den inddæmmede Hovvig bag gården har nok mest betydning ved sine ål.

En ganske anden karakter har turen ud til Nordstrand. Op forbi kirken; fra præstegården (af Harild) lige i nord; Møllebakken lidt vestligere er 22 m. høj. Kattegattet viser sig; jorden bliver fattig; det lave terræn er dannet af strandvolde, Vesterlyng, strækkende sig fra Skæreby bakke ved plantagen i nordøst til hagen vestligere nordøst for Nyrup, vifteformet udgående fra denne. På den anden side bakken har et andet system af strandvolde ligeledes vifteformet lejret sig over mod Rørvig og afspærret den forbindelse mellem fjorden og havet, hvoraf Hovvig nu er den sidste rest. Materialet er taget fra de fremspringende, af havet bearbejdede pynter, Klint, hagen ved Nyrup og selve Skæreby bakke, der tidligere må have strakt sig længere ud. I ly af pynterne, der virkede som bølgebrydere, har revlerne kunnet hobe sig op. Bevægelsen er kommet fra vest; derfor er det groveste materiale aflejret nærmest øst for næssene, og dets kornstørrelse bliver stadig mindre i østlig retning indtil næste pynt.

Og derfor er sandflugten blevet størst mod øst, ud over Rørvig sogn. De ældre strandvolde ligger på 6 m.s højde, de aftager i højde ud mod den nuværende kyst.

De steder, der egner sig til badning, må også søges vest for næssene, her altså vest for Skæreby bakke. Nykøbingfolkene har her ikke blot et badehotel, Nordstrand, men også en række private badehuse og en for ikke badehusejere meget besværende afspærring af klitterne. Men nede i stranden er det herligt at vandre, vestpå til Nyrup hage, østpå til Strandhotellet ved Rørvig.

III. NYKØBING—KONGSØRE.

Denne herlige tur går gennem skove og langs Isefjorden. — Ad den smukke vej ud til skoven Grønnehave; løn og popler indrammer vejen; at nogle af de største er fældede, gør kun helheden mere malerisk. Følg i skoven stien tilvenstre hinsides en ødelagt kæmpehøj. Odsherredskovene er fulde af kæmpehøje, som ikke alle er kendte af oldgranskerne. Tidligere var der en meget morsom pavillon i landliggræsk stil (fotografi i musæet). Den nuværende (god restaurant) gør ikke mere fortræd, end sådan en bygning i og for sig må, og udsigten over en Tuborg ølplakat er smuk til Ringholm og Hovvig. Frødig opvæxt af løn under bøg. Den sydlige del af skoven er nu afspærret som inddraget under sindssygeanstalten, der ligger ideelt med hensyn til smuk og rig natur, frisk luft og læ.

Sindssygehospitalet er opført efter et nyt princip: de store samlede bygninger med uendelige korridorer og sygestuerne liggende i række uden indre forbindelse virkede uhyggeligt på de syge. Her er bygningerne spredte og sondrede ud i mange mindre afdelinger efter sygdommens art. Det hele danner med o. 40 bygninger en hel lille by. Også rent æstetisk betyder både anlæget og de enkelte bygninger, som skyldes Varming, et stort frem-

skridt mod tidligere. Der er særligt smukke perspektiver fra hovedkontoret gennem de åbne døre mod nord forbi de store i grunden fundne stene. 1913 bevilgedes loven om anstalten, og 1. novbr. 1915 flyttede de første patienter ind. I lange tider havde Viborg, Århus, Middelfart, Oringe og Bistrup hospitaler været overfyldte. Hovedbygningen, der ligner en gammel dansk herregård, tjæner administrationen, og fra den udgår en slags centralboulevard, der er indrammet af køkken og vaskehuse, forsamlingsbygningerne, sygeplejerskernes hus, værkstedsbygningen og badeanstalten, alt af røde mursten. I administrationsbygningen findes kirken med alterbillede af Axel Hou (den gode hyrde); salen i forsamlingshuset skal bruges dels til foredrag, koncert, oplæsning og dilettant-komedie, dels til gymnastik. — En anden bygningsafdeling udgøres af de otte patientbygninger for kvinder øst for midtanlæget med overlægebolig og funktionærboliger. — En tredje, vestlig, har syv sygehuse for mænd, funktionærboliger, stald og vognport og inde i skoven det i sin enkelhed så smukke og så herligt liggende ligkapel med kirkegård. — Indenfor sygeafdelingerne boer sondret i huse for sig de rolige, de urolige og de syge og sløve. De roligste patienters afdeling er udstyret ganske som almindelige beboelseshuse. En bygning er for de farligste forbryderiske sindssyge, der for den offentlige sikkerheds skyld bør tages i forvaring, fordi straf ikke virker på dem. Disse 50 skal passes af 22 mænd, mens man ellers langt overvejende bruger sygeplejersker; en anden bygning for de mindre farlige. Allevegne undtagen hos de roligste er der visse sikkerhedsforanstaltninger; alle dør- og vindueshængsler er således, at der ikke kan hænge noget på dem; der findes ingen søm eller kroge i vinduerne. Alle vinduer kan aflåses, ingen lys-, vand-, gas- og ringeledninger kan nås af de syge, der heller ikke selv kan åbne for varmeventiler, ovndøre og lysafbrydere; hos de urolige er der yderligere

tykke glasruder, og rammer og sprosser forstærkede med jærnskinner. Intet i anlæget vidner ellers om tvang; patienterne skal til en vis grad se at få indflydelse på hinanden, og man søger at skaffe dem arbejder, der spreder tankerne og opdrager. — Byggesummen var 2,364,000 kr. Med et patienttal af 678 bliver det 3,480 kr. for hver patient; udvides anstalten med 200, nedbringes summen til 3,000 kr. Til inventar osv. er medgået 472,000 kr. Der anlægges en stor frugthave og et avlsbrug med 200 svin, i hvem madaffaldet går, med et mindre tal køer og et hønseri. En smuk allé fører mod øst ned til landevejen, hvorfra et herligt perspektiv tilbage, italienske pyramidepopler, der er så almindelige i Odsherred, indrammede af linde. Poplerne tager sig godt ud, men bliver desværre ikke gamle.

Annebjærggård blev i Frederik 3.s tid indrettet på den nedlagte landsby Mosbys grund af rentemester Henrik Müller, der så tit omtales; han opkaldte den efter sin datter Anne Catharine, der var gift med dr. Caspar Bartholin, og skænkede den til hende. Senere ejedes den af Emanuel Texeira på Dragsholm, hvis søn Samuel solgte den 1692. 1776 købtes den af kronen, som beholdt skoven, men 1801 igen solgte gården til Frants Vilhelm Trojel (1746—1819), der 1781 var bleven inspektør ved de nye statsindretninger i Odsherred og 1790 forvalter på kronens gods. Hans minde bør holdes højt i ære i Odsherred; ham skyldtes det, at udskiftningen her regnedes for den bedste i Danmark, ligesom at hovedgårdene bortforpagtedes uden tiende og hoveri; også som landøkonomisk forfatter har han virket; i krigen 1807—14 var han en virksom chef for kystmilitsen. Efter ham kom gården 1814 til kaptajn Frederik Buchwald, også en meget fortjenstfuld mand. Han fødtes i Odense som søn af den fra de store landboreformers tid kendte stiftamtmand Buchwald. Han overtog Annebjærggård på et tidspunkt, da det blev dårligere og dårligere for landmændene, men hans dygtighed og udholdenhed holdt ham oppe. I flere år såede han selv hvert korn, der spirede på gårdens marker; alle kreaturer, der skulde slagtes, faldt for hans hånd, han sejlede selv med sine varer til Helsingør og lod trommen gå i ga-

derne om dem. Han var en af de første, der dyrkede raps, og han har sin del i, at Odsherred fik en fortrinlig hesterace; af Holbæk amts landøkonomiske selskab var han et virksomt medlem. I mands minde var intet skib bygget ved Isefjorden, men i fyrrerne byggede han på sin egen grund en mængde større og mindre fartøjer, som han selv var rheder for, og som sejlede fra Hvidehavet til Sydamerika. Bønderne viste ham tillid ved som deres mand at sætte ham ind i Roskilde stænder, hvor han mødte 1842—46. 1844 indbragte han to andragender fra Holbæk amt om fremme af selvejen- dom og om lige beskatning af herregårde og bøndergårde. Særlig hævdede han, at Odsherreds bønder havde en ret gennem kongelige tilsagn til at blive arvefæstere. I 1852 søgte han i Nykøbing forgæves valg til folketinget »for at nedlægge en protest mod den påstand, at Danmarks godsejere er fjendtlig stemte mod vor nye forfatning og mod den frihed, grundloven har tilsikret alle statsborgere«. Efterhånden blev han dog den gamle tids mand; han døde først 1874, og går- den arvedes af hans datter.

Annebjerggårds hovedbygning fra 1856 er af Sørensen (Johanneskirken i København); dens have er nu afspærret i modsætning til i frøken Buchwalds tid, men ude fra vejen ses svære kuplede bøge og en meget smuk østrigsk fyrr med lange grene og tykke nåle; træet findes også i Sonnerup skov og i Amtsplantagen. Der er i haven end- videre en smuk platan og en ælm, som Christian 5. skal have plantet. — Allerede her lægger man mærke til Ods- herreds planterigdom, dets fylde af roser og brombær. I Annebjerg skov (357 tdr. land) er skovbunden flitter- græs, hvorved bukkar og anemoner udelukkes.

Syd for gården går vejen ind i skoven og op til Mangle- bjærg (44 m.; vist kun egnens udtale af Manglebjerg; Mangle- høj ved Frederiksværk skrives således, men udtales Mangle- høj). De tre bøge heroppe, 80, 64 og 56 fod høje, gen- nemsnit i 5 fods højde 28, 26 og 20 tommer, er fredede som sømærker. Frøknernes bøg er 89 fod høj og har 30 tommers gennemsnit, en bøg ved Vangehuset midt på skovens østside er kun 70 fod høj, men har 43 tommers

gennemsnit. Midt på vestsiden, hvor sidevej går ud til Annebjerg huse, er der en stor ælm. Man følger vejen vest om Manglebjerg sydpå gennem skoven, hvor der er kønt ved Skaverup over mod Ulkerup skov og Brendt bakker; smukke skovfyrr med rødliga stammer bryder granernes mørkegrønne. Ligeså er der kønt nærmere stranden ved Ulkerup skovs nordøstlige udkant. Granbakke (31 m.) har en stor østrigsk fyrr og en yndig lille sø og mose nedenfor. På Karlebjerg (13 m.) lige ud til vandet er der pænt med slåen, tyttebær, revling, lyng og bregnen engelsød. Vi går tilbage til Ulkerup skovs nordøstlige hjørne.

Denne skov er med sine 504 tdr. land Odsherreds største efter Sonnerup skov; den nævnes o. 1370 som Biscopeskogh, men er udvidet med de sex gårdes jord i den nedlagte by Ulkerup. Skoven gennemskæres af to veje i vest-østlig retning; den nordligste af dem kaldes Bysbakke efter den fordums by, hvis tomt endnu kan ses noget øst for midten af vejstrækningen syd for vejen. Der står endnu forskellige slags træer, som har udgjort hegn om haverne. Ved denne vej findes også 5—6 ægte kastanier, hvis frø af fuglene spredes omkring i skoven. Lidt længere mod øst nord for vejen ved et lille kær to ædelgraner, 95 og 88 fod høje, 30 og 25 tommer i gennemsnit, jævndrende med og ligeså store som de bekendte graner i Dyrehaven ved Klampenborg. Østligere endnu syd for vejen Horsebjerg (44 m.) med udsigtstårn: Asmindrup kirke, Mosby bakke, Annebjerg skov, Nykøbing, Kattedag (Hesselø), Rørvig kirke og Strandhotel, Nørrevang, Nakkeland, derover Halsnæs; derefter en trægruppe i skoven selv med 200-årige bøge af den ældste bestand (Lodsbøgene, 87 og 83 fod høje, 27 og 28 tommer i gennemsnit); så bakkerne ved Bøsserup, Isefjord, Nordskoven og bakken ved Dråby i Hornsherred, spidsen af

Bøg i Eskilstrup bondeskov. A. Holten fot.

Ovrø. Udsigten rigere, men ikke så samlet som fra Manglebjærg.

Man står sig ved fra Horsebjærg vest for bakken at gå til den søndre tværvej og mod vest, og ad sti noget hinsides en korsvej ned mod skovens sydvestlige udkant. Her trænger man med besvær ind i Niels Nielsens skov i Eskilstrup, hvor der står en mægtig bøg, over 250 år gammel, hvis krone breder sig over en skæppe land [beskrevet af Oppermann]. Sydvestligst i statsskoven er der en smuktformet bakke (49 m.), og lidt østligere, hvor vejen midt på skovens sydside går ud af denne, er der et smukt parti med høje, slanke birke og aske. Herfra søger man igen tilbage over den søndre tværvej til Horsebjærg og ud af skoven ved skovridergården Mantzhøj, som har navn efter Odsherreds første skovrider Mantzius, der døde meget gammel 1795. Her kan passende gives en lille udsigt over skovenes historie.

1777 bestemtes det, at Odsherreds skove ikke skulde sælges, 1778—83 blev Kongsøre og Ulkerup skove samt dele af Annebjærg og Grevinge indfredede og fik en egen bestyrer. Senere er distriktet blevet betydeligt udvidet; oredrevslodder lagdes ind under Annebjærg og Grevinge skove. 1799 indtoges Sonnerup og Ellinge Lyng til skov, Stokkebjærg skov blev indhegnet 1813, Grønnehave købt 1842. Jyderup skov indtoges 1843 af fire nedlagte fæstegårdes jord, og 1844 Høve krat, dengang kun 20 tdr. land, udvidet 1851. De betydeligste skovridere har Holsteneren Wellendorf og Lauenburgeren Beermann været; den første (1827 til sin død 1859) har særlige fortjenester ved sin udhugning af bevoxningerne og som lærer for unge forstmænd. Han fremkaldte den skønne have ved Mantzhøj; og hans eksempel her virkede også på bøndernes haver; han opførte et teglværk i skoven, han deltog i Sidinge fjords udtørren, og han samlede af to gårde Brådegård til sine sønner. Til assistent havde han fra 1851 den ligeledes fremragende forstmand Hans Chr. Ulrich, siden skovrider på første københavnske distrikt. Den anden havde været overførster i Slesvig, hvor han på den danske regerings opfordring blev indtil 1867, da han fik sin afsked, fordi han ikke vilde aflægge ed til Preusserne. Han var skovrider her 1867—90. Den senere minister Estrup lærte praktisk skovvæsen her 1844—45. Bøgearealet var 1824 805 tdr., 1913 1431, nåletræ 286 og 1015. Med blandet løvtræ var der desuden bevoxet 1824 57 tdr., med el 164, med stævneskov 110 tdr. Det samlede areal var 1913 3190 tdr. land; på de 2733 tdr. hårdbundsareal var 60 % tilgroet med løvtræ, 37 % med nåletræ; af mosebunden (147 tdr.) bar 47 % løvtræ, 13 % nåletræ. Af bøgeskoven var 8 % 60—80 år gammel, 9 % 80—100 år, 9 % 100—120 år. Skovene falder således i to former; de gamle bøgeskove, der er de masserigeste i kongeriget, og de nye nåletræsskove. Af den første slags er Ulkerup skov 504, Kongsøre 451, Grevinge 419, Annebjærg 357, Stokkebjærg 137 og Grønnehave 107 tdr. land; af de andre er Sonnerup skov 528, Jyderup 386, Ellinge 230 og Høve 70 tdr. land. Ved jagterne blev der 1903—13 nedlagt ialt 280 rådyr, 471 harer, 92 skovsnæpper, 368 ræve, 14 grævlinge, 1 odder, 10 mårer. Indtægterne i samme tid var 75—92,000 kr. årlig, udgifterne 41—47,000.

Ved Skovridergården, der er bygget 1831, er Odsherreds smukkeste have (den næstbedste Annebjærggårds). Der findes i den en mærkelig akasievariation, som selv

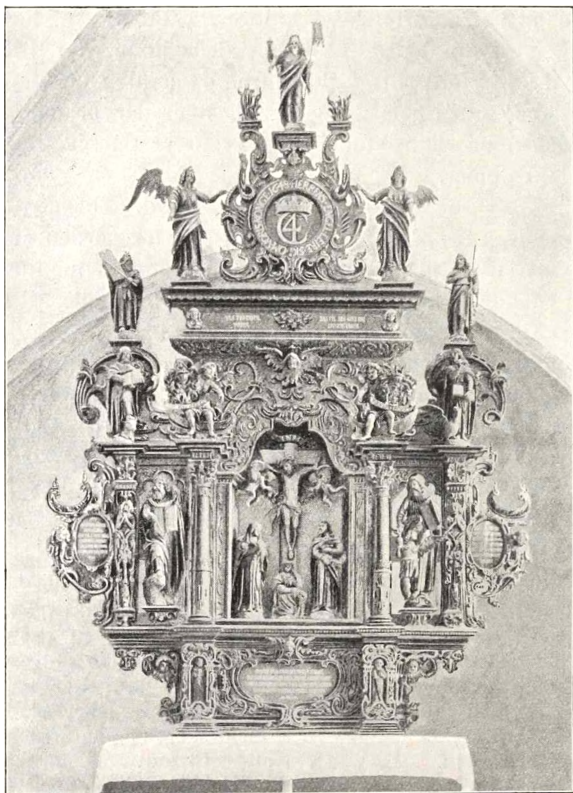
udenlandske naturforskere besøger, valnødtræer, herlige rododendra, to dejlige sammenstillede linde, der breder sig over en stor plads, vældige frugttræer (dog ingen morbær, som andensteds i Odsherred, hvor der er læ). Op til gården en dejlig indgang med træer og en allé af pyramidepopler.

Lige øst for Mantzhøj ligger Rygård. Udsigten fra kæmpehøjen Troldbakke (45 m) syd for gården smuk, bl. a. ses Tusenæs, som man ikke tidligere på denne tur har haft; Stokkebjærg skov, Egebjærg kirke og mølle, til baggrund Ulkerup skov.

Tilbage til Mantzhøj. Dejlig vej over Læstrup til Egebjærg mølle og Egebjærggård med det gamle stuehus. I haven her mindsten over Grundtvigs moder Cathrine Marie Bang, der fødtes her 1748: »O moders støv og moders ånd, mit hjertes tak du have, som lærte mig i ledébånd på Herrens ord at stave«. Tegningen til stenen er af Niels Skovgaard; den er hugget af Larsen-Stevns; men den skal være udtaget af en kæmpehøj ved Abildøre[!].

Grundtvigs fader, født 1734 på Sejro, var 1753–57 medhjælper i Bregninge, kapellan i Egebjærg 1758 til 1762, da han blev medhjælper i Nykøbing. 1768 blev han gift. Hans svigerinde Susanne Christina Bang (1751–88), ligesom søsteren født på Egebjærggård, ægtede lægen i Odsherred, Henrich Steffens, og blev moder til naturforskeren og naturfilosofen af samme navn. Også her fødtes Grundtvigs morbroder, Mynsters plejefader, den bekendte læge Frederik Ludvig Bang (1747–1820); faderen var forvalter på Odsherreds gods. I Ulkerup by fødtes hans ældre halvbroder Oluf Lundt Bang (1731–89), som 1772 var aktor i kongens skilsmisseproces mod Caroline Mathilde, men samtidig havde det hverv at forsvare Enevold Brandt. Han interesserede sig meget for landboforholdene og var medlem af den store landbokommission. På Egebjærggård fødtes endelig 1795 Mathias Lütichau, 1861–65 chef for artilleriet, 1864 højstkommanderende artilleriofficer på Danevirke, mod hvis rømning han stemte, dog mest af formelle grunde. Som politiker var han meget konservativ; i 1849 var han en af de elleve grundlovsprotestanter.

Egebjerg: Altertavle. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere.

Fra kirkebakken (56 m.) bag den store præstegårdshave (smukke døre bevarede inde i præstegården) og med kirkegårdsmuren foran er der igen en udmærket udsigt, endnu videre fra kirketårnet; men kirkens røde mure og det kraftige tårn virker med i udsigten nede fra. Den østlige del af Holbæks amts midtlands-bakker ses fra Grøntved oredrev til Knabstrup. Dragerup skov øst for Holbæk, Åstrups og Rygårds skove. Over Sidinge nor Bøge-

bjærg på Tusenæs og Lammefjordsdæmningen. I anden retning Vejrhøj med dens kalot og Kolås skov, Høvebakker med Esterhøj og Maglehøj, Vig kirke, Jyderup skov. Kirken er også et kendt sømærke. — Prædikestolen og altertavlen skårne af Lorenz Jørgensen (1650). Altertavlen, der er givet af Christoffer Urne og Sofie Lindenov, har som midtfelt i modsætning til hans andre altertavler en fremstilling af korsfæstelsen. Læg mærke til, hvor udmærket de frie figurer står mod den hvide væg. Degnestolen fra o. 1500 med Urnernes våben (biskop Lage Urnes?)

Sigvard Sigvardsen til Oreby pantsatte 1336 sit gods i Egebjærg og Læstrup til Jacob Absalonsen (Ulfeld) af Veddinge, hvis sønnesøn Jens Axelsen 1395 solgte til Jens Falk af Vallø, som 1400 oplod sin ret til dronning Margrete; hun skænkede ejendommen til Esrum kloster til sjælemesse for sin moder dronning Helvig.

Øst på til Gelstrup, hvor der også har ligget en hovedgård, Gelsøgård, meget lavt i en sø, der nu er eng. Da grunden blev opbrudt, fandtes det nederste af et tårn (10 × 12 alen indvendig): Kamp og røde mursten. Gelstrup var allerede i 15. årh. et kongeligt len; Christian 3 og Frederik 2 har opholdt sig her adskillige gange for jagtens skyld; den førstnævnte konge stadfæstede herfra 1535 Nykøbings privilegier. Omtrent den eneste sælandiske bondesøn, der har drevet det til professor ved universitetet, der blandt sine lærere har talt såmange fynske og jyske almuesbørn, var Peder Nielsen Gjelstrup her fra byen, der 1614—30 var professor i latin, græsk og sidst i logik; nogen videnskabelig berømtthed blev han dog ikke. Også nær indgangen til Stokkebjærg skov, til hvis sydvestlige hjørne vi nu går over ad en sti, er det let ved at gå lige mod nord, der hvor hovedvejen bøjer om i nordøst, at finde en rund borgplads, o. 150 alen i gennemsnit, med grav undtagen mod øst, hvor der er eng; kampestenskælder i aflang firkant; murbrokker men ingen mursten. Stokkebjærg skov (137 tdr. land) har en

rig vegetation; gedeblad langt op ad egestammerne; græs og urter er en plage for de unge bøge. Ligesom i Kongsøre skov de rankeste træer af god race, i modsætning til i Ulkerup skov, hvor der er en dårlig race med sidegrene, der generer den lige væxt. Man sanker her olden og bog til udsæd i de andre skove. Der er væld i bunden, som samles i Møllerende, der selv i de tørreste somre har vand og har drevet en mølle; i renden ses lag af kildekalk. Nordøstligst i skoven ligger i stranden Lommestenen, den største i Odsherred, 5 alen høj, på hvis flade mindst 20 mennesker kan stå. Indtil 1810 var skoven en bondegårds jord med oredrev, hvorpå en del gamle bøgetræer, som tilhørte godsejeren, medens underskoven var bondens.

Langs stranden og op til Grønlandshusene og om til Kongsøre skov, hvor man på Kongsøre høj (45 m.) med dens bøgebestand har Odsherreds friluftsmødested (beværtning). Herfra først gennem smuk højskov, så på skrå ad sti gennem en lukket underskovsløvgang til »Tingstedet«, i prægtige omgivelser ude ved stranden; derefter kønnere og kønnere langs kysten sydpå: ege og egekrat på strandsletten, udsigt til fyrre; bådeleje, ålegård og brændeplads ved Sandskredet. Helt ud på Kongsøre Nebbe; ingen boer mere her, og man kan således kun i båd komme fra Kisserup på Tusenæs herover og ikke omvendt. Det sydligste af skoven står på hævet havbund; bøgene er omtrent lige så gode som i den øvrige del af skoven, men der er mos i bunden og der bliver ikke bøgeskov i næste omdrift. Fra Sandskredet ind i landet forbi kong Øreshøj (Langdysse) til skovfogedstedet og over dettes mark ad sti mod syd ind til Prinsehøje, to jættestuer, hvoraf den ene er godt bevaret med en vældig overligger, $3\frac{1}{2}$ m. lang.

Tidligere gik vejen Nykøbing—Holbæk over Kongsøre—Sidingefjord—Kisserup—Hørby—Holbæk fjord. Det var

»vejen over vandene«. Nu går dæmning over til Grevinge sogn; ved denne Abildøre (Sidinge) kro.

Landsbynavnet Bråde her sydligst på Egebjerg-halvøen er interessant. I Valdemars jordebog nævnes, at kongelev er »hele Stensved, hvad der ligger udenfor Brothæ«. Bråde er indhegningen som afspærrer en halvø af hensyn til jagt eller andet. Holsteinborg, der begrænses af havet, hed før Bråde. Ved Gelting i Angel nævnes 1285 også, »hvad der ligger udenfor Brotæ«. På Sundeved lå Brådeborg netop, hvor halvøen bedst kunde afspærres. Det nordøstligste Holsten overfor Femern er Brodde. Således har sikkert også det yderste af Egebjerg sogn været afspærret, og hvor indgangen lå til hegningen, dannedes en landsby med dette navn. At kongerne kom her for jagtens skyld, har vi lige læst.

IV. RØRVIG.

Vejen fra Nykøbing til Rørvig går for fodgængere østud gennem lindealleen. Ved Lergraven går man ikke tilvenstre. Ved husene yderst ved den plantage, man har haft på højre hånd, fører en sti nordøstlig gennem to stykker hede forbi en lille ejendom til vejskæringen, hvor indskriften står med de bekendte ord: »hvor ploven ej kan gaa osv.«. Så tilvenstre til Rørvig by, men vil man til Strandhotellet, da, hvor heden slutter, nok en gang til venstre om forbi Rørvig kirke ad sandet vej. Denne fodtur er trods det flade jordsmon af stor skønhed på grund af den på Sælland så usædvanlige vandring gennem hede, en hede, ud i hvilken fra amtsplantagen i nord graner og birke begynder at spredes; særlig i hedens blomstrings-tid står den røde lyng mærkeligt til de grønne birke. Til de andre farver på de danske øer kommer her også det hvide sand i alle oppløjninger og de lilla fyrrestammer. Også Rørvig kirke virker ved sin ensomme beliggenhed, ved sin sluttethed og fasthed. Var kirken borte burde man bygge der for at frembringe dens midtpunktsvirkning.

Går man over Rørvig by til Strandhotellet, fører vejen fra byen op over Højsande (21 m. over havet, 10—15 m. over omgivelserne), en ganske mærkelig klitvold, som

mod øst begrænser det flade sandføgne land om kirken mod Nørrevangs højere og mere bevægede jordsmon.

Klitrækken skal være opstået om de risgærder, som bønderne satte netop for at standse sandflugten, og er sikkert meget ung. Endnu mindes ældre beboere, at de omliggende sogne blev tilsagte til at dæmpe sandflugten her, Sælands største næst efter Tisvildes; 1888 lå 788 tdr. land hen som hede, 51 som flyvesand, 77 var mose og kær. Første gang hører man tale om sandflugt 1527; sandet havde da aldeles ødelagt byens ene vang og endel af de to andre; nogle gårde var allerede forladte og øde og andre stod i fare for at blive det, da de bønder, som ikke var født på godset og ikke stavnsbundne, truede med at drage bort. Rørvig kirke vilde heller aldrig være kommet til at ligge, hvor den ligger, hvis sandet også oprindeligt havde bredt sig her. Kirkens beliggenhed forudsætter ligefrem, at der omkring den i nord og vest har været ikke blot opdyrket, men også beboet område. Der skal også her have ligget en by Isby eller Isseby.

Højsande har sin skønhed i den vide udsigt, særlig over heden i vest, men ligeså meget ja mere i sig selv: ingen træer er så maleriske som ege og fyrre; hver krone er individuel, og det er netop disse træer, vi her har. Dertil hassel, lyng og en rigdom af bregner, liljekonvaller, gedeblad, brombær og vilde roser. Selv på den fattige jord viser sig Odsherreds fylde af blomster og buske. I Lokkemosen foran Strandhotellet er den insektædende soldugg almindelig. Pedersen-Mols har malet herinde. Man kan gå både foroven og forneden og bør helst gøre bægge dele; stierne krummer sig malerisk ud og ind, op og ned. Som så tit i Odsherred har man havet på flere sider: Nykøbing bugten, Isefjords Bredning, Kattegattet; det mægtige og det blide; belysninger af vandet med og mod solen samtidig.

En anden vej fra Nykøbing til Strandhotellet er langs Nordstranden. Er man først forbi Nykøbingfolkernes småhuse og afspærringer, har man havet i al dets skønhed og væld og kun det; landet skjules af plantager. Gangen i det våde sand er fortræffelig, så man trættes ikke.

Rørvig kirke er af tegl, hvad der sammen med de spidsbuede vinduer tyder på en ret sen opførelse og derigennem igen på en ret sen bebyggelse; foroven er endnu på nordsiden fuldstændig bevaret en enkelt rundbuefrise; ligeså en rundbuet, profileret dør. En dygtig udført sengotisk udskåret altertavle hænger i skibet: Gudfader med Kristi lig; et krusifix er næppe yngre end 13. årh.'s første halvdel, vel samtidig med kirkens opførelse. Renæssanceprædikestol fra 1584. Altertavle 1868 af Roed: Kristus på korset med Marie og Johannes.

Rørvig by (kro) er en sømands-, ikke en fiskerby; 1890 levede af 496 indbyggere 21 af fiskeri, men 155 af skibsfart, hvad der blandt andet forklares af, at her tidligere var toldsted for hele Isefjorden. Sømændene fra Rørvig var Isefjordens fragtfarere til indenlandske steder, særlig København. Byens hygge skriver sig vel også fra dens egenskab som skipperby. Foran tolderens (senere lodsoldermandens) stormægtige gård maleriske trægrupper, og gården selv morsom fra 1694. Også gårdsplassen er gammeldags. Idylliske spaserestier langs stranden.

Frit og stort er der derimod ude ved Strandhotellet, bygget på skrænten ned mod Dybesø, over hvis smukke omrids man har havet, så langt øjet når, og tilvenstre den store amtsplantage. Det at Dybesø er løftet blot nogle fod over havet, er med til at give billedet særegenhed og karakter. Står man nede ved plantagen og vender ansigtet bort fra havet mod søen og skrænten, kan i kolde aftenbelysninger landskabet minde om det norske højfjæld; også Nordmænd får af sig selv dette indtryk.

Herlig er udsigten fra hotellets terrasse og bædre endnu fra vestgavlens andet stokværk: Dybesø, havet, Sælunds Odde, Klint, bag et fladt terræn (den udtørrede Klint-sø) Lumbsås by og mølle, en sækning med Tengslemark mølle, Sexhøje, Borrevang, Nygård med mølle, Troldebjærg med dets fyrrer allermest fremtrædende, Nykøbing

vandtårn, by og kirke, Grønnehave, sindssygehospitalet, Annebjerg skov med den fremragende trægruppe på Manglebjerg, Rørvig kirke, der også her deler hele skuet, Ulkerup skov højt oppe bag åbent vand, Bræntebjærg med sin kæmpehøj på det nærmere liggende Nakkeland, Egebjerg mølle og kirke (høje træer), Stokkebjerg og Kongsøre skove langt ude, Rørvig by, Ovrø. Odsherreds bakke-silhouette bliver netop så smuk, så bevæget og anselig med den store flade til forgrund og kirken til at danne mellemgrund. Til den anden side ses Kullen.

Dybesø og Flyndersø kaldes lagunesøer. Dybesø ligger i 2 m.'s højde, den anden er så lavtliggende, at den ofte overskylles ved højvande og storm, og dens brakke vand passer hverken ferskvands- eller saltvandsfisk, medens Dybesø, der dannes af kildevæld, er fiskerig; den er 5 fod dyb.

Den nærmeste udflugt går ned til badestranden udfor Amtsplantagen, o. 250 tdr. land, der i det væsentlige er plantet af Holbæk amt, efter at amtsrådene ved en lov af 1867 havde fået tilsyn med flyvesandets dæmpning, men det er statsskovrider Beermanns fortjeneste på den dårlige bund og i det barske vejrlig at have nået så gode resultater. Der er endnu rester af pinus maritima (kystfyr) med utrolig væxt; men det nåletræ, som i stor stil vil komme til at afløse bjærgfyrren, er pinus contracta; de ældste træer i Danmark af denne art findes i en stor gruppe nordvest for skovfogedhuset. Ligesom i Sonnerup skov groer også her et lille stykke bøg på det rene flyvesand. Med træerne har landfuglene holdt deres indtog: råger, spætter, skovskader og gøge; ud over Dybesø trækker vildænderne; storke og hejrer kommer her ofte.

Udflugten til Nakkeland, der er formet som en øenakke, går over Rørvig by. Jorden bliver bedre med valmuer og kornblomster. Et rædselsfuldt forsamlingshus med påmalet skinnende Danebrog. Gå tilvenstre lige før

Nakke by og en kæmpehøj og om til den stejle klint Skredbjerg (25 m.) med smuk udsigt. I Borgebakken ved Nakkehoved nord for gården, 175' på den ene, 150 på den anden led, findes røde mursten i tusindvis og i flere mosehuller spor af grave. I Nakke by er i skolen indmuret indskrifttavlen fra Christian 6.s skoler:

Wii Siette Christian, som ved Guds Magt beklæde
den fjerde Frederik, vor salig Faders Sæde
og villig drage for Guds sande Kirke Sorg,
den wii skattere for hver Kongeriges Borg,
wii følge hannem i at bygge Skolen Muure,
og ønske, at vor Æt maae deri saa fremture,
at under deres Spiir Guds Ord ret læres maae,
at Gud sin Ære kand og hver Guds Riige faae.

Nedenunder et flovt vers fra 1892, medens man ikke kan frakende det gamle fynd, selv om det ikke er poesi. Videre til Bræntebjærg, en kæmpehøj og skrænt ud mod den udtørrede Hovvig. Alle det nordlige Odsherreds fem bøgeskove ses; Troldebjærg; Nykøbing smukt ude over den flade vig; Lumbsås mølle, Klint, havet, plantagerne, Rørvig, Halsnæs. Udsigten meget mere lukket end fra Skredbjerg.

Nørrevang er den anden halvø, hvoraf Rørvig sogn består; den som går ud mod Isefjordens indløb. Hver af halvøerne var før en ø; desuden var der flere mindre, skilte ved sunde, som dog tidlig er blevet lukkede ved hævning og tilsanden. Gå fra Strandhotellet ned ad skrænten tilhøjre, gå ud over den store øde fæled, men så op på klinten igen på skrå ad en morsom hulvej. Man kommer fra den største ensomhed, hvor foruden hotellet af menneskelige fremtoninger kun Rørvig kirke var at se langt ude, op i forholdsvis frodigt og helt opdyrket land, som sandflugten ikke er nået hen over. Forbi en hyggelig gård med maleriske træer, ud mod en gård med en stor træbevokset kæmpehøj og så østpå; der er så. Para-

dishaven på skrænten fra lerbakken ned mod strandvolden; lund og krat af el og birk og tjørn og hassel med frodigt blomstervæld. Hinsides Spodsbjærg fyr på den anden side Isefjorden har man Tisvilde Hegn.

Mer end af naturen bringes man dog i stemning af historien. Man kan sige med Jonas Lies digt: »Der går så høje bærer [bølger] ind bredden Trondhjemsfjord, der roedes kæmpeårer, og konger stod ved ror«, blot her sættes Isefjord istedenfor den norske høvdingfjord. Det er leden op til Lejre og Roskilde, vi ser ud over. Vi kan citere digtere fra Valdemar Rørdam til Øhlenschläger, ja tilbage til det oldengelske heltekvad om Beowulf fra o. år 700, der gemmer minder om danske historiske begivenheder ved 500: »Vel i et døgn tid drog over havet den bugede skibsstavn, brydende bølgen, — så øjned de farende forude land, skinnende brinker og bratte skrænter og mægtige næsser: målet var nået og søfarten endt. Snelt fra snekken Vedernes flok satte fod på land og bandt deres havtræ; og mens brynjerner klirred, de fagre hærlæder, takkede de Herren, at farten var lempelig leden over bølge«. Derefter kommer scenen mellem Beowulf og skjoldungskongen Hrodgars (Hroars) vagt, »som strandklinten vogted og bredden værned . . . at ingen fjende med fejdende skibshær i Danernes land skulde lovløst hæрге.« Så fik Beowulf lov til at drage op til kongsgården, — »men skuden lå stille, bredbuget, stor, bundet med reb, med grundfæstet anker.« Efter at have dræbt trolden Grendel og hans moder, som hæraged Hrodgars borg Hjorte, kommer de tilbage: »Den hugede snekke på sandet stod, den ringklædte skude, med skatte ladet, med foler og rustninger: masten ranked sig højt over Hrodgars herlige gaver . . . og snekken kløved bølgerens dyb, mens fra Daneland de stævned.« Her har også Hjørvard og Skuld stævnet ind med svig i sinde mod kong Hrolf; herfra er vikingskibe faret ud på togter til England, herfra gik Vede-man med sine Roskildebrødre frem på søhanevis for at tugte Venderne.

Men mest interesse påkalder imidlertid Isøre som det sted, hvor i den tidlige middelalder de danske kongevalg skal være foregåede. Intet sted vilde heller have været bædre dertil. Midt i riget: om ikke fra det sted, hvor vi nu er, men fra Klint lidt længere vestpå i Odsherred, ser man fra Kullen til Jylland; man har alle det gamle Danmarks tre hovedlande for øje. Indenfor indløbet bag Halsnæs og Isøre er der gode ankerpladser, og var man uenig, kunde de stridende parter

gå afsides til rådslagning, hver til sin side af fjorden. Saxo lader da også flere steder den opfattelse komme frem, at almindeligt kongevalg fandt sted her. Men ved nøjere granskning af Saxo kommer man til, at der kun to gange virkelig har fundet møder af denne art sted ved Isøre, og at Saxo ud fra disse har draget en almindelig slutning.

Første gang var efter Sven Estridsens død 1076. Folkets stemning var delt; de fleste var angst for hans søn Knuds dådstrang og var stemte for Harald Hen; kun Skåningerne havde en modsat mening. De lagde sig her ved Isøre på østsiden, den øvrige flåde på vestsiden. Brødrene holdt ting hver på sit sted med sine tilhængere. Harald fremhævede sin førstefødselsret og talte om Knuds hårde sind i modsætning til sin egen vennsælhed. Ved løfte om at afskaffe alle onde love og give nye lemfældige fik han de fleste, »hoben« som Saxo siger, på sin side og lod nu gennem sendemænd Knud vide, at denne burde give afkald for ikke at vække borgerkrig, idet han dog også tilføjede trusler. Desuden lod han i smug sine talsmænd bearbejde broderens tilhængere ved gode løfter. Således faldt Knuds venner fra ham; selv sejlede han med kun tre skibe bort til Skåne uden at bryde sig om Haralds lokkende tilbud og gik i Vesterviking. I otte dage blev den nye konge her til råd og stævne.

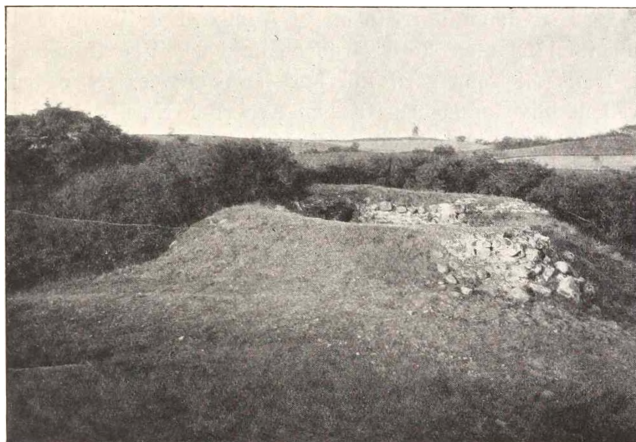
Anden gang var 1104, da budskabet om Erik Ejegods død på Cypern var kommet hjem. Da var stemningen på Isøre ting for Ubbe, ligeledes Svend Estridsens søn, af hensyn til hans alder, og den yngre broder Niels var også ivrig herfor; men Ubbe havde ikke høje tanker om egen dygtighed; han kendte godt, sagde han, sit eget sløvsind og holdt på, at man skulde tage hans broder med det livfulde sind. Så blev da Niels konge.

To gange nævner Saxo Absalon i forbindelse med Isøre. En gang blev han af modvind længe holdt tilbage i Isøre havn fra at komme til Danernes flådestævne ved Masnedø; han, som ellers var færdig før alle andre, blev utålmodig. Som han så lå og sov i løftingen af sit skib, drømte han, at han mødte biskop Tyge af Børlum, der bad ham huske, hvad han nu gjorde; så istemte han tre gange de vers, som det er sæd at messe julenat. I dem lyder gang på gang: »imorgen«, og disse ord blev for Absalon, da han vågnede, et løfte om, at han næste dag skulde komme afsted. Han bød Astrad styresmand skynde sig at rejse mast; selv satte han sig til davren, men midt under denne kom Astrad og meldte, at stormen faldt af. Strax lod Absalon styre ud af Isøre-gab

og uden om Sælland ad den kant, børen blæste. Men folkene på de andre ledingsskibe, som var tyede ind i samme havn, og som også skyndsomt satte sejl til, kom ingen vegne, da vinden snart igen idelig sprang om. »Således lagde selv vind og vove bånd på sig til ære for Absalon, mens de ej havde villet føje de andre.« — Ti år senere (1170) var Absalon lige vendt hjem efter at have fulgt kongen til Jylland og lå med en stor flåde i havnen ved Isøre, da han så den norske jarl Erling Skakke komme sejlene, der mødte for at slutte forlig med Danmark. Erling havde kun fire skibe, og Absalon forbød sine folk at yppe noget fjendskab mod hans mænd, når de kom, og for ej at skræmme dem lå han helt stille, da de sejlede ind; først da tog han imod dem og fulgte dem over til kongen efter at have givet størstedelen af flåden hjemlov. Stykkerne af Saxo her og andensteds efter Jørgen Olriks oversættelse.

Isøres sydlige pynt er Skansehage med en skanse fra 1807—14 og koleralazaret; her kan også Isøremøderne være holdte på sletten nedenfor de høje skrænter, der gav læ. Der er oftere her på sletten fundet hestesko, hvis ringe størrelse fører dem langt tilbage i tiden. Havnen her måler endnu 6—8 fod vand eller nok til fortidens skibe. Isøres nordlige pynt er Korshage, der sikkert har navn af et her som sømærke oprejst kors, hvilket vi også finder i andre navne på steder ved søen som Korsør og Korshavn. Her er fugleliv og klitroser. Selve Isefjordens indløb skildrer Saxo således: »Her snævrer den salte sø sig ind til et smalt sund, og de vilde vover bringes ind i et trangt løb mellem tvende strande. Midt i strædet ligger der sandbanker, som dølger en skjult fare for sømanden; de lægges tørre af ebben, men overskyldes atter ved flodtid.« Skildringen passer den dag i dag; løbene er 3—4 m. dybe.

Den berømte norske sprogforsker Sophus Bugge lader Isung, der nævnes i det første Helgekvad i Eddaen som dræbt af Hodbrodd, være en poetisk repræsentant for Isefjorden. Når digtningen kalder Hodbrodd for Isungs bane, betyder det, at den fjendtlige konge har gjort et ødelæggende hærjetoget ind gennem Isefjorden mod det gamle riges kongesæde. På samme måde har i Eddadigtningen Hodbrodd voldet Ægers død, dvs. han har også angrebet Danmark ved Ejderen (Ægersdør) og fældet grænsevagten der.

Næsseholm : Borgplads med tårn. Fot. Nationalm. II.

V. NYKØBING—ODDEN.

Ved vandtårnet bøjer man af fra landevejen mod højre til det smuktliggende Nygård og Drøsselholm, eller man følger den endnu et stykke længere for at tage Troldebjerg med (se side 269). Herfra fører en vej stik mod nord over jærnbanen, eller man går over denne et stykke vestligere ad en sti, som rammer lige ind på Næsseholm voldsted, der tidligere har ligget i sø, nu i eng, en 193' lang, 157' bred banke, midt på hviken der er det nederste af et firkantet tårn, opført af kamp og teglsten; også vestlig i banken er der rester af et tårn af de samme råemner og ligeså nordlig. Ved gården Drøsselholm ligeledes en borgrest, nu hegnsmur i en svinesti, 110' lang. Nygård nævnes 1355, pantsættes 1419 af kronen til bispestolen og indløses 1518.

Så ud på vejen til Odden og gennem Nyrup, hvor billedhuggerinden Nielsine Petersen (1851—1916) er født; og derefter ned til vejen nær stranden med den nye Klint-

søgård og den udtørrede meget frugtbare sø tilvenstre, til byen Klint med store gårde og høje aske i læ af bakken. I Hans Nielsens gård interiør. Desværre er by og egn ved at blive opdaget af Københavnerne. Nordligst i byen op tilvenstre på bakken og forbi et par gårde ud til klinten (35 m.). Vesten for den vestlige gård er udsigten smukkest: De to store roligt rundede bugter, mellem hvilke Klint skyder ud. Man ser Sælands kyst fra Tisvilde til Gniben, men man ser i det hele fra Kullen til Jylland. Tydeligt iagttages, hvorledes den lange Sælands Odde er dannet af ret høje øer, som da havet sænkedes, er blevet sammenbundne. Går man lidt mod syd langs bakkeryggen, får man også Klintsø-fladen med. Her kan der ikke være tvivl om, at der har været meget kønnere, før søen blev udtørret. Ikke blot denne sø, men Højbysø, Nygård Sø og Pajesø må have gjort denne nordligste del af Ods herred overordentlig interessant i landskabelig henseende. Længere sydpå har Lammefjord og Sidinge fjord bredet deres blå flader, så hele Odsherred har set anderledes ud. Men endnu er her vidunderligt, skønnest måske mod sydvest over lyngklædte bakker til Sonnerup skov og Lumbsås; ualmindelig dejligt bølgende terræn. Ind mod land træder Troldebjærg og Sexhøj frem.

Klintebjærg indeholder så store kalkstensmasser, at man har kunnet oprette et kalkbrænderi og cementfabrik på dem; nu er de nedlagte. Der var også en meget stor mængde grønsandstensblokke fra tertiærtiden. — Klintsø var 460 tdr. land stor, den største i Nordvestsæland efter Tissø; sammen med landet om Sonnerup skov udgjorde den i litorinatiden en bugt af havet, hvad østersskaller og andre bløddyrrester vidner om; stenalderfolket har efterladt flere skaldynger. Partiet er så bleven spærret af fra Kattegattet ved strandvolde, som bedst kan iagttages vestligst i Sonnerup skov, men tildels er dækkede af flyvesand indtil 8 m.s højde.

Fra Klint ned i Sonnerup skov og tværs gennem denne fra skovløberhuset nordøstligst til skovfogedhuset midt på sydsiden ad morsom sti mellem graner og male-

riske fyrre, tilsidst gennem ung bøgeskov. Sonnerup oredrev blev 1799 indtaget til skov, der nu er Odsherreds største, 528 tdr. Den ligger stærkt udsat for norden- og vestenvinden; dog står den unge bøgeskov ret frodigt på det usleste sand; eg lykkes ikke; af østrigsk fyrr, som i Odsherreds skove har lidt meget af lophodermium, er her eksemplarer af udmærket væxt og også adskillige mindre sluttede partier. Bjærgfyrrene, hvis frø kom fra Jægerspris, skal derimod være den rene elendighed. Et angreb 1902 af den berygtede sommerfugl nonnen, som o. 1848 ødelagde Bromme plantage, drev over.

Når man fra skovfogedhuset er kommet op over banen i syd, har man igen et dejligt landskab: landevejen går nordfor en sænkning, der på den anden side har særlig krattige bakkelinjer, alle tre elementer, vej, dal og bakker, parallele; i høstens tid med kraftiggrønne roer, brune brakmarker, gylden hvide og hvide gavle i skygge bag træer. Det er ved landsbyerne Sonnerup og Holmstrup. Nu kommer havet med til bægge sider; man bliver næsten højtidelig, hvor landet smalner sammen, alt bliver så enkelt og stort. Trods den høje beliggenhed, 51 m. ved møllen, der er vor kending fra mange udsigtsbakker, ligger Lumbsås dækket mod de barskeste verdenshjørner midt på den en mil lange bakkeryg, der på det første stykke falder blidere af mod nord, men brattere mod syd. Udenfor denne sydskrænt igen er der et lavere bølgende forland før stranden; det giver landskabet set fra landevejen sin egen karakter.

Lumbsås kirke fra 1896 i dansk-romansk murstensarkitektur er ligesom kapellanboligen af Clemmensen. Altertavle af Tony Müller. Men — efter at man har fået en kirke af en af vore betydeligste arkitekter, om end ikke af hans bedste arbejder, bygger man det hæsligste forsamlingshus. — Afholdsbeværtning. — Glem ikke vest for Lumbsås at kaste blikket tilbage over Sonnerup skov til

Klint. Vi har her et eksempel på, hvor udmærket en nyplantede skov kan virke æstetisk, hvorledes hedeelskernes harme over tilplantning ikke altid er berettiget. Den ligger da også på fladen, men lader bakkerne urørte.

En husmandssøn fra Lumbsås er politikeren og journalisten Niels Jakob Larsen (f. 1845), der som barn havde været vogterdreng og med på fiskeri, så blev malerdreng, seminarist, juridisk kandidat, 1873 var med at stifte venstres første blad i hovedstaden, »Morgenbladet«, hvis redaktør han var til 1881, og fra 1881 til 1903 sad i folketinget som en af de moderates førere, særlig virksom for forliget 1894.

Fra Ellemosehøj inde tilhøjre (49 m.) har man en vid udsigt. Pudsigt nok: Gården bagved hedder på generalstabens kort Ellemosegård, men et reklameskilt ved landevejen for pensionatet her kalder den Ellehøj. Er det af romantiske grunde, den er bleven omdøbt, eller af praktiske? Fra Ellemosegård går man om til Nordstranden, der her er en høj klintekyst, udhulet af havet, tildannet af vinden, klædt af tjørnene, tiltrampet af kvæget i terrasser, blødt rundede, fyldte med lys og skygge. Langs denne strand bliver man ved, til det høje land ender, og man ved Tjørnholm kommer ud af Højby sogn, ud på den egentlige Sælands Odde og ned i fladen. Mens hele den lange »Lumbsås« har stærke lerjorder, går vi nu over ufrugtbart jordsmon, grus og sand og strandvolde, afsatte af havet, der således har dannet en forbindelse med den lerø, hvoraf Oddens kerne består, og på hvilken man nu ser kirken og møllen i Overby knejse. Vender man sig om, har man Solås, det vestligste kratklædte hæld af det høje land; herindunder blev i Christian 8.s tid på hans hyppige jagter i Odsherred vildtet drevet af klapperne.

Tidligere har Odden bestået af større øer end dem, hvoraf der nu er rester i Overby—Yderby højfladen, i en række småøer i Overby Lyng og i Gniben, Kanehjærg og Rævhøj yderst

ude. Havet har taget sit. Hele Odden er 3 mil lang og kun en fjærdingvej bred, men Sælunds Rev går yderligere meget grundet over en mil ud mod nord-nordvest; der står altid brænding over det; en strækning ligger tørt ved lavvande. På Yderby Lyng har der ligget en større bostedsplads fra den ældre stenalder, men ellers er sognet fattigt på oldtidsminder. Oddens kirke skal før have ligget på Kapelbakken midt mellem byerne; der er fundet mursten og et slidt kampestensgulv og under dette skeletrester.

Dette kan muligvis være rigtigt, ti Odby kirke er ikke romansk, men tidlig gotisk fra o. 1300 med spidsbuede vinduer; den er ikke af kamp, men af tegl. Den tager sig godt ud med sine kamgavle, men er ikke ret stor, skibet oprindelig kun 18½ alen langt. Indvendig er der intet interessant; fornylig er der ophængt en model af linjeskibet »Prins Christian«. På kirkegården er mindesmærket over de faldne fra kampen 22. Marts 1808. Vent ikke at finde en bautasten, men et helt pænt monument i den stil, empiren, man alene kunde tænke sig et mindesmærke udført i ved 1809, da det blev bestøttet af kaptajn Friherbert på Annebjerggård. Ialtfald er det langt bædre egnet til sin bestemmelse end den utilladelig smagløse opbygning for Willemoes, som sølieutenantselskabet har rejst 1883. Grundtvigs fader var præst her 1766—76, Grundtvig selv var på Langeland bleven ven med Willemoes, og det blev derfor naturligt ham, som formede de ord, rigtig i lapi-darstil, rigtig egnede til at hugges i sten, der kom til at stå på mindesmærket. De kan ikke for ofte nedskrives:

De snækker mødtes i kvæld på hav,
og luften begyndte at gløde,
de leged alt over den åbne grav,
og bølgerne gjordes så røde.

Her er jeg sat til en bautasten,
at vidne for slægter i Norden:
danske de vare, hvis møre ben
under mig smuldre i jorden,

danske af tunge, af æt og af id,
 ti skal de nævnes i løbende tid
 fædrenes værdige sønner.

Vistnok året efter, 1810, fremstod hos Grundtvig på en vandring ud ad Strandvejen med udsigt til Kongedybet hans digt om Willemoes: »Kommer hid, I piger små«.

Vinter led og isen brast; — over brede vande
 Christian med sin høje mast — lod fra Norrig stande ...
 Snekken sejled under ø, — kæmper var omborde,
 vikinger lå trindt på sø, — dog den sejle turde;
 vikinger sig flokked brat, — lejred sig i dunkle nat
 om den prude snekke.
 Hist i Nord går Odden ud — mellem høje bølger,
 der blev døn af stærke skud, — Christian ej sig dølger;
 men som gamle Christian — står han fast på danske strand,
 skønt hans blod udrinder.

Da Grundtvig 1844 med Københavnerne sejlede forbi Odden til det store stævne på Skamlingsbanken, fremsagde han selv indskriftverset, og de ombordværende istemmede: Kommer hid, I piger små.

På Nordstranden o. 2500 alen vest for Overby, ud for Rygård, »der hugg vor sidste orlogsmænd, ham til et bål de gjorde. På blodigrøde sand de gutter sprang fra borde« (Blicher). I gårdens udlænger skal der være flere fra »Prins Christian hidrørende stykker tømmer, nogle gennemskudte, vistnok af kardæskkugler. I største korthed må kampen skildres. 18. marts henad aften fik kaptajn Jessen ordre til at forjage en engelsk fregat ved Sprogø så hurtigt som muligt, for at vore spansk-franske hjælpetropper kunde blive førte over Bæltet. Først den 21. kom skibet afsted. Kl. 1¹/₂ eftermiddag sås to orlogsmænd over to mil borte, som styrede ad Bæltet til. Kl. 3 passerede »Prins Christian« mellem Sælands Rev og Hastens grund, Kl. 5 var skibet tværs af Sejro. Kl. 6 ankrede de to fregatter tværs vesten for Refsnæs, »Prins Christian« i mørkningen mellem Refsnæs og Sejro noget over en mil fra de to andre. Syv Hornbækfiskere, der af egen drift gik ud for at advare Jessen mod tre andre engelske skibe, der var ankrede op mellem Hornbæk og Høganæs en halv time efter, at »Prins Christian« havde passeret Nakkehoved, nåede ham ikke. Næste morgen Kl. 8¹/₂ stod vort skib nordover sammen med de engelske, der satte pres på sejlene

for at nå det. Kl. 12 kom en engelsk fregat nordfra og gik vestover for at forene sig med de to andre. Det, Jessen vilde, var at trække de engelske skibe med sig nordpå bort fra Bæltet. Men nu opdagede man Kl. 2 to af de tre linjeskibe, der havde ligget ud for Hornbæk. Det lykkedes at komme udenom Revet kl. 5^{1/2}, og man holdt så langs med dette i sydøstlig retning. Men da vinden løjede af, måtte der kæmpes, først med linjeskibet »Nassau« (før det danske »Holsten«), der var i »Prins Christian«s kølvand og snart nåede op på dette skibs læside. Her faldt Willemoes. »Stately« kom kort efter op på vor bagbordside. I den voldsomme kanonade faldt Dahlerup og mange menige. Engelskmændene sakkede ganske vist agterud for at reparere, men »Prins Christian« var allerede meget medtaget, og nu kom også fregatterne til, så Jessen var helt omringet. Han satte så sit skib fast kl. 10^{1/2} en kabellængde fra land og strøg flaget. Næste dag blev besætningen i stærk søgang ført ombord på de engelske skibe. Det lykkedes ikke fjenderne at tage skibet af grunden, uagtet de littede det for kanonerne; om aftenen kl. 7 stak de så ild på det, og kl. 10 sprang det i luften. Foruden de ovennævnte dræbtes Soland og 61 menige. Fire lieutenanter og 370 mand sendtes til England, Jessen, den hårdtsårede næstkommanderende Rothe og 41 andre sårede og syge blev efterhånden udvexlede fra Gøteborg. Ligene af de faldne jordedes på Oddens kirkegård, og når i den følgende tid et lig skylledes i land, blev det lagt til de andre. Tallene på mindstenen er ikke helt rigtige.

Turen ud til Oddens spids skal ikke lønne sig for fodgængere; forfatteren har ikke været der. Men i cyklernes og automobilernes tid er turen let at gøre, ligesom man kan tage tilbage til Nykøbing med disse befordringer. Ved Yderby er der en god, isfri havn, hvorfra meget ral udføres; på Yderby Lyng har allerede den ældre stenalders folk haft boplads. Yderst hæver sig de tre enkeltstående bakker: Rævhøj (11 m.), Kanebjærg (16 m.) og Gniben (14 m.) På Yderrevet er der 1896 bygget et 50 fod højt fyr, der brænder dag og nat; omtrent ¹/₂ mil fra land er der på en røn en båke med et redningstårn, hvori der findes et kammer med levnedsmidler osv. for skibbrudne.

Afholdskroer i Overby, hvor man godt kan overnatte, og Yderby.

Højby kirke. Kalkmaleri: St. Mikael. Kopi. Nationalm. II.

VI. LUMBSÅS—HØJBY—ASNÆS.

Har man været på Odden, er man nødt til at vende tilbage til Lumbsås i det væsenlige ad samme vej, men man skal ikke være fortrydelig derover; turen er så smuk, og nu ser man alt i modsat retning og måske modsat belysning. Allerede den stejle opstigning til højdedraget ved Ebbeløkke er morsom; vi fik den ikke på udturen, fordi vi gik nedenunder Nordklinten, og ligeså lidt blikket herfra over den lange Sælands Odde. Og fra Lumbsås slår vi ind på nye veje gennem det indre af det store interessante Højby sogn; eller måske først ved den vestligste gård i Holmstrup sønden for landevejen; så får man igen det udmærket smukke landskab ved Holmstrup og Sonnerup med, går derefter over åsen op og ned ad hulveje og stier; aldeles storladent! Syd for åsen søger man over

mod det fredede mindesmærke Stenstrup Troldestuer, det anseligste og bedst bevarede i sin art i Odsherred; ja hørende til de interessanteste i Danmark i det hele.

Det er to jættestuer med fælles endevæg og med en sten-sat gang udgående fra langvæggene i hver stue. Hver stue omtrent $6\frac{1}{2}$ m. lang, $2\frac{3}{4}$ m. bred og 2,15—2,20 m. høje; gangene godt 5 m. lange, 1 m. høje og brede. Det hele har dannet eet anlæg, og kamrene har været brugte skiftevis. Bægge indeholdt nemlig både ældre og yngre sager, øxer og, hvad der først dukker op sent i stenalderen: dolke. Benyttelsen har strakt sig lige ned til bronzealderen; i eet af kamrene fandtes lidt metal. 14—1200 år før Kr. har den sidste grav-sættelse fundet sted. Ialt har man fundet skeletdele af om-trent hundrede mennesker, halvdelen børn, et individ har været en dværg; selv gangene er blevet fyldte. Mændenes højde har været 1—2 cm. større end nu, kvindernes noget mindre; gennemsnitsalderen for dødens komme har været en del lavere end i vore dage. — Mellem Stenstrup og Lumbsås stod tidligere to trækors, et bøsseskud fra hinanden, og selv efter at de var faldet sammen, øgede de vejfarende sten-bunkerne ved »Korsstenene«. Korsene var vel minder om en middelalderlig begivenhed, et mord eller lignende.

Lige ved Troldestuen boer parcellisten Laurits Jensen, der med mageløs ihærdighed, forståelse og intelligens har fået Højby sogns beboere med til at bevare sognets for-tidsgenstande, ja fået disse samlede i en egen musæums-bygning, inde i Stenstrup by, bygget af Einar Andersen, en ung arkitekt fra sognet selv, konduktør ved opførelsen af sindssygeanstalten ved Nykøbing. Man må bede hr. Jensen selv forklare musæumsforeningens tilblivelse og virkemåde og sagerne selv; man får derved sin indsigt udvidet og får den største beundring for manden; havde hvert sogn i Danmark en så nidkær vogter af fortidens efterladenskaber, vilde disse være vel i behold. Hans mu-sæumsforening tæller over 150 medlemmer. Foruden mu-sæumssalen er der en egen bondestue. Af genstandene skal kun nævnes skibsklokken fra »Prins Christian«s vrag, støbt 1703, der var havnet som madklokke på Ellinge-

gård, en klud fra Willemoes' vest og en vise af en sømand i engelsk prison om kampen ved Odden, Mads Jepsen fra Odden selv, som ude fra skibet så sin kone hente vand og sit spæde barn hos hende. Endvidere redskaber fra den tid, hver by i Højby sogn havde sit marsvinslag, i de store byer to; trannen blev brugt til vinterbelysning. Glem ikke fotografimapperne. Stenstrup forsamlingshus er det ældste i Odsherred.

Den videre vej til Højby går gennem et stort åbent dansk landskab. Før den af Iver Bentsen byggede Sexhøjgård en dysse med en mægtig overligger, 5 alen lang og 3 alen bred, og en høj tærskel; den har vel altid været synlig over den lave høj, der blev dynget op på siderne. På dækstenen ses mod vest skålformede fordybninger, vist af religiøs betydning. Fra Sexhøje (51 m.) udsigt.

Nu kommer vi til sognets kirkeby. Højby sogn er endnu et af de største i Sælland. henved 12,000 tdr. land. Men kan man gøre en slutning fra det forhold, at kirkerne i Rørvig, Nykøbing og Odden ikke er tidlig middelalderlige, men mere eller mindre nærmende sig gotiken, har også indbyggerne fra disse kirkers område oprindeligt sognet til Højby, og sognet har været 21,000 tdr. land stort eller mere end to kvadratmil. Det nuværende sogn har haft 16 landsbyer, af hvilke kun en, Ellinge, har en ældgammel endelse, to har navne på -by, hele otte på -torp, en på gård og fire på naturfremtoninger, hvilken sidste art af stednavne også er unge. Men de talrige mindesmærker, hvad enten de endnu er bevarede eller de er sløjfede, og rige fund fra alle den forhistoriske tids perioder, ligefra skaldyngernes mennesker til folkevandringstidens, tyder dog på en tidlig og ret stor befolkning. Man tæller o. 150 gravhøje og 20 stengrave. Stednavneendelsen -by er en ret løs, som ofte først senere er påhæftet det virkelige navn, og Højby kan antages oprindeligt at have heddet: at Høghum, ved Højene, som Hedeby at Hedum, ved Hederne. Den ligger nemlig ikke højt og ses ikke vidt om, men ligger omkreset af høje. Nu er den nærmest en småmandsby, mens gårdene er flyttet ud. Byen har to andelsmejerier, idet de større leverandører dannede et nyt, da de ikke kunde sætte deres krav igennem om afstemning ved gene-

ralforsamlingerne efter tallet på malkekøer, ikke efter inter-
essenter.

Højby (afholdsbeværtning) har en værdifuld kirke, omgivet af en meget smuk kirkegård. Oprindelig var den en almindelig kampestensbygning med lige korafslutning og med jærnahl til indfatning om døre og vinduer, som man andensteds brugte frådstenen, og tildels op langs hjørnerne, men af anselige forhold, o. 28 alen lang og $12\frac{1}{4}$ alen bred i skibet. I to af skibets vinduer er der endnu rester af vinduernes rammer af egetræ, og norddøren kan skimtes. O. 1400 har kirken fået hvælvinger og teglstenstårn. Den sent middelalderlige, lidet fremragende altertavle med æselsrygbuer og gotisk arkadegalleri har i selve skabet en fremstilling af Korsfæstelsen; på fløjene henholdsvis Bebudelsen, Kristi fødsel, Kongernes tilbedelse og Getsemane, Kristus for Pilatus og Korsdragningen. Læg blandt de hellige tre konger mærke til den yngste: i tidens modedragt, med spidse støvler, der rynkes meget ved anklerne, med stramme hoser, kort jakke med lange ved håndledene meget vide ærmer, jakken sammensnøret, bæltet nede om hofterne. Alterbordsforstykket fra slutningen af 16. årh.; også i alterbordet er der ahl. Fortræffelige stolestader med adelsvåbener (på nordsiden Hardenbergs, Rosenkrantzes og Rosensparres, på sydsiden nr. 2 navnet Erik Skave, på nr. 9 1555); fra samme tid den smukke dør ind til sakristiet. Mærkelig blanding af gotik og renaissance: antikke akantusblade står som gotisk bladværk, gennembrudt og med gotiske spir. Den samtidige degnestol har også endnu gotisk foldeværk. Prædikestolen fra 1656 af Lorenz Jørgensen med Christoffer Urnes og Sofie Lindenovs våbner som adskillige andre i det gamle Dragsholm len. Mindetavle med portræt 1628 over præsten Eske Bertelsen. — Fra meget ældre tider den oprindelige granitfont med rebsnoning og en ligsten fra o. 1250 ved våbenhusdøren: to kors i krese.

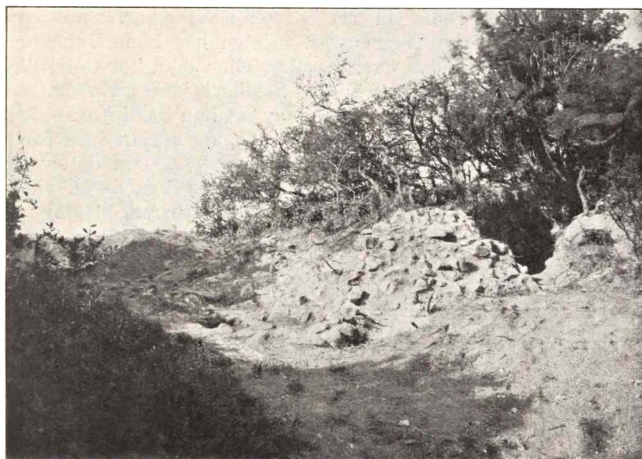
Det interessanteste i kirken er imidlertid kalkmalerierne. Af den ældste dekoration ses der spor i smigen om et af skibets nordvinduer (røde og gule linjer og kvadre), på korets nordvæg er der en frise med lotosblomster, men inderst og ældst våbnet med hjælmen, indvielseskorset, den knælende præst og en løve; en indskrift med majuskler (altså ret gammel) er aldrig bleven farvelagt. Fortræffeligt bevaret og restaureret (af Eigil Rothe) er hvælvingernes malerier fra o. 1400; adskilligt i disse har ikke behøvet

Højby kirke. Kalkmaleri: Ridder i festdragt. Kopi. Nationalm. II.

opfriskning eller fuldstændiggørelse, således i korets østre kappe Marie og i den vestre den meget smukke St. Mikael; ligeså St. Jørgens dragekamp, de Hellige tre konger, Fremstillingen i templet og de tre af kapperne i den tredje hvælving.

I Korhvælvingen: Kristus som verdensdommer mellem Marie og Johannes Døberen; ligeoverfor vejer St. Mikael sjælene; mod syd blæser en engel til dommedag; de døde rejser sig, bærende deres kister; mod nord sluger helvedesgabet de fordømte, mens en engel henter de frelste. I

Borren: Ringmur. Fot. Nationalm. II.

østligste hvælving i skibet mod nord lader kejseren St. Laurentius brænde, mens vi ligeoverfor har en hjemlig legende: »Olaf konning og broder hans væddet om Norge udenlands«; »hvilken af os bedst sejle kan, han skal være konge i Norgeland«. Den midterste hvælving i skibet har mod syd Bebudelsen og Hyrderne på marken, mod vest de Hellige tre konger, mod nord Fremstillingen i templet og mod øst St. Jørgens kamp med dragen. Endelig har den vestligste hvælving på sin nordkappe St. Jakob, på sydkappen en helgen, der stenes, mod øst St. Eligius, smedehelgenen, der skoer en hest, som er besat af en ond ånd, mod vest en ridder, der skydes af en skikkelse, som rider på en ko.

Henførelsen til Højby af grundlaget for folkevisen om de to søstre, der i kirken dræbte deres forførere, har intet på sig. Men der har i middelalderen boet adelsfolk i Højby; 1349 pantsatte hr. Jakob Karlsen (Rani) sin gård i Højby til Jakob Muus; 1362 gav hans sønner Karl og Ludvig fuldmagt til Gotskalk Hemmingsen (Degn) om at indløse gården, men

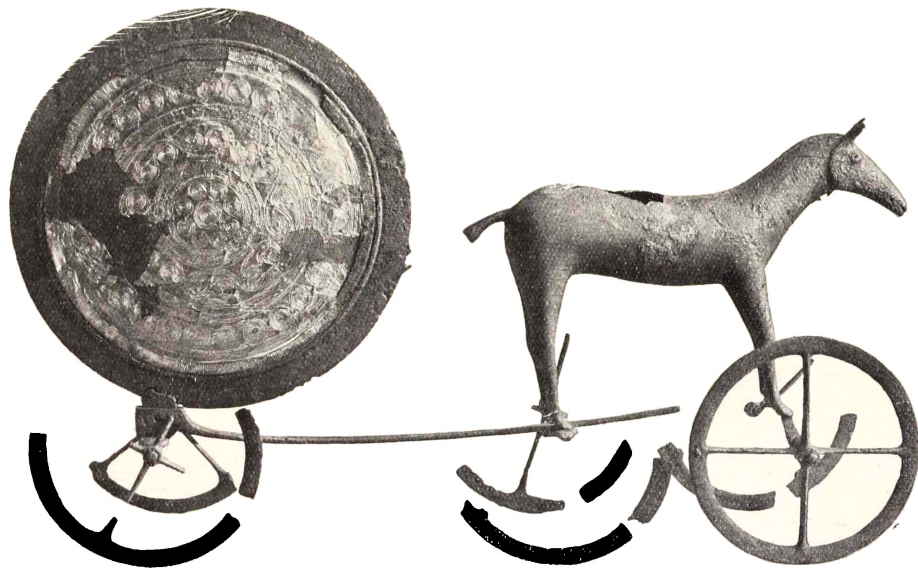

denne overdrog 1365 sin ret til kong Valdemar, som også udkøbte Jakob Muuses arvinger. Enten har kong Valdemar ikke benyttet Gotskalks overdragelse, eller også har Gotskalks overdragelse ikke været frivillig, hvad vi kan formode ved mange af kongens godstransaktioner, og han har i årene efter kongens død, da kongemagten var svag, og adelen igen rørte på sig, taget gården tilbage, ti 1377 gav han sin datter alt sit gods i Højby i medgift. — Hvor gården har ligget, vides ikke. Derimod har der nord for den udtørrede Højby sø på »Borren« været en befæstning, vistnok en folkeborg, hvortil en hel egns beboere kunde tage sin tilflugt i fejdetid. Nordmuren kendelig på en lang række træer og buske. Man kan ad stier komme rundt om søen og også tværs igennem den. Hvor har der været smukt, før søen blev udtørret!

Lige øst for Højby station begynder den mærkelige Endemoræne, som fortsættes langs vestsiden af det høje morænelersplateau helt ned til Svinninge, hvor den også er synlig nær Asmindrup station; smukt iagttaget man den ved at følge vejen fra Højby til Asmindrup gennem »Tinghulen«; her er der nogle lyngklædte pletter; ved Højby er den tilplantet. Morænen består af rækker af langelig rundede bakker; i det indre af dem er der dels lagdelt grus og sand, dels moræneler og -grus uden lagdeling; overfladen er grus, der er stærkt rullet. Et tryk har bragt lagene, der fra først af var vandrette, i opretstående stilling. Mod vest ledsages dannelsen af meget lavtliggende moser og hinsides dem flade grus- og sand-sletter. Under kørslen med jærnbanelen mellem de to stationer ses ligeledes alle fænomener tydeligt.

Fra Højby kan man tage bort med jærnbanelen, men man kan også vandre til Nykøbing over Troldebjerg (side 269) og Næsseholm; man kan over Tinghulen og Asmindrup søge om til skovene og Isefjorden; man kan følge endemorænen, men man kan endelig foretage turen til Høve og Asnæs, på hvilken man møder nye landskabsformer og geologiske jordsammensætninger. Først indtil Ellinge lidet bevæget grusområde, så skærer man den store moseflade, der er den yngste dannelse, så kommer man ud i saltvands-sand og grus, og dernæst følger man også efter at være kommet ud på landevejen en lille mil mønningen

20*

Trundholm solvognen. Fot. Nationalm. I.

307

af en strandvold, indtil man står ved foden af de mægtige lerbakker op til Høve.

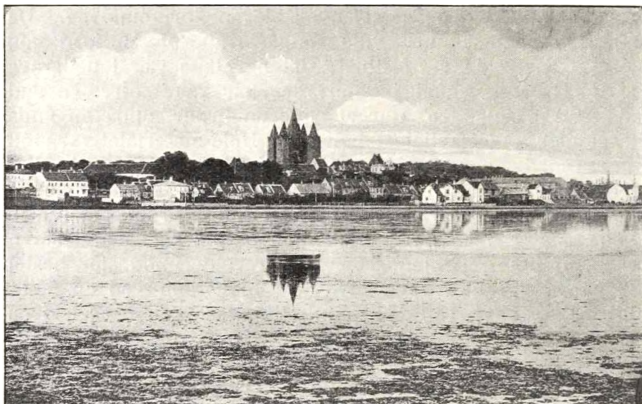
Hele det område, som på landsiden er begrænset af vinkel-linjen Lumbsås—Højby—Svinninge—Høvestrand, er gammel havbund — skaller findes helt ind mod jærnbanen — afspærret ved strandvolde og delvis dækket med flyvesand. Om de store kær-, mose- og engdannelser, hvis græsflader tiltrak folk på et primitivt landbrugsstandpunkt, ligger tre af Odsherreds sex ældgamle bebyggelser: Ellinge, Svinninge og Hønsinge, medens grus- og sandarealerne, der kan have ahl til underlag (jfr. Højby kirke), lige op til 19. årh. lå hen som hedeparter, tilhørende mange landsbyer; selv sådanne, hvis jord ikke nåede ud til stranden, som Tengslemark, Højby og Vig, havde deres »Lyng«. »Kongeparten« var statens; af Ellinge Lyng indtog den 1799 230 tdr. land til skovplantning; Jyderup skov er derimod dannet 1843 af fire nedlagte fæstegårde, Usselvang. Ellinge plantage er såre tarvelig; der er meget stærk mår; træernes højde er meget ringe. Jyderup skov har nok mager jord, men granerne når dog nogle steder en anselig størrelse, og enkelte steder er der pæne bøge. Bøndernes fællede er for største delen udstykkede til mange små parcellister, der vist gennemgående sidder dårligt i det og i høj grad er til byrde for fattigvæsenet i de ellers så rige gårdmandssogne. Allerede dr. Larsen siger: »Opdyrkningen burde aldrig være sket.« Mange af husene er i een længe og af hensyn til vinden i retning øst—vest. Er end den jord, vi vandrer henover, jævn og gold, har vi dog nærved havets altid vexlende flade og de mægtigste og stejleste bakker både at se tilbage på og stile frem imod.

I Ellinge var der i middelalderen en hovedgård, som hr. Gevert Bydelsbachs enke 1408 afstod til dronning Margrete; senere kom den til Roskilde bispestol, blev kronens ved reformationen, udlagdes efter enevældens indførelse til den flere gange omtalte rentemester Henrik Müller. — Syd for Ellinge ligger Trundholm mose. Omtrent 1000 alen syd for gårdens hovedige og lige så langt sydøst for det sted syd for gården, hvor landevejen slår et knæk, fremdroges 1902 af hidtil aldrig pløjet »jomfrujord« i plovfures dybde den berømte solvogn fra bronzealderen, ret interessant ude i den flade, som har til nærmeste naboer tre af de ældste beboelser i herredet. Den er det mærkeligste vidnesbyrd om disse fjærne tiders gudsyndelse og kunde måske i det diminutive være en afbildning af den af heste trukne vogn, hvori et

virkeligt kultusbillede af solen er bleven kørt omkring. Det er bleven nedlagt, med vilje sønderbrudt, på en jord, som allerede havde en vis fasthed; det har ikke været nedgravet og ikke heller sænket i vand; det har været ofret en gud-dom, måske solguden, »for at sone en brøde, opnå en gunst eller under andet religiøst hensyn«. Hele materialet var støbt bronze med den ejendommelige stilfulde ornamentik (lige, buede, kreslagte eller spiralsnoede linjer) og teknik (punsling og udfylden med harpax), som netop hører bronzealderen til. Solen selv er ikke noget hjul, men er bleven slæbt frem af hesten, af hvis seletøj noget er bevaret; derimod står hesten på en virkelig lille vogn med fire hjul, som ved en fælles midtstang er knyttet til den tohjulsstilling, som bærer solskiven,

Hinsides Pindals kro, Sanatoriet og Høve skov (side 252) begynder opstigningen i bakkerne. For hvert skridt, man går fremad, bliver udsigten bagud friere og mægtigere og kystlinjens sving mere og mere henrivende. Fra Høve by rask ned til Asnæs (side 231).

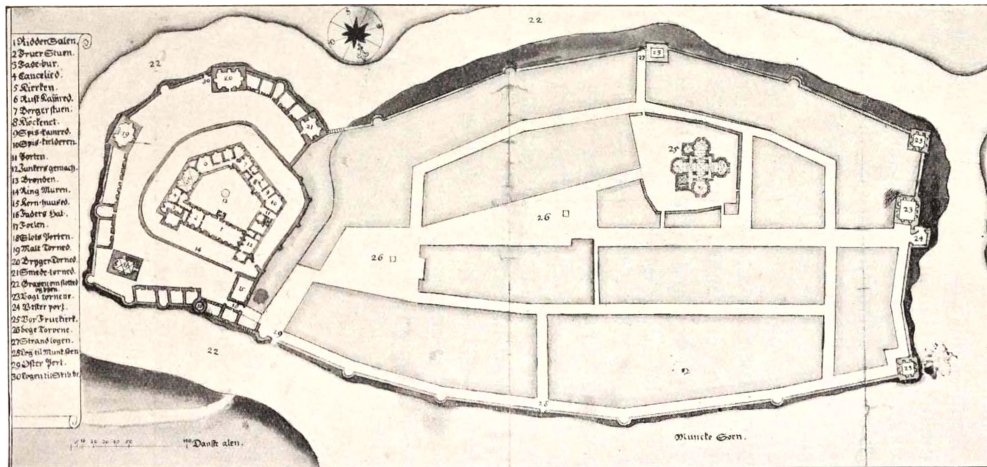
Kalundborg fra Giseløre. Fot. A. Jeppesen, Kalundborg.

G. KALUNDBORG.

I. DET GAMLE KALUNDBORG.

FØR Kalundborg — uden tvivl afledt af kå, allike — o. 1170 anlagdes af Esbern Snare, samtidig med at broderen Absalon grundede København, lå der her ved den dybe fjord et ældgammelt fiskerleje ved navn Hærvig, men først opførelsen af borg og kirke lagde spiren til en virkelig bydannelse. Med beundringsværdig klogskab og omsigt var pladsen for denne valgt på en stejl lille bakkekam, værnet mod nord af den nu udtørrede Munkesø, mod syd af fjorden, hvor denne bag Giseløres krogede arm danner en rolig red. Det var Sælands bedste havn efter København. Med den femtårnede fæstningsagtige kirke som kærne, sikret mod øst af den faste borg og yderligere skærmet af en snæver krans af stærke værker, kunde en tætsluttet bebyggelse her trygt voxe frem.

Omfattende udgravninger, som Nationalmusæets 2. afdeling ved arkitekt C. M. Smidt i de senere år har iværk-

Gammel grundplan af borg og øvreby. Nationalm. II.

sat i Lindevænget vest for byen, har delvis bragt klarhed over disse gamle Fæstningsværker, svære ringmure, tilhørende tre forskellige perioder, idet den yderste kampestensmur uden tvivl stammer fra stadens ældste tid, medens de to af munkensten indenfor hinanden byggede ringmure med halvrunde og firkantede hjørnetårne — heriblandt det stærke Søtårn ved Munkesøen — skriver sig fra middelalderens senere del.

Indenfor disse mure, som følgende bybakkens rand mod syd, Munkesøen mod nord, snævrede stærkt som en brynje om staden, er dennes grundplan fra første færd fæstnet på den aflange højderyg, i hvis længdeaxe Adelgade løber fra slot til kirke, flankeret af to baggader, Søgade mod nord og Præstegade mod syd.

Byens og Slottets historie falder nøje sammen; thi som staden blomstrede frem i dettes storhed og berømmelse, ramtes den hårdt af de blodige kampe, som kom til at rase om borgen. Efter Esbern Snares død havde hans datter fru Ingeborg arvet Kalundborg; hun var gift med Peder Strangesen, næst Jacob Sunesen Danmarks mest ansete adelsmand på den tid. 1262 inddroges imidlertid borgen under kronen efter at hendes søn, Anders, fordum kong Abels marsk, havde stillet sig på de sønderjydske hertugers side. 1285 hjem søgtes den af norske fribytters plyndringer. Erik Menved lod den atter stærkt befæste og gav den som len til broderen Christoffer, der 1297 blev belejret her af Erik. Efter sin tronbestigelse overlod Christoffer den til stormanden Knud Porse, der døde ung 1330 under bestræbelser for i den urolige tid at skabe sig et eget lille rige af Halland, Samsø, Kalundborg, Holbæk og Søborg, punkter, der beherskede den søndre og østre Kattegatskyst. Støttet af de holstenske grever trodsede hans enke, den norske kongedatter Ingeborg, Valdemar Atterdag, som forgæves med magt søgte at fravriste hende borgen 1341. Men samme år kom den

dog ved fredelig overenskomst i kongens hånd, og 1360 afholdtes i Kalundborg det bekendte danehof, på hvilket Valdemar udsonede sig med hertugen af Sønderjylland og de jyske stormænd.

I kraft af den mægtige rolle, borgen spillede i landets historie som samlingssted for talrige danehoffer og rigsmøder, nåede det borgersamfund, som voxede frem under dens stærke mure, en ret betydelig blomstring. Stiftet af Grevinde Ingerd af Regenstein, Jakob Sunesens datter, var et Gråbrødrekloster 1239 blevet oprettet, hvis kirke indviedes 1279. 1314 indbød ærkebispem Esger Juul til et kirkemøde her, idet det indskærpedes biskopperne ikke at tage andre prælater med end dem, på hvis troskab man kunde stole; han var da i strid med kongen. Valdemar Atterdag ønskede det flyttet, fordi det lå slottet for nær. Af og til holdt kongerne retterting i klosteret eller under en lind på dets kirkegård. Under reformationsrøret forjoges munkene 1532 med selve prioren Melchior Jensens minde; han blev byens første evangeliske sognepræst. Klosterbygningerne indrettedes nu som Ladegård for slottet, indtil de efter dettes ødelæggelse bortsolgte til Gabriel Marselis 1664. Midt i 18. århundrede blev de gamle bygninger nedbrudte og den nuværende hovedbygning opført 1752 af ejeren Chr. Lerche.

Foruden den af Esbern Snare byggede kirke fremstod der i middelalderen nord for den gamle by en St. Olai kirke, hvis bygning, liggende paa stadens nuværende kirkegård, fandtes endnu langt op i 19. årh. og brugtes som sømærke. Langt ude mod øst hinsides Nederbyen grundedes en St. Jørgensgård for de spedalske — navnet St. Jørgensbjerg lever endnu —, et Helligkors kapel nævnes, og ikke mindre end to gilder, det ene viet St. Knud, det andet St. Gertrud, vidnede yderligere om det rige kirkelige og borgerlige liv, som udfoldede sig i byen,

der af kong Hans 1485 havde opnået privilegier, de følgende konger atter og atter fornyede.

Enkedronning Dorothea ejede slottet fra 1482 til sin død der 1495, og hendes kansler, senere den sidste virkelige indviede ærkebisp i Lund, Birger Gunnarsen, var sognepræst i byen. Da Christian 2 forlod sine riger, lod Claus Eriksen (Ravensberg), som holdt det i hans navn, sig overtale til ved svig at spille det i kong Frederiks hånd, en troløshed, som skaffede ham øgenavnet »Slippeslot«. Han forsvarede selv tårnet »Folen«, men hejsede ved nattetid 50 af kong Frederiks folk op i det. Under Grevens fejde stormedes borgen af grev Christoffer 1535, men blev det følgende år belejret af Christian 3's tropper og tvunget til overgivelse efter et tappert forsvar af »Lange« Herman, der måske var grevens halvbroder.

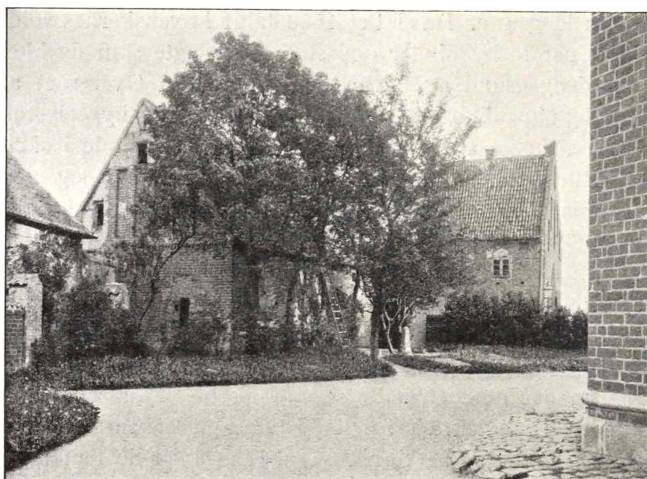
Fra gammel tid havde Kalundborg slot spillet en vigtig rolle som statsfængsel. Under ærkebispestriden 1294 bragtes Jacob Lange, domprovst i Lund, dertil, og 1520 lod Christian 2 Sten Stures enke, fru Kirstine Gyllenstjerna og flere fornemme svenske damer forvare på den borg, på hvilken han selv som fange skulde henleve sine sidste ti år (1549—59). Lensmanden Knud Pedersen Gyldenstjerne, der nu havde at tilse kongen, var selv i sin tid kastet i fængsel af ham. Sten Rosensparre, der afløste ham, synes at have behandlet kongen hensynsfuldt. En anden politisk kætter, der senere sad her, var Christoffer Dybvad.

Forfald og vanrøgt angreb i den følgende tid mer og mer det berømte slot, hvor skiftende lensmænd residerede, og som bestod af 5 sammenbyggede fløje. Udenom bygningskomplekset løb grave og volde samt en sluttet ring af stærke mure med tårne som »Malttårnet«, »Bagertårnet«, »Fars Hat« og »Folen«, det sværeste af dem alle, hvori rigets arkiv forvaredes og hvori renæssancetidens Italiener troede, kostbare håndskrifter fra oldtidens for-

fattere lå gemte. Da slottet 1658 faldt i Svenskernes vold, fik de gamle bygninger dødsstødet, ødelagte som de blev i bund og grund og jævned med jorden. Overgroet af græs og ukrudt, brugt som stenbrud af byens byggelystne borgere, henlå slotsvænget endnu i mands minde i skellet mellem Esbern Snares gamle by på bakken og den nuværende hovedby. Tomten indtages nu af Slotsgade, sygehus og rådhus, forgæves søger man efter spor af den fordum saa mægtige borg, og kun gadenavnene »Bag Graven« og »Volden« gemmer den dag i dag et sidste minde om dens kraftige forsvarsværker.

— Går man fra Torvet ad byens gamle Adelgade mod vest, møder man et af de skønneste, mest maleriske bybilleder, Danmark ejer, helt og harmonisk som det samler sig om foden af Vor Frue kirke med de fem knejsende tårne. Formet i sin grundplan som et græsk kors med firsidet midtparti og fire korte korsarme, rejser dette enestående bygværk sig stolt og frit med et af de ottesidede tårne, hvert helliget sin helgeninde, St. Anna, St. Marie Magdalene, St. Gertrud og St. Katharine, anbragt for enden af hver korsarm og et 70 alen højt, imponerende midttårn, viet Vor Frue, efter hvem kirken har navn. 1314 hærgedes den stolte bygning af brand, forfald og mishandling gnavede i de følgende århundreder paa dens skønhed, og 1827 styrtede pludselig midttårnet sammen, sønderbrød pillerne, som bar dets vægt, og anrettede stor ødelæggelse på det gamle inventar. I mange år henlå Vor Frue efter denne ulykke i ussel forfatning, indtil der 1866 bevilgedes midler til dens istandsættelse, hvorefter midttårnet rejstes påny i sin gamle skikkelse og bygningen 1871 igen toges i brug.

Prægtigt tager den sig ud, milevidt som dens tårnknippe syner over Refsnæs' nøgne bakker og langt ud over fjorden, men ikke mindre mægtigt gør den sig gældende i det snævre, lille bybillede, som krones af dens stejle profil.

Kirkeladen og Stenhuset i Præstegade. Fot. Nationalm. II.

På Adelgades sydside, tæt op til kirkegårdens ringmur, slutter flere Renæssancefacader op på rad med bindingsværk og mønstermurede tavler, medens den nørre husrække beherskes af den gotiske Bispegård, der dels består af en lang, gulkalket facade med firsidede blændinger i de svære mure, dels af et rødt gavlhus ved hjørnet af et snævert, lille stræde; thi også dette hus, som 1539—1854 var stadens rådstue, udgjorde oprindeligt en del af Roskildebispernes gamle gård.

Bygget af mørkerøde, forvitrede munkesten, med stejle tegltag og takkede kamgavle slutter tre gotiske stenhuskrans om kirken, i hvis ringmur de to har plads. I kirkegårdens nordvestre hjørne rejser der sig således et to stokværk højt, ret aneligt stenhus, som nu bruges som lighus, men forhen — i hvert fald i lang tid — var rektorbolig, medens latinskolen selv, til den 1739 ophævedes, holdt til i det røde munkestenshus, som liggende i kirkegårdens modsatte hjørne vender gavl mod Præstegade

Stenhuset i Præstegade: Gardside. Fot. Nationalm. II.

og uden tvivl oprindelig har været kirkens lade, hvori tiendekornet gemtes. Dens genbo, et middelalderligt stenhus med knejsende tag og gotiske gavltinder, tager sig prægtigt ud i den småborgerlige Præstegade mellem de lave, beskedne huse, og længst mod vest lukkes billedet om kirken på den skønneste måde af Lindegårdens rolige, hvide længer. Denne gård, som i 18. årh. fik sin nuværende skikkelse, er en såre statelig, sexfløjet bindingsværksbygning, bestående af et stokværk høje længer, kronede af høje tegltage, og omsluttende to gårde.

Den række karakterfulde bygninger, som således slutter kres om Esbern Snares gamle kirke, er nu ved Nationalmusæets omsorg og enkelte privatmænds storstiledede offervillighed sikret for eftertiden, og Kalundborg kommune har gang på gang i gerning vist sin kærlighed til og forståelse af disse fortidsminder, som giver byen en fremragende plads blandt Danmarks gamle købstæder.

— Forlader man fra Torvet forbi Ladegården det æld-

ste Kalundborg og ad Lindegade når ned i den yngre bydel, som beherskes af Kordelgade, får man ved et blik på gaderne her indtryk af at være i en selvgroet stad, som — i modsætning til byen på bakken — lidt efter lidt har udfoldet sig i tidernes løb; thi efterhånden som højbyen følte trykket af de hæmmende mure og det indsnævrede terræn, groede der allerede i middelalderen øst for borgen mellem fjord og Møllebakke en forstad frem langs landevejen, som slynger sig i bugter lig linen i et spundet stykke tovværk. Et sådant hed med et gammelt ord kordel, og bebyggelsen langs vejen her kom derfor allerede fra 15. årh. til at bære dette navn, som den dag i dag mindes i Kordelgade.

Nederbyen voxede hurtigt, bædre som den lå for bondehandel og søfart end den trange overby, hvor det kneb med plads til rummelige købmandsgårde, og lidt efter lidt groede forstaden moderbyen over hovedet, mere og mere samlede al handel og færdsel sig om Kordelgade. Forgæves strittede den gamle af krige og brande hærgede højby imod, idet den længe gjorde krav på eneret til købstadprivilegierne, men 1650 anerkendtes nederbyens ligeret, og da slottet kort efter forsvandt, sank den stolte, gamle by på bakken langsomt hen i glemsel og forfald.

Skønt yngre end overbyen er Kordel dog ret ærværdig af alder og bærer umiskendeligt præg deraf, selvom brande og nedbrydninger i de senere år har ryddet stærkt ud blandt de gamle huse; særlig hjemsøgte en stor ildebrand byen 1901; men hist og her møder man endnu karakteristiske bygningsminder fra forskellige perioder, der som det nydelige Rococo-Apotek i Lindegade og dets genbo, en anelig Renæssancegård af knægtygget bindingsværk, er fuldgode repræsentanter for byens gamle byggekultur. Længere mod vest i Kordelgade, hvor stadens eneste svalegård gemmer sig nr. 8, vil man ikke kunne undgå ved Møllestrædes hjørne at lægge mærke

Apoteket i Kalundborg. Fot. Nationalm. II.

til en anselig bygning af glat bindingsværk i to stokværk, ret en smuk og statelig type på en købmandsgård fra 18. årh., og nr. 27 er et fornøjeligt lille hus med gamedags skodder til at trække op foran vinduerne.

En mængde morsomme gårdinteriører forputter sig her og der bag Kordelgades nørre husrække, som ligger tæt ind under den store Møllebakke, ad hvis skråning maleriske trapper med kampestenstrin fører op til det højtliggende bagstræde. Og følger man landevejen, hvor den — forbi den lille Accisebod — i en bue kravler op ad banken, når man forstaden St. Jørgensbjerg, hvor de spedalskes gård i middelalderen lå, og hvor den mærkelige

Fredsten, grænsemærket for kommunens retsområde og tillige fra gammel tid byens vartegn, knejser ved den søndre side af vejkanten.

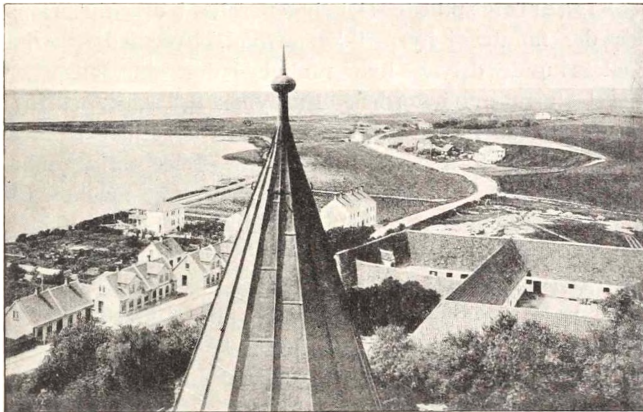
Møllebakken selv, på hvis nøgne, mægtige ås fordem syv stubmøller på rad tronede højt over staden, er nu delvis beplantet, og fra dens vestre kam åbner der sig en prægtig udsigt over den gamle højby, der med havet som baggrund toner frem i hele sin sluttede kraft.

II. DET NYE KALUNDBORG.

Byens beliggenhed ved en dyb, som regel isfri fjord ud til Store Bælt og Kattegat og med en fortrinlig, naturlig havn har været bestemmende for dens økonomiske liv, og det så meget mere, som dens naturlige opland kun er meget lille. Havnen har stedse været byens lunger og, indtil 19. århundredes sidste fjærdedel, dens trafikcentrum til ind- og udland. 1769 var Kalundborg den vigtigste provinshavn efter Ålborg, Århus og Svendborg.

Smakkefarten mellem Århus og Kalundborg har også i byens økonomiske liv spillet en meget betydelig rolle indtil århundredets midte; det var vejen, når folk fra det nordlige Jylland skulde til hovedstaden eller det øvrige Sælland. Ad den vej måtte også heste, kvæg m. v. transporteres. Fra byen gik farten videre med diligence og fragtvogn dels til København dels til andre sælandske byer. Ofte måtte passagererne overnatte her, ofte måtte de vente flere dage her, når vinden ikke var gunstig. I smakkernes glanstid kom der vel nok mindst 6000 personer årlig den vej. Væsenligst var dog færgelavets indtægt af at overføre jyske kreaturer; i 18. årh. årlig 7—8000. Denne trafik gav byen en betydelig fortjeneste og prægede livet i dens gader.

10 Aug. 1715 under den Store Nordiske krig angrebes smakken af en svensk skærbåd, men skipperen Peder Pedersen Møller satte mod i de få rejsende, væbnede dem med

Lindegården og Giseløre, set fra kirkens midttårn. Fot. Nationalm. II.

øer og andre våben; han selv og en skytte nedlagde med deres bøsser flere svenske, og skærbåden vendte om. Siden blev smakken forsynet med 6 kanoner, og 28 Septbr. blev skipperen gjort til ekstraordinær søkaptajn. Færgelavet forærede ham et stort bæger. Det var på Holbergs tid, om end ikke på Peder Paarses: »tre år for Kalmarkrig osv.« — I krigene 1807—14 blev smakken flere gange angrebet af engelske kryssere; engang blev man nødt til at sætte den på land. — I 1864 havde Aarøes frikorps sit udgangspunkt i Kalundborg.

1833 kom dampskib i gang een gang ugelig på Århus og i 1851 afløstes færgesmakkerne af en dampskibsroute; herved forkortedes de rejsendes ophold, byens indtægt derved mindskedes. Værre endnu blev det, da der kom en direkte dampskibsforbindelse mellem Jylland og København, og senere da den midtsælandske jærnbane byggedes (1856). Nu var der kun få, der lagde vejen over Kalundborg, ja fra byens sydlige opland rejste man til København over Slagelse. Byen var nu ligesom gemt i krog og følte dette stærkt. Først i 1874 fik den jærnbaneforbindelse (til Roskilde), 1898 forbindelse til Slagelse. Først da kom byen atter med i trafiklivet.

Fiskeriet spillede slet ingen rolle i smakkefartens tid; der fandtes i byen ikke en båd, hvormed fiskeri i Bæltet kunde drives, hvor mulighed for stor fangst er meget større end i fjorden. En fynsk fisker, Hans Høy, bosatte sig da her og begyndte at drive Bæltfiskeri med bundgarn om foråret og drivgarn om efteråret. Efterhånden som indtægterne ved smakkefarten aftog, anskaffedes efter Høys eksempel flere og flere Bæltbåde; resultatet blev et meget betydeligt silde- og torskefiskeri. Kendte mænd oprettede da et sildesalteri, der gav mange penge til byen. Da hovedafsætningen for de saltede forårssild gik til de vestindiske øer, hvor plantageejerne købte dem til føde for negrene, fik salteriet et uhjælpe­ligt knæk, da slaveriet ophævedes; som frie mennesker vilde negrene ikke spise Kalundborg sild. Selvom denne fiskeriets første guldalder således kun varede kort, har fiskeriet som næringsbrug dog siden været af ikke ringe betydning og er i de senere år i meget kraftig væxt.

Handelen har altid været byens vigtigste næringskilde; håndværket derimod stedse lidet betydende, da det vil være afhængigt af byens og oplandets størrelse; og industrien har heller ikke spillet nogen rolle — bortset fra brændevinsbrønderiet —; de seneste års udvikling synes dog i så henseende at ville medføre nogen forandring. Der bygges således nu et meget stort skibsværft.

Før 1814 var Norge en stor aftager særlig af kornvarer, fedevare, malt, gryn og brændevin; handelen hermed hæmmedes ikke af toldskranker. Ærøskippere sejlede varerne fra Kalundborg til Norge og førte særlig tømmer og jernvarer med tilbage. Da Flensborg også udførte megen malt og brændevin til Norge, mere end den omgivende egn kunde producere råvare til, havde Kalundborg i samme tidsrum også en betydelig kornhandel på Flensborg. Norge var ikke synderlig kræsen med den vare, der leveredes; den solgtes da også i samme slette

renhedsstand, hvori den modtoges fra landmændene, der ikke havde behov at lægge sig efter avl af fin og ren sæd. Ved denne livlige handel tog byen ganske luven fra de to nabobyer, dens af naturen sparsomme opland udvidedes efterhånden på disses bekostning; denne udvikling fortsatte sig også i den følgende periode.

Efter tabet af Norge opstod der en toldmur mellem de to lande, ja brændevinsindførsel blev rentud forbudt. Nu måtte man se sig om efter andre afsætningsmarkeder — særlig England og Holland. Her fordrede man imidlertid en langt finere og renere vare, end Norge lod sig nøje med. I England indførtes i 1828 en »glidende korn-told« dvs. tolden var lavest, når priserne var højest — og omvendt. Bægge dele blev af allerstørste betydning for den følgende tid: den store kornhandels tid.

Dels anskaffedes der rensemaskiner fra England, ligesom landmændene stadig søgte at producere en finere vare (fra de dage har »Kalundborg-byg« været kendt langt ud over landets grænser), dels var den glidende korntold til fordel for byens beliggenhed; da sæden måtte være tilstede på det engelske marked, når tolden var lavest, måtte man kunne indskibe når som helst, også om vinteren, og sejladsen på havnen var sjældent hindret af is.

Det var store forretninger, der da dreves herfra, dels ved handelshuset Borries i Helsingør, der allerede i tyverne oprettede et agentur i Kalundborg, dels og særlig af det københavnske firma S. Blachs Enke & Co. ved dets agent købmand Peter Lassen samt af konsul H. C. Hellesen, der støttede sig til huset Hambro & Søn i København. Samtidig blomstrede brændevinsbrænderierne og maltgørierne. I 1839 produceredes der af de syv brænderier ikke mindre end o. 480,000 potter brændevin. — Forretningerne kunde ikke blot være meget indbringende, de kunde også være meget farlige, når spekulationen mislykkedes; årsagen hertil var i bægge tilfælde den glidende

told, der netop herved blev medvirkende til den kommende nedgangstid: Blachs Enke & Co. ruineredes derved. Hertil kom en ny konkurrence, særlig fra Slagelses side, såvel for kornhandelens som for brændevinsbrændingens vedkommende; et kornmagasin opførtes ved Mullerup. Også Holbæk tog sig sammen. Byens opland indsnævredes efterhånden til den naturlige grænse; dette kunde imidlertid ikke ske, uden at byens hele handel (og håndværk) led derunder.

Endelig blev betydningen af selve byens beliggenhed ophævet, da England indførte fast korntold. Kornhandelen blev vel nu mere rolig, mindre farlig, men gav også mindre avance. Tilbagegangen begyndte allerede i slutning af trediverne, fortsattes i fyrterne og fremefter. Omkring 1850 flyttede Hellesen fra byen; derved stansede bygghandelen på England dog ikke, navnlig opnåedes der gode priser på egnens fine maltbyg (navnlig »Chol-byg«) og hovedmanden for handelen hermed blev efter 1850 købmand M. M. Lund, der i forbindelse med firmaet H. Puggaard & Co. i København afskibede store mængder til England. Hertil benyttedes særlig nogle af flådens ud-rangerede gamle fregatskibe, der dog ikke kunde gå helt ind til holværket på grund af for ringe dybde i havnen; først i 1874 uddybedes havnen til 12—14 fod. Da den nordvestsælandske bane åbnedes, da der derefter kunde udskibes byg fra hele Sælland under navnet »Kalundborg byg«, blev man i England snart klar over, at hædersnavnet nu var bleven til humbug — og fra da af ophørte til dels den store bygghandel til England. Dog exporteredes der fremdeles megen byg såvelsom hvede herfra — bl. a. til Trondhjem, hvor priserne var gode. I 1879—80 var exporten endog meget betydelig; fra begyndelsen af halvfemserne tog den meget af, samtidig med at indenlandske bryggerier kunde aftage mer og mer af den avlede sæd. Byens større købmænd, f. ex. M. M. Lund, havde også

små skibe sejlede på Norge med rug, malt, byggryn og kartofler; de hjembragte spegesild, jærn, bergfisk o. a. De kunde også føre delikatesser med hjem: friske ryper, røget lax, hummer, østers og saltede laxebuge; så indbødes de nærmeste venner til en frokost, der kunde vare fra formiddag til 12 nat.

Også brænderiernes glansperiode var med slutningen af halvtredserne forbi. M. M. Lund søgte vel at tage kampen op med de store dampbrænderier; han indførte selv damp og forbedrede produktet meget; hans akvavit var landskendt og Frederik 7.s livdrik. Kampen blev imidlertid efterhånden for hård — de små brænderier måtte give op; det sidste nedlagdes dog først midt i firserne.

Her må endnu tilføjes følgende til skildringen af byens næringsliv i århundredets første halvdel: det årlige uldmarked, som oprettedes 1836 på foranledning og med støtte af »Holbæk Amts økonom. Selskab«; til markedet førtes uld særlig fra de store schæferier i hele landet; formålet var at forædle ulden og opnå så god pris for den som muligt, den solgtes bl. a. til huset Renck & Co. i Neumünster. Det første år tilførtes markedet o. 35,000 pund uld, i 1839 o. 39,000 pund. Fra 1842 ophørte selskabets støtte til markederne, der formentlig derefter tabte i betydning.

Efter 1850 gennemlever byen i det store og hele en rolig periode, der snart er stillestående, snart jævnt fremadskridende. Efter næringsloven af 1857 opstod der rindt om udenfor byen både store og små handlende. Resultatet heraf var tilbagegang i byens erhvervsliv og aftagende skatteæвне. Kornexporten, særlig af byg og hvede, vedblev, som nævnt, dog en tid, og en del træ indførtes. Da landbrugets driftsform lagdes om, begyndte der imidlertid fra slutningen af firserne at komme en stor og hurtigt stigende import af foderstoffer såvelsom af kul, hvilket nødvendiggjorde gentagne udvidelser og uddybninger af havnen. Denne indførsel har særlig i 20. århundrede an-

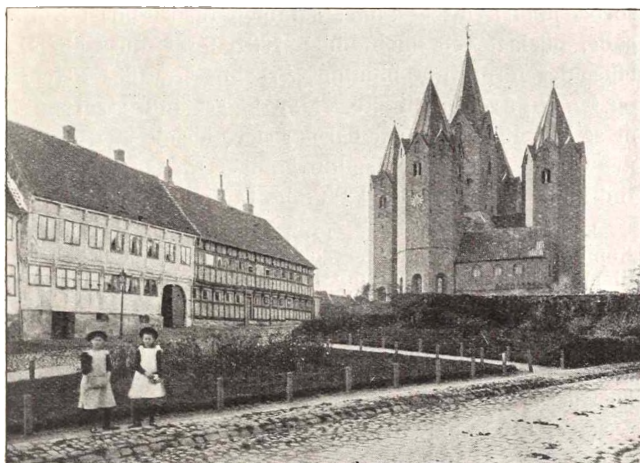
Vor Frue Kirke i treserne, set fra øst. Gmlt. fot.

taget et meget betydeligt omfang. Et udtryk herfor er havnens indtægter; disse var i 1885 21,000 kr., i 1900 37,000 kr. og i 19¹³/₁₄ 73,000 kr.

De vexlende kommunalbestyrelser synes ikke i 19. årh. at have bidraget til at præge byens fysiognomi eller næringsliv i synderlig grad; de fleste opgaver, der lå ud over det daglige kommunale livs små fornødenheder, synes ikke at have fået nogen støtte herfra. Endnu i 1850 var byens budget kun 7000 rdl., medens dens regnskab i i året 19¹³/₁₄ balancerede med 277,000 kr.

Først i århundredets slutning fik byen kommunalt vand- og gasværk — senere elektricitetsværk. Efter 1814 fik byen en borgerskole, fælles for alle skolepligtige børn; i 1837 deltes skolevæsenet i en fattigskole og en borgerskole, sidstnævnte med realklasse; i 1901 indførtes en skoleordning, der påny ophævede skellet mellem fattige og velstillede i skolen, og som iøvrigt på flere punkter foregreb skoleordningens udvikling her i landet.

De skiftende økonomiske faser i byens udvikling giver

Vor Frue Kirke, set fra øst, 1913. Fot. Nationalm. II.

sig også tydeligt tilkende i indbyggertallene. I 1645 havde byen 1139 indbyggere, men 1672 1058; medens folketallet i 1787 var 1375, var det i 1801 sunket til 1322; derefter voxede det i de gode år ret hurtigt, og byen havde i 1830 allerede 2211 indb. Uagtet de gode tider endnu delvis var inde, voxede indbyggerantallet ikke i det kommende tiår og kun lidt i det næste, så byen i 1850 endnu kun havde 2490 indbg. I det følgende tiår lægges der alene 97 indbg. til. I 1880 er tallet 3167, i 1890 3566, i 1901 4322 og i 1916 5277. Til byen slutter sig nøje Kalundborg land-distrikt, der i 1801 havde 121 indbg.: 1916 var der 576 indbg.

III. FØRSTE VANDRING.

Man begynder ved Banegården og Havnepladsen, hvor Højskolehjemmet er en pæn empirebygning. Også i Skibbrogade to smukke huse (nr. 27 og 41) fra tiden ved 1800. Tilvenstre ad Lindegade forbi det smukke

rococo-apotek (af et andet gammelt rococo-hus i Kordelgade, ødelagt ved ildebranden 1901, fot. i musæet). Derefter det førnævnte bindingsværkshus fra 1681 tilvenstre og Ladegården tilhøjre. Man kigger ind i gården for at se den 132 alen lange barok-rococo-façade med Lercher-nes våben; ud til gaden staldbygningen med to smukke dørindramninger. I haven skal findes Danmarks største platan.

Ladegården deler 1687—1792 skæbne med Lerchenborg. Kommandør Otto Stub, der ejede den 1796—1801, var fader til maleren Kratzenstein-Stub, hvis billeder nu ingen synderlig interesse har, men som huskes som en udpræget repræsentant for tidens romantisk-sentimentale-ossianske følemåde. Dødssyg tyede han ud til Ladegården til sin søster, der var gift med Nordmanden Jakob Schnell, og døde her 1816. 1887 kom gården i Lawaetzernes eje.

Over Torvet op til Kirken. Hvormeget bedre dens omgivelser var, før man nedrev et gammelt, hyggeligt hus og lavede en ganske tarvelig plæne, ses, når man stiller de to her gengivne billeder af kirken set fra øst sammen. Det er en historisk forseelse og en æstetisk misforståelse, når man troer at gøre de gamle kirker gavn ved at rasere de bygninger, som ældre og nyere tider har lagt udenom dem¹. På Torvet dog et hyggeligt, beskedent ældre hus med to linde foran, indrettet til offentlig læsestue. Og nærmere kirken har man tilvenstre de gamle bindingsværkshuse, hvoraf det ene er smukt istandsat, og tilhøjre den fordums bispegård. Hvor smukt afbalanceres endelig kirken ikke af de to af de tre middelalderlige stenhuse heroppe, som ligger på diagonalen. Virkningen af selve kirkens ydre forøges ved den ædle enkelhed, der ikke har tilladt andet smykke end den meget smukke gesims, og dens rejsning bliver større ved at vinduerne sidder så lavt.

I det indre skuffes man måske ved, at kirkerummet forekommer så lille; ti tårnenes overdele har intet at gøre

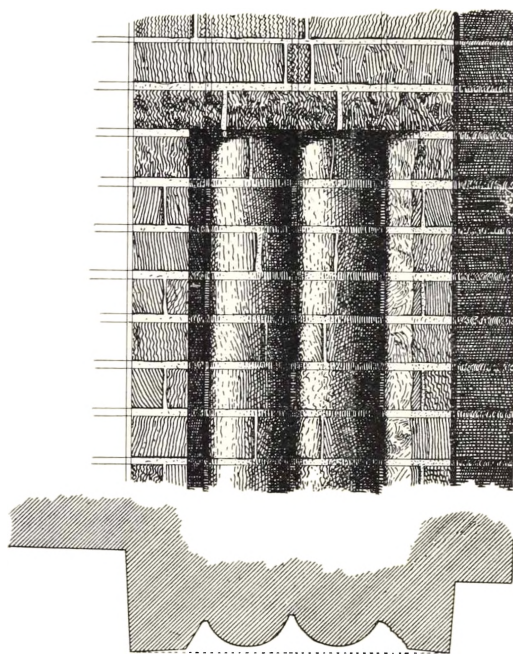
¹ Derimod vilde man indlægge sig fortjeneste, hvis man nedbrød den norsk-arabiske villa mod syd, der meget skæmmer kirkebakken.

Vor Frue Kirke. Lith. af Heinrich Hansen. Danske Mindesm.

med det indre. Rummet gengives her efter Heinrich Hansens ældre fremstilling, der er taget, før det fik sin tarvelige modernt-romanske udmaling. Nu er man ved en restauration, hvorefter kirken indvendig vil komme til at stå med sine kønne røde sten udækkede; smukke enkelt-heder er allerede bragt frem bag den døde puds, som Tvedes restauration lagde over alt, således de dobbelte indfælgede halvsøjler et par steder i murene. I to vindueskråkarne oprindelige kalkmalerier. Midtpartiet, over hvilket det store tårn rejser sig, bæres af fire granitsøjler og er overspændt af en krysshvælvning, korsarmene af tøndehvælv. Søjlerne er ti alen høje, de højeste i landet i deres slags. Skaftets to stykker er meget voveligt sat

Indfælgede søjler i kirkens mur. Tegn. af C. M. Smidt.

ovenpå hinanden uden at være føjede sammen ved tapper eller bolte. Granitfonten er meget smuk ved sin kraftige runding og sin festlige udsmykning, ikke blot bestående i den rebsnoning, som findes på mange andre sælandske fonte, men i pragtfulde palmetter, der minder om lignende på søjlerne i Fjeneslev kirkes forhal og på en font i Vordingborg. Esbern Snare selv er ikke gravlagt i den kirke, han har bygget; slægtens samfølelse gjorde, at han blev jordet i den fælles gravkirke i Sorø, hvor han ligger midt foran højalteret lige foran Absalon. — Altertavlen er et af Lorenz Jørgensens hovedværker, skænket 1650 af Hans Lindenov og hans hustru. Flere epitafier; på et er en

Vor Frue Kirke: Døbefont. Fot. Nationalm. II.

præstefamilie fremstillet inde i selve kirken. — På kirkegården gravstele af Freund over præsten Peter Holst († 1832). — Glem ikke de to middelalderhuse i Præstegade. Derefter vest for kirken Lindegården med dejlige ælme ved porten.

Den menes at have navn efter og for hovedfløjens vedkommende at være opført af Hans Lindenov, der på sin bryllupsdag med Elisabeth Augusta, Christian 4.s datter med Kirstine Munk, fik Kalundborg til len. Han var en rå og ubetydelig person, ret et eksempel på de dårligste blandt adelen i dens forfaldstid. Han var dybt forgældet, og efter hans død 1659 bortspillede enken alt og levede senere af kongens nåde. Deres datter Sofie Amalie fødtes i Kalundborg 1649.

Lindegårdens »Riddersal«. Fot. Nationalm. II.

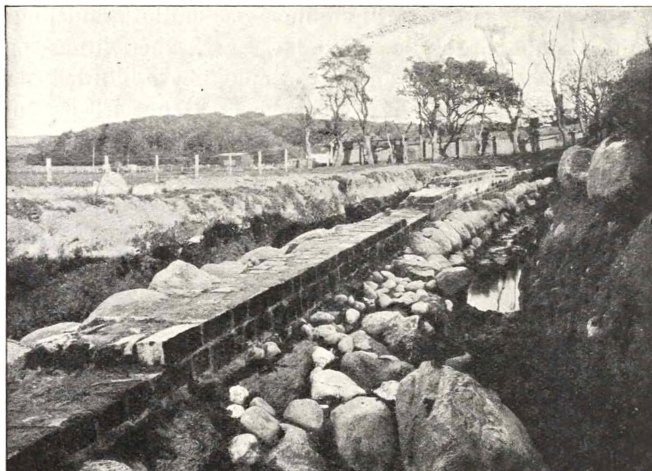
Om hendes liderlige levned fortælles der meget fra Himmerland, hvor hun boede på Lindenberg.

Nu ejes Lindegården af Nationalmusæets anden afdeling og er delvis indrettet til Musæum. Dette hører til de bedst ordnede og i visse henseender righoldigste af vore provinsmusæer, hvad der væsenlig skyldes kreslæge Møllers interesse, kyndighed og energi. Det er tilmed ypperligt tilhuse i smukke og stilfulde rum; »riddersalen« med meget fine stuk-arbejder i tidlig rococo, en empirestue og et værelse med en nydelig rococo-kamin. Musæet omfatter: 1) en oldsagssamling, blandt hvis interessanteste genstande skal nævnes dele af Mullerupfundet og et bopladsfund fra Tissø med efterladenskaber både fra ældre og yngre stenalder, fra bronze- og jernalder og fra middelalderen; 2) en folkemusæumsafdeling med stuer både fra Refsnæs og fra egnen øst for Kalundborg, en vævestue og et køkken, og med en enestående og fortræffelig opstillet samling af folkedragter, ligeledes både fra Refsnæs og fra

det østlige opland. Hertil kommer en landbrugsafdeling; 3) fra Kalundborg selv gamle lavssager, faner, brugs- og luksusgenstande og en samling af topografiske billeder, der fortjæner en omhyggelig gennemgang. Den særdeles instruktive vejledning ved læge Møller bør absolut studeres, når man vil have det rette udbytte. — Til Lindegården hører en udmærket smuk lille have med terrasse og udsigter til kirke og fjord, med en lukket trægang, en stor sten, fundet i grunden, en ælm, et valnødtræ, et æventyrligt morbærtræ og en allerkæreste rococo-havestue; desværre er haven lejet ud til privatmand.

Udenfor Lindegården, hvor Adelgade svinger tilvenstre, ligger tilhøjre resterne af den gamle øvrebys Fæstningsmure, endnu ikke helt udgravede. Ældst et hus med bagerovn og en kampestensmur fra før 1150. Næste periode tilhører en teglstensmur med runding. Det tredje led er en mur indenfor, der fortsættes op langs Lindegården og til den anden side i øst; dertil hører resterne af Søtårnet. Denne sidste mur blev opført, fordi den ældre begyndte at synke og rævne og for at drage Munkesø med ind i forsvaret. Der har været pæleværk til at beskytte muren mod vandet i Munkesøen. Denne har været en vig af fjorden, hvori der trivedes østers og muslinger.

Nede ved stranden villaby og strandpromenade; ad denne igen tilbage til havn og banegård. Men man kan også med denne tur forbinde en vandring ud på Giseløre, en samling af strandvolde, der giver havnen læ. Går en vestenstorm med skumklædte vover udenfor, er der kun små bølger indenfor øren og ganske roligt bag molen i selve havnen. Man søger ud på Giseløre for den friske lufts skyld og for udsigten til byen, der frembyder stadige forskydninger. Her er byens bade- og sportsplads, og her exercerede i ældre tid borgervæbningen, hvis øvelser skildres meget morsomt af Ole Lund i »Fra Hølbæk Amt«.

Kalundborg norre bymur. Fot. Nationalm. II.

IV. ANDEN VANDRING.

Igen gennem Skibbrogade, men derefter tilhøjre ad byens hovedgade, Kordelgade, der ikke har nogen lighed med Holbæks Adcigade, smallere og krummet, men dog også har en anselig karakter. Krumningen gør, at man ikke ser til vejende, og man venter sig gaden yderligere fortsat. Heller ikke her skal man se for meget på de nyere bygninger, men kigge hist og her på det gamle. Et lille bagerskilt fra 1774, indmuret i hjørnestedet til Skibbrogade. Lige overfor hotel Postgaarden Ole Lunds førnævnte bindingsværks-købmandsgård fra 18. årh. I nr. 8 lige ved hotellet en svalegang i gården. Det stærktmalede nr. 27 med skodder til optræk (en anstændig beværtning). Nr. 36 købmandsgård (af K. Varming) fra 1902, året efter den store ildebrand. I gårdene til nr. 45 (stejl trappe opad) og 53 maleriske opkig til Lille Møllestræde. Hvor dette stræde udmunder i hovedgaden den anselige stor-

Bymurens nordvestre hjørnetårn. Fot. Nationalm. II.

tagede Bryggergård fra sidst i 18. årh. Ligeoverfor dette »eksempel« et »mod eksempel« på dårlig byggemåde: Kristelig forening for unge mænds hus. Grim port op til Møllebakken, anbragt af forskønnelsesforeningen, og så den gamle Accisebod, hvor der til 1850 af posekiggerne hævdes accise af alle varer, der fra oplandet førtes ind til byen. Nu er vi på St. Jørgensbjerg, hvor »Fredssten, det er Calundborg Wartegn«, står, vistnok længere ude end oprindeligt.

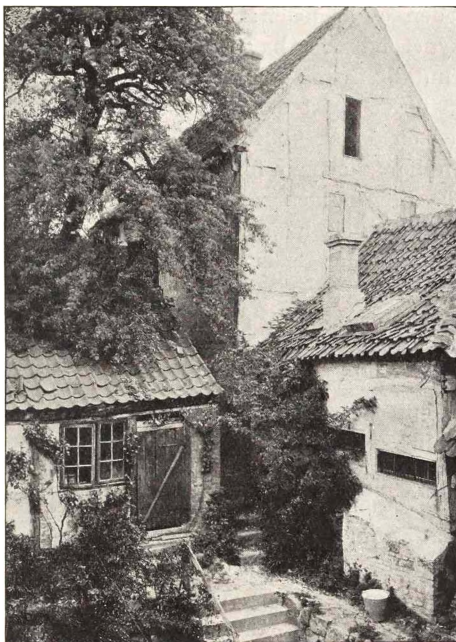
Så hviler vi ud i anlæget på Møllebakken, før i sin nøgenhed med sine syv møller meget malerisk og fristende en kunstner som Lundbye. Nu er den en plantning til megen gavn og glæde for byen, der savner skov i nærmeste nærhed. Sammen med St. Olai kirkegård og Ladegårdens have slår den på afstand en grøn kappe om Kalundborg. Men man kan måske have lov til at sige: bakken er bleven formeget til skov. Der plantes således, at enten udsigterne skjules eller også må træerne

stynes grimt. Vejviserne til udsigtpunkterne er noget for påtrængende og navnene på disse lidt smagløse. Anlægget er ikke større end at man godt selv kan finde vej. Endelig passer en maurisk pavillon såre dårligt til så herligt

Kalundborg vartegn. Fot. Nationalm. II.

et dansk landskab som det, der åbenbarer sig heroppe. Videst er selvfølgelig synet fra pavillonens tårn ned over trækronerne og langt ud: I sydøstlig retning Urhøj med sin lille kæmpehøjs-vorte, Rersø, vandet med Fyn, Samsø, Sejro, Sælunds Odde, Saltbæk Vig, Nexelø, Vejrhøj; øst for Vejrhøj ved solnedgang bakkerne i Asnæs og Grevinge.

Kordelgade: Gård med trappe. Fot. Nationalm. II.

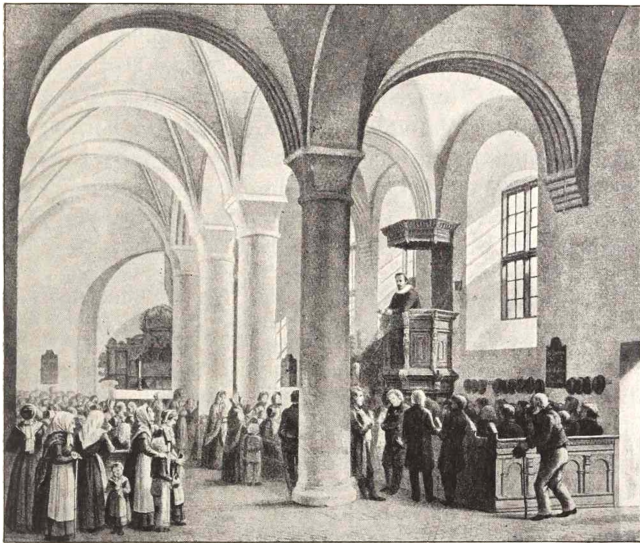
Men smukkeste er dog enkeltudsigterne; fra anlæggets øst-rand til den nordlige Kalundborg-ås, der set i forkortning synes sammenhængende, og til den anden side mellem træer og over haver og tage til den stolte kirke, der set således mest virker som en borg. Nedenfor har man huse og haver i Lille Møllestræde, en vej, som det også er morsomt at gennemvandre med mig nedad til Kordelgade og opad mod Møllebakken, med forfaldne plankeværker og rønner, med hylde og roser. Trappestenslagte nedgange og opgange. Det minder i det mindre om stierne oppe over Flensborgs hovedgade i de gode, gamle dage.

Hvad man fremforalt bider mærke i ved Kalundborg,

er friskheden og friheden; friskheden i luft og hav, friheden i synet ud over havet og det åbne land. Og dog er der samtidig ly og læ nedenfor bakkerne. Så ejendommeligt forenes vist næppe ret mange steder disse elementer ved en dansk købstad. Og få tager sig så godt ud som Kalundborg, når man forlader den tilsøs og stævner ad Jylland til. Efterhånden som kirken og de røde tage, dem gode magter holde sin hånd over, svinder for ens syn, fanges opmærksomheden af Refsnæs' pragtfulde klinte- og bakkekyst, og lignende kyster modtager en på Samsø, på Mols og ved Århus. Øresund får sin enestående skønhed ved sin sejlarskare og ved Kronborg. Men tager vi ikke Sundet med i betragtning, ejer vi to farvande af første rang med hensyn til skønhedsværdier. Det ene er langs Sydfyns og Sønderjyllands kyster fra Svendborg til Flensborg, frem mellem de mange øer; Danmarks blideste ynde og yppigste frodighed kommer her tilsyne. Det andet farvand går ud her fra Kalundborg og giver det Danmark, som har mest af kraft og myndighed.

Postgården (i Kordelgade midt i byen, hvor bægge beskrevne vandringer stoder sammen), Højskolehotellet (lige ved banegård, havn, friskbeliggende), Jernbanehotellet, Missionshotellet, Det ny Højskolehjem.

Ubby kirke. Lith.

H. KALUNDBORGS OMEGN.

I. SVEBØLLE ELLER JERSLEV—UBBY— KALUNDBORG.

DENNE tur kan foretages i fortsættelse af en vandring Svebølle—Saltofte bakke (side 211). Man går så fra Saltofte over Kelleklinte og lægger ikke vejen om ad Jerslev station (hotel). Allerede fra bakken Højbjærg øst for Saltofte er vi i Ubby sogn, der af en eller anden grund er kommet til fra middelalderen at strække sig så langt mod øst. I Roskildebogen nævnes også Why med det største jordtillæg i Holbæk amts 6 herreder, 8 plove, og med den største tiende: 5 $\bar{n}$ korn. Fra Ubby og nordpå til Værsløv findes herredets stærkeste lerjorder.

Bredstengården nordøst for Jerslev er en typisk gammel sælandsk gård fra udskiftningstiden (1789). Ved Jerslev ses nede tilvenstre Tissø og Kløveshøj. Ubby by er en stor og ret hyggelig by på sin sælandsk. O. 1600 havde den 24 gårde og var den største i Kalundborgegnen. De skinnende hvide mure og de røde tage, der næsten udelukker stråtag, i det grønne og det stærkt skrånende jordsmon (20—40 m.) med kirken øverst giver byen sin karakter.

På grund af beliggenheden og den svære middelalderlige kirkegårdsmur har stedet egnet sig til forsvar: munken Peder Olsen på reformationstiden fortæller, at 1333 blev Ubby kirke belejret af grev Gert; det har vel været Sælands adel og bønder, der her har forsvaret sig, og belejringen må have været forårsaget ved junker Ottos forsøg på efter sin fader kong Christoffers død at blive herre i Danmark; ialtfald ser vi Otto i sommeren i dette år søge hjælp hos de nordfrisiske marskbønder, og hen på vinteren veed vi, at han i Tyskland hvervede væbnet hjælp mod greven. Om hertuginde Ingeborg, den norske kongedatter, enken efter Knud Porse, der på denne tid sad inde med Kalundborg, eller kongehusets sidelinje, slægten på Skarridsholm, har haft med sagen at gøre, vides ikke.

Kirken er en af Sælands mærkeligste landsbykirker, mindre ved sin oprindelige bygning fra første halvdel af 12 årh. end ved senere omdannelser, selv om den også fra første færd har været anelig: skibet $35\frac{1}{2}$ alen langt og 13 alen bredt; den var som de fleste af tidens kirker af utilhuggen granit med hjørnekvadere; endnu er der spor af de rundbuede vinduer. Men sidst i 12 årh. skete omdannelserne i tidens nye materiale: murstenen. Kirkens vestligste del (9 alen) afsondredes ved en tværmur for at danne en forhal, hvis fire krysshvælv kom til at hvile på en muret søjle med trapezkapitæl; to spidse buer forbandt forhallen med skibet. Dette fik sine mure forhøjet og deltes ved fire lignende søjler i to skibe, hvert dækket af svære kryss-ribbehvælv; koret, som hidtil havde

haft halvrund apsis, fik en femsidet afslutning, der uvendig prydedes med blindinger og en rundbuefrise. Til ombygningen hørte endelig en vindeltrappe i skibets sydøstlige hjørne. Flere ting tyder på, at omdannelsen har fundet sted i en ret sen tid indenfor den romanske stilperiode: spidsbuerne ind til skibet fra forhallen, ribbehvælv istedenfor hvælvinger, hvor kapperne støder sammen i skarpe sømme, og korets femkantede og ikke halvrunde afslutning. Man kommer til at tvivle, om det er rigtigt med den gamle abbed i Sorø Morten Pedersen at lade Esbern Snare have opført kirken; kirken selv er ældre og omdannelsen synes yngre end hans tid. En indskrift på en kampesten, som er indsat i våbenhusets ydermur, og som både meddeler dette og angiver opførelsesåret til 1179, er meget sen. Den afdøde arkitekt Tvede har ligeså lidt ved restaurationen af denne som af andre kirker været hensynsfuld: han nedrev korslutningen og opførte den igen uden dens smykkende led og han borttog vindeltrappen.

Fonten er ikke som sædvanlig af kamp og samtidig med kirken, men af kalksten og viser ved sin firkløverform, at den er yngre. Foran våbenhusdøren brudstykker af en af de ældste daterede ligsten, hvis indskrift endnu 1859 kunde læses, over præsten Jacob, død 1307. Prædikestolen med en meget god komposition er af en mester fra Roskilde fra o. 1620, der også har skåret et pragtfuldt skab i Nationalmusæet, og som kendes fra en mængde andre arbejder: renæssance i overgang til barok. Altertavlen med nadveren er fra 1677 af Lorenz Jørgensen; hans gode skabs-opbygning er det altid en fornøjelse at møde. I sakristiet billed fra 1714 af Edel Sofie Bille, gift med amtmanden Schönbach på Birkingegård.

Kirkens indre er litograferet efter M. Jepsens tegning af Harald Jensen: Gudstjæne i en landsbykirke. På prædikestolen står Vilhelm Beck. Hans fader var præst her, og søn-

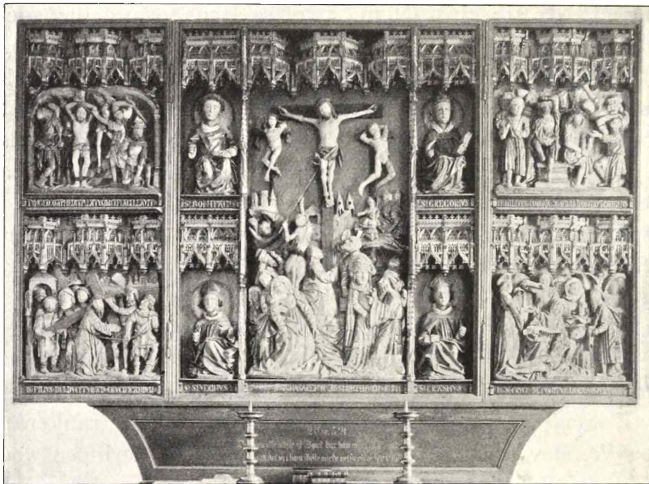
nen kapellan hos ham 1856—65. Faderen var nærmest rationalist, sønnen havde i sin ensomhed som lærer i Kalundborg fået sin vækkelse gennem Kierkegaards »Øjeblikke«. »I tre år svingede jeg lovens svøbe over de døde mennesker til stor vækkelse. En begivenhed . . . ved hvilken jeg opdagede, at min vilje var lamslået og at jeg selv . . . måtte have alt af nåde, bevirkede . . . at jeg greb nådens evangelium som grundlag for mit liv og min virken.«

Kirkegårdsmuren er i det væsentlige fra den senere middelalder. På kirkegården syd for kirken er der et par steder fundet murværk; »det lignede et gulv« det ene sted. Og øst for den af de nordøstligste gårde i byen, der ligger nærmest kirken, og tildels ind under stuehuset strækker sig grundstenen af en større middelalderlig bygning, der har ligget på samme stærkt skrånende bakke som kirken. Der er intet fundet uden knokler og brændt tømmer; efter dr. Larsen dog også en gulfingerring med to små hunde dannende indfatningen om en ædelsten, som ikke var i behold. Har den brand, der at dømme efter det brændte træ har overgået bygningen, været forårsaget af den før omtalte kamp 1333?

Vest for Udby tømrermester Karl Mortensens pæne hus, bygget af Bentsen. I haven Korshøj, en meget anselig og smukt bevaret dobbelt jættestue med noget ødelagt gang; det ene kammer er åbent: 13' langt, 8' bredt, 7' højt, sat af ni sten med to mægtige overliggere, som oprindelig har dannet een blok. Der er i den fundet menneskeskeletter, flintesager og lerkar; i højens top var der en grav fra bronzealderen. I alt er der i sognet bevaret o. 30 stenmonumenter som rest af fordums rigdom (10 dysser, 12 jættestuer, 4 andre stenkamre og o. 30 høje kan endnu opregnes); bag Korshøj den træbevoksede bronzealder-høj Lysthøj (50 m.), hvorfra 30 kirker skal kunne tælles; der er smukt i retning af Tissø og Selchausdals skove. Nu kommer man op på en ås, en fordums flodseng, hvis rygning vejen en tid følger. På åsen ligger kæmpe-

højen Kongenshøj (50 m.), hvorfra åsens form og længde-
 retning tydeligst ses: den er begyndt mellem Saltofte og
 Jorløse, afbrydes af Tranemose å, tager igen fat umiddel-
 bart vest for Ubby, går i aldeles lige linje mod nordvest
 og ender efter flere afbrydelser ved Kalundborg fjords
 sydøstlige vinkel noget øst for Lerchenborg. Der er fra
 højen en hyggelig udsigt, friere end fra Korshøj: Lige i
 syd Urhøj, Svallerup kirke, Rersø, Bæltet med Fyn, Ler-
 chenborg skove, Kalundborg og Refsnæs (Raklev højtlig-
 gende kirke), Årby—Rørby—Tømmerup kirker, den nord-
 lige Kalundborg-ås, Værsløv kirke, Vejrhøj her som alle-
 vegne fremtrædende, Saltofte bakke og skov, Ubby, Tissø
 med Kløveshøj, St. og L. Fuglede kirker, Blæsingebakker
 ved Slagelse. Pænest er terrænet over mod Frankerup
 og Værsløv (nordøst). $\frac{1}{2}$ km. vest for vejskæringen ved
 Tinghøj, hvori der er fundet en gravkiste fra den aller-
 yngste stenalder, ligger nord for vejen på Dysselodden
 en jættestue, hvortil nøgle i huset ved siden. Det er am-
 tets anseligste og smukkeste, måske ved siden af den i
 Vinskoven, men den er ret vanskelig at finde, da den ikke
 ses fra vejen. Den er kendt overalt i den videnskabelige
 verden gennem A. P. Madsens gengivelser i »Afbildninger
 af danske Oldsager«. Kamret måler lidt over 4 m. i
 længden med en højde af 2,4 m.; dens høj var oprinde-
 lig 7 alen høj og 50 favne i omkres. Af gangen er det
 yderste ødelagt. Stenene skønnes at være særlig udvalgte
 og opbygningen omhyggelig og regelmæssig. I en nær-
 liggende jættestue er fundet en øxe af et ualmindeligt
 stort stykke rav; den kan kun have haft symbolsk be-
 tydning. En tredje jættestue nord for vejen til Uggerløse
 før det andet knæk på denne hinsides Tinghøj er tredob-
 belt og hvert kammer større end jættestuer gennemsnitlig,
 men vejræsnet har taget sin del af den.

Den videre vej over Uggerløse ind til Kalundborg er
 smuk. Bakkerne på Refsnæs og den med vor egen flodseng

Rørby kirke: Altertavle. Fot. Nationalm. II.

parallelt løbende nordlige ås, nord om Værsløv og Tømmerup kirker, giver holdning i landskabet og horisontbegrænsning; terrænet er bølgende; de hvide tæt ved hinanden liggende kirker med de for egnen ejendommelige slanke tårne liver *op* i det. Jordsmonnet om selve Uggerløse er ikke som egnens i almindelighed storformet, men småbakked med spidse toppe og mosehuller. Det kan tages med blandt beviser for, at stednavnene på -løse kan have at gøre med andet end storformet terræn.

Nord for Uggerløse kan man vælge den lige vej til Årby over Mogensbanke med mølle (41 m.), hvor vi igen krydser åsen, eller gøre omvejen over Rørby, hvis kirke tager sig godt ud sydfra med den store præstegårdshave tilhøjre og sin skrånende, indhegnede kirkebakke. Rørby må som flere Rørum i Skåne og Rør andensteds i Sverige have navn af sin fordums rigdom på stenkamre; »rør« betyder endnu på svensk stendysse. Kirken har vistnok oprindeligt haft et tårn, der har åbnet sig ind til skibet

med en stor halvrund bue. Dens altertavle er sengotisk men ældre end f. ex. Holmstrups, hvad bl. a. stavværket over felterne viser. Kirkegårdsmuren middelalderlig.

Årby kirke har også en anselig udskåren senkatolsk altertavle, nu restaureret; i midten Marie i glorie under gotiske stavværksbuer; på fløjen apostlene. Renæssanceprædikestol fra 1634; i våbenhuset en ligsten fra 1304 over præsten Eskils to døtre. På kirkegården Lerchernes begravelse og monument for godsinspektør Beck, broder til Vilhelm Beck og fader til sangerinden Ellen Beck. Smuk udsigt mod nordvest fra kirkegården; fjorden kommer nu med i landskabet; og endnu bædre fra Ormshøj vest for byen (33 m.), hvor også havet syd for Asnæs ses, hvor Kalundborg fjord er åben, byen med Møllebakken og Raklev kirke gør sig prægtigt, og Vejrhøj viser sig i nordøst. Den hegnede Ormshøj er to sammenstødende jættestuer, hvorfra Nationalmusæet har fået et af sine største og vigtigste gravfund fra stenalderen. Dækstenene mangler desværre.

Fra Ormshøj ned forbi den træomgivne Årbygård; nord herfor er man ude i saltvandsalluvium, hvor havet før er gået ind, »Kalundborg Lyng«. Landskabsformen er ganske forandret; mange små ejendomme. Man kan fra vejen skimte en strandvold tilvenstre, 3 m. høj. Er man gået ikke over Årbygård, men over Melby og Melby nordstrand, fører vejen langs hen over strandvolden, og før Melby har vi tilvenstre haft et af de sidste stykker af åsen.

II. VÆRSLEV—UBBERUP—KALUNDBORG.

Bedst i denne retning. Fra stationen enten over Vørslev kirkeby—Kærby—Ubberup—Kongevejen eller — forkortet — fra stationen over Birkingegård—Ubberup.

Birkingegård ligeved stationen var et len under Roskilde bisp, som efter reformationen blev lagt til Kalundborg; den nuværende gård er oprettet 1684 af Jørgen Bielke af en

nedlagt landsby, der var givet ham af kronen til erstatning for gods i Skåne, han havde mistet til Svenskerne, men hans uheldige økonomiske stilling nødte ham til igen at opgive gården. og hans datter Sophie Amalie, som blev gift med Hans Hansen Hvalsoe, præsten i Vørslev, fik den kun igen overdraget 1693 mod at kvittere for alle faderens krav på staten. Jørgen Bielke var ligesom broderen Henrik Bielke (se Tersløse) en født Nordmand, som i krigen med Carl Gustav med stor dygtighed havde forsvaret først det nordenfjældske Norge, hvad der skaffede ham anerkendelse hos selve den svenske konge, og senere Frederikshald. Men den danske regering lønnede ham ikke tilstrækkeligt; han regnedes med til det Ulfeldske parti, og siden faldt han i unåde, fordi både han selv og hans hustru Magdalena Sybilla Gersdorff hørte til Griffenfelds nærmeste venner. Ved lejlighed havde han ganske frimodigt sagt Christian 5 sin mening rentud, som det var hans natur. Ligesom Otto Povisch, der er omtalt ved Torbenfeld (side 180), stod han i mistanke for at holde »hemmelige conventicula« og føre »utilbørlige diskurser«. Han døde 1697. — Fra 1743 er gården i Lerchernes eje. I sidste halvdel af 19 årh. var Holsteneren Burchardi († 1891) gårdens mejeriforpagter. Den fødte Tysker blev forelsket i det danske, og folket i egnen i ham, og han blev sjælen i den grundtvigske bevægelse her. Som det gik Frederik og Ludvig Helweg af oprindelig tysk familie eller jøden Ernst Trier således også Burchardi; deres væsen var meget lidt dansk, men blev et udmærket ferment i den danske vækkelse, tilførte den elementer, den kunde tiltrænge. — Den københavnske præst Frimodt, † 1879, der tog del i den indre missions virksomhed, fødtes 1828 på Birkingegård, hvor hans fader var godsforvalter.

Tilhøjre for vejen til Vørslev flere stendysser i det bakkede jordsmon på Kalundborgs nordlige »ås«, som skæres. Mellem Vørslev og Kærby Onshøj med en dobbelt jættestue. En anden dobbelt jættestue, Nordenhøj, ligger mellem Kærby og Rørby. Fra Kærby ad smuk vej nordpå. Ubberupgård tilvenstre er fortræffelig empire med bindingsværks-udlænger og store linde.

Den bekendte landøkonom Lacoppidan ejede gården 1844—55, indtil han blev overlærer ved landbrugsskolen på Næsgård. Hans »Agerdyrkningslære« var i en årrække standard-

værket på sit område. Gennem langt mere end en menneskealder har gården været ejet af William Holm, der sammen med Burchardi var den ledende lægmand i valgmenigheden.

Nærved er Ubberup valgmenighedskirke, af den ældre Bentsen, men forsynet med tårn og ombygget af Ivar Bentsen, udmalingen af Termansen. Altertavle af Joachim Skovgaard: Kristi fødsel (som i loftet i Viborg Domkirke); indfatningen af Bindesbøll. På kirkegården gravsten for præsten Hoff af Jensen-Klint; dejlig udsigt mod vest mod Kalundborg fjords yndigt svungne kystlinje. Øst for kirken præstebolig med smuk have, før kun en moseplet, i ly af Bøgebjærg. 1860 blev Johan Villiam Hoff (f. 1832) kapellan i Vallekilde, 1873 præst for den valgmenighed, som dannedes med Vallekilde og Ubberup som midtpunkter; 1895 blev han præst ved Vartov, † 1907. — Østpå til højskolen, sognets tidligere fattiggård, indrettet 1897 af maleren Axel Jørgensen (Jarl), fra 1899 ledet af Jannik Lindbæk indtil hans død 1909, en af højskolens mest tiltalende skikkelser; en vennesæl og munter, poetisk anlagt natur, der med frejdighed og vilje til liv og arbejde bar sin mangeårige sygdom. Som Vallekilde et bo for freden og hyggen. Dejlige haveanlæg. Gymnastikhuset af Bindesbøll, en lærerbolig af Ivar Bentsen. Mindsten for Lindbæk af Joachim Skovgaard, hugget af Larsen-Stevns, med et vers af Lindbæk selv:

Den fugl, sig bader i daggryets dåb,
 må højt sig mod sky opsvinge,
 dog højere stiger den unges håb,
 når kækt det løfter sin vinge.

Fra højskolen mod nordvest over stenbunden mark med tjørn og slåen, gøgeurt og hanekam op på det smukt tilplantede Bøgebjærg (48 m.), lige i skellet mellem Arts og Skippinge herreder, Tømmerup og Værsløv sogne. Herlig udsigt med de venlige anlæg, der for 50 år siden var en nøgen udmark, til midtpunkt, horisonten rundt i det

skovløse land: Saltbæk vig med vindmotorerne og Alleshage bag, Nexelø, Vejrhøj over den venstre side af Snevriss, Følleslev hvide, Bregninge røde kirke, bag Viskinge kirke Bjærgsted bakker og Jyderup skovene, Saltofte bakke, Værsløv kirke og tilhøjre derfor Kløveshøjpartiet; Ubby kirkebakke hindrer Tissø i at vise sig; den jævne Urhøj med sin lille vorte, Rørby og Årby kirker; Hinsholm over Årby, Asnæs, Kalundborg fjord, Raklev kirke over Tømmerup, Refsnæs og så »åsen« nærvæd. »Åsen«, dvs. den nordlige af de to istids-flodsenge i Kalundborgegnen. Bøgebjerg selv hører ikke med til åsen. Ejendommeligt for panoramaet er det allevegne bevægede, bølgende jordsmon.

At følge åsen vestpå fra bakke til bakke er besværligt og lønner sig ikke. Bædre den lige landevej ind til Kalundborg. Er vi komne ad denne direkte fra Værsløv station, har vi indtil nu haft et smukt bakket terræn med udsigt mod nord forbi den gamle trettende milepæl fra København.

Tømmerup kirke har rester af et romansk tårn. Her har boet to kendte præster, Frederik Ludvig Bang Zeuthen 1842—49 og Valdemar Thisted 1862—70. Zeuthen, der døde 1874, var en af de sidste filosoffer i Schellings ånd og en vældig kæmper mod de grundtvigske anskuelser. Han og den senere biskop Peter Chr. Kierkegaard havde mangan dyst i Roskilde konvent. Thisted, der havde en poetisk sværmerisk åre, udsendte her fra Tømmerup 1866 sine »Breve fra Helvede«, der i den på værdifuld litteratur fattige tid vakte den største opsigt, men nu omtrent er glemte.

III. KALUNDBORG—SALTBÆK VIG—NEXELØ— JYDERUP.

Man kan om morgenen tidlig med den kørende post komme til Saltbæk for 50 øre og først her begynde vandringeren. Køn tur op over de bredbakkede jorder til Kalundborg Ladegård og Lerchenfeld. Den nordlige Kalundborg-ås ses i forkortning; den ender ved landevejen lige nord for Lerchenfeld.

Lerchenfeld er den gamle landsby Karlsworæ, der nævnes o. 1250 som skødet af Håkon Palnesen til kong Christoffer. 1792 bortsolgtes den fra Lerchenborg; 1811—46 ejedes den af Chr. Rothe, der var den ledende ved udarbejdelsen af den ny matrikel, 1854—1914 af Emil Holm af den kendte christianshavnske, storindustrielle slægt. Han drev et intensivt avlsbrug; før hans tid havde Lerchenfeld været en græsningsgård for 1400 får; gennem ham blev den en mejerigård; den blev det første sted i Danmark, hvor det Schwarzeske system med isafkøling sidst i treserne indførtes. Hans kongstanke var også at holde jorden skadesløs for den stærke kornavl ved kunstgødning. Han blev landbrugets første repræsentant i grosserersocietetets smørnoteringsudvalg.

Tilhøjre for byerne Illerup og Saltbæk, man derefter kommer igennem, ligger Gåsetofte, som hr. Ove Hase 1320 erhvervede fra Ringsted kloster. Han havde også gods i Nørrejylland og spillede en ret vigtig rolle i Christoffer 2's omgivelser; senere gik han over til grev Gert og er vistnok den »svoger« til Niels Ebbesen, der blev dræbt sammen med greven i Randers 1 april 1340, da han vilde hindre Niels i at undkomme. Måske har Niels Ebbesens broder været gift med hans datter. En søn af dette ægteskab, der også hed Ove Hase, boede i Gåsetofte. Hans datter Ingeborg pantsatte ejendommen til hr. Erik Nielsen Gyldenstjerne og boede ved 1447 hos sin søn hr. Mikkel Rud i Vedby.

Illerup og Saltbæk ligger nede i fladen, og snart fører vejen på dæmning langs det øde hav over Mulen, en revle af lutter afrundede og polerede sten, hvorfra alt sand og grus ved bølgeslaget er bortskyllet, ud til udpumpningsanlægget for den udtørrede Saltbæk Vig; de mægtige vinger har længe hilst på os.

Her var tidligere det vestlige indløb til Saltbæk Vig med et snoet dyb af 9 fod, som Sejrøboerne benyttede ind til Korshavn mellem Illerup og Itebjærg. Kalundborg by klagede over, at de drog flere mil ind i landet for at afsætte deres varer og forsyne sig selv. 1574 bød derfor kongen, at kun de Sejrøboer, som havde helgårde, her måtte sælge tømmer, kalk, sten og sild — dog alle tilsammen kun 60 læster sild — og til gengæld købe korn, men ingen drage op i landet. Ellers er Sejrøbugten aldeles skibløs; dødsstille hersker her, særlig dog mellem Sejrø og Odsherred — kun under

krigen med Engleskmændene 1807—14 var Saltbækviggen et tilflugtssted for kystfarerne, og overfarten til Samsø og Jylland skete herfra, når der var fjendtlige kryssere i farvandet. I 1808 forjog Frederik Rudbeck Bülow, den senere sejrherre ved Fredericia, dengang en ung officer, med nogle kanonbåde engelske skibe fra Sejro. Og går vi tilbage til Valdemarernes tid, hører en af de friskeste skildringer hos Saxo til her. Det var i 1170, da Esbern Snare, som havde været en slags gissel i Norge, på sin ven Toves skib sejlede hjem.

Da han var nået ud for Odsherred, fik han af udliggerne der at vide, at kongen var draget i ledning til Pommern. På hans spørgsmål, om de nys havde set vikinger i farvandet, svarede de, at der lå vel en fyrretyve skibe under Sejro; men om det var købmænd eller vikinger, var de ej på det rene med. Da Esbern fik den besked, vilde han i nattens mulmuset liste sig udenom og tænkte ej på, at det blev månelyst, men satte sin kås så langt fra land som vel muligt, for at vikingerne ej skulde blive ham var. Men netop som han vilde drage nytte af nattens mørke, brød månen med et frem og røbede ham; og da Venderne i den lyse nat fik sejl i sigte, styrede de lige løs på skibet for at spærre det vejen. Da Esbern så det, bad han rorkarlene gribe til våben og sætte sig hærlædte hver i sit rum, men samlede de andre om sig i stavnen og bød dem dænge fjenden til med pile både fra styrbord og bagbord. »Er det først lykkedes os«, blev han ved, »for fulde sejl at bryde fjendens flåde, da skal I alle følge mig over i bagstavnen og bide fra jer på samme vis som før i forrummet; men ingen bør mæle et ord under kampen, for at jeg desbædre kan få ørenlyd for, hvad jeg har at sige. Skulde jeg falde, da er Tove høvedsmand; falder også han, da skal Esger tage styret; og ligger han også slagen på valen, da er striden vel så godt som endt«. Som nu Esbern stod og drog sin brynje på, sagde rorgængerens til ham: »Jamen hvordan skal jeg så hytte mig, der har brug for bægge hænder ved styret og ej kan holde skjold og væрге i nødens stund«. Strax rakte Esbern ham sin rustning, som han holdt i hånden »... og ved at give den ene mand stål for bringe gød han dem alle mod i bryst, da de så, hvor lidet han ænsede fjendens våben.« De ... brød gennem flådens tætte fylking og viste med pilskud Vendernes første anfald tilbage; og da disse fulgte efter og anden gang trængte hårdere ind på dem, gik det dem ej bædre end sidst. Da så hedningerne kom igen for tredje gang, spurgte de, hvem de var i lag med ... Esbern svarede: »Nyttigt er at æske navn på hvem I ej kan

napper. Det ord hørte Erik Jurissøn, et drog af en ædling, som Venderne førte med sig som fange, og han udbrød nu så højt han kunde: »Nej, Esbern får I aldrig fat. Da de hørte det, ønskede de hverandre alt muligt ondt, hvis de ikke fik ham fanget, og styrede med alle stævne ind på fjendens skib midtbords, bag masten. I den strid faldt adskillige af dem, men af Sælandsfarerne kom ingen noget til. Men da nu vinden, som hidtil havde hjulpet dem godt, syntes at løje noget af, spurgte mandskabet Esbern, om de skulde hjælpe på sejlet med årerne; men det forbød han dem, for at det ej skulde se ud som de gjorde det af frygt. Da han imidlertid så, hvordan hedningerne atter og atter tog mod til sig og trængte hårdere på, blev han dog bange for deres ihærdighed og spurgte, om der fandtes flint ombord; og da han havde set at det var der, bød han en mand gå tilvejs i masten og slå ild oppe i toppen. Ved den list narrede han hedningerne til at tro, at det var et tegn, han gjorde til en flåde agterude, og afholdt dem derved fra videre jagt. Først da han troede sig udenfor fjendens synsvidde, lod han sejlet falde og roede hjem i havn (Jørgen Olriks oversættelse).

Da 13 år tidligere efter kongemødet og kongemordet i Roskilde Valdemar den store vilde flygte over til Jylland, var det Esbern der havde sørget for skib, og det var vel på denne kant af Sælland, hvor Esbern særlig havde hjemme, at kongen gik ombord. Undervejs brød en frygtelig storm løs; man havde af udmattelse ikke engang kræfter til at vende sejlet efter vinden. Et vindstød knækkede råen og kastede den overbord; regn og søer fyldte skibet; styrmanden slap sit tag i roret. Omsider drev de ind under en ø, der lå udenfor deres kås, og da ankeret ikke kunde holde, trak de skuden på land og tøjrede den fast ved at vride grenene på de nærmeste træer ned under rorbænkene. Næste morgen var havet atter roligt; Esbern sørgede for kost og tæring, og da folkene havde styrket sig rundeligt, sejlede Valdemar til Jylland. Øen har man gættet var Sejro; jeg skulde formode, det snarere var Nexelø, eftersom Sejro allerede dengang i sin udsatte beliggenhed ikke har haft skov lige ned til stranden, mens træerne på Nexeløs østkyst endnu spejler sig i havet. Sejro lå desuden ikke sådan ude af leden.

Saltbæk Vigs udtørren tog man fat på i 1866 med en arbejdsstyrke på 500 mand; det gjaldt især om at lægge en 1800 alen lang dæmning fra Alleshage ud til Store Vroej over det østlige indløb til vigen, men det hele blev skyllet bort om vinteren, og næste efterår gik det ligedan. Først i septbr.

1868 havde man det hele lukket, sluserne byggedes, og man tog fat på landkanalerne, men man magtede ikke at bringe vandstanden så langt ned, at bunden blev tørlagt. Pengene var opbrugte, og da pumpningen indskrænkedes, steg vandet igen. Et nyt forsøg med en ny entreprenør 1874—75 mislykkedes ligeledes, og vigen løb fuld med vand. Ved denne tid skal der have været forbrugt mindst 1,700,000 kr. foruden renter. Man havde fået halvdelen tørlagt, o. 2500 tdr. land, men jorden her var af ringe beskaffenhed, mens det frugtbare dynd stadig ligger under vand. Arealet byder kun en tarvelig græsning til ungvæg og får, og der findes nogle plantninger med hvidel og birk. Udbyttet kan lige slå til til at holde møllerne i drift, så godt 1000 ha. ligger tørt, men af dem kun 170 under plov. Søens spejl er 3—4 fod under dagligt vande; der er endel fiskeri i den på ål, ørred og karper. Ålene føres fra vigen op i møllerne gennem sneglene og derfra ind i smalle kanaler, der er lukkede med ruser, som munder ud i hyttefæde. Landkanalen følger om trent grænsen mellem hav og land i nutiden, men i litorinahavets tid, da landet efter istiden lå lavere, bredte vandet sig meget mere og sendte en arm op mod Bregninge indtil o. 2000 m. vest for kirken, hvad fundene af saltvandsskaller viser.

Vandringen fra Mulen over Lille og Store Vrøj (af: at vride) er meget interessant; den tager en timestid. Store Vrøj og noget af Lille Vrøj tilhører Kalundborg by, skænket den til kvægfælled 1555 af Christian 3. En diset morgen er stemningen måske stærkest, og man må ikke komme så tidlig på foråret, at ikke ungvæg, plage og får er slået løs derude; man glæder sig og glæder sig igen over alle de stillinger og de grupper, de fritgående dyr kan danne. Den udstrakte flade og over den den store himmel; ingen mennesker, men skrigende fugle; det korte, magre græs, der er blødt at træde på; strandtiserne ud mod havet, sivskovene inde i vigen, hvor vandet står langt lavere end til den anden side; strandvoldene med blide sænkninger imellem. På Store Vrøj er også ganske egenartigt de udstrakte rullestensmarker, hvori talrige små vandpytter. Bagude de mægtige

vindmotorer op mod luften; ude over havet Sejro, Nexelø, Vejrhøj; inde i landet Kalundborg-åsen og Refsnæs med Raklev kirke. Ude på en af holmene i vigen over mod skoven Snævris er der rugesteder for strandfuglene: klods-mågerne holder til i den ene ende, tærnerne midtpå og klyderne på den søndre spids.

Allerbedst tager Nexelø og Vejrhøj bag den sig ud i morgenbelysningen, mod solen; de ligger i skygge og virker som fjældås over fjældås. Nexelø læner sig til Vejrhøj som en skøn datter til en skøn moder; jo længere man går, des mere ser man den på den korte led, men den bliver måske så skønnest med de stejle klinters fald til bægge sider og bølgende linjer af toppede bakker foroven.

Over Alleshages frugtbare hvedejorder (man lægge også mærke til den fortræffelige udskiftning) tilvenstre ind på Vesterlyng. En klitrække danner dens grænse ind mod land, måske bleven til på samme måde som Højsande ved Rørvig, over et gærde til værn mod sandflugten. Herfra udsigt over en strækning, øde som Vrøj, men af en ganske anden karakter; fyrreplantning, klitter, sandflader med kærpletter og enebærhede. Bedst fra en kæmpehøj, der sætter punktum for klitrækken mod øst; nedenfor en stendysse på den flade mark. Vesterlyng er o. 600 tdr. land og fælled for Alleshage, Æskebjærg, Følleslev og Havnsø. Noget øst for stendysen går vejen, som man følger mod nord; Havnsø mølle står som vejviser. Igen et strandlandskab af en ny karakter, mest kær, som er dannet over hævet havbund i en vig, af hvilken endnu Tranevejle er tilbage. Fugleliv med gravænder.

Havnsø kro er nedlagt, men der er badehotel og købmandshandel. Havnsø er et fiskerleje og har en havn, anlagt med bidrag fra stat, amt og kommune. De nærliggende herregårde udfører herfra deres korn og indfører fra Københavns frihavn deres foderstoffer. I Havnsø

strand er der ved resterne af et vrug opfisket en guldring af 1800 kr.s værdi fra den senere jernalder.

Når man går fra Vrøj til Havnsø, bestemmer det kyn-dige øje let bakkerne inde i landet gennem deres forskellige former: Vejrhøj, de efterhånden stigende, i en lige linje gående Rumperup-Daverup bakker og i vinkel med dem Bjærgsteds stejle, alvorlige højder; endvidere Saltofte lang-somt og ensformigt opstigende bakke og endelig leddene i den nordlige Kalundborg ås.

Fra Havnsø er overfart til Nexelø; med god vind går det i et øjeblik, med motorbåd på 20 minutter, men fra motorbåden må man ud i en fladbundet pram. (Pen-sion hos postfører Chr. Larsen og fisker Jens Peter Han-sen.) På den østlige side, hvor man landsættes, er der under og opad klinten en herlig lund af ask, ælm og løn med alle slags buske og blomster, Trolddalen. Ved at gå nordpå kommer man op på øen, hvor vandringerne over bakketoppene og langs klinterne giver sig selv. En rig-dom af skønne danske linjer over det hele. Nordpå ved en primitiv stubmølle er Ælmebjærg, 41 m. høj, sydpå er Gadebjærg ligeså højt. Klinterne mod vest er næsten 40 m. høje, men udsatte mod vindhjørnet er de nøgne eller kun tjørneklædte. Udsigterne beherskes fremfor alt af det mægtige Vejrhøj med Orhøje, Korup plantager, Knarbo klint, Ordrup mølle og Næs nordligere. Endvidere Lumbsås og Sælands Odde. Nedenfor Vejrhøj det hvide Dragsholm og over sænkningen ind til Lammefjorden Kundby kirke, som selv her ikke undgås, og skoven Fri-heden ved Bjærgbygård. Sydpå øen en dejlig hulvej mel-lem bakker, en eneste stor mark, en gammel, hvid gård omgivet af træer; ved dens østlige havehegn og videre sydpå er der yndigt; man går endelig tilsidst nedenfor klinten forbi lunde nordpå til landingsstedet.

Der er nylig af maleren Kapel fundet en køkkenmødding på Nexelø; blandt andet har man fundet bjørneknokler. Efter

Roskildebispens jordebog var der olden til 40 svin på øen. Den ejedes af amtsforvalter Jens Rostgaard († 1715), en brodersøn af den kendte Hans Rostgaard og ligesom denne en Sønderjyde fra Arrild sogn. Da Svenskerne 1700 gik i land ved Humlebæk, fik han lejlighed til at udmærke sig. Han havde megen historisk interesse. Hans enke solgte øen efter sin afdøde mands ønske 1718 til Frederik Rostgaard, »på det at bemeldte jordegods igen kunde vorde samlet med den insul Sejro«. 1805 solgte kammerjunker v. d. Maase, der nedstammede fra Rostgaard, den for 6,500 rdl. Øen er 339 tdr land stor og har fire gårde.

Fra Havnsø kommer vi nærmest til kulturen eller lad os sige jærnbane og kro ved at følge stranden mod øst med Vejrhøj mer og mer ind på livet; ved et pakhús går man op til Teglværksgården (under Dragsholm), følg så stien ved gårdens søndre havegærde, og over Starreklint og Bjerresø når man til Hørve station på Ods-herredsbanen. Har man tid, skal man midtvejs mellem Starreklint og Bjerresø vælge stien, der gennem smukt terræn forbi den fra Lundbyes billeder kendte Hankehøj fører op til Vallekilde, og over højskolens grund og Tinghøj gå til Hørve.

Fra Havnsø går imidlertid vor vej snarest til Jyderup station. Gennem frugtbar egn mellem herregårdene Egemark og Algestrup, bægge først oprettede i 18. årh. af nedlagte landsbyer. Opdyrkningen virker velgørende, efter at man har færdedes på øde strand og ved det golde hav det meste af dagen; til Følleslev, der i middelalderen hed Fjælenslev ligesom Absalons bekendte fødeby. Nybygget mejeri (Bentsen). Anselig og stolt liggende kirke med den middelalderlige kirkegårdsmur dækket af munke-tegl.

Fra Følleslev var faderen til Johs. Ephraim Larsen (1799—1856); faderen en opvakt almuesmand, som i København boede i hus med og blev omgangsfælle med faderen til Kierkegaarderne, sønnen en meget betydelig jurist, professor ved universitetet, død som justitiarius i højesteret. Som po-

litiker — nærmest nationalliberal — var han blandt andet meget varm for tvungen afløsning af fæstevæsenet og gav bondevennerne de vægtigste argumenter for et skridt af denne art.

Søndenfor Følleslev afløses det jævne land af et meget bevæget; bakker, der er udløbere fra Skarridsøegnen. Fra Toftensbjerg (55 m.) på vejen til Favrbo vid udsigt. Men man går dog bædre over Særslev, hvor de tykke mure imod vest i kirkeskibet tyder på et oprindeligt tårn bagved det nuværende; over hvælvingerne på nordsiden en række stående helgenskikkelser malede på kalkpudsen.

I Særslev omtales en vejrmølle allerede 1330; den tidligst omtalte i Danmark er den i Flyng ved Roskilde, der har været til før 1259. — I Særslev boede 1329—1483 en adelsslægt, af hvilken to medlemmer kaldte sig Grubbe. Til denne familie hørte vistnok Jakob Paulsen, der var degn i Roskilde og præst ved Nikolai kirke i Holbæk. 1343 blev han sammen med biskop Sven af Århus taget tilfange af Holstenerne og ført til Padborg i Sydsøland, hvorfor øen blev belagt med kirkeligt forbud. Næste år frigaves han og blev samtidig biskop i Roskilde. Han døde 1350 i den sorte døds dage; i sit testamente betænkte han alle fra sin kok og sin skrædder til kongen, dronningen og drosten Claus Limbek, hvem han efterlod sin snekke. — I midten af 19 årh. boede her muremester Dandanell, der har bygget adskilligt landligt-kraftigt, således en gård i Særslev, Blodsgården i Skippinge, to gårde i Havnsø, svinehuset på Egemark. — Fra Særslev stammer maleren Larsen-Særslev.

Særslev går umiddelbart over i Snertinge ved hovedlandevejen Holbæk—Kalundborg, med apotek, læge, post og kro. Derefter sydpå højere og højere op mellem mægtige isolerede og derfor individuelle bakker, hvoraf den højeste er Knolden tilhøjre (89 m.), mens Lindebjærg med en kæmpehøj er udsigtspunkt. Hjembæk kirke dybt nede tilvenstre; gotiske kalkmalerier, inventar af Lorenz Jørgensen. Skovlandet breder sig nu ud for en til bæggesider; man nyder rigtig skuet af det, efterat øjnene er blevne trætte af det solåbne land, og hinsides Stokkebjærg kommer man ind i det. Strax hvor granerne tager fat

tilhøjre, bøjer man af og når ad bløde nålestrødte stier op på Bassebjerg (78 m.), hvor udsigten kommer overraskende til skove bag skove, til den fjerne Langås og det højt knejsende Katrup. En slynget sti fører ned til landevejen et stykke sydligere end hvor vi forlod den. Rask går det frem gennem skov til Jyderup. Tilvenstre, endnu før Kalundborgvejen støder til, et par stendysser.

IV. REFSNÆS.

Ingen kroer, købmand kun i Bjørnstrup, ellers alene brugsforeninger. Der kan dog vistnok overnattes i Ulstrup hos toldbetjent Axel Jensen, musiker Peter Madsens enke og gårdmand Hans Larsen. En kone i Ulstrup, som har høkerbevilling, må nok sælge kaffe og chokolade, og fyrmesteren må nok servere. På den trættende tur frem og tilbage kan der bødes, ved at man tager derud fra Kalundborg med den kørende post (hver søgnedags morgen kl. 6 morgen fra posthuset) lige til Bjørnstrup (kun 50 øre), hvorefter man går tilbage tildels ad omveje. Det, der er værd at se på Refsnæs, er klinerne, der er overmåde maleriske og samtidig geologisk interessante, særlig på sydsiden. Huse og gårde gør gennemgående et mindre og fattigere indtryk end øst og syd for Kalundborg; jorden langs vejen er dårlig; først fra Ulstrup får man god jord tilhøjre.

Nærmest ind mod Kalundborg har der været mange oldtidsminder: man kender der 45 stenaldersgrave og 125 gravhøje; de er endnu med til at give egnen karakter; der er gjort mange fund fra sten- og bronzealder. Også længere ude mellem Kongstrup og Ågerup har der været over 20 mindesmærker, men nu er der kun få tilbage, og fra den vestligste del af halvøen kendes intet. Om tidligere skovrigdom vidner store egestammer overalt i moserne, hvor der også findes krondyrtakker. Halvøen kaldes et sted Røthnæs og i Valdemars Jordebog Røhsnæs. Er det det ryddede næs? Eller kommer navnet af røs, stenrev? Alle ældre siger Røsnæs. Den nuværende bebyggelse er efter stednavnene at dømme væsen-

lig ung. Med undtagelse af Raklev, som hører folkevandrings-tiden til, Gåsetofte (måske fra vikingtiden) og Saltbæk ender alle bynavnene — 11 i tallet — på -torp; også Ellede er et fordums Ylvedorp. Raklev sogn er først selvstændigt blevet til efter reformationen, og kirken først da bygget; Refsnæs kirke er så ung som fra o. 1300. Den afsides beliggenhed har langt ned i tiden gjort Refsnæsboerne til et folk for sig. Lundbye, der boede her 1847, skildrer dem just ikke som sympatiske i modsætning til befolkningen ved Sælunds Nordstrand i Frederiksborg amt. Den gamle Refsnæstue havde bevaret den middelalderlige topografi: det svære bord stod ved gavlvæggen og husbondens sæde ved det var i hjørnet mod sydøst eller sydvest, idet husene lå solret; snart den eneste boligtype af denne art i landet, nærmest i slægt med Hallandsstuen; øst for Kalundborg stod bordet derimod langs vinduesvæggen, og manden sad for bordenden ved tværvæggen. På Refsnæs vendte stuehusets vinduer næsten alle ud til haven, øst for købstaden ind mod gården. De gamle nationaldragter holdtes længe i ære på Refsnæs med særlige dragter til særligt brug, og Kalundborgmusæet har en sjældnen samling af dem. Netop bevarelsen af dem har gjort sit til at holde folkene herude afstængte: En Refsnæspige giftede sig sjældent med en karl østerfra, fordi hun da ikke kunde få brugt sine mange kostbare dragter. Nu er Refsnæsboerne kommet godt med i politisk og åndelig udvikling. Der er forsamlingshuse og friskoler i Ulstrup og Ellede.

Her skildres turen fra kørslens ende ved Bjørnstrup, den yderste by; udad og derefter langs sydkysten tilbage til Kalundborg. Fra Bjørnstrup ud til Refsnæsgården, før Hestehaven, hvis landbrug er berømt allerede fra den gamle Lawaetz' tid, en født Holstener, der 1858 blev forpagter af Birkingegård, 1860 af Kalundborg Ladegård; 1866 købte han Refsnæsgård, 1887 tillige Ladegården. En mand fuld af initiativ, hvad der også satte sig almene spor. Hans »Praktisk Anvisning til Kvægavl og Mejeri-drift« er udkommet i ikke få oplag. På gården er der nu stor frøavl: radiser, rødkål osv. Det første hus på gårdens grund er Polakkasernen; hvorledes har mon disse folk det herude ved det store hav, de, som i deres hjemland næppe nok har set indsø? Op på Vågehøj (55 m.)

med den herligste udsigt fjærntud til Hinsholmen og Ein-siedelsborg skove hver på sin side af Odense fjord, til Samsø med Visborg skov og de hvide kirker i Tranebjærg og Besser, den lille Vejrø ved Samsøs kyst, Sejro, Odden; selvfølgelig også til Vejrhøj, Kalundborg, Asnæs. Men også over det nærliggende vidunderligt formede jordsmon, klinerne og fyrtårnsodden med dens fyrrelund. Bille skildrer begejstret rigdommen og afvexlingen i tonerne af land, vand og himmel; intetsteds byder en solnedgang, en solskinnende stormdag, en aftenhimmel med glødende skyer så fængslende billeder.

Til Vågehøj eller dens østlige nabo Rullehøj (rigtignok også til Nyrup skov i Raklev sogn) henføres den unge kong Valdemars død ved vådeskud 28 Novbr. 1231, tre måneder efter at hans hustru Eleonora af Portugal var død i barselseng. Født 1209 var han 1215 på Samsø histovre bleven hyldet af alle rigets stormænd og tre år efter i Slesvig kronet som konge på et møde, hvor 15 biskopper var tilstede. Fra Lyønatten Maj 1223 til påske 1226 havde han siddet i fangenskab hos grev Henrik af Schwerin. Den latinske klagesang, som digtedes, da fader og søn blev fanget, siger om ham: dersom I ikke har medlidenhed med den gamle, så haver dog medlidenhed med den unge; han fortjener sin faders gave: at sidde på kongestolen og have adgang til fædrenes borg; denne Danernes ædle blomst, denne kongelige helt efter fædrenes vis, denne helt af helgenbyrd, dette skud af ædel rod, ædel fra fædrene i de fremfarne tider!

Så ned til klinerne og følg dem, såvidt krat af tjørn og slåen, stenene i havstokken og pigtrådshegnene tillader det, fra Bavnebjærg vestlig til Helledeklint østlig. Klinterne er tertiære, altså ældre end istiden.

Vi citerer Forchhammer, der først har studeret dem. Han følger dem i modsat retning af os: »Udenfor Kongstrup kommer rødleret frem i stranden. Længere hen kommer schichtede sand- og grusbakker frem, de hælder 30⁰ mod vest. Under dette sand kommer blågult ler frem herfra til næsset, næsten altid i fordybningerne mellem rullestensleret og giver bestandig anledning til kilders fremkomst«. Og nu uddrager vi af Chr. Rørdams skildring: »De stadige nedskridninger for-

årsager, at profilerne hurtigt tildækkes og udviskes. Omkring forekomsterne står kysten i almindelighed med høje, men meget uregelmæssige klinter, der ofte kun som »næser« springer frem helt ud mod søen i deres fulde højde. Mellem disse næser er der ud mod kysten fordybninger, som simplest udviklede er tragt- eller skålformede, men sædvanlig har mere komplicerede former og undertiden går sammen med fordybninger ved siden af [altså bag om næserne]. Derfor får disse kystklinter et ejendommeligt præg. Formerne skyldes dels det plastiske lers fysiske beskaffenhed, dels dets aflejningsmåde og lagstilling. De tragtformede fordybninger betegner steder, hvor det plastiske ler er skredet ud, og de fremspringende kamme dannes væsentligt af tilbageblevet moræneler. Farven er meget varierende: rødt, grønt, gult, gråt og mellemlyggende nuancer. Forsteneringer er overordentlig sjældne, f. ex. fiskeskæl. Lagstillingen er i høj grad uregelmæssig, i almindelighed stærkt skråstillet og undertiden aldeles lodret. Sammenhængende morænelerspynter synes undertiden at stikke op som søjler gennem det plastiske ler. Leret har stor tilbøjelighed til at glide ud, når det er vanddrukket, idet vandet følger lagmellemmrummene; skredfladen følger lagfladen. En skredterrasse kan trappeagtigt være anbragt over en anden. Helledesklint er således en udpræget morænenæse mellem skred.

Hør nu, hvorledes disse klinter kan skildres fra et ganske andet synspunkt. Allerede 1843 havde Lundbye gjort en udflugt til Refsnæsgården: »aldrig havde [jeg] haft så stor glæde på nogen vandring«, og 1847 slog han sig 16—17 dage ned i Ulstrup: »De herligste timer har jeg haft, når jeg ved Sønderstranden sad ved mit arbejde i en stilhed, som var jeg 100 mil borte fra beboede steder. De store klinter stod med deres egne former lyse og bestemte mod den blå himmel, bølgerne gled langligt plaskende ind imod de store sten på den anden side, små strandhyter hoppede og fløj pibende om mig, eller ænderne lå langt ude, af og til sendende en ind for skrigende at gøre en stor kres, uvist i hvad øjemed. Og da det blev stille, så himmel og hav ingen synlig grænse havde, hvor dejligt da at se dampskibet nærme sig der langt ude ved Samsø, som om det kom gennem den klare luft... jeg så nidsk til al den dejlighed, hvoraf jeg ikke kunde bringe tusindedelen med mig«. — Ved Bavnebjerg var der før overfart til Brundby på Samsø. Skal nu dampskibet ikke nøjes med at gå langt derude, men anlægget af en færgehavn bringe stilheden til at flygte?

Også Nordstranden kom Lundbye til at elske: »På nord-siden er klinterne kun lave, bevoxede banker, stranden meget flad med uhyre masser af rullesten, . . . i nord hæver sig det dejlige Vejrhøj. Og indenfor kysten findes store strækninger af krat, uigennemtrængelige buskaser af hessel, hvidtjørn, brombær, slåen og egepurrer, som her bærer det stolte navn af skove, men som i deres tit betydelige udstrækninger, følgende bankernes slyngninger, blomstrende hvide, hist og her omsluttende eller stødende til gårde, huse og hytter, tit varieret ved store smukke moser, hvorfra Peder Oxefrøens underlige klokketoner møder øret, dog gør et højest ejendommeligt, rart indtryk«.

Fra Hellede klint nordpå til Listrup banke (61 m.), led i den danske gradmåling, korresponderende med Vejrhøj, Kløveshøj, Hinsholmen og Samsø, i anden række også med Rersø. Og til Højebrente (63 m.), hvorfra udsigten sammenfattes, og ad landevejen om til kirkebyen Ulstrup, hvorefter sognet ofte nævnes og som ligger dybt i læ mellem banker. En smuk virkning har man, når man ad den vestlige låge træder ind på kirkegården og får udsigt øst på over Kirkebugten. Kirkens tresidede apsis, spidsbuede døre og vinduer viser, at den er forholdsvis ung, fra o. 1300. Den var en lægedomskirke, som også søgtes fra det indre Sælland; de syge førtes i tavshed ved midnatstid tre gange rundt om bygningen. I koret ligger over Laurids Olufsen Kock, født 1634 i Asmindrup præstegård ved Holbæk, 1673 præst på Refsnæs, 1684 provst i Arts herred, død 1691. Hans navn er bevaret ved digtet om »Jagten på Refsnæs« og fremfor alt ved »Danmark, dejligst Vang og Vænge«, der var hans bidrag til Peder Syvs samling af folkeviser, og som efter al sandsynlighed er forfattede af ham selv. Hos Kirsten Lars Nielsens nordvestlig i byen en gammeldags stue. Om beboernes nuværende åndelige standpunkt vidner forsamlingshuset (af Iver Bentsen) og den hyggelige friskole, hvis lærer Søren Rasmussen havde store fortjenester af halvøens oplysning. Ved at optrykke Lundbyes skildring af

folkene for 70 år siden vilde man måske fornærme efterkommerne.

Nordvest for Ulstrup er der kønt på vejen til Nyby og fra Hybeshøj (56 m.). På vejen til Ågerup en af de tidligere ret hyppige tvillinggårde, ikke meget gammel, men med en imponerende stuehuslængde med alle vinduerne ud mod syd, som skikken er på Refsnæs; mellemlængden er delt på tværs mellem gårdene. Fra Ulstrup ad landevejen til sognefogdens gård, Elverdamsgård, med anselig have, og derfra langs en ellelund og et hæklob ned til fjorden for at foretage nok en klintevandring om til Timeglas-klint og Blåler (prydet med et lysthus, som tilhører Filadelfia i Dianalund, som her under skrænten har et sommerhus). Udsigten bliver her så smuk, fordi kysten skifter retning. Store skred. Vest for Kongstrup søger man igen landevejen. Ved at gå lidt tilbage ad denne og om ad Ågerupvejen finder man som den ene af to sammenliggende den bedst bevarede gamle Refsnæsgård, skildret af læge Møller; stuehuset har kun en eneste kakelovn og kun et bitte vindue mod gården. Østen for Kongstrup på grænsen mod Raklev sogn flere oldtidsminder.

I Nyrup, den næste by, fik Valdemar Atterdag 1356 gods fra hr. Niels Brok: dennes broderdatter Elne Pedersdatter solgte 1400 dronning Margrete alt sit gods undtagen Nyrup, som hun testamenterede til Frue Kirke i Kalundborg. Hun har hørt til de enker og enligtstående kvinder, Margrete holdt mest af at handle med. — I Nyrup fødtes 1831 Jens Larsen Nyrop, der en forholdsvis kort tid i treserne begejstrede Københavnerne som lyrisk tenor. I sin barndom havde han vogtet gæs og lam, mens han stadig sang, i sin tidlige ungdom var han spillemand ved bondegilderne. 17 år gammel brød han overtvært med landlivet og drog til hovedstaden for at uddannes, først som musiker, så som sanger.

Nostrup mølle (52 m.) er et af de punkter på halvøen, der ses videst om. Hvor vejen sydøst for Nostrup slår en bugt, søger man ned til Skambæks tidligere vandmølle, hvor der 1807—14 lå en skanse for at forsvare Jyllands-

smakkens sejlad ud af fjorden, og om til Kysthospitalet for kirtelsvage børn, grundet efter professor Engelstedts initiativ, bygget af Herholdt, åbnet 1875, nybygning 1895 og 1916, omgivet af smuk plantage. Vilhelm Emil Schepelehn har som overlæge til 1909 de største fortjenester af hospitalets udvikling. Der kan optages o. 130 børn. »Hvor et kongebarn — på Næsseskovens tue — sank brat i dødens garn — for skyttens vrang bue, — der skal nu Danmarks børn — få kvægelse for ve, — bag Refsnæs' krat og tjørn, — igen mod solen le« (Chr. Richardt).

Fra Kysthospitalet kan man gå strandvejen ind til Kalundborg forbi Forskolen til den kgl. danske Blindeskole, forbi sommerpensionater og villaer; men man kan også følge op langs parkens østlige grænse, op på bakkerne Småhøje (64 m.), bøje om til højre forbi Trøjeløkkegård og nordpå til landevejen, hvor der er meget smukt over den nordlige flade del af Refsnæs til Saltbækvig, Nexelø og Vejrhøj.

Raklev kirke med det slanke, vidtsynlige tårn er først opført 1547, men er endnu rent middelalderlig. Før den tid var sognet landsogn til St. Olai Kirke i Kalundborg og kaldtes »Borgsogn«, men præsten Melchior Jensen fik kongebrev til at bede om hjælp overalt i Kalundborg, Korsør og Holbæk len for at lade opbygge en kirke her. Han fik dog kirken lågt så nær købstaden som muligt og ingenlunde midt i sognet. Hans gravsten er i kirken; han var efter dennes indskrift den første evangeliske provst i Arts herred. I sakristiet en vistnok oprindelig kamin. Altertavlen fra 1668 er af Lorenz Jørgensen. Fonten er meget smuk, gotlandsk, flere hundredår ældre end kirken, men hvor er den kommet fra? Øst for kirken langdysse med tre kamre.

Så enten ad en prægtig sti fra kirken lige ind til Kalundborg over præstegårds- og herregårdsmark med en smuk kæmpehøj, Ulshøj (40 m.), tilhøjre, eller ad den også

smukke landevej, fra hvilken byen med kirke og anlæg hinsides Munkesø tager sig udmærket ud, særlig når det røde kvæg græsser hernede. Ved Hestehavehusene et lille, byen tilhørende anlæg.

Lerchenborg fra haven.

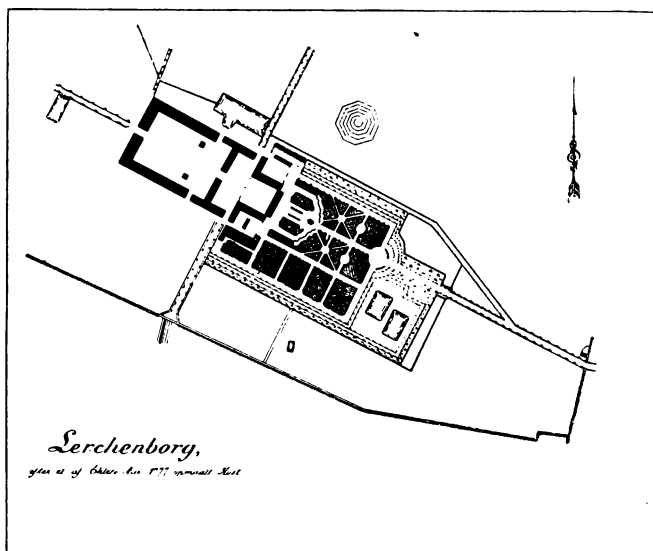
V. ASNÆS.

Motorbåd fra Kalundborg til Lerchenborg skibsbro og til Havne-mark. Om søndagen motorbådfart til Sortenstenshuset. Tre afholdstræktersteder: Ved Lerchenborg skibsbro, ved Sortenstenshuset og ved vejen vestligst i Forskoven. Man kan vist også få forfriskninger i Havne-mark. Kalundborgerne har kun herude skov og hav i forening.

Lerchenborg er et af vore største og nobleste rococo-anlæg, fuldkomment symmetrisk fra 1742, i Sælland at sammenligne med Ledreborg. Der er det stærkt skrånende jordsmon anvendt til terrasseanlæg, som ikke kan skabes om Lerchenborg, hvor jorden er meget jævn. Til gengæld er på dette sted muligheden givet for en midtaxe, ikke mindre end en fjærdingvej lang. Fra Melby ved roden af halvøen begynder alleen, som ved skellet mellem Melbygårdens og Lerchenborgs jorder danner en meget stump vinkel og derefter går i een lige linje gen-

nem markerne, gennem den parklignende del af haven, gennem den fransk anlagte del af haven, tværs gennem hovedbygningen (tidligere var her en port), mellem tre afsnit af udbygninger efter hinanden, gennem avlsbygningens port og atter gennem gårdens marker indtil skellet mod Hedvigslyst, hvor alleen igen bøjer om, men fortsættes indtil Forskoven. Lige vest for hovedbygningen skæres så denne axe vinkelret af en anden, udgående fra Skibbrohuset. Hvor uheldigt er det ikke ved andre store anlæg, som f. ex. Bregentved, at udbygningerne slet ikke står i forhold til, er afhængige af nogen altomfattende plan. Parken er åben onsdag, lørdag og søndag. Mon der i Danmark udenfor kongeslottenes haver findes mage til det franske anlæg: en rosengård på næsten een tønde land, indfattet på den ene side af slottet, på de tre andre af klippede lindegange og uden om dem igen lindealleer: svalhed, stilhed, storhed. Man har her et af de vægtigste og skønneste beviser for, at arkitektur ikke bør støde direkte op til den fri natur, men at overgangen bør ske gennem natur, som er bleven kulturen underdanig, som har fået tugt ikke mindre end pleje. Hele haven omfatter 40 tdr. land; man kan fremhæve de herlige plæner op til lindeanlægget med en pragtfuld, blomsterrig stenhøj. Vedligeholdelsen af plænerne hæmmes af klimaets tørhed; regnen går oftest udenom Asnæs¹. Endvidere en allé af højstammede hasler og nogle store eksemplarer af vinge-valnødræer (*Pterocarya caucasica*), *Dimorphantus mandschuricus*, *Liriodendron tulipifera* (tulipantræ). Udsigt mod syd til Rersø og fra Sneglebakken (28 m.) nordlig udenfor haven til Kalundborg og Refsnæs. Spaseresti mod vest til Grevindehøj (31 m.) og videre sydpå til lunden Birkemose, Rævebakke og Randemose.

¹ Det gælder Holbæk amt i det hele at have det tørreste klima i Danmark; det hjælper Kalundborgegnen til en høst uden megen regn, til både for avlen af det smukke Lerchenborg-byg.

Grundplan af Lerchenborg.

Alt krongods i Kalundborg amt og på Møn, 12,800 tdr. hartkorn, skødedes 1664 for 300,000 rdl. til Gabriel Marselis, hvis fader fra Holland var flyttet til Hamburg, hvor han blev den danske konges finans-agent. Gabriel Marselis selv var handelsherre i Amsterdam og kongens resident og faktor her, fremfor alt stor leverandør til flåden og hoffet; nøje knyttet gennem pengehandler til Corfits Ulfeld og Hannibal Sehested. Anklaget i Nederlandene for at have tilført dette riges fjender, Spanierne, våben, var hans forsvar: Vi er købmænd; handelen kan ikke ligge nede. Skulde vi end sejle gennem helvede og stå fare for at brænde vore sejl, så vilde vi dog vove det. En af hans sønner fortsatte slægten i Danmark under navnet Guldencrone; Kalundborg amt solgte sønnerne dog snart. Carl Ahlefeldt til Langeland oprettede hovedgården Østrupgård af landsbyen Østrup. Han stod en tid i stor yndest hos Frederik 4, blev medlem af gehejmeconseillet og tilsidst statholder i hertugdømmerne, men var trods sine meget store godsbesiddelser i Sønderjylland, på Langeland og andensteds stærk forgældet og pantsatte Østrupgård til en engelsk købmand i Hamburg, Christoffer Watkinson, hvis ar-

ving John Thornton 1742 solgte Kalundborg Ladegård, Østrupgård og Astrup til general, gehejmeråd Chr. Lerche, der 1746—53 som overkrissekretær styrede vort hærvæsen. Det tysk, han som sådan skulde skrive, ti det var hærens sprog dengang, var meget slet. Kun grevskabet Frijsenborg (5797 tdr. hartkorn) dannede et større godsområde end Lerches (4369 tdr. hartkorn); han gjorde det dog kun til et stamhus med foruden de ovennævnte hovedgårdene Vesterbygård, Agnsøgård, Birkingegård og Daverup. Han gav Østrupgård navnet Lerchenborg, han har bygget gården og anlagt haven med springvand, drivhuse, statuer, løv gange og hækker. Han døde 1757, hans enke først 1800, 87 år gammel. 1818 oprettedes grevskabet af Lerchenborg og Agnsø alene.

Hele Asnæs hører til Lerchenborg; østligst Melbygård, så hovedgården; så Hedvigslyst (indrettet 1787—88), så Forskoven, så den tidligere fåregård Mineslyst, så Vester-skoven, så Asnæsgård og oredrevet Dyrehaven, hvis fredskovforpligtelse er overflyttet til Stenrand. Skoven Arsnæs nævnes allerede 1320. Lerchenborgskovene er slet og ret at se fra et forstligt synspunkt; intet ejendommeligt terræn, ikke ret mange kønne træer og ingen særlige udsigter. Man må ikke tro i synderlig grad at have udsigt over vand til bægge sider, selv om man går midt ud ad halvøen. Derimod har Asnæs landskabeligt stor betydning ved at være med at danne Kalundborg fjord og begrænse udsigterne fra fjordens nordre side, og meget smuk er den dækkede sti, som lige fra landingsstedet følger den lave kystskrænt hen til Forskoven, med broget plantevæxt, sommesteder hele humleskove; foran en strand-slette med græssende ungvæg. Nær Sortenstenshuset stor bøg inde på marken; vest for huset ude i stranden Sortensten (tegnet af Lundbye). Også i skoven følger man i det længste kysten forbi en kæmpehøj tilvenstre på en smuk lille bakke, indtil to andre kæmpehøje, hvorefter man følger det vestlige skovbryn lidt inde og hos »Kammerråden« beundrer Danmarks største moreltræ (et i Jylland måske større). Traktørsted. Forbi skolen og Mines-

lund, gennem Vesterskoven, der synes friskere end Forskoven, skønt forstmænd kan vise, hvorledes vinden gør den skade, indtil udskibningsstedet Havnemark, hvor den krummede strand og et lille hus set mod skov danner en køn idyl, meget blidt i linjerne. Lundbye har et kendt billede herfra, malet 1839, og han har flere gange tegnet det; motivet har været ham kært. Yderst på halvøen er der oredrev med plantning, forpjuskede tjørn og side huller, som dog nu efterhånden opdyrkes.

Tilbagevejen til Lerchenborg kan indtil Forskoven lægges langs den søndre strand med skrænter og tjørn. Sydvestligst i Forskoven fasaneri. Men at sejle tilbage til Kalundborg fra Havnemark er herligt, en tur ind ad fjorden, man ellers kun får med Århusdamperen: Refsnæs klinter og Asnæs skove, byen selv med den pragtfuldt virkende kirke og de hvide kirketårne oppe i landet.

Lerchenborg fra gården

Tersløsegård. Fot. Laurberg.

I. SYD FOR ÅMOSEN OG TISSØ.

I. STENLILLE—TERSLØSE—DIANALUND.

TOLLØSE-HØNGBANEN åbnedes 1902. Vi har før været ved Merløse station (side 83), vi står nu af ved Stenlille. Hotel, afholdsbeværtning. 1916 540 indbg.

Stenlille kirke har allerede tidlig haft et tårn, hvad man kan slutte af, at indvendig springer kampesten frem mod vest fra den oprindelige vestgavl, og af, at det nuværende tårn i sit nordvestlige hjørne har granitkvadre ligesom korets og skibets hjørner. Af de romanske kalkmalerier er bevaret en engel på korbue-væggen. Romansk er også en træskåren St. Laurentius. Alterbilledet (1861) er af Roed: Christus med barnet.

1849—63 havde Stenmagle og Stenlille (bægge opr. Stenløse) til præst Sydslesvigeren Francke, som tidlig havde fået interesse for nordisk sprog og historie og 1848 blev afskedi-

get af Slesvigholstenerne som konrektor i Flensborg. Han havde igen til kapellan fra 1858 Johs. Clausen, der sammen med Vilh. Beck ved et møde i Stenlille 1861 indtrådte i bestyrelsen for den indre mission.

Lige vest for Stenlille by på bægge sider af jærnbanen strækker sig en »ås«, en istids-flodseng, der her i egnen er stødt sammen med den store midtsælandske ås, som kommende fra Køge går nord om Haraldsted sø, langs Gyrstinge sø og videre mod nordvest; de to søer har haft afløb gennem Åmosefladen. Der er regelmæssig lagdeling i den og somme steder stenfrit ler. Både mod nordøst ad Stenmagle til, mod syd over Munke-Bjærgby og Bromme og mod nordvest nord om Niløse står åsen i forbindelse med store grus- og sandstrækninger, hvad der tyder på stærk erosion; leret er udvasket.

Sydøst på til Nordskoven og strax ved indgangen til denne tilhøjre op på Hjortebjærg (70 m.) med stillads, som imidlertid kun giver udsigt mod syd til Bjernede rundkirke og mod vestsydvest over trætoppe til Bromme plantage; vestligt Sobjærg. — Ad hovedvejen gennem skoven sydpå til Tygestrup spredtliggende by (på gården Hellestrup lidt længere i syd fødtes 1784 digteren Bredahl som søn af forpagteren) og dernæst langs den nordlige rand af Store Enemærke op på den langstrakte Saltofte bakke (54 m.). Bakken er ikke særlig høj, men ligger alligevel således, at man ser vidt ud, lige til Galø Oredrev og Østrup skov hinsides Åmosen, til Enemærket ved Ruds-Vedby, til Sobjærg og Sorøskovene.

Stednavnene med Sal har en vis højtidelighed i sig; Sal var allerede i urgermansk navnet på en høvdingehal; det forbindes ikke sjældent med -by og -tofte, der er endelser omtrent fra vikingtiden, men disse endelser kan være senere tilhægtede, og det nøgne Sal kan være meget ældre. Vort Saltofte har inde på marken tilhøjre, lige efter at man fra Tygestrupvejen er kommet ud på landevejen Holbæk—Slagelse, en kilde, som i middelalderen var helliget St. Laurentius, hvis billede vi så i Stenlille kirke; den regnedes blandt lægedomskilderne; forud pyntedes den ved St. Hansdag med blomster, og der afholdtes marked ved den. Endnu o. 1870 søgtes kilden af syge. Med det i minde, som blev udviklet om St. Laurentii kilde ved Undløse og St. Søren's kilde ved Holmstrup, kunde

man formode denne kildedyrkelse gående tilbage til hedenold, og tænker vi tillige på Salløv (Salhøje) i Københavns amt, om hvilken by en runesten siger, at der ved den fandtes en thul, dvs. en retskyndig, anset mand, kunde man tro, at gudsdyrkelse, retspleje og høvdingebo har haft med hinanden at gøre på det sted, hvor vi står. Fra en mose i Rude-Eskilstrup Lillevang men nær vejen fra Saltofte til det ældgamle Døjringe og nøjagtigt midt mellem disse byer er opgravet en siddende mandsfigur, $1\frac{1}{2}$ fod høj, med hænderne i skødet, forneden afskåret som for at kunne sættes på et fodstykke; rimeligvis et gudebillede fra slutningen af oldtiden. Ved særlig velvilje fra Nationalmusæets afdeling I offentliggøres det for første gang her.

Også Rude-Eskilstrup ligger på en svagt-skrånende bakkeø mellem store flader og ligeså Munke-Bjærgby; alle tre bakkeøer med ret ufrugtbart sand, mens fladerne har tørvejord. Munke-Bjærgby kirke har apsis, udvendig med buer, der bæres af halv-

Mandsfigur fra Rude-Eskilstrup. Fot. Nationalm.

søjler og pilastre; indvendig har apsis været prydet med en malet række af helgener. Monstranshus fra den senere middelalder. Ved kirken er der opstillet en stor sten med skålformede fordybninger, vel af religiøs betydning. Helt pænt på kirkegården og i præstens vænge der nordfor;

mod syd ses Bromme hvide kirke nær den store plantage. Helt til Bromme hørte landet i middelalderen med til Merløse herred. — I Munke-Bjærgby sogn er der hele tre stationer, foruden i kirkebyen også i Døjringe og Vedde, alle ved sidebanen til Sorø. Her er indgangen til Holbæk amt for alle, der kommer over Sorø.

Vestlig for skolen nordpå, men strax ad markvej over til Kammergave, hvilken nye gård har opslugt Tersløsegårds tilliggende. Fra det ufrugtbare sand er vi kommet ned i frugtbart stenfrit ler; men jordsmonnet stiger atter til Tersløsegård, hvis have og hvide bygninger vi har ud for os; fra bakken kan man se over hele sognet.

Vi bliver højtidelige og drages til minde Vilhelm Andersens fyndige ord:

Her var vor Holbergs herrestavn, her står hans sommerstue, her hævded han det borgernavn, som kunde bedst ham hae. Her bragte han — som i sit skrift — ubrugte kræfter under drift, fik jorden til at gøre gavn og folket til at due.

Vi tillader os også af arkitekt C. M. Smidts smukke afhandling om gården frit at afskrive: Gården ligger som en hersker tronende på bakken; den tegner sig fra alle sider med fin og kraftig silhouette og synes at være voxet sammen med bakken. Mod øst er der store grønne linde, inde i gården to høje linde på hver sin side af hovedfløjens dør. Bygningen er fordringsløs, smuk og hyggelig, vinduerne fortræffeligt anbragte. Skønnere, mere storlinjet er havesiden, hvor terrænet ligger lavere (herfra er der udsigt til Hjortebjærg). Kælderen er vist fra middelalderen, måske endog fra 14. årh.; under den søndre fløj er der fundet tilhugne kridtsten. Hovedbygningen er tidligst fra begyndelsen af 18. årh.; den er lidt senere blevet forlænget, og sidst er fløjene opførte.

Ved købekontrakt af 18. maj 1745 overdrog landsdommer Christensen til Holberg Tersløsegård med kirker og bondegods for 16000 rdl. kroner og 200 rdl. »discretion« til landsdommerens frue; desuden påtog Holberg sig at indfri en obligation på 8000 rdl. kurant. 1747 oprettede han af Tersløse og Brorup ved Slagelse baroniet. Da havde Tersløse med mølle og skov 41 tdr. 5 skpr. hartkorn, dertil tre kirketiender

med kaldsret, lig 54 tdr. 6 skpr., og 30½ tdr. hartkorn bøndergods. 1748 skænkede Holberg dette og sit øvrige gods, »som ej er indbefattet under baroniet«, Orebo og gårde i Vanløse, Eskilstrup, Tjørntved og Vedde til Sorø Akademi; »til publici nytte og for at have et monument efter min død«. I den 49. epistel fortæller Holberg, hvorfor »jeg som gammel mand haver villet besvære mig med jordegods«. »Jeg selv haver af erfaring mærket, at en af naturen slet jord, som drives af en duelig bonde, er bødre end en god, som besiddes af en slet og forsømmelig agermand, og at udi en tid af 30 år, som jeg haver haft med jordgods at bestille [som universitetskvæstor], de bedste gårde af sådan årsag ere blevne de sletteste og de sletteste igen de bedste«. Vi ser ham med utrættelig energi og flid samle sit jordegods stykke for stykke, får et indtryk af hans sparsommelighed, forstandige økonomi, arbejde for godsets fremgang, for bøndernes velfærd. Udførligt behandler han kvægpesten; han selv mistede næsten alt sit kvæg, men lader til at have taget det temmeligt let: nu kan skovene florere, frie for kvæget. I det hele havde han stor kærlighed til skoven. Hans interesse for administration og sans for bønderne ses også af de sex breve, der er bevarede fra ham til ridefogeden på Tersløse, Frederik Bjerre. Ligeledes et nylig udgivet brev fra 1740 til rentekammeret om genopbyggelsen af en gård i Blæsinge i Havrebjærg sogn: »Erklærer ieg mig at lade den bygge, beder aleene om dilation udj dette aar, eftersom ieg har taget alting an udj en delabreret tilstand . . . Mit forsætt er ellers, om Gud sparer mig liv og hilsen, at bøde paa alt, hvad som fattes, og derudj at gjøre langt meere end det, som ieg . . . er forbunden til, saa som ieg og allereede har gjort en god begyndelse.«

Om Holberg som vært på Tersløse fortæller Bolle Luxdorph, der ejede det ikke så langt borte liggende Mørup, på fransk i sin almanak for 1745. 31. mai: Denne aften red jeg med Lilienskiold til Tersløse, hvor jeg traf Holberg og overnattede. 1. juni: Jeg spiste til middag på Tersløse. 2. juni: Christensen og hans kone, Trine, Lilienschiold, Holberg, Brauer og præsten spiste til middag hos mig. — Det var i de dage, Holberg overtog gården; mere veed vi desværre ikke.

Sorø Akademi solgte efterhånden jorden og nedbrød avlsbygningerne. 1861 købtes bygningerne af fire godsejere, der var gamle Soranere, som påny i søndre fløj efter Holbergs bestemmelse indrettede et enkesæde. Da bygningen igen var kommen i forfald, tog Soranersamfundet sig af den. Martin Nyrop restaurerede gården med megen takt. Den danner nu

en selvejende institution og står som et mindesmærke for Holberg.

Fra Holbergs tid er der kun mure og vægge; i disse stuer har han færdedes; gennem den lem har han kastet brændet, han havde kløvet i gangen, ned i kælderen. I det hele taget er næsten intet, som har tilhørt Holberg, bevaret; i Nationalmusæet findes hans stokke-håndtag, her i efterligning. Man har så søgt at gøre de tomme rum hyggelige og skabe stemning ved hjælp af møbler fra Holbergs tid, ved at samle billeder af ham (Roslins maleri i Sorø kopieret af Dalsgaard) og udgaver af hans værker. Et billede i havestuen af Frederik 4. til hest menes at have tilhørt Holberg; det er ialtfald i sin tid solgt bort fra Tersløsegård; i den ene stue er frisen foroven gammel. I arbejdsværelset gemmes en i kælderen fundet kridtsten med brudstykke af en latinsk indskrift fra den tidligere middelalder. — Skomageren ved kirken viser frem. — Konditori i byen.

En anden digter, der har færdedes i Tersløse i sin tidlige ungdom, er Herman Bang, hvis fader var præst her ved sin død 1875. Selv gik han i de år på Sorø akademi. Om egenes mennesker har givet ham æmner til hans produktion, veed forf. ikke. For natursans var Herman Bang vist så temmelig blottet. — En tredje forfatter, frk. Benedicte Arnesen-Kall, boede her 1862—70; hun har bl. a. oversat Molière og udgivet sine »livserindringer«.

1233 ejedes Tersløse af Esbern Snares datter Cæcilie, gift med Anders Knudsen, kaldet Grosøn. Han hørte til hertug Abels mænd, og hans og Cæcilies svigersøn ved datteren Ingeborg var Lage Gudmundsen, som dræbte Erik Plovpenning. — Senere sad Grubbeslægten fra o. 1340 til o. 1450 ved gården, og så gennem giftermål slægten Passov; på reformationstiden ætten Bølle (Bølge). Over to medlemmer af denne familie er der smukke ligsten i Tersløse kirke. Den ene over Erik Bølle, som 1523 var med at forsvare København for Christian 2., men senere viste sig at være blandt de mest katolsksindede i rigsrådet; han døde 1562 som sidste mand af sin slægt. Den anden over hans datter Kirsten Bølle er den næststørste i Danmark, næsten sex alen høj; hun står i prægtig dragt i en rig

Tersløse Kirke: Kirsten Bølle's ligsten.

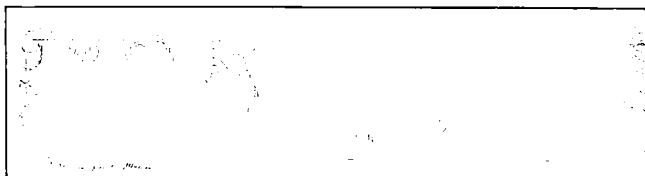
renæssance-ramme. Hendes mand var Jesper Krafse til Basnæs, der druknede i Syvårskrigen under Gotland. — Sten Brahe, der fik gården ved arv, var broder til Tyge Brahe; i 28 år var han lensmand på Kalundborg (1592—1620); han blev rigsråd og brugtes ikke lidet i udenlandske sendefærder; 1589 var han hofmester for Christian 4.s søster Anna på hendes bryllupsrejse til Norge, tilbage til Danmark og til Skotland, da hun blev gift med Jakob 6. 1593—96 var han et af de fire medlemmer af regeringsrådet i kongens umyndighedstid. Han lader til i det hele at have været en fortræffelig mand. Rigsadmiralen Henrik Bielke købte 1668 gården af Henrik Lindenov; han havde på stændermødet 1660 været blandt tilhængerne af en stærkere kongemagt, men på den anden side vedblev han at være en trofast ven af Corfitz Ulfeld og Leonora Christine; hans datter Edele Elisabeth bragte

Tersløse til sin mand, der hørte den nye adel til, generalpostdirektøren Poul Klingenberg († 1723).

Fra Tersløse er der ikke langt nordpå til Dianalund station (hotel), yndigt liggende i Dianalund Bøgeskov, som har tilhørt Holberg. Opad skoven ligger den store epileptiker-anstalt Philadelphia. Men man kan også fra Tersløse gå til Skellebjerg; smukt tilbageblik til Tersløse og Munke-Bjærgby over det flade land med perspektivisk smukt forskudte linjer. Også udsigterne til de lange skovlinjer bag hinanden er ejendommelige for Indsælands jævne egne. Fra Skellebjerg (side 228) til Ruds-Vedby eller helt til Bromølle (side 188).

Tersløsegård : Storstuen. Fot. Laurberg.

Helsingørskirke: Døbefont. Tegning. Nationalm. II.

II. SLAGELSE (HAVREBJÆRG)—HØNG—RERSØ— GØRLEV.

Endnu står tilbage at afvinde den vestlige del af Løve herred, hvad det har at byde af interessant fra naturens side, arkæologisk og kulturelt. De østlige sogne, Sæby, Ruds-Vedby, Rerslev, Skellebjærg, er naturligt tagne med på andre vandringer; de vestlige fattes endnu. Landskabeligt byder de kun lidet ved siden af amtets andre egne; men er man draget gennem adskillige jævne landskaber, kommer man til en plet, som absolut bør opsøges, Rersø; og den for hvem store frugtbare flader med sollys eller drivende skyer over er tilstrækkelige til at skabe stemning, kan også her smelte sammen med naturen; milevidt strejfer øjet frit over de grønne vidder i forsommeren og over de spættede agerruder i høstens tid. Ved solbjærgslag falder solen vestfra ind på hundreder hvide gavle og på de mange rækker af rødbrunt tøjret kvæg. Og så har man cyklen tilhjælp; eller som Topsøe har iagttaget, mange danske egne bliver først smukke, når man i vogn farer hen gennem dem; han var fra tiden før ridehjulet. Endelig er det i disse egne, at gennem jærnbanen Slagelse—Karlundborg porten til amtet findes for alle, der kommer fra Sydvestsæland eller fra hinsides Store Bælt.

Banen Slagelse—Værslev åbnedes 1898. Havrebjærg er den første station nordfor Slagelse. Nærvæd stationen en uheldig frimenighedskirke, annex til den i Høve i

Flakkebjærg herred; altertavlen, Englene ved graven, af Viggo Pedersen. Ved siden af den er den gamle tarvelige sognekirke en herlighed; den ældste del er kampestensskibet, mens tårn og kor er senere tilføjelse af mursten. Et ældre romansk tårn er måske aldrig bleven fuldført. — Ad sti og vej og strax igen sti nordpå til Blæsingebakker, en nøgen sandstrækning, hvori Bavnehøj er 63 m., meget imponerende i det flade land og med vid udsigt til højegnene øst for Tissø, til skovene ved Tølløse—Høngbanen, til Hjortebjærg i Stenlille Nordskov, til Sorøs ret lavtliggende skove med sænkningen mod Tjustrup-Bavelse sø, til skovene øst for Slagelse, denne bys spir og det meget høje land ved Slots-Bjærgby. Endelig Halsskov, Bæltet, Rersø og Asnæs. Nærmere i nordøst de fire meget tætliggende kirker, Ørslev, Solbjærg, Gerslev og Finderup (nær opad dem var der i middelalderen tilmed et kapel i Løve); bag Solbjærg den store herregård Kragerup, Enemærket ved Ruds-Vedby og Solbjærg.

I Blæsingebakker fødtes maleren Jens Vige (1864—1912), der på Høng højskole blev sig bevidst som kunstner, påvirket af læreren Jakob Harrekilde. I alvor og stemningsfylde kunde han minde om Millet. — I Ørslev var Vilh. Beck præst fra 1874 til sin død 1901. — I Kulby fødtes politikeren Lars Dinesen (1838—1916). Fra sit 19. år bestyrede han fædrenegården; med moderens minde gik han til det møde i Ruds-Vedby, hvor han første gang tog ordet og dette med en sådan virkning, at han — igen med moderens tilladelse — blev opstillet som kandidat til folketingsvalget og valgt 5. marts 1864. Dagen før han drog til København, stod han i tørvegraven til mørk aften.

Gå ned gennem bakkerne ad hulvejen, der fører til Gerslev, og ikke ad landevejen. Fra Gerslev til Finderup, hvis kirke ligger højt og smukt; den store præstegårdshave med mægtige gamle linde virker stærkt i det skovløse land. Kirken har bevaret sit romanske kor med apsis og rester af et romansk tårn, hvis østmur står til

betydelig højde, men er mod nord ligesom flere andre kirker i herredet bleven meget udvidet i den senere middelalder ved udbygninger, der nu er bragte under fælles tag. — På kirkegården højskoleforstander Anders Jørgensens gravsten; de fortræffelige bogstaver af Carl Petersen.

Man kunde tænke sig, at dr. Johan Jensen (Quitow) har haft at gøre med kirkens udvidelse; han var kannik i Roskilde og fik 1463 pavens dispensation til i flere år at beholde FINDERUP kirke, medens han studerede i udlandet. — 1715—57 var den dygtige Christoffer Reenberg præst her og provst. Han bekæmpede ivrigt pietismen, men tog sig meget af almuens undervisning.

I Solbjærg kirke er der endnu i apsis romanske kalkmalerier. 1269 boede her en mand med et rigtigt oldtidsnavn: Trugils Arnketilson, der da gav sig ind i Sorø kloster. Hans søn Ingemar var med hertug Christoffer, da denne 1294 fangede ærkebispens Jens Grand; hans søn igen Trugils sad her endnu 1339. De har hørt til slægten Drefeld, men snart derefter blev gården Billernes. Jon Nielsen Billes søn Peder antog efter sin moder navnet Lykke. Han studerede i Paris, blev 1385, kun 26 år gammel, ærkedegne i Roskilde, 1409 biskop i Ribe, 1418 ærkebisp i Lund og døde 1436. Han har været en af de mest fremtrædende danske gejstlige i middelalderen, mest dog som politiker og diplomat. Det var dronning Margretes ven, bisp Peder Jensen Lodehat, der først blev opmærksom på ham. Han underhandlede i England om prinsesse Philippas ægteskab med kong Erik, han var 1414 sammen med biskop Johan Skondelev af Slesvig den danske kirkes repræsentant på konciliet i Konstans, hvor han spillede en meget fremtrædende rolle og hævdede, at koncilierne stod over paven. Herhjemme holdt han 1425 det sidste store kirkemøde af de danske bispes; dets synodalordning var den gældende lov for den danske kirke indtil reformationen. I arv fra dronning Margrete tog han som ledetråd for den danske politik bevarelsen af unionen og Sønderjyllands tilbagevinding under kronen. — Pilegård i Solbjærg fik den ældste kendte mand af slægten Rud, Niels Jacobsen, med sin hustru, men 1358 mageskiftede han den til Sorø kloster. — I Knudstrup i Gerslev sogn boede slægten Flemming. Hr. Herman Flemming var hofmester hos Erik af Pommern, hans søn hr. Bo Flemming førte dronning Philippa fra England til Danmark, broderen Niels var Sælands landsdommer, den tredje broder

Jens Lund: Anders Jørgensens mindesten i Høng.

hr. Joachim Flemming til Knudstrup var rigsråd og lensmand på Kalundborg.

På vejen til Høng begynder Tissø at vise sig. Fra Høng går bane ud til tre sider, og byen er derved blevet til et midtpunkt i herredet, til en vis grad afløsende Ruds-Vedby men nu selv siden sukkerfabrikkens anlæg i konkurrence med Gørlev. 1916 havde Gørlev 1035 indbg. mod kun 570 i 1911, Høng i 1916 1054, Ruds-Vedby 672. Også Løve stationsby voxer stærkt: 1911 396 indbg., men 1916 726. Som Gørlev er karakteriseret ved fabrikken og Ruds-Vedby ved herregården, er Høng det ved Højskolen. Det var i augustdagene 1864, at bønder her på eg-

nen besluttede sig til at rejse en skole, selv om man ikke ligefrem kan sige, at vort nederlag i krigen var hovedårsagen til tanken. Adskillige unge havde været på højskole andensteds, Lars Dinesen således på Grundtvigs, Grundtvigianeren, rigsdagsmand Hasles søn fra Løvegård på Rødding. Den første forstander Rotwitt, der kom fra Uldum højskole ved Vejle, begyndte i Sæby med 17 elever, og først 1866 flyttede skolen til Høng, hvis sognefoged, Fynboen Dedenroth, var den, der havde mest interesse for sagen. 1872 til sin død 1915 var forstanderen Anders Jørgensen fra Fyn, der tidligere i fjorten år havde været lærer på Hindholm, og skolen i Høng kan på en måde siges at være en aflægger af denne. I skolens første 50 år har den haft 5490 elever. Jørgensens virksomhed kom efterhånden også til at omfatte havesagen og omsorgen for børn (børnehjemmet ved vejen til Kulby), hvad han kendte til fra Holsteinsminde ved Hindholm. Og han var ophavsmænd til de i så høj grad frugtbringende husmandsrejser. Fra 1914 gives udvidet undervisning ved højskolen og ved dens side er oprettet en privat børneskole og en højere almen-skole. Om Anders Jørgensens interesse for plantning bærer skolens store have og haverne rundt om ved gårde og huse vidnesbyrd — for 50 år siden var der så godt som intet havebrug. Med rette har han fået sin mindesten (af Jens Lund) midt i anlæggene: den store kampesten er ført hertil fra Grandløse ved Holbæk. — Nordpå i Høng står en anden sten (af Bentsen) for Glee-rup, som var folketingsmand for Ruds-Vedby kresen 1849—52: »Ingen stand over den anden, ingen stand under den anden; lov lige for alle«, ord af hans bekendte tale på Skydebanen 1845. Bag stenen det nette Tinghus i sen empire fra 1838, da Løve herredsting forlagdes hertil fra Løve by. Sydpå overfor banegården afholdshotel, i hvis stuer der er rester af dekorationer af Gudmund Hintze. Også et ikke-afholdshotel.

Fra Høng sønden om et ejendommeligt mosedrag over Rye til Helsing (afholdskro). Rigtigt udsyn over det vide land. Kirken er ved tilbygninger i øst og nord bleven ualmindelig stor og særlig så bred, at den indvendig har kunnet deles ved to rader piller i tre skibe. Den har vist tidligere haft to tage parallelt med hinanden, et over den nordlige række af hvælvinger og et over de to andre. Yngst er den store østlige gavl med blindinger. Kirken er restaureret af Hans Holm 1868, men med al respekt for denne udmærkede kunstner synes dekorationen af det indre ikke vellykket; den virker meget lidt middelalderlig. På prædikestolen fra 1588 har Kingo ofte stået. Mærkeligt i kirken er døbefonten, der ikke er af hjemlig kamp men af gotlandsk kalksten, sikkert udført som så megen anden skulptur i tilhuggen stand fra denne ø. Den er fra o. 1300, ottekantet med fremstillinger på siderne af St. Katarina, St. Petrus, Kristus, St. Olaf og fantasidyr; dobbelt-hovedede ørne skiller billederne fra hinanden. Gode renæssancestolestader. I våbenhuset morsomt portrætepitafium over præsten Frans Pedersen König, † 1694, og hustru.

Som præst bærer han endnu stort skæg i en ellers skægløs tid; hans hustru, med fontanger på hovedet, står i tidens modestilling; den måde, hvorpå hun bærer sine hænder, har givet anledning til en digtning om hende: hun var meget forfængelig, og da hun engang ikke i hast kunde få det ene ærme færdigt på sin kjole og udbrød, at hun vilde have det færdigt, om så fanden skulde hjælpe hende, kom strax en hånd og fuldendte i et øjeblik syningen — men armen var siden lam. Hendes mand manede sin avlskarl i jorden, da denne hvidklædt vilde skræmme ham som spøgelse; fejltagelsen oplystes forsent, og nedmaningen måtte vedblive.

I Kirke-Helsing var Thomas Kingo kapellan 1661—68 hos provsten Peder Jacobsen Worm. Her har Kingo set »solen to sig i Vestervand« hver aften, når »det mulner mod den mørke nat«, og når »mod vesten haver solen sat sin gang hen til sin vanlig nedgangs-sted«. Her grundlagde han sit ry som præst, her er vel hans åndelige person bleven modnet. Her stiftede han også bekendtskab med Sille Balkenborg,

provstens tredje kone, som efter provstens død 1669 blev hans egen første hustru, men døde allerede 1670. Hans næste kone, Johanne Lauridsdatter Lund, der var 13 år ældre end Kingo selv, kom forresten også fra Nordvestsæland, hvor hendes første mand, Kristen Pedersen, havde været forvalter på Torbenfeld og Mørkegård. I Helsingø lærte Kingo endelig at kende provstens søn af første ægteskab, magisteren og poeten Jacob Worm, senere hans bitreste fjende. — Skrås overfor kirken i et lille anlæg mindsten for en stedlig anset mand, Jørgen Larsen, død 1897. »En trofast færd, i retsinds ånd, med hjælpssom hånd, er minde værd«.

I Helsingø boede medlemmer af slægten Moltke et årh. igennem til o. 1450; derefter kom gården til Grubberne, så til Bydelsbacherne. Ligesom i Uby stod også her en kamp i tiden ved Valdemar Atterdags tronbestigelse, da han lagde særlig vind på at få Kalundborgegnen i sin hånd; bønderne lader til at have sammenrottet sig; en krønikenotits siger: 1342 blev Helsingø kirke brændt af Holstenerne, og mange bønder, som var samlede der af frygt for dem, af dem blev nogle brændt, andre slæde ihjæl; atter andre fangne.

Nærmeste by syd for Helsingø er Mullerup (kro) ude ved Bæltet, som er den Slagelse nærmest liggende havn og ejes af denne by. Som såmange andre havne og pakhusanlæg ved vore kyster blev den til i den periode i 19. årh., da Danmarks hovedudførsel bestod i korn, og denne vare, der var besværlig at transportere, i de lange tog af vognlæs kørtes til nærmeste strand. Sidst i 50erne udførtes herfra o. 30,000 tdr. korn årlig. Om ernærings- og kulturforhold i uendelig fjærnere tid, ja om den allerældste påviselige befolkning i Danmark minder de fund, som er gjorte i Mullerup mose omtrent lige øst for byen. På to holme i den fordums sø er fundet henved 30,000 affaldsstykker fra tilhugning af flintredskaber og 4—500 fuldendte redskaber. Fraværelsen af skår af lerkar og af slagstokke viser hen til en tidligere tid end selve den såkaldte ældre stenalder, og forekomsten af entandede harpuner, som ikke findes i denne, tyder på det samme. Ejendommelige er også de enæggede pilespidser. Af redskaberne var godt halvdelen spånskrabere, den ringeste form for skrabere, derimod yderst få skivespaltere; intet andet stenalderfund i Norden indeholder såmange ben- og hjortetak-sager, således øxer af hjortetak med skaftul og en øxe, dannet af den øvre ende af en uroxes mellemfodsben. Knoklerne af elg og uroxer tyder på fundets ælde; i skaldyngerne forekommer rester af elg næsten ikke og af uroxer kun sjældent. Også

bæver, vildkat og bjørn, skarv og sumpskjoldpadde har levet samtidig med Mullerupkulturen, under hvilket navn fundet er bekendt i de videnskabelige krese Europa over. Svarende til denne kultur har vi sydligere i vor verdensdel den såkaldte Magdalenien, af hvilken den er en yngre udløber. Mest bekendt er Magdalenien gennem sine ofte udmærkede fremstillinger af dyr; lerkar kender den ikke. Forud for den går svage rester af en rensdyrkultur, mens rensdyret i elg-uroxetiden havde trukket sig tilbage mod nord med den vigende is og den stigende varme. — Dybere i mosen var der gytje med dværgbirk og bævreasp og nederst lag fra den seneste istid.

Atter søndenom et langstrakt mosedrag, i hvilket der også ligesom i den førnævnte Rye mose er fundet spor af Mullerupkulturen, til Dalby, der ligger i dal mellem bakker med kæmpehøje. Fra disse, særlig fra den sydvestligste, Sandhøj (34 m.), herlig udsigt en sommereftermiddag med solen glitrende ud over havet, som nu er nært, og fremhævende hundreder af hvide gårde inde i landet; 26 kirker skal kunne tælles. Desværre er nu sukkerfabrikken i Gørlev blevet det mest fremtrædende i landskabet. Romsø ved Fyn; Refsnæs; Asnæs, Urhøj med kæmpehøjkalot, Ubby kirke, Saltofte bakke, Tissøsænkningen med Kløveshøj bagved, Slagelse, Slots-Bjærgby, Halskov, Drøsselbjærg kirkebakke, Rersø og syd for denne Musholm med sit enlige hus. Og dog er her ensomt trods bebyggelsen, man ser udover.

Endnu mere ensomt på Rersø, vi nu nærmer os langs munden af Hallebyå, som bærer det ældgamle navn Osen, dvs. munding (jfr. År[h]os, Randaros, Nidaros); først over den høje Hals, så gennem strandvoldene, -kærene og -søerne: Skifterne og Flasken. Hvor vejen kommer ned i det lave, tilhøre en langdysse. Det nye hvide kapel på Rersø med sin skrånende kirkegård og kirkegårdsmur tager sig godt ud. Vender man sig tilbage, er der også kønt: Urhøj og Dalby klint nærved og mellem dem langt ude over fladen det høje land. Tidligere var vejen ofte ufremkom-

melig for vand; selv pigerne red til kirke og jordemoder hentedes tilbest. — I kroen kan der skaffes natteleje for højst sex.

Rersø er 643 tdr. land stor. Den dannes af to højere liggende bølget-bakkede lerknuder, der bliver henholdsvis 17 og 19 m. høje, den ene med stejl klint mod Bæltet; sydvestligst er der et tredje lille højland, Skansen (10 m.). Mellem højdedragene er øen ganske lav og består dels af dynd og ler, dels af sand og grus, alt dannet i havet, men nu hævet over dette. Allerede i stenalderen har øen været beboet; jorden er overdryset med spaltere, flækker, skrabere. Her findes udmærkede dolke, øxer, både den gamle spidsnakkede og den yngre brednakkede, samt den gennemborede — og stridshammeren med skafthul*. Bopladserne fandtes på højdedragene, men skaldynger er der ingen spor efter. Tre runddytter er endnu tilbage. Fra bronze- og jernalderen er der ingen fund eller mindesmærker. — I kong Valdemars jordebog siges: Herre kongen har [personligt] tredjedelen af Rethærsø, som han har erhvervet sig. Resten er kongeleiv [kronens]. Endvidere er der gården Hals [se ovenfor], omtrent 1 l. guld. Et andet sted i jordebogen hedder øen Rethæso. Om den er opkaldt efter en person, som nogle lærde vil er tilfældet med mange øer, skal ikke her afgøres. På øen var der hus [dvs. kongens jagthus], då og rå. At øen var skovklædt langt længere ned i tiden siger dronning Margretes privilegium, der gav øboerne fri for kornlandgilde og pengetiende, fordi landet var da for skovs og krats skyld ikke tjænligt til andet end fægang og fiskefang. Christian 1.s privilegium fra 1454 udtaler: Den armod, tunge og anfald, som vore fattige vordnede på Rersø anliggende ere . . . desårsag ere de undt at blive ved deres gamle redsle og afgift, årlig $\frac{1}{2}$ td. smør af de to køer, som de have til gårdholdspendinge og tov skilling grot til dagsværks pendinge og hverdere slå en dag på Ornummen- engen. Ornum betyder en særmark, ikke tilhørende by-fælleskabet, her liggende noget indenfor Hallebyåens os. Fra kronen gik Rersø efter enevældens indførelse over til den tinnævnte Henrik Müller. Senere blev Niels Christensen Wulff ejer; hans livsgang er som så mange driftige folks i den tid: 1703 ridefoged på Sæbygård, 1707 forpagter af Ågård og ejer af Rersø samt herredsfoged i Arts og Løve herreder. Som sådan boede han på Helsingegård. 1801 købte bymændene øen til selveje for 12.936 rdl., St. Hansaften, da båløne lyste fra bakkerne.

Af processer fra sidst i 17. årh. kan man se, at først o. 1650 begyndte landbruget at betyde mere for Rersøboerne end fiskeriet; præst og herremænd krævede tiende. Det lader til, at de uafbrudt gennem 100 år dyrkede een vang, for så at hegne en ny vang til sæden. Da jorden var så forskellig, da højvandet gik ind over de lave marker og fersk vand kun fandtes enkelte steder, ansås længe fællesskabet for nødvendigt. Først 1822 udskiftedes den halve ø. Endnu har hver gård sin jord på syv steder; der er fra gammel tid 17 gårde. Men foruden at være en bondeby er Rersø endnu et fiskerleje, et af de ganske få i Nordvestsæland.

Nu er øen hel nøgen; ikke et eneste hus er flyttet ud, og de smukke bakkeformer kommer derfor så fortræffeligt til deres ret. I tidlige sommermorgenerns lave sollys kan der hvile en vestjydsk stemning over landet; det grønne chatterende fra sort til gult; det græssende kvæg, der rigtignok er rødt og ikke sortbroget; måger, viber og lærker. Man følger vejen sønderud til Skalagerbakke og vejene vesterud til klinten. — Som øen er ensom, er byen gammeldags. Med ganske lidt god vilje kan man tænke sig den som Jeppe på Bjærgets by; små, smalle, lave huse med spidse gavle og lerklinede vægge, tæt sammenbyggede, ikke just pyntelige men hvad man kalder maleriske. Når kvæget aften og morgen drives gennem byen, forstærkes indtrykket af det gammeldags. Kunstnere har opdaget den; Thorvald Niss, Brasen, Schlichtkrull har malet herude. Nyt er næsten kun kapellet, tegnet af Valdemar Koch, efter hans død fuldført af Søren Lemche. Øen og dens befolkning er både historisk, folkepsykologisk og digterisk behandlet af Thorkild Gravlund.

På tilbagevejen kan det være rart at have cykle, ti tueren til nærmeste station er ikke sådan morsom. Det er Gørlev, som nås over Vinde-Helsingø og derfra ad kirkestien over mosen; den fører til vejen fra Kirke-Helsingø. I Gørlev den store Sukkerfabrik, grundlagt 1913; verdenskrigen hjalp den ud over fødselsveerne. I valgmenighedskirken af samme uheldige arkitekt som frimenighedskir-

ken i Havrebjærg er altertavlen af Joachim Skovgaard: den gode hyrde, der stiger ned til lammet. Den er skænket af Fynboen, gårdmand Jacob Jacobsen, Havrebjærg. Apotek, gæstgiveri, afholdsbeværtning, konditori. Nord for Gørlev ses den store, men ret moderne herregård Ågård. Parken vest for gården tegner sig så tydeligt i afstand, fordi den ligger over en istids-flodseng, en meget udpræget »ås«.

Forud for den grundtvigske vækkelse i Vestsælland gik en mere pietistisk, blandt hvis talsmænd kan nævnes Østrup, 1830—33 præst i Bakkendrup—Gørlev. Selv fra Fyn kom tilhørere til hans prædikener; de sejlede fra Kerteminde til Rersø og gik derfra den ikke korte vej til Gørlev. Østrups virksomhed fortsattes af degnen Ole Jensen i Sæby, der holdt gudelige møder, mod hvilke præst, provst, herredsfoged, biskop, ja selve det danske kancelli skred ind; efterhånden kom han i berøring med de grundtvigske krese. I fyrreerne dannede han en foredragsforening, som vistnok var den første i Holbæk amt; også herremanden på Falkenhøj kom til møderne.

Fra den tid, da stenalders-menneskene ude på Rersø til-dannede deres kiler, eller den endnu ældre, da folkene ved Mullerup mose end ikke kendte pottemagerkunsten, og til vor tid, da sukkerfabrikken bruger de moderneste tekniske hjælpemidler, udfundne i de kløgtigste hjærner, er der forløbet mindst 6000 år. Mellem den tid, da menneskene gysende krøb sammen ved hinandens side om bålet, når de hørte vilddyrene tude i skoven, og da de i overtroisk frygt skælvede for naturkræfterne og ængstedes i drømme af de afdødes ånder — og nutiden, da ungdommen samles på højskolerne, drevet af trang til kundskab og dannelse, da manddommen er virksom i såmange økonomiske sammenslutninger og da både unge og gamle i kirken bøjer sig for en gud, hvis lære fortolkes med inderlig følelse i Joachim Skovgaards kunst, er der det samme spænd af år. Men fra den istid, da åsen i Ågårds skov blev til, da ikke en plante endnu havde

fæstet rod på sælandsk grund, og til den dag, vi færdes herude i et land, som bugner af gylden sæd og friskgrønne roer, er der gået et langt større tidsrum. Nu forfatteren står ved afslutningen på sit arbejde, bliver det ham rigtig klart, hvor vanskelig hans opgave har været: at samle spredte træk fra alle disse tider til en enhed — omtrent at ligne med at skabe en verden i en nøddeskal — og hvor mangelfuldt han har klaret den. Han trøster sig ved tanken om, at de, der bruger hans værk ude i naturen eller hver i sit hjem, med deres fantasi og tænkning, undertiden også med deres følelse vil hjælpe ham til levende i bevidstheden at fremmane helhedsindtrykket af fortid og nutid og disses ubrydelige sammenhæng.

Lorenz Jørgensen: Fra et epitaf i Holbæk kirke. Fot. Nationalm. II.

RETTELSER OG TILFØJELSER.

- S. 10 linje 4: nordost læs nordvest.
- S. 46 linje 5 franeden: Rørby læs Rørvig.
- S. 53 linje 12: i 1343 læs senere samme år.
- S. 65 linje 5: Det er Joachim Skovgaard, som har modelleret Grundtvig. linje 7: Også kunstneren Johs. Kragh står højskolen nær.
- S. 78 nederst: Det er i Uggerløse ved Kalundborg, at mindesmærket for Anton Nielsen er.
- S. 87 linje 13: Peder læs Axel.
- S. 129 linje 10 franeden og 160 linje 4 fra neden: Wittinghoff læs Vittinghof.
- S. 187 linje 1: Kløverhøj læs Kløveshøj.
- S. 188 linje 10 franeden: tilvenstre læs tilhøjre.
- S. 212: Da vi på denne tur er i nærheden af Vesterbygård, burde det været nævnt, at til denne gårds ejere har hørt Henrik Hielmstjerne, der overtog den efter faderen 1745 og døde 1780. Han var en af tidens ivrigste bogsamlere: »den Hielmstjerne-Rosencroneske bogsamling« udgør nu en afdeling af det Kgl. bibliothek og er uvurderlig ved sin rigdom på ældre dansk litteratur. 1843 købtes gården af Chr. Andr. Fonnesbech, der snart blev en af de ledende i amtsrådet og i amtets økonomiske selskab og derigennem kom ind i politiken. 1858—72 var han folketingsmand for Slagelse, 1874 til sin død 1880 medlem af landstinget; fra 1865 var han finansminister og 1874—75 regeringens leder. Som sådan gik han af, da konflikten mellem de to ting blev uløselig, og afløstes af Estrup. Han havde alle dage været moderationsens mand, og han havde billigt, at folketinget skulde have mest at sige over finansloven.
- S. 215 linje 6 franeden: fire engle læs evangelistmærkerne.
- S. 219 linje 5: Thiele læs Thiele inde i kirken.
- S. 254 linje 5 franeden: fra Manghoje, læs, vi fulgte fra Skamlebæks kløften.
- S. 258: Grevinge sogns bønder havde før bondereformernes tid selv alle tiender enten i fæste eller akkord, og de gjorde intet hoveri. »Ingen bønder i Sælands land har andensteds slig frihed, ikke engang de

andre kongens bønder i Odsherred. 1726 var tilstanden hos 56 bønder god, hos 7 lovlig, 6 temmelig, 3 middelmådig, 2 mådelig og 6 slet.

- S. 260: Ringshøj ved Herrestrup har en dysse, hvoraf en afstøbning findes i Nationalmuseets gård. — Herrestrup skole endnu en af Christian 6's.
- S. 281: Hvor Grundtvigs mødrene slægt omtales, burde være nævnt, at 1728 blev Niels Bang, en fortræffelig mand, forvalter på kronens gods i Odsherred. Forvalterens bolig var på Egebjerggård, og under denne kunde være skildret Odsherreds interessante godshistorie.
- S. 301 linje 4 franedet: Højbyforeningen talte 1916 214 medlemmer.
- S. 353 Under Alleshage: På Kaldredgården inde mod syd fødtes 1826 sprogforskeren Folmer Dyrland († 1917), der frivillig gik med i 1848 og udmærkede sig ved Isted. Siden blev han den bedste kender af det sælandske folkemål.
- S. 363 linje 10: Blandt Kysthospitalets børn har maleren Irminger søgt motiver.
- S. 365 forneden: Blandt træer i Lerchenborg have kan endvidere mærkes trompettræ (meget store blade), *Paulownia imperialis* fra Japan (ligeledes meget store blade) rødblomstrende kastanie fra Nordamerika, nordamerikansk lind med meget store, og en sydevropæisk lind med indskårne blade. Meget stor eg fra Vestasien med siddende blomster; flere store uægte akasier (robinier) stort exemplar af krybende tax.

I. STEDFORTEGNELSE.

- Abildøre 66, 259, 285.
Aggebo 210.
Aggersvold 89, 130, 154, 156.
Agnø 9, 36, 41, 44, 52, 203, 205,
211, 367.
Alleshage 53, 351, 353.
Alkestrup (Følleslev) 217, 355.
Alkestrup (Tølløse) 74.
Amtsplantagen 288.
Annehjærggd. (og skov) 245, 266,
268, 276, 280, 297.
Antoinettesminde 184.
Arnakke (Svinninge) 114.
Arnakke (Ågerup) 112—14.
Asmindrup (Merlose hrd.) 32, 39,
60, 73, 79, 124, 361.
Asmindrup (Odshrd.) 41, 45, 55,
118, 266, 306.
Asnæs (Arts hrd.) 5, 34, 364—68.
Asnæs (Ods hrd.) 17, 41, 44, 46, 47,
55, 231, 33, 249, 251, 257 - 59, 263,
306, 309.
Asserholm 85.
Astrup 31, 191, 209, 367.
Atterup 259.
Avdebo 136, 257.
Axelholm (og Bavnehøj) 187, 189,
191, 198 f, 202.
Bakkendrup 32, 37, 40, 48, 387.
Bassebjærg 154, 156, 357.
Bavnehjærg (Ulvig) 174.
Bavnehjærg (Refsnæs) 359 f.
Bavnehøj (Tusenæs) 140.
Bendebo 21, 189.
Billerup 137.
Birkenæs 189, 191, 199, 201.
Birkholm se Løvenborg.
Birkingegård 20, 25, 51, 58, 238,
341, 345, 358, 367.
Bjerreso 33, 239, 355.
Munke-Bjærgby 8 f, 29, 36, 40, 44,
61, 150, 176, 238, 370—72.
Stigs-Bjærgby (og gård) 29, 32, 41,
49, 52, 60, 135, 140, 149—51,
160, 180, 185.
Bjærg 29, 53.
Bjærgsted (og bakker, skov) 10, 30,
36, 44, 48, 203, 206, 209.
Bjørnstrup 357 f.
Blæsinge (bakker) 373, 378.
Blåler 362.
Bognæs 136, 139.
Bonderup 51, 80 f, 113, 172.
Borgbjærg (Sejrø) 20.
Borgebjærg (Asnæs) 257.
Borren (Borrevang) 306.
Borup (Søndersted) 128.
Bramsnæs Vig 4, 5, 11, 67, 84, 110,
112.
Bredevang 200.
Bregninge (og å) 10, 25, 30, 34, 36,
41, 44, 47, 217, 281.
Bretved 111—13.
Brofelde (og skov) 30, 39, 67, 73,
77 f, 80, 132.

- Brokøb 189.
 Bromme (pg plantage) 9, 24, 28, 36, 40, 176, 370.
 Bromølle 153, 172, 183, 188—91, 200, 203 f, 213, 224, 229 f, 376.
 Broskov 86.
 Brydebjærg skov 246.
 Brændeløkke 183, 187 f.
 Brændeshøj 250, 252 ff.
 Brændholt 30, 73.
 Brændt 266.
 Brændtebjærg 289.
 Bråde 52, 285.
 Buerup 214.
 Bukkerup 90 f.
 Buskysminde 20, 213.
 Butterup 40, 123 f, 128, 145.
 Bøgebjærg (Hagedst) 143.
 Bøgebjærg (Rerslev) 22, 225.
 Bøgebjærg (Ubberup) 347.
 Bostrup 37, 216.
 Bålbjærg 265.

 Dalby 29, 384.
 Daverup 53, 207, 367.
 Dejligheden (Bramsnæs Vig) 3, 65, 112.
 Dejligheden (Tissø) 214.
 Delhoved 199, 201 f.
 Dianalund 376.
 Dishjærg 253.
 Dortheaslyst 134, 158, 161.
 Dragerup (og skov) 14, 30, 32, 106, 110—113.
 Dragsholm 13, 49, 53—55, 57, 62, 140, 162, 172, 193, 201, 221, 223, 239—47, 249, 256.
 Drusebjærg 145.
 Drøsselbjærg 17, 37, 41 f, 44, 49, 216, 227.
 Drøsselholm 293.
 Dutterhoje 7 f, 250, 263.
 Dybesø 287 f.
 Dyrehaven (Lerchenborg) 367,
- Dysselodden 16, 343.
 Døjringe 26, 83, 371.
 Donnerup 31, 183, 187—89, 191.

 Ebbeløkke 300.
 Ebberup (Soderup) 32.
 Ebberup (Ågerup) 114.
 Egebjærg (og gård) 7, 31, 34, 41, 44, 47, 142, 281—83.
 Egemark 217, 245, 355 f.
 Ejlestrup 32.
 Ellede 17, 358.
 Ellemosehøj 296.
 Ellinge (Odshrd., gård, plantage, Lyng) 4, 25, 37, 127, 245, 280, 302, 306 8.
 Ellinge se Løvenborg.
 Elverdamså 11, 67, 83—86, 90.
 Enemarket 226.
 Engelstrup 20, 259.
 Eriksholm (og skov) 30, 59, 68, 85, 89, 110 f, 113 f, 141.
 Eskilstrup (Odshrd.) 265, 279.
 Kirke-Eskilstrup 40 f, 48, 83.
 Rude-Eskilstrup 32, 371, 373.
 Esterhøj 251.

 Falkenhøj 213, 216, 387.
 Favrbo 356.
 Finderup 34 f, 39 f, 47, 216, 378 f.
 Fledskov 39, 73, 77, 80.
 Flinterup 37.
 Forsinge 25.
 Forskoven 364 f, 367 f.
 Frenderup 16, 258, 260.
 Frenved 214.
 Frihave 229.
 Friheden (Bjærgby) 7, 135 f, 152.
 Friheden (Kongsdal) 167, 171.
 Frihedslund 17, 213 f, 216.
 Fristrup mølle 84.
 Fruerlund 240.
 Fruerskov 74.
 Frydendal 36, 44, 180 f

- Lille Fuglede 32, 48.
 Følleslev 26, 34, 36, 41, 168, 353, 355.
 Fårevejle 41, 44 f, 47, 62, 237, 248 f,
 256.
 Gadekærshøj 254.
 Galø Oredrev 73, 77.
 Gedebjærg 144, 149.
 Gelstrup 52, 283.
 Gerrebjærg 186.
 Gerslev 34, 47, 216, 378.
 Giseløre 11, 333.
 Gislinge 4, 25, 32, 127, 148.
 Griben 299.
 Grandløse 27, 30, 40, 124, 175, 381.
 Grevinge (og skov) 17, 31, 34, 37,
 41, 47, 60, 250, 258—63, 280, 285.
 Grydemølle 203 f.
 Grønnebjerggård 79.
 Grønnehave 269, 274, 280.
 Grøntved Oredrev 4, 8, 67, 72 f, 157 f.
 Gudmanstrup 31, 156.
 Gudmindrup 32.
 Gundestrup 16, 259.
 Gurede 137.
 Gyrstinge (og sø) 49, 83.
 Gorlev 39, 47, 62, 216 f, 380, 386 f.
 Gåsetofte 349, 358.
 Hagendrup 18, 32.
 Hagedest 24, 40, 44 f, 47, 50, 52,
 58, 113, 141—43, 170.
 Hallesby (og å) 11, 14, 15, 21, 29,
 191, 214.
 Hallenslev 32, 40, 47, 216.
 Hals 384 f.
 Hammershus 63, 83.
 Hankehøj 239 f, 355.
 Havnepark 364, 368.
 Havnsø 11, 21, 154, 353 f, 356.
 Havrebjærg 39, 41, 47, 227, 377.
 Hedvigslyst 365, 367.
 Helledede Klint 359 - 61.
 Helledede Skov 162 f.
 Hellestrup (Flinterup) 370.
 Hellestrup (Merløse) 32.
 Kirke-Helsinge (og gård, mose) 13,
 17, 41 f, 44, 47, 60, 216, 219,
 382 f, 385 f.
 Vinde-Helsinge 386.
 Herrestrup (Grevinge) 20, 259 f.
 Herrestrup (Skellebjerg) 228.
 Herslev 35.
 Hesle mølle 84.
 Hesselbjerg 227, 229.
 Hjembæk 33, 39, 45, 154, 156, 356.
 Hjortebjærg (Skamstrup) 187.
 Hjortebjærg (Stenille) 370.
 Holbæk 42 f, 49, 51, 54 f, 60, 79, 92 —
 110, 113, 136, 139, 150 f, 220, 270,
 284, 312, 324, 356.
 Holbæk Ladegård 17, 20, 89, 113, 160.
 Holløse 30.
 Holmstrup (Skippinge hrd.) 31 f,
 36, 41 f, 44 ff, 48, 153, 189, 191 — 198,
 203, 345.
 Holmstrup (Odshrd.) 295, 300.
 Holte 258.
 Horsehøj 278.
 Hovvig 273.
 Hyldebjærg 72, 77.
 Hyldehøj 16
 Hyrehoj 255.
 Højbjærg (Agnso) 211, 339.
 Højbjærg (Bonderup) 80.
 Højbjærg (Jyderup) 183.
 Højbjærg (Sondersted) 163.
 Lille Højbjærg 182.
 Højby 17, 29, 31, 33, 41 f, 44 f, 47,
 119, 270, 300, 302—9.
 Højebrente 361.
 Højholt 73.
 Højsande 11, 285 f.
 Hølsbjærg 74.
 Hong 17, 25, 35, 62, 64, 217, 378,
 380—81.
 Høsehals 14.
 Hønsinge 25, 37, 308.

- Horby (gård, færgegård, skov) 25,
 28, 33, 40, 44, 47, 50 f, 136 f,
 139—41, 148, 169, 284.
 Hørdal 183, 188.
 Hørve 24, 31 f, 36, 41, 233, 355.
 Høve (og bakker, skov, strand,
 stræde) 4, 7 f, 66, 238, 250 52,
 259, 280, 306, 308 f.
 Igelso 30, 73, 79, 175.
 Illerup 349
 Isby 286.
 Istebjærg 53, 349.
 Isøre 48, 290—92.
 Norre Jernløse, 30, 33, 39 f, 42, 47,
 121 23.
 Sønder (Øster) Jernløse 21, 30, 33,
 40, 47, 49, 73, 159 62.
 Jerslev 33, 154, 339.
 Jonstrup 32.
 Jorløse 28, 32, 36 f, 53, 203.
 Jyderup (og skov, Odshrd.) 265, 280,
 308,
 Jyderup (Tuse hrd.) 8, 31, 136, 153 f,
 155 f, 158, 182, 187, 199, 211, 355,
 357.
 Kagerup 163.
 Kajemose 189.
 Kallerup 53.
 Kalundborg 7, 10, 36, 43 f, 49,
 52—54, 57, 65, 150 f, 154, 179,
 191, 220, 270, 310—38, 342, 348 f,
 352, 357, 363 f, 375, 380.
 Kalundborg Ladegård 62, 313, 328,
 348, 358, 367.
 Kammergave 372.
 Karlsøre se Lerchenfeld.
 Katrinebjærg Huse 187.
 Katrup 16, 172, 189, 200 f, 213 f.
 Kelleklinte 20, 50, 212, 339.
 Kelstrup 13, 258, 263, 265.
 Kighøj 109.
 Kildemose 172—74.
 Kirkebjærg 144, 149.
 Kisserup 284.
 Klint (og sø) 10, 14, 294.
 Kløveshøj 214, 225.
 Knabstrup 5, 49, 51, 58 f, 63, 129,
 132, 153, 157—61, 172, 185.
 Knarbo Klint 255.
 Knolden 356.
 Knudstrup 37, 216, 379.
 Knøsen 7, 157, 186 f, 189.
 Kolbjærg 137.
 Kollekolle 264.
 Kolås skov 247 f.
 Kongens Møller 203—4.
 Kongenshøj 343.
 Kongsdal 5, 49, 51, 56, 58 f, 89,
 140, 159, 167—72, 174, 180.
 Kongsted 31, 36.
 Kongstrup (Refsnæs) 18, 357, 359,
 362.
 Kongstrup (Ågerup) 114.
 Kongsøre 52, 280, 284.
 Konradineslyst 213, 229.
 Korshavn 349.
 Korsvej 16, 342.
 Korup (og skov) 37, 247, 253—55.
 Kragerup 34, 50 f, 58, 213, 220,
 227 f.
 Krageskov 34.
 Kragevig 34.
 Krænkerup 37.
 Kulby 16, 35, 378.
 Kullebjærg (Vinskoven) 184.
 Kullebjærg (Skellebjærg) 226, 229.
 Kundby 7 f, 29, 33, 41, 43, 45, 47,
 59, 61, 134 f, 145—49, 166, 193.
 Kvandløse 30, 33, 41, 45, 47, 73,
 79, 238.
 Kvarmløse 21, 30, 84.
 Kyringe 26, 83.
 Kysthospitalet 363.
 Kærby 11, 29, 345 f.
 Lammefjord 4, 10, 240, 245, 257, 259.

- Langbjærg (Jyderup) 182.
 Langebjærg (Tusenæs) 137.
 Langerød 168.
 Langåsen 198.
 Ledshjærg 171 – 73, 175.
 Lejrbjærgskov 256.
 Lerchenborg 21, 34, 50, 53, 56 f,
 349, 364 – 68
 Lerchenfeld 10, 52, 348 f.
 Lilleø 14, 172.
 Lindelbjærg (Jyderup) 183.
 Lindelbjærg (Sørslev) 16, 356.
 Lindholt 187.
 Linderup 37.
 Listrup Banke 361.
 Lodskov 134.
 Lumbsås (og bakker) 7, 10, 21, 52,
 295 f, 300 f.
 Lundebyhøj 144, 149.
 Lunderød 30, 73.
 Lundsbakke 78.
 Luntebyhøj 250, 262.
 Lysthøj 342.
 Læsøholm 32, 36, 48.
 Løgtved (Sæby) 214.
 Løgtved (Viskinge) 53.
 Løjes mølle 230.
 Løserup 138.
 Løve (og gård) 20, 52, 62, 216,
 230, 378, 380 f.
 Løvenborg (og enge) 12, 25, 48 f,
 51, 53 f, 70, 123, 127 - 35, 140,
 158, 160 f, 168, 172.
 Maglehøj (Asnæs) 8, 251.
 Maglehøj (Fårevejle) 254.
 Maglehøj (Kalundborg) 18.
 Maglesø 73, 75 f,
 Magleø 14, 172.
 Manghøje 254.
 Ma(n)gløbærg 277.
 Mantzhøj 279 – 81.
 Markeslev 22, 26, 94, 139.
 Marsvinsholme 112.
 Marup 84.
 Melby (og gård) 10, 16, 34, 345,
 364, 367.
 Store Merløse (og gård) 30, 33, 80,
 83, 175, 369.
 Tveje-Merløse 10, 27, 30, 39 - 42,
 45, 48 f, 55, 79, 103, 107, 115 – 22,
 168, 175.
 Mineslyst 367.
 Mogensbanke 344.
 Mogenstrup 32.
 Mosby 276.
 Mosemark 53
 Mulen 349, 352.
 Mullerup (og mose) 13, 37, 324,
 332, 383 f.
 Munkholm 15, 111 f.
 Mørkegård 89, 179 f, 383.
 Mørkemosebjærg 72 f, 75, 78 f, 225.
 Mørkøv 24, 41, 48, 135, 152 f, 182,
 187.
 Møsten 183, 187.
 Mårsø 24, 123, 126, 136.
 .
 Nakke 31, 288 f.
 Nexelø 351, 354 f
 Niløse 27, 36, 41, 48, 175, 370.
 Nordenhøj 346.
 Nordskov 370.
 Nostrup 362.
 Nyby 29.
 Nygård 293.
 Nykro 79.
 Nykøbing (og Lyng, Nordstrand)
 4, 10 f, 33, 42, 66, 150, 266,
 268 74, 283, 285 f, 293, 306.
 Nykøbing Sindssygeanstalt 274-76.
 Nyrup 16, 32.
 Nyrup (Højby) 21, 293
 Nyrup (Raklev) 359, 362.
 Nyrupgård 86, 89.
 Nyrupskov 73, 77.
 Næsgården 245, 255 f
 Næsseholm 293, 306.

- Næsskov 255.
 Nøkkentved 30.
 Nørager 172, 191, 213 f, 219, 226, 238.
 Nørreskov 185.
 Nørrevang 289.
 Odby, Odden (og Overby) 10 f, 13, 31, 41, 65, 296—99.
 Odstrup 258, 260 f.
 Olstrup 32.
 Onshøj 346.
 Ordrup og Næs (Fårvejele) 32, 245, 253—55.
 Ordrup (Tostrup) 83.
 Grubbe-Ordrup 37, 50, 86 f.
 Orebjærg 176, 187.
 Orebo 373.
 Orelund 176, 181, 187.
 Orhøje 255 f.
 Ormshøj 16, 345.
 Osen, 384.
 Ougtvad 213 f.
- Philadelphia 376.
 Pilegård 50, 379.
 Pindalskro 20, 309.
 Prejlerup 13, 258, 261.
- Rangle mølle 198, 200, 203.
 Ravnemose 13.
 Ravnshjærg 263.
 Ravnsholms bakke 262.
 Raklev 17, 36, 41, 44, 47, 358, 363.
 Refsnæs 4, 9, 17, 30, 41, 52, 60, 63, 66, 332, 357—64.
 Refsnæsgården 358, 360.
 Rejstrup (Holmstrup) 31, 189, 191, 201—3, 209.
 Rejstrup (N. Jernløse) 123, 127 f.
 Rerslev 16 f, 33, 44, 47, 213, 216, 224 f, 377.
 Rersø 11, 52, 377, 384—87.
 Ringholm 14, 273.
 Ris 29, 254.
- Rishjærg 227.
 Rugskov 34, 213.
 Rugtved 16, 53.
 Rummet 39, 73, 76 f.
 Rumperup 18, 21, 168.
 Rullehøj 359.
 Rye 18, 382, 384.
 Rynkevang 24, 238.
 Rævchøj 18.
 Rødegård 246.
 Rødestensore 52, 175 f.
 Rørby 29, 39, 41, 45, 47, 53, 61, 166, 344—46.
 Rørvig (by, kirke) 4, 11, 31, 33, 41, 46, 48, 55, 64 f, 285—92.
 Rørvig Strandhotel 285—89.
- Saltbæk (og vig) 10, 348—52, 358.
 Saltofte (Stenlille) 8, 29, 370.
 Saltofte (Ubby) 29, 37, 50, 154, 211 f, 339, 343.
 Sandby 29, 135, 144.
 Sandhøj 384.
 Sandlynggård 21, 172.
 Sasserup 32, 121.
 Sejro 14, 21, 47, 281, 349—51, 355.
 Sejstrup 265.
 Selchausdal 31, 191, 213 f.
 Severinsminde 125.
 Sexhøjgård 302.
 Sibberup 169.
 Sidinge (og fjord) 10, 37, 261, 265.
 Simenfeld 30, 32, 158, 174, 178, 181, 191.
 Skambæk mølle 362.
 Skamlebæk mølle 253.
 Skamstrup 17, 41, 44 f, 47, 64, 154, 157, 180, 185 ff, 189.
 Skarridsø 4, 10, 64 f, 154, 187, 199, 202, 207.
 Skarridsholm 49, 51, 53, 140, 153 f, 209—11.
 Skellebjærg 35 f, 40, 48, 154, 216, 227 f, 376 f.

- Skellingsted 31, 172, 176, 185.
 Skimmede 30, 73.
 Skippinge 17, 37, 356.
 Skomagerkro 88.
 Skredbjærg 289.
 Skæreby bakke 270, 273.
 Smidsbjærg 250, 262.
 Smidstrup 83.
 Snarebanke 217.
 Sneglehøj 88.
 Sneglerup 263.
 Snertinge 25, 154, 356.
 Sobjærg 226 f, 229.
 Soderup 33, 40 f, 47, 90.
 Sofieholm 77.
 Solbjærg 34, 40, 48, 50, 216, 227, 379.
 Solås 296.
 Sonnerup (og skov, Højby) 11, 32, 280, 294 f, 300.
 Sonnerup (Københavns amt) 71, 87.
 Sortensthuset 364, 367.
 Starreklinte 33, 355.
 Stedstrupbjærg 83, 225.
 Stenhus 106.
 Stenmagle 36, 45, 48, 175 f, 369 f.
 Stenlille 9, 39, 48, 175, 369 f.
 Stenrand 191, 206, 211, 367.
 Stensbjærg 158, 163.
 Stenstrup 301.
 Stokkebjærg (og skov, Egebjærg.) 280, 283.
 Stokkebjærg (Hjembæk) 13, 356.
 Stradebro 120.
 Stridsmølle 203 f.
 Stubberup (og skov) 31 f, 37, 246, 248, 254, 256.
 Stårup 268 f.
 Svallerup 41, 44, 47, 119.
 Svebølle 9, 153, 205, 211 f, 339.
 Svebøllegavn 212.
 Svenstrup Hestehave 265.
 Svinninge (Odshrd.) 25, 37, 127, 267 f, 306, 308.
 Svinninge (og Vejle, Tuse hrd.) 4, 25, 41, 62, 127, 148, 154 f, 172, 245.
 Syvendeskov 73, 128, 168.
 Sæby (og gård) 29, 33, 35, 37, 40, 44 f, 47, 49, 61, 154, 201, 203, 213—17, 221, 226, 245, 377, 381, 385, 387.
 Sælunds Rev 297.
 Særslev 26, 33, 36, 39, 41, 50, 128, 356.
 Søbjærg 225.
 Søgård 71.
 Somølle 84.
 Søndersted 30, 41, 48, 56, 73, 157, 165, 171, 176.
 Sønderød 31, 226, 230.
 Sørninge 25, 38, 184, 189, 209.
 Sostrup 121, 160.
 Taderød 84, 90.
 Teglværksgården 355.
 Tempelhuse 114.
 Tempelkrog 112.
 Tengslemark 11, 14.
 Tersløse 8, 27, 44, 50 f, 58, 154, 175, 221, 372—76.
 Thorslunde 28, 146.
 Timeglasklint 362.
 Tinghulen 306.
 Tinghøj (Ubby) 343.
 Tinghøj (Vallekilde) 233, 355.
 Tissø 13, 20, 190, 217, 220.
 Tjebberup 110.
 Tjørnede 73 f, 77.
 Tjørnelunde 35.
 Tjørntved 373.
 Toftensbjærg 356.
 Toftholm 152.
 Tolsager 258.
 Torbenfeld 5, 30 f, 49, 51, 54, 58 f, 150 f, 158 f, 162, 169 f, 172, 174, 177—82, 184 f, 187, 383.
 Tornved 136, 189.
 Torup (Eriksholm) 112—14, 162.

- Torup (Nykøbing) 270.
 Tostrup 33, 45, 47, 82.
 Troldbakke 281.
 Troldebjærg 269, 293, 306.
 Troldestuer 16, 301.
 Trundholm 12, 18, 308 f.
 Trustrupskov 204 f.
 Tryggerød 39, 73, 76.
 Trønninge 10, 25, 120, 127, 145.
 Tuse 17, 24, 32, 44 f, 48, 53, 55, 118, 123, 125 f.
 Tvedekrø 148
 Tveden 30.
 Tygestrup (Undløse) se Kongsdal.
 Tygestrup (Flinterup) 370.
 Tysingen 12, 73.
 Tystrup (Tygestrup) 16, 37.
 Tølløse 30, 33, 40, 47, 54, 56, 67 - 69, 70—74, 77, 79, 84, 90, 113, 128 f, 140, 166, 175.
 Tømmerup (Arts hrd.) 39, 47, 348.
 Tømmerup (Merløse hrd.) 168, 173, 178.
- Ubberup (og gård, Tømmerup) 60, 62, 64 f, 238, 345—47.
 Ubberup (Uggerløse) 80.
 Ubby 7, 10, 16 f, 41 f, 44, 47, 60, 140, 212, 339—43.
 Udby 33, 40, 47, 55, 68, 137 f, 140.
 Uggerløse (Arts hrd.) 17, 28, 343 f.
 Uggerløse (Merløse hrd.) 30, 40, 42, 48, 73, 78, 80, 91, 172.
 Uglerup (Sæby) 214, 226.
 Uglerup (Tusenæs) 50, 137 f, 140.
 Ulkerup skov 278, 280 f, 284.
 Ulkestrup 168, 173 f.
 Ulshøj 363.
 Ulstrup (Bakkendrup) 37.
 Ulstrup (Grevinge) 258.
 Ulstrup (Refsnæs) 357 f, 360 62.
 Ulvig 28, 169, 174—76, 182.
- Undløse 33, 41, 49, 56, 60, 62, 65, 73, 163 66, 168—175.
 Vallekilde 24, 31, 33, 36, 40, 42, 47, 60, 62—65, 234 - 39.
 Vallenderød 30, 73 f, 77.
 Vandfaldsmøller 226.
 Vanløse 30, 373.
 Ruds-Vedby (og gård) 5, 10, 14, 17, 29, 35, 41, 48—50, 54, 57, 64, 154, 213 f., 217—24, 226, 229, 376 - 78, 380.
 Vedde 372 f.
 Veddinge 37, 252 - 54.
 Vedebjærgskov 163.
 Vejleby 29, 233.
 Vejlekro 14, 257.
 Vejrhøj (og skov) 4, 7 f, 63 f, 225, 239, 246 f, 249 f, 256.
 Vented 30.
 Vesterbygård 16, 212, 367.
 Vesterlyng (Havnø) 11, 353.
 Vesterskov 367 f.
 Vig (og Lyng) 11, 28, 33, 41, 47, 264 f.
 Vilhelmsdal 136.
 Vindekilde 24, 245 f.
 Vinderup 112—14.
 Vinskov 16, 36, 154, 184, 189.
 Vintremøller 12, 40, 68, 84, 87, 116.
 Vipperød 114.
 Viskinge 25, 36 f, 41, 47, 53, 205.
 Vognserup (og enge) 12, 31, 49, 63 f, 123, 131—35, 145 f, 149, 151, 158, 160, 162, 185.
 Vollerup 53.
 Vroj 7, 351—53.
 Værsløv 10, 36, 39, 44, 58, 339, 345 f, 348.
 Vågehøj 358—59.
 Yderby (og Lyng) 11, 14, 31, 299.

Æskebjærg 207, 353.

Ø 172.

Øresomølle 53, 190, 203 f.

Ørnhoj 254.

Ørslev 34 f. 41, 48, 60, 378.

Østrup se Lerchenborg.

Østrup (og skov) 128, 140, 168, 172.

Ågerup (Merløse hrd.) 32 f, 40, 44,
55, 59, 85, 114.

Ågerup (Refsnæs) 357, 362.

Ågerup (Svallerup) 37.

Ågård 216, 385, 387.

Åmosen 9, 12 f, 158, 171 f, 176,
188—190, 226.

Nedre Åmose 204.

Årby 17, 34, 41, 47, 344 f

Åstofte 263.

Åstrup 86, 88 90, 113.

II. PERSONFORTEGNELSE

- Abildgaard, slægt 51, 178.
Absalon, ærkebiskop 49, 92, 113, 115, 127, 167—68, 189, 199, 204, 291—92.
Adeler, slægt 58, Cort 241, Chr. 245.
Agnes, dronning 158.
Ahlefeldt, Carl 366, Hans 245.
Anders Grosøn 374, Kammermester 158, Pedersen 312.
Andersen, Einar 301, Hans Peter 148, Vilh. 372.
Arenfeld, Henrik Nielsen, Niels Henriksen, d. æ., Niels Henriksen d y. alle 214—15.
Arnesen-Kall, Benedicte 374.
Arnfast Gremersen 162.
Asser Rig 115, præst 93.
Astrad, styresmd 291.
Atke, Carsten 219, 226.
- Baden, slægt 259.
Balkenborg, Sille 382.
Bang, Cathrine Marie 281, Fr. Ludvig 281, Herman 374, Niels se rettelser. Oluf Lundt 281, Susanne Christine 281.
Banner, slægt 85.
Barnekov, slægt 124, Chr. 68, 70, 129, Hans d. æ. 51, 128—29, 191, Hans d. y. 129, Lene 68, Mette 123.
Barner, slægt 57, H. G. og J. H. J. 218.
Bartholin, Caspar 143, Caspar Christopher 89, Hans 170, Mariane Magdalene 85, Thomas 58, 143, 201.
Bartholin-Eichel Joh. 89, 90, 102.
Basse, Jacob 139—40, Edle 140.
Beck, slægt 218, Joh. Philip 60, 341, Vilh 60, 237—38, 341, 370, 378.
Beermann, Fr. Heinr. Asmus 280, 288.
Bentsen, Andreas 44, 79, 235, 238, 302, 347, Georg Philip 238, Iver 65, 106—7, 155, 182, 259, 264, 302, 342, 347, 355, 361, 381.
Benzon, Niels 89, Peder 188.
Bertelsen, Eske 303.
Bille, slægt 50, 125, 150, 379, Bent 50, Bent Torbensen 87, Carl 108, 272, Edel Sofie 341, Eske 68, Jon 379, Niels 50, Margrete 214, Ove 69, 74, 243, Peder, se Lykke, Sten 244, Torben 87.
Bindesbøll, Thorvald 65, 347.
Birger, Gunnarsen 314, Magnussen 96.
Bissen, Herman Vilh. 171, Vilh. 108.
Bielke, Edele Elisabeth 375, Edel Sofie 341, Henrik 51, 375, Jørgen 51, 58, 345—46, Sofie Amalie 346.
Bjerre, Fr. 373.
Bjørn, Bjørn Andersen 113, Gese 263.
Bjørnson, Bjørnstjerne 268.
Blach, Søren Blachs enke 323—24.
Bloch, Carl 78, 107, Victor 265.
Blome, Karen 140.
Bonnievie, Honoratus 237, 239.

- Borch, Anders 102.
 Bornemann, Cosmus 151, Philip 157.
 Borthey, Fr. Vilh. 181.
 Borup, Jul. Theodor 185.
 Bothwell, James 57, 244, 249.
 Brahe, Manderup 177, 179, Otto 162, 179, Sten 375.
 Brandt, Alfred 152, Carl 238.
 Brasen, Hans Ole 386.
 v. Breda, Achim 156.
 Bredahl, Chr. Hviid 370.
 Brinck-Seidelin, Hans 59, 85, Ludvig Chr. 113.
 Brock, Ellen 216, 362, Niels 362.
 Brockdorff, Schack 129, 161.
 Brockenhuus, Eiler 244.
 Brummer, Nicolai Abraham 257.
 Brun, Frants Andersen, Holger Andersen, Niels Holgersen, alle 166.
 Bryske, slægt 140, Grete 135, 145, Jorgen 135, Karl 152.
 Buchwald, Fr. 276.
 Burchardi 238, 346—47.
 Busck, Gunni 60, 151.
 Bydelsbach, slægt 51, 383, Engelbrecht 179, 181, 263, Gevert 308, Laurids 179, Mette 179.
 Byg, Bent 150.
 Bülow, slægt 218, Fr. Rudbeck 350, Hille 218.
 Byng, Nicolaus 233.
 Bogh, Nicolai Seidelin 185.
 Bølle, Dorte 219, Erik 221, 374, Kirsten 374.
 Baad, Tale 146.
 Castenschiold, slægt 140, 143.
 Christensen, Gotfred 199, landsdommer 372—73.
 Christian 1 150, 385; 2 57, 314; 3 97, 191, 270, 283, 352; 4 156, 173, 216; 5 277; 6 289; 8 296.
 Christiansen, Paul 64.
 Christoffer 1 52, 92, 204, 349; 2 94, 312, 349; af Bayern 94, af Oldenburg 128, 314.
 Clausen, Johs. 370.
 Clemmensen, A. L. 271, 295.
 de Clerque, Johan Adolf 151.
 Cronich, Niels Svendsen 244.
 Cæcilie Esbernsdatter 374.
 Dahlerup L. 299, Vilh. 158.
 Dalsgaard, Christen 65, 235, 374.
 Dandanell, murmester 356.
 Dannemand, Fr. Vilh. 89.
 Dedenroth 381.
 Degn, Gotskalk 305—6.
 van Deurs, slægt, 177, 181.
 Dinesen, Adolf Vilh. 228, Lars 237, 378, 381.
 Dittmarz, Henrik 107.
 Dombroick, Max. Vilh. 161.
 Dons, Povel 185.
 Dorothea, dronning 151, 314.
 Drachmann, Holger 65.
 Drefeld, slægt 50, Trugils Arnke-tilson, Ingemar, Trugils Ingemarson, alle 379.
 Dresselberg, slægt 49, Anders 135, 145—146, 151, Hans 151, Niels 151.
 Drewsen, Joh. Chr. 148, 173.
 Dybvad, Christoffer 314.
 Dyre, slægt 50, 140.
 Dyrlund, Folmer, se rettelsér.
 Daae, Claus 243.
 Eichel, Johan 89.
 Elisabeth, dronning 128, Elisabeth Augusta 330—31.
 Engelsted, Sophus 363.
 Erik Emune 114, Menved 94, 112—13, 158, 312, hertug af S. Hal-land 209, Jurissen 351.
 Erling Skakke 292.
 Ernst, Joh. Conrad 205.
 Esbern Snare 43, 49, 167, 209, 216,

- 310, 312-13, 315, 330, 341, 350
-51, 374.
- Estrup, Hektor Fr. 58-59, 163,
167, 171, Jacob Br. Sc. 164, 167,
171, 280.
- Evens, Otto Fr. Theobald 236.
- Falk, Jens 283.
- Falkenskiold, Arnoldus 216.
- Fischer, Egil 106, Vilh. 107.
- Flemming, slægt 259, Bo, Herman,
Joachim og Niels 379-80.
- Flor, Chr. 68-69, 72.
- Fogtmann 149.
- Fonnesbech, Chr. Andr. 212 og ret-
telsler.
- Forchhammer, Joh. Georg 359.
- Francke, Georg 369.
- Frederik 2 169, 191, 283; 3 58, 113,
170, 180; 4 130, 6 177.
- Frederiksen, Peder 238.
- Freund, Herm. Ernst 59, 85, 146,
177, 331.
- Fribert, kaptajn 297.
- Friis, Chr., til Borreby 142, Chr.,
til Kragerup 50, 215, 227-28,
Fr. Ferd. 106, Hans 228, Johan
50, 113, 141, Tønne 70.
- Frille, Ermegaard 87.
- Frimodt, Rudolph 346.
- Fugl, Jens Chr. 105, 138.
- Gabel, Frederik 228, Valdemar 170.
- Galt, Sofie 113.
- Gamst, Henrik 219.
- Gersdorff, Fr. 68, 70, Magdalene
Sibylla 346, Øllegaard 71.
- Gert, greve af Holsten 340, 349.
- Gjelstrup, Peder Nielsen 283.
- Glad, Rasmus 223.
- Gleerup, Asmund Chr. 61, 63, 79,
138, 148, 381.
- Gleichen, Albert af, 189.
- Glæsel, Edv. 224.
- Godske, Mogens 74, 140, Peder
128, 140.
- Goldschmidt, Meir 65.
- Gravlund, Thorkild 386.
- Gregersen, Jens 147-48.
- Grove, Eman. Rasm. 257.
- Grubbe, slægt 86, 125, 150, 218,
374, 383, Alexander og Eiler 219,
Chr. 223, Evert 159, Gertrud 210,
Jens 86, Jon 50, Jørgen 226, Jor-
gen Rud 218, Margrete 226, Mette
146, Sivert 218.
- Grundtvig, slægt 60, 272, Joh. 60,
281, 297, N. Fr. S. 60, 65, 151,
185, 199, 235, 281, 297-98.
- van Groeningen, Michel 54, 119.
- Güldenchrone, slægt 366.
- Gyldenstjerne, Abraham 160, Erik
349, Gørvild 160, Knud 314, Kri-
stine 314, Mogens 242.
- Gyntelberg, slægt 259.
- Gyrsting, slægt 49, 227, Morten
227, Navne 227.
- Gøye, Albert 179, Birgitte 70, Mo-
gens Eskilsen 51, 70, 179, 227,
Mogens Falksen 216.
- Hagen, Lauritz Chr. 83.
- Hak, Stig Pedersen 254, Niels Stig-
sen 254.
- Hans, konge 128, 314.
- Hansen, Christen 68, Eiler 246,
Fr. Carl Chr. 223, Hans Chr. 97,
107, 185, Heinrich 329, Ingeborg
Trier 236, J. A. 138, 148, Stephen
181; Vilh. Aug. 59, 177, 181.
- Harald Hen 291, Kesja 114.
- Hardenberg, slægt 303, Ejler 221,
241-43.
- Harild 273.
- Harrekilde, Jakob 378.
- Hase, Ove og sønnesønnen Ove
349, Ingeborg 349.
- Hasle, Jørgen 62, 230, 381.

- Hastrup 261.
 Hauch, Andr. 170.
 Heiberg, Joh. Ludv. 81 82, Johanne Louise 81—82.
 Helene Guttormsdatter 209.
 Hellesen, H. C. 323 24.
 Helvig, dronning 283,
 Henceloo 189.
 Hendrikseu, Fr. 238.
 Henningsen, Emanuel 216.
 Henrik Gertsen 203.
 Hentze, Gudmund 381.
 Herholdt, Joh. Daniel 214, 271, 363.
 Lange Herman 242, 314.
 Hilker, Georg Chr. 146.
 Hielmstjerne, Henrik, se rettelser.
 Hjørvard 290.
 Hodbrodd 292.
 Hoff, Joh. William 60, 65, 237—38, 347.
 Hohendorf, Sten 226.
 Holberg, Ludvig 58, 372—74, 376.
 Holm, Emil 349, Hans 382, P. I. 218, William 238, 347.
 Holst, Peder 331.
 Holstein, Jacobe 140.
 Holsoe, Niels Peter Chr. 78.
 Hostrup, Jens Chr. 237.
 Hoya, greven af, 242.
 Hroar 290.
 Hvalsoe, Hans Hansen 58, 346.
 Hvide, Anders Stigsen 169, Skjalm 49, 167, Sofie 169, 178, Stig Andersen d. æ. 49, 159, 168, 178, Stig Andersen d. y. 169.
 Huitfeldt, slægt 142, Arild 243.
 Høgh, slægt 85, Sotie 165.
 Høy, Hans 322.
 Høyen, Niels Lauritz 132, 146.
 Håkon Palnesen 52, 204, 349.
 Inge, g. m. Asser Rig 115.
 Ingeborg af Kalundborg 209, 312, 372, Andersdatter 374, Håkonsdatter 312, 340.
 Ingemann, B. S. 171, 272.
 Ingerd af Regenstein 313.
 Ingvar, biskop 159.
 Ingversen, Jens 228.
 Irminger, Vald., se rettelser.
 Isung 292.
 Jacob Blåfod 159, 162, Erlandsen 93, Paulsen 536, Sunesen 312 - 13.
 Jacobsen, H. C. 114.
 Jarl, Axel Jørgensen 347.
 Jensen, Hans 148, Laurits 301, Melchior 313, 363, Ole 61, 387, Peder 107.
 Jensen-Klint, 65, 347.
 Jerichau, Jens Adolf 155, 171.
 Jespersen, Niels Fr. 79.
 Jessen, Carl Vilh. 298—99.
 Johannes Genvædder 254, kammermester 168, Pedersen 172, Sywn-deson 86.
 Juel, Gregers 89, 113, 170, Karen 140, Niels 89, 113, Peder 113, Vibeke 89, 113.
 Jungersen, Fr. 265.
 Juul, slægt 201, Esger 313, Malte 21, 129, Margrete 129, Mette Marie 58, 228, Ove 58, 228.
 Jærnskæg, Anders 128, Anna 134, Edle 128, Laurids 128, Mikkel 128.
 Jørgen, prins 170, 180.
 Jørgensen, Anders 379, 381, Caspar 79, 173, Jørgen 161, Lorenz 55—56, 79, 82, 107, 119, 123, 156, 161, 165, 197, 243, 264, 283, 303, 330, 341, 356, 363.
 Karl Jacobsen 305.
 Kerkendorp, Zabel 51, 140.
 Kingo, Thomas 56, 60, 219, 382—83.
 Klein, Aug. 72.

- Klíngenberg, Paul 376.
 Knob, Laurids 146.
 Knud d. hellige 291, Valdemarson.
   hertug 184, 209.
 Koch, Vald. 386.
 Kock, Laurids 60, 361.
 Kofoed, Hans Peter og Marie 89.
 Kofoed-Hansen, H. P. 89.
 Kornerup, Jacob 136.
 Krabbe, Erik 88, 90, Otto 71.
 Krafse, Jesper 375, Karen 219.
 Kragh, Johs. 236 og rettelser.
 Kratzenstein-Stub, Chr. Gottlieb
   328.
 Krieger, Andr. Fr. 82.
 Kruse, Enevold 88, Tyge 88.
 Kúchler, Alb. 68.
 Kyhn, Vilh. 64.
 Kólle, Claus Anton 64, 200, 225.
 Kónig, Frants Pedersen 382.
 Kaad, Hans Ostenfeld 164.
- Lacoppidan, Hans Joh. Georg Adolph
   346.
 Lage Gudmundsen 374.
 Lange, Jacob 314, Thor 130.
 Larsen, Henrik 254, Jens 83, Jens
   Henrik 60, 308, Johs. Ephr. 355,
   Jórgen 383, Niels Jakob 296.
 Larsen-Stevns 281, 347.
 Larsen-Særslév 356.
 Lassen, Vilh. 124, på Kongsdal 171,
   Peder 323.
 Lauridsen, Frants 243, Niels 124.
 Lawaetz, Otto Fr. Chr. Anton 62,
   328, 358.
 Laxmand, slægt 160, Else 160, Mar-
   grete 156, Paul d. æ. 159, Paul
   d. y. 160.
 Lemche, Søren 386.
 Lerche, slægt 58, 328, 346, Chr.
   313, 367, Vincens 181.
 Lerskov, Povl Pedersen 58, 228.
 Levy, Louis 65.
- Lilienskiold 373.
 Lindbæk, Jannik 347.
 Lindenov, slægt 51, Hans til Ørs-
   lev Kloster 244, til Gavne 330—
   31, Henrik 375, Sofie 197, 243,
   264, 283, 303, Sofie Amalie 331.
 Lodehat, Peder Jensen 140, 159, 379.
 Ludvig Andersen 254, Jacobsen 305.
 Lund, Jens 381, Johanne Laurids-
   datter 383, M. M. 324—25, Ole
   333 34, til Vedbygård 219.
 Lundbye, Joh. Thomas 62—63, 78,
   132—34, 146, 172, 239—40, 335,
   355, 358, 360 61, 367—68.
 Lnnge, slægt 50, 259, Anders Ja-
   cobsen 87, Anders Olufsen 204,
   Edle 210, Oluf 212, Ove 87, Ove
   Vincensén 227.
 Lunn, slægt 58, Amalie 134, Chr.
   Ditlef 161, Villars 161, Villars
   Knudsen, 158, 161, F. L. 59, 161.
 Luplau-Jansen 185, 236.
 Luxdorph, Bolle 373.
 Lykke, Karine 90, Peder 379.
 Lüttichau, Math. 281.
 Lützwow, Math. Fr. 218.
 Løvenskjold, slægt 58, Herman, Mi-
   chael Herm. og Severin 130.
- Mads Pedersen 215.
 Madsen, A. P. 343, Peder 219, bisp-
   inde 219, 223.
 van Mandern, Carl 241.
 Mandrup-Poulsen 256.
 Mantzius, skovrider 279.
 Margrete, dronning 53, 140, 150,
   159, 210, 216, 263, 270, 283, 308,
   362, 385.
 Marselis, Gabriel 313, 366.
 Marsvin, Else 88.
 Martensen, Hans 81—82.
 Meldahl, Ferd. 81.
 Milthers, statsgeolog 207.
 Moe, Louis 236.

- Mols, Niels Pedersen 286.
 Moltke, slægt 51, 140, 159, 226, 383,
 Adam 238, Evert 178—79, Hen-
 neke 150.
 Munk, Erik 244, H. 235.
 Mus, Jacob 305.
 Mylius, Joh. Caspar 201.
 Müller, Adam 258, Anna Cathrine
 276, Chr. og Frants 201, Georg 205,
 Henrik 58, 201, 215—16, 245, 276,
 308, 385, Sophus 233, Tony 295.
 Møller, Peder Pedersen 320.
 Møller-Jensen, Jens 78, 106.
 Maaneskjold, Isaak 244.
 v. d. Maase, slægt 355.
- Neb, Jens 50.
 Neergaard, Joh. Thomas 71, forpag-
 ter 132, 134, 146.
 Niels, konge 291.
 Niels Absalonsen 49, 159, biskop
 af Børlum 94, Ebbesen 349, Hen-
 riksen Hallandsfar 158—59, Stig-
 sen 254, Tuesen 139.
 Nielsen, Anton 61, 78, 238, Lars
 61, Niels Hansen 138—39.
 Niss, Thorvald 386.
 Nyrop, Jens Larsen 362, Martin 64,
 116, 235, 373.
- Otto, kongesøn 340.
 Olrik, Henrik 82.
 Olsen, arkitekt 167.
 Ossa, marsk Stigs hustru 178.
 v. d. Osten 170.
 Oxe, slægt 123—24, Johan 72, 150,
 Laurids 216, Mette 129, Peder
 54, 70, 72, 179, Sidsel 70.
- Palladius, Peder 191.
 Pappenheim, slægt 125.
 Parsberg, slægt 51, 135, 151, Chri-
 stoffer 170, 180, Fr. 160, 162, Jør-
 gen 160, Verner 97, Vilh. 151.
- Passov, slægt 374.
 Pax, Christoffer d. æ. 51, 81, 97,
 108, 113, d. y. 113, Holger 81,
 113, Mogens 113, 162.
 Peder Jensen Pilegrim 141, Karl-
 sen 150, Strangesen 312, Sunesen
 168, Tygesen 220.
 Pedersen, Jens 237—38, Kristen
 383, Mads 215, Peder, købmand
 98, Peder, indremissionær 83,
 Viggo 64—65, 236, 378.
 Petersen, Carl 379, Clemens 267,
 Nielsine 293, Richard 60, 258.
 Philipson, Theodor 64.
 du Plat, Peter Henrik Claude 90.
 Podebusk, slægt 51, Hans 204, 210,
 Henning 179, Mourits 129.
 Poder, Chr. Pedersen 246.
 Pontoppidan, Henrik 65.
 Porse, Knud 312, 340.
 Povisk, Otto 170, 180, 346.
- Quellinus, Thomas 56, 68.
 Quitzow, Johan Jensen 379.
- Rani, Elene 162, Jacob 50, 162, 305,
 Karl 305, Ludvig 305, Niels 49, 161.
 Rantzau, Johan 180.
 Rasmussen, Jens 254, Søren 361,
 Thomas 258.
 Ravensberg, slægt 50, Albert 128,
 Claus 314, Jacob 134, Johan 138.
 Reedtz, Frederik 56, 165, 169, Peder
 d. æ. 51, 140, 165, 169, 173, Peder
 d. y. 169, Sten 140.
 Reenberg, Christoffer 379.
 Reventlow, Anders 241, Chr. Ditlev
 71, 129, Conrad 71, Margrete 90.
 Rindschat, Siegfried 244.
 Robbert, kaptejn 246.
 Roed, Holger 236, Jørgen 236, 287,
 369.
 Rolf Krake 290.
 Rosendahl, lærer 238.

- Rosenggaard, Christoffer 263.
 Rosenkrantz, slægt 85, 259, 303,
 Anne 179, Helle 135, Kirsten
 220, Mette 70, 72.
 Rosensparre, slægt 303, Oluf 243,
 Sten 314.
 Roslin, Alexander 374.
 Rostgaard, Fr. 355, Jens 355.
 Rostrup, Karine 140, 165.
 Rothe, Carl Adolph 299, Chr. 349,
 Eigil 79, 185, 304.
 Rothkirch, Wenzel 216.
 Rotwitt, Elisius Marius 381.
 Rud, slægt 50, 134, 218, Erik 223,
 Jørgen til Skjoldnæsholm 220,
 Jørgen Knudsen 219, 223, Jørgen
 Mikkelsen 50, 220, Knud d. æ.
 219—23, 241, Knud d. y. 223,
 Lene 219, 223, Mikkel til Vedby
 220, 349, Mikkel til Vognserup
 134, Niels 50, 379, Otto Jørgensen
 220, Otto Knudsen 223, 242, Pe-
 der 134, 145.
 Ronnov, Joachim 227, 241—43.
 Rørdam, slægt 60 166, C. H. 163,
 165, Hans Chr. 166, Nicolai Kel-
 lermann 166, Peter 166, Thomas
 Schatt 68, 166, Valdemar 65, 163,
 166, 173—74, 290.
 Samsøe, Ole Johan 68.
 Sandøe, Hans Olsen 102, 108.
 Saxo, 114, 291—92, 350—51.
 Scavenius, Peder 89.
 Schack, Johan 170.
 Schepelern, Vilh. Emil 363.
 Schierbeck, Peter Chr. 236.
 Schlichtkrull, I. C. 386.
 v. Schmidten 89.
 Schnell, Jacob 328.
 Schrøder, Abel 56, 165.
 Schulin-Zeuthen, slægt 58, 72.
 Schult, Anders 107.
 Schwendi, Margrete 162.
 Schönbach, amtmand 341.
 Seefeld, Jørgen 82, 156.
 Schested, Eleonora Marie 129, Ka-
 ren 82, 88, 156, Katrine 245.
 Seidelin, Sabinus 102, 105.
 Selchau, slægt 215.
 Sigvard Sigvardsen 283.
 Sinding, arkitekt 106.
 Skade, slægt 201.
 Skarridsholmætten 53, 340, Bar-
 num d. æ. 209, Erik 209—10,
 Barnum d. y. 140, 209—10.
 Skave, Erik 303, Herluf 192, Kir-
 sten 160, Niels 192, 197.
 Skeel, Christen 70, Elisabeth Sofie 68.
 Skinkel, slægt 141, Karen 146.
 Skovgaard, Joachim 65, 120, 235
 —36, 347, 387, Niels 65, 236, 281,
 Peter Chr. 63, 83, 134, 199.
 Skuld 290.
 Smed, Peder Hansen 90.
 Smidt, C. M. 68, 177, 310, 372.
 Soland, soofficer 299.
 Span, Henrik 140.
 Sparre, Johan 160.
 Sperling, Otto 162, 179.
 Staverskov, Henrik 112.
 Steffens, Henrik 281.
 Stein, Theobald 218.
 Stemann, Poul Chr. 188.
 Stenersen, Peder Christoffer 68.
 Stig Pedersen 254.
 Storck, Herman Baagøe 120, 223
 —24.
 Stub, Otto 328.
 Stuckenberg, Viggo 65.
 Suhr, Johs. Th. 81.
 Sørslevslægten 50, 356, Jep 50,
 Margrete 128. Se også Jacob
 Paulsen.
 Søren, biskop 164.
 Sørensen, Theodor 277.
 Tauber, Johs. Henrik Georg 217.

- Teilmann, Hans 68.
 Termansen, N.J. 238, maler 83, 347.
 Teixeira, slægt 58, Manuel 58, 245, 276, Samuel 276.
 Thenner, Hieronimus 243.
 Thisted, Vald. 348.
 Thornton, John 367.
 Thorsen, Niels 238.
 Thott, slægt 87, 142. Axel 86. Henrik 142, Iver 159, Philip 87, Tage 135.
 Tidemand, købmd. 105, Markor 97.
 Timme Timmesen 169, 178.
 Torben Jonessen 178.
 Tranberg, lærer 238.
 Treschow, slægt 181.
 Trier, Ernst 61—62, 65, 186, 236—38, Troels 65, 235.
 Troiel, Frants Vilh. 276.
 Trolle, Arvid 159, Birgitte 179 80, Børge 160, Herluf 70, Jacob 51, 160, Niels 135.
 Tscherning, Anton Fr. 61—62, 109, 138, 148, 155.
 Tussen, Morten 272.
 Tvede, Fr. Vilh. 329, 341.
 Tyge Jurissen 168, Skjalmsen 159.
 Taa, Matheus 227.
 Ubbe Svendsen 291.
 Ulfeldt, Jacob 254, 283, Jens 283, Peder 254.
 Ulrich, Hans Chr. 280.
 Ulfstand, slægt 85, 152, 160, Kirsten 152.
 Urne, slægt 51, 140, Christoffer 55, 197, 243, 264, 283, 303, Frederik 228, Jørgen 228, Lage 82, 196, 241, 283, Sivert 162, 243, 245.
 Valdemar Atterdag 53, 140, 203, 209, 306, 312 13, 362, Sejr 92, 209, d. store 351, d. unge 52, 359.
 Varming, arkitekt 274, 334.
 Vaspyd, Erik og Mads 113.
 Watkinson, Christoffer 366.
 Vedemand 290.
 Wellendorff, Hans Chr. Eggert 261, 280.
 Werner, Henrik 83.
 Westengaard, Otto 146.
 Wiedewelt, Johs 90.
 Willemoes, Peter 297—99.
 Vige, Jens 378.
 Vind, Henrik 156, Jørgen 243.
 Vinding, Rasmus 180.
 Winther, Chr. 65, 112.
 Vittinghof, Fr. 69, 129, 160, Sophie Charlotte 129.
 Worm, Jacob 383, Peder Jacobsen 382.
 Worsaae, Jens Jacob 143.
 Wulff, Niels Christensen 385.
 Zeltner, Theodor 121.
 Zeuthen, Chr. 69, Fr. 71, P. Chr. 71, Fr. Ludvig Bang 348.
 Zytphen-Adeler, Georg Fr. Otto 62, 245 46, 257.
 Ostrup, Joh. Peter 387.
 Aarøe, Bendt Chr. Mogens 321.

BILLEDFORTEGNELSE

	Side		Side
OLDTID.			
1. Engelstrup: Helleristning	260	39. Rørby: Altertavle	344
2. Trundholm: Solvogn	307	40. Holmstrup: Altertavle	195
3. Bromølle: Tax	190	41. Kvandløse: Alterbordsfor- stykke	67
4. Bøgebjerg: Bautastene	225	42. Helsingø: Font	377
5. Rude-Eskilstrup: Mands- figur	371	43. Tostrup: Degnestol	82
6. Borrevang: Ringmur	305	44. Holmstrup: Glasmaleri	198
ÆLDRE MIDDELALDER.			
7 - 8. Merløse Kirke	116-17	45. Fårevejle: Kirkedør	248
9. N. Jernløse Kirke	122	46. Skarridsholm: Voldsted	202
10—13. Kalundborg Kirke	326	47. Næssholm: Borgplads	293
	-27-29-30	48—49. Dragsholm	242-43
14. Nykøbing Kirke	271	50—51. Vedbygård	221 22
15. Ubby Kirke	339	52—53. Kalundborg: Stenhus	316-17
16. Merløse: Kalkmaleri	118	XVI—XVII. ÅRHUNDREDE.	
17—18. Hagedsted: Kalkmale- rier	141-142	54. Torbenfeld: Grundplan	178
19. Kalundborg: Font	331	55 - 56. Løvenborg	127-31
20—21. Asnæs: Krusifix	231-32	57. Holbæk: Byplan	92
22. Holbæk: Grave	96	58. Holbæk: Hus i Kloster- stræde	101
23. Kalundborg: Grundplan	311	59. Tersløse: Kirsten Bolles ligsten	375
24—25. Kalundborg: Bymur	334-35	60. Holbæk: Christoffer Pax's ligsten	108
YNGRE MIDDELALDER.			
26—27. Holbæk gamle Kirke	98-99	61. Abel Schrøder: Prædike- stol i Undløse	164
28—29. Holmstrup Kirke	192-93	62. Lorenz Jørgensen: Prædi- kestol i Holmstrup	196
30. Holbæk Kloster	100	63. Lorenz Jørgensen: Alter- tavle i Egehjærg	282
31. Merløse: Kalkmaleri	120	64. Lorenz Jørgensen: Fra et epitaf i Holbæk	388
32—33. Tuse: Kalkmalerier	124-25	65. Quellinus: Monument i Tolløse	69
34. Skamstrup: Kalkmaleri	186		
35—36. Asmindrup: Kalkma- lerier	266-67		
37—38. Højby: Kalkmalerier	300-4		

Side	Side			
XVIII. ÅRHUNDREDE. EMPIRE.				
66—67. Tersløsegård	369-76	93. P. Chr. Skovgaard: Skar-	ridsø	15
68 70. Lerchenborg	364-66-68	94. P. Chr. Skovgaard: Dam-	men ved Vognserup . . .	23
71. Ruds-Vedby: Kapel	213	95. P. Chr. Skovgaard: Malke-	plads ved Knabstrup . . .	26
72. Kalundborg: Apotek	319	96. P. Chr. Skovgaard: Malke-	plads ved Dortheslyst . . .	27
73. Kalundborg: Lindegårdens		97. P. Chr. Skovgaard: Halle-	by å	30
riddersal	332	98. P. Chr. Skovgaard: Ved	Kongens Møller	31
74. Undløse præstegård	157	99. C. A. Kølle: Halleby ådal . . .		34
75. Kalundborg vartegn	336	100. Vilh. Kyhn: Isefjordens	indløb	35
76. Eriksholm: Pavillon	110	101. Th. Philipsen: Malkeplads	ved Dyrehavegård	38
77. Svinninge Møllegård	264	102. Th. Philipsen: Allee ved	Vognserup	39
78. Wiedewelt: Medaillon. So-		103. Viggo Pedersen: Over	Holmstrup mod Knosen . . .	42
derup	91	104. Viggo Pedersen: Fra Skam-	strup mod Vejrhøj	43
79. Freund: Gravsten i Kundby	147	105. Paul Christiansen: Fra	Vejrhøj mod Nexelø	46
XIX. ÅRHUNDREDE.		106. Paul Christiansen: Fra	Vejrhøj Strand	47
80. Bonderup: Heibergs Væ-		107. Joh. Schlichtkrull: Rersø	bygade	66
relser	80	108. Jens Vige: Bonde fra Blæ-	singe	2
81. Nyrop: Vallekilde Højskole	234	109. Jens Vige: Bondekone fra	Blæsinge	3
82. Bentsen: Merlose Alder-		-----		
domshjem	109	110. Tuse kirke og kro		126
83. Bentsen: Svinninge Elek-		111. Kundby kirke og hatbakke		144
tricitetsværk	155	112. Bog i Eskilstrup skov		279
84. Joachim Skovgaard: Triers		113. Kalundborg fra Giseløre		310
mindesten, Vallekilde	235	114. Lindegården og Giseløre		321
85. Jens Lund: Anders Jørgen-		115. Kalundborg: Gård i Kor-	delgade	337
sens mindesten, Høng	380			
-----				
86. I. Th. Lundbye: Ved Dor-				
theslyst	1			
87. I. Th. Lundbye: Udby	6			
88. I. Th. Lundbye: Brofelde	7			
89. I. Th. Lundbye: Kolås Skov	11			
90. I. Th. Lundbye: Ved Hav-				
nemark	14			
91. I. Th. Lundbye: Klinten på				
Refsnæs	19			
92. I. Th. Lundbye: Kalund-				
borg Møllebakke	22			

VEJLÆNGDER

På grund af adskillige afstikkere ikke helt nøjagtige, men altid rigelig beregnede. Efter disse afstande kan man selv lægge sine vandringer.

Tølløse—Grøntved Oredrev—Tølløse 21 km. Tølløse—Fledskov—Galø Oredrev—Brofelde—Igelsø—Tølløse 28 km. Igelsø—Holbæk 10 km. Tølløse—Mørkemosbjerg—Brofelde—St. Merløse 25 km. Tølløse—Bramsnæs Vig—Åstrup—Tølløse 27 km.

Holbæk—Bramsnæs Vig—Vipperød 23 km. Holbæk—Merløse—N. Jernløse—Rejstrup 13 km. Rejstrup—Butterup—Tuse—Mårsø 7 km. Rejstrup—Løvenborg—Vognserup—Mørkøv 20 km. Friheden—Jyderup 9 km. Mårsø—Hørby Færgegård 17 km. Hørby Færgegård til hinsides Lammefjord-dæmningen 13 km. Hørby Færgegård—Bognæs og tilbage 5 km. Sandby—Kundby—Bjærgby—Mørkøv 11 km.

Svinninge—Jyderup 12 km. Knabstrup—Undløse—Kongsdal—Ulvig—Torbenfeld 27 km. Jyderup—Højbjerg—Vinskov—Skamstrup til Jyderup 33 km, til Mørkøv 31 km. Jyderup—Dønnerup—Bromølle—Holmstrup 20 km. Jyderup—Skarridsø—Delhoved—Bromølle—Katrup 17 km. Rejstrup huse—Kongens Møller—Trustrupskov—Agnso—Stenrand—Bjærgsted—Skarridsholm 16 km. Den mindre tur (s. 209) 6 km. Svebølle Station—Agnso—Saltofte Bakke—Svebølle Station 10 km. Bromølle—Sæby—Ruds-Vedby og tilbage 31 km. Ruds-Vedby—Sobjærg—Kullebjærg og tilbage 15 km. Ruds-Vedby—Sobjærg—Kullebjærg—Bromølle 22 km.

Hørve—Vallekilde—Dragsholm—Vejrhøj—Fårevejle Kirke 22 km. Fårevejle Kirke—Fårevejle Station 2½ km. Fårevejle Kirke—Asnæs ad landevejen 5 km. Fårevejle Kirke—Asnæs gennem fjorden 4½ km. Grevinge Sogn 27 km.

Vig—Asmindrup—Nykøbing 21 km. Nykøbing—Kongsøre—Abildøre Kro 36 km. Abildøre Kro—Vig 8 km. Nykøbing—Rørvig By 6 km. Nykøbing—Nordstrand—Strandhotellet 9 km. Rørvig By—Strandhotellet 2 km. Udflugt Strandhotellet

—Isøre 6 km. Udflugt Rørvig—Nakkeland 10 km. Nykøbing
Lumbsås 16 km. Lumbsås—Odby 9 km. Odby—Griben 10
km. Lumbsås—Højby—Asnæs 23 km.

Svebølle—Ubby—Kalundborg 23 km. Jerslev—Ubby—Ka-
lundborg 16 km. Vørslev—Kærby—Ubberup—Kalundborg 14
km. Vørslev—Ubberup—Kalundborg 9 km. Kalundborg—
Vrøj 10 km. Vrøj—Havnsø—Jyderup 40 km. Vrøj—Havnsø
Hørve 36 km. Nexelø 6 km. Bjørnstrup—Refsnæsgård og
derfra til Kalundborg 23 km. Gennem Asnæs 14 km.

Stenlille—Tersløse—Dianalund 18 km. Havrebjærg—Høng
—Helsingø—Rersø 29 km. Rersø—Gørlev 11 km.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
INDLEDNING	1
I. Landskaberne	1
II. Jordlagene	8
III. Den forhistoriske tid	12
IV. Stednavnene	23
V. Bebyggelsesforhold	32
VI. Kirkerne	39
VII. Herregård og Adel	48
VIII. Konge og Kirke	51
IX. Renaissance	54
X. De nye godsejere	57
XI. Præster; folkets vækkelse	60
XII. Amtet i kunst og litteratur	63
 A. TØLLØSE-EGNEN	 67
I. Tølløse—Grøntved Oredrev (—Bonderup—Tostrup)	68
II. Tølløse—Bramsnæs Vig—Åstrup	84
 B. HOLBÆK BY	 92
I. Det gamle Holbæk	92
II. Det nye Holbæk	101
III. Vandring i byen	105
 C. HOLBÆKS OMEGN	 110
I. Holbæk—Bramsnæs Vig	110
II. Merløse—N. Jernløse—Butterup—Tuse	115
III. Rejstrup—Lovenborg—Vognserup—Mørkøv (—Jyderup)	127
IV. Tusenæs	136
V. Sandby—Kundby—Bjærgby—Mørkøv	144
 D. JYDERUP-EGNEN	 153
I. Svinninge—Jyderup	155
II. Knabstrup—Undløse—Kongsdal—Ulvig—Torbenfeld	157

	Side
III. Jyderup—Højbjerg—Vinskov—Skamstrup	182
IV. Jyderup—Dønnerup—Bromølle—Holmstrup	187
V. Jyderup—Skarridsø—Delhoved—Bromølle—Katrup	199
VI. Skarridsø—Rejstrup—Kongens Møller—Trustrup Skov— Agnso—Stenrand—Bjergsted—Skarridsholm	202
VII. Saltofte Bakke	211
VIII. Bromølle—Sæby—Ruds-Vedby og tilbage	213
E. SØNDRE ODSHERRED	231
I. Hørve—Vallekilde—Dragsholm—Vejrhøj—Fårevejle	233
II. Asnæs—Høve—Fårevejle	249
III. Grevinge Sogn	258
F. NØRRE ODSHERRED	264
I. Vig—Asmindrup—Nykøbing	264
II. Nykøbing	270
III. Nykøbing—Kongsøre	274
IV. Rørvig	285
V. Nykøbing—Odden	293
VI. Lumbsås—Højby—Asnæs	300
G. KALUNDBORG	310
I. Det gamle Kalundborg	310
II. Det nye Kalundborg	320
III. Første Vandring	327
IV. Anden Vandring	334
H. KALUNDBORGS OMEGN	339
I. Svebølle eller Jerslev—Ubby—Kalundborg	339
II. Værsløv—Ubberup—Kalundborg	345
III. Kalundborg—Saltbæk Vig—Nexelø—Jyderup	348
IV. Refsnæs	357
V. Asnæs	364
I. SYD FOR ÅMOSEN OG TISSØ	369
I. Stenlille—Tersløse—Dianalund	369
II. Slagelse (Havrebjærg)—Høng—Rersø—Gørlev	377

Fyn mihi natiua patria est, sed florida sortem
pontificis dederat terra Sielanda michi.
Urbibus et castris, opibus satis effluat ipsa
frugibus et pecore, piscibus atque feris,
quam deus omnipotens nunc horrida bella trementem
celitus extenta protege Christe manu.

Biskop Lage Urne 1527.

Fyn er mit fæderne land, men dig det er, der har lagt mig
bispestaven i arm, Sjællands blomstrende ø!
Gid den i by og borg med rundeligt forråd må fyldes,
bugne af køer og korn, mylre med fiske og vildt!
Bævende nu, almægtige Gud, for den bragende orlog
bjærg den, Christe, med din himmelfavnende hånd.

Oversat af Vilhelm Andersen 1917.

